ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી હીરક મહોત્સવ ગ્રંથમાળા નં. ૧૬

પૌરાણિક કથાકોષ

૨૭૬

(અંડ ૫ મો-પૃ. ૫૯૩ થી ૭૧૮+૭૨)

કર્તા,

ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી,

બેરિસ્ટર-ઍટ-લૉ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ.,

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયો.

P.P.Pu. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પ્રસ્તાવના.

આ પાંચમા ભાગ સાથે (પૃ. ૫૯૩ થી ૭૧૮+૭૨) પૌરાણિક કથાકોષ પૂરો થાય છે. લેખકે તે પાછળ પુષ્કળ શ્રમ લીધો છે; અને લાંબા સમય સુધી અમે માનીએ છીએ કે અભ્યાસી માટે આ એક સ્થાયી રેફરન્સનું પુસ્તક થઇ પડશે.

વાચકબંધુને જાણીને આનંદ થશે કે એકોશ્રીને જ સોસાઇટીએ પૌરાણિક ભૌગોલિક કોષ મી. નંદલાલ ડે અને મી. આલ્તેકરના પ્રસ્તુત વિષય પરના ગ્રંથો તેમ અન્ય સાધનો પરથી લખી આપવાનું સોંપવામાં આવ્યું છે અને એ પ્રકાશન પણ પૌરાણિક કથાકોષ જેટલું મહત્વનું નિવડશે એમ કહેવાની જરૂર નથી.

પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે લેખકે પ્રારંભમાં નિવેદન મૂકયું છે તે, અને શ્રીયુત નર્મદાશંકરભાઇનું પુરોવચન જે તેઓએ ખાસ લાગણીપૂર્વક લખી આપ્યું છે તે બંને, માલુમ પડશે.

ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટી,
અમદાવાદ.
તા. ૨૯-૬-૧૯૩૧

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ,
આસિ. સેક્રેટરી.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પૌરાણિક કથા કોષમાં આપેલા સંક્ષેપ શબ્દોની સૂચી.

અગ્નિ૦	અગ્નિપુરાણ.
અધ્યાય૦	અધ્યાય.
અધ્યા૦ રા૦	અધ્યાત્મ રામાયણ.
ઇમ્પિ૦ ગે૦	ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટ ઓફ ઇણ્ડિયા. પુ. ૨૩.
ઈશ૦	ઈશાવાસ્યોપનિષત્.
કૂર્મ૦	કૂર્મ પુરાણ.
ગરુ૦	ગરુડ પુરાણ.
ગી૦ ગો૦	ગીત ગોવિંદ (કે. હ. ધ્રુવ.)
જૈમિનિ૦	જૈમિનિ અશ્વમેધ.
ડાઉસન૦	કલેસિકલ ડિકસ્નેરી–પોપ્યુલર આવૃત્તિ, ડાઉસન.
દેવી૦ ભાગ૦	દેવી ભાગવત.
દેવી૦ માન૦	દેવી માનસપુજા.
નર્મ૦ ક૦ કો૦	નર્મકથાકોષ.
પદ્મ૦	પદ્મપુરાણ.
પુરા૦ સુવાર્ત્તા.	બાઇબલ–પુરાતન સુવાર્ત્તા.
બ્રહ્મ૰	બ્રહ્મ પુરાણ.
બ્રહ્માંડ૦	બ્રહ્માંડ પુરાણ.
બ્રહ્મોત્તર૦	બ્રહ્મોત્તર પુરાણ.
ભગ૦ / ભગ–ગી૦	ભગવદ્ગીતા.
ભવિષ્ય૦	ભવિષ્ય પુરાણ.
ભાગ૦	ભાગવતપુરાણ.
,, પ્રથમ૦	,, પ્રથમ સ્કંદ.
,, દ્વિ૦	,, દ્વિતિય સ્કંદ.
,, તૃ૦	,, તૃતીય સ્કંદ.
,, ચતુ૦	,, ચતુર્થ સ્કંદ.
,, પંચમ૦	,, પંચમ સ્કંદ.
,, ષષ્ઠ૦	,, પષ્ટમ સ્કંદ.
,, સપ્ત૦	,, સપ્તમ સ્કંદ.
,, અષ્ટ૦	,, અષ્ટમ સ્કંદ.
,, નવમ૦	,, નવમ સ્કંદ.
,, દશમ૦	,, દશમ સ્કંદ.
,, એકા૦	,, એકાદશ સ્કંદ.
,, દ્વાદશ૦	,, દ્વાદશ સ્કંદ.
ભાર૦	મહાભારત, કુમ્ભકોમન આવૃત્તિ.
ભાર૦ આદિ૦	,, આદિ પર્વ.
ભાર૦ સ૦	,, સભા પર્વ.
ભાર૦ વન૦	,, વન પર્વ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ભાર૦ વિરા૦	,, વિરાટ પર્વ.
ભાર૦ ઉદ્યો૦	,, ઉદ્યોગ પર્વ.
ભાર૦ ભી૦	,, ભીષ્મ પર્વ.
ભાર૦ દ્રો૦	,, દ્રોણ પર્વ.
ભાર૦ ક૦	,, કર્ણ પર્વ.
ભાર૦ શ૦	,, શલ્ય પવ.
ભા૦ સા૦	,, સાપ્તિક પર્વ.
ભા૦ સ્ત્રી૦	,, સ્ત્રી પર્વ.
ભાર૦ શા૦	,, શાન્તિ પર્વ.
ભાર૦ અનુ૦	,, અનુશાસન પર્વ.
ભાર૦ આશ્વ૦	,, આશ્વમેધિ પર્વ.
ભાર૦ આશ્રમ૦	ભારત આશ્રમવાસિક પર્વ.
ભાર૦ મૌ૦	ભારત મૌસલ પર્વ.
ભાર૦ મહા પ્ર૦	ભારત મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ.
ભાર૦ સ્વ૦	ભારત સ્વર્ગારોહણ પર્વ.
મત્સ્ય૦	મત્સ્ય પુરાણ.
મનુ૦ સ્મૃ૦	મનુસ્મૃતિ.
માન૦ મં૦	માનમંજરી કવિ નંદદાસની.
રામા૦ ગી૦	ગીરધર કવિનુ રામાયણ.
રામા૦ તુ૦	તુલસીદાસજીનું. રામચરિત માનસ.
લિંગ૦	લિંગ પુરાણ.
વરાહ૦	વરાહ પુરાણ.
વામન૦	વામન પુરાણ.
વા૦ રા૦	વાલ્મિકિ રામાયણ.
વા૦ રા૦ બા૦	,, બાલકાંડ.
વા૦ રા૦ અ૦	,, અયોધ્યા કાંડ.
વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦	,, કિષ્કિંડા કાંડ.
વા૦ રા૦ સું૦	,, સુંદર કાંડ.
વા૦ રા૦ લં૦	,, લંકા કાંડ.
વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦	,, યુદ્ધ કાંડ.
વા૦ રા૦ ઉત્તર૦	,, ઉત્તર કાંડ.
વા–રા–અદ્ભૂ૦	,, અદ્ભૂતોત્તર.
પ્રક્ષિ૦	પ્રક્ષિપ્ત.
વાયુ૦	વાયુ પુરાણ.
વિષ્ણુ૦	વિષ્ણુ પુરાણ.
વિષ્ણુ૦ સ૦ ના૦	વિષ્ણુ સહસ્ત્ર નામ.
શક્તિ૦	શક્તિ પુજા. (ડા૦ પી૦ દે૦)
શ્લો૦	શ્લોક.
શિવ૦ પુ૦	શિવ પુરાણ.
સ્કં૦	સ્કંદ પુરાણ.
સૂર્ય૦ સિ૦	સૂર્ય સિદ્ધાન્ત.
હરિવં૦	હરિવંશ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પુરોવચન

આપણા પ્રાચીન ધાર્મિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાને લગતા સાહિત્યના ઘણા અંશો ઇતિહાસ અને પુરાણની કથા–વાર્તા–આખ્યાયિકાઓ ઉપર બંધાએલા હોય છે. ઇતિહાસ અને પુરાણો વેદાર્થનું ઉપબૃંહણ કરનાર સાહિત્ય છે, અને તે વડે ત્રૈવર્ણિક પ્રજા ઉપરાંત ઇતર પ્રજામાં વેદના મૂલ તાત્પર્યનો પ્રચાર કરવાનો બ્રાહ્મણોનો આદર્શ થોડે ઘણે અંશે ફળવાયો છે. વેદ સાહિત્ય મોટે ભાગે ધર્મને લગતું હોવાથી તેમાં ઐતિહાસિક વસ્તુ પ્રમાણમાં ઓછી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અશ્વમેધ જેવા મોટા યજ્ઞના સમારંભના પ્રસંગે પારિપ્લવ આખ્યાનો દસ દિવસ પર્યંત કહેવામાં આવતાં, અને તે આખ્યાનોમાં મૂલ વેદ ઉપરાંત બીજી ઘણી શાખાને લગતી વિદ્યાઓનો પ્રચાર આખ્યાયિકાના રૂપમાં કરવામાં આવતો હતો; અને તે કથાવાર્તાના પ્રસંગોમાં શ્રોતાવક્તા પણ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના અને અધિકારવાળા હતા. શતપથ બ્રાહ્મણ અને આશ્વલાયન શ્રૌત્ર સૂત્રથી સમજાય છે કે આ યજ્ઞ સમારંભમાં અનેક રીતે લૌકિક વિદ્યાઓનું પણ પ્રસારણ થતું હતું. પહેલે દિવસે મનુના રાજ્યનો દિવસ માની ગૃહમેધી મનુષ્યોને ઋગ્વેદનું શ્રવણ કરાવવામાં આવતું; બીજે દિવસે યમના રાજ્યનો દિવસ માની પિતૃઓના પ્રતિનિધિરૂપે વૃદ્ધજનોને યજુર્વેદનું શ્રવણ કરાવવામાં આવતું; અને ત્રીજે દિવસે વરુણના રાજ્યનો દિવસ માની ગંધર્વજાતિના પ્રતિનિધિરૂપે સુંદર યુવકોને આથર્વણવેદ સંભળાવવામાં આવતો; ચોથે દિવસે સોમ રાજાનો દિવસ માની અપ્સરાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે સુંદર યુવતિઓને આંગિરસ વેદ સંભળાવવામાં આવતો; પાંચમે દિવસે અર્બુદ ઋદ્રવેયનો રાજ્યદિવસ માની સર્પ જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે નાગલોકને અથવા સર્પવિદ્યા જાણનારને વિષવિદ્યાનો વેદ સંભળાવવામાં આવતો; છઠ્ઠે દિવસે કુબેર વૈશ્રવસનો રાજ્ય દિવસ સમજી યક્ષ રાક્ષસના પ્રતિનિધિ તરીકે માંસાહારી (સલેગા જાતિના મનુષ્યો) મનુષ્યોને પિશાચ વિદ્યાની વાતો સંભળાવવામાં આવતી; સાતમે દિવસે અસિત-ધાન્વના રાજ્યનો દિવસ માની અસુરોના પ્રતિનિધિ તરીકે વ્યાજવટું કરનારાને અસુરવિદ્યા –જેને માયાવેદ કહેવામાં આવતો–તેની વાતો કહેવામાં આવતી; આઠમા દિવસે મત્સ્ય સાંમદ રાજાનો દિવસ સમજી માછી જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે માછીમાર પ્રજાને ઇતિહાસની કથાઓ સંભળાવવામાં આવતી; નવમા દિવસે તાર્ક્ષ્ય વૈપશ્ચિત (ગરુડ) નો રાજ્ય દિવસ માની પંખીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે બ્રહ્મચારી બટુઓને પુરાણોની વિનોદવાર્તાઓ કહેવામાં આવતી; અને દસમા દિવસે ઇન્દ્રનો રાજ્ય દિવસ સમજી દેવોના પ્રતિનિધિ તરીકે યુવાન્ શ્રોત્રિયોને સામવેદનાં ગાન સંભળાવવામાં આવતાં. આ પારિપ્લવની વ્યવસ્થા ઉપરથી સહજ સમજાશે કે સમગ્ર પ્રજાને વિનોદ સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ મળે તેવા હેતુથી મૂલ ચાર વેદ ઉપરાંત અનેક શાખાઓમાં વેદનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે, અને ઇતિહાસ અને પુરાણનું સાહિત્ય અમુક અંશમાં શ્રૌત સમયમાં જ ઘડાયું હતું. પરંતુ જ્યારે યજ્ઞકાલનો લય થયો, અને બૌધ અને જૈન ધર્મના પ્રસારણથી હિંદુ સમાજ નવા રૂપમાં પલટાવા લાગ્યો, ત્યારે ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં ઘણા ફેરફાર થયા, તેમાં ઘણાં આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો પેઠાં; ઘણાં તીર્થોનાં સ્થાન માહાત્મ્ય દાખલ થયાં. અને આ રૂપાંતરનો વેગ લગભગ મુસલમાનોના અત્ર આવવાના સમય સુધી ચાલ્યો, અને હિંદુધર્મે બ્રાહ્મણધર્મને બદલે પૌરાણિક ધર્મનું રૂપ પકડયું. બૌદ્ધોનાં જાતકો અને જૈનોનાં પ્રાકૃતભાષાનાં આખ્યાનો સામે હિંદુઓએ આ પુરાણોનો અદ્‌ભુત રીતે વિસ્તાર કર્યો.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આ પૌરાણિકધર્મમાં મૂલ વૈદિક ધર્મતત્ત્વ ઉપરાંત ઇતિહાસના પ્રસંગો પણ પેઠા. પરંતુ ધર્મતત્ત્વને રૂપકો અને ગાથાઓ વડે ગુંથવામાં આવ્યું એટલે ઈતિહાસનો સત્યાંશ તેમાં રહ્યો નહિ. તેમ છતાં સૂત સાહિત્ય જે રાજવંશીઓને લગતું પરંપરાથી જય--ભારત--મહાભારત--રામાયણ વિગેરેમાં પ્રવેશ પામેલું તેનાં રૂપાંતરો પુરાણોમાં અને ઉપપુરાણોમાં દાખલ થયાં. આ રીતે પૌરાણિક કથા-આખ્યાયિકામાં અસલ અને સત્યનું વિચિત્ર લગ્ન થયું ! આ વિચિત્ર યોગવડે અનેક સામાજિક બાબતો સારા નઠારા રૂપમાં પુરાણોમાં પેઠી, અને દેવોને પણ મનુષ્ય સમાન ગુણ દોષવાળા ચિતરી ધર્મને ઉંચા શિખર ઉપરથી પાતાળમાં કીચડમાં લાવી મૂકવાના પ્રસંગો પણ આવ્યા. આ પૌરાણિક મિશ્ર સાહિત્યના કેટલાક સારા પ્રસંગોને વસ્તુરૂપે લઈ કાવ્ય નાટકાદિ થયાં, અને પ્રાકૃત વાડ્મય આવી પૌરાણિક કથા વસ્તુઓ ઉપર પ્રકારાંતરે ઘડાયું. આ સર્વ સાહિત્યનો મર્મ સમજવા સારૂ તે તે પ્રસંગોનાં પાત્રો બાબત ઈતિહાસ પુરાણમાં શું જણાવવામાં આવ્યું છે તેનું જ્ઞાન ન હોય તો તે સાહિત્ય સમજાય નહિ. ઇંગ્રેજી રાજ્યના આરંભ સમયે અને ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષો સુધી આપણી ભૂમિમાં ઇતિહાસ અને પુરાણો કહેનારા ઘણા હતા, અને સાંભળનારાની સંખ્યા પણ ઘણી હતી. તેથી સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યમાં અમુક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ આવે તો સમજવામાં કંઈ અડચણ પડતી ન હતી. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને તો આ ઇતિહાસ પુરાણોની વાતો કંઠાગ્રે અને સ્મૃતિપટમાં નિત્ય તરવરતી હતી, એટલે ઉછરતી પ્રજા થોડા સમયમાં તે પ્રસંગોની માહિતી સત્વર મેળવી શકતી. પણ વસ્તુસ્થિતિ હાલ બદલાઈ ગઈ છે. ઈતિહાસ પુરાણોને જાણનાર વૃદ્ધ વર્ગ હવે રહ્યો નથી; માણભટ્ટીઆઓની કથાઓ હવે થતી નથી. જૂના કવિઓનાં કાવ્યો અલંકાર અને સાહિત્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી યુનીવર્સિટીમાં અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયાં છે. આ અભ્યાસકોને ઇતિહાસ પુરાણના પ્રસંગોનો ખુલાસો સત્વર મળે તેવી યોજનાની ખાસ જરૂર જણાઇ છે. અને આ ગુજરાતી અભ્યાસક પ્રજાની જરૂરીઆત શ્રી ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીએ પોતાના આ "પૌરાણિક કથા કોષ"થી પૂરી પાડી છે,

આ કથા કોષનો મુખ્ય આધાર જે કે **भारतवर्षीय प्राचीन एतिहासिक कोष** એ નામનો કૈલાસવાસી રઘુનાથ ભાસ્કર ગોડબોલેનો મરાઠી ગ્રંથ છે, તોપણ ગુજરાતી આ કોશમાં બીજા ઘણા ઉમેરા કરવામાં આવ્યા છે, મૂળ મરાઠી ગ્રંથ ઘણે ભાગે ઈતિહાસને અનુસરે છે, જ્યારે આ ગ્રંથ ઇતિહાસ ઉપરાંત પુરાણોને પણ અનુસરે છે. ગુજરાતી ગ્રંથમાં તુલસીદાસના **रामचरित मानस** તથા "ડાઉસન" વિગેરે ઘણા ગ્રંથોની મદદ લેવામાં આવી છે, અને તેમાં "પુરવણી" ઉમેરી અનેક દેવ, તીર્થ, ઋષિ, મુનિ વિગેરેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

ટુંકામાં ગુજરાતીમાં કોશવર્ગના સાહિત્યમાં શ્રી ડાહ્યાભાઇના આ ગ્રંથે અપૂર્વ સ્થાન મેળવ્યું છે. તેમની વૃદ્ધાવસ્થા છતાં તેમની સાહિત્યસેવામાં યુવક જેવી ઉત્સાહવાળી વૃત્તિ વડેજ આ અસાધારણ શ્રમવાળું કાર્ય પુરૂં થવા પામ્યું છે તે જાણી વિદ્યા રસિક યુવક-વર્ગે તેમને અભિનંદન આપવું ઘટે છે.

શિવસદન, શાહીબાગ,
અમદાવાદ.
તા. ૨૪-૮-૩૧.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઉપોદ્‌ઘાત.

—:o:—

સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ઐતિહાસિક ગ્રન્થોનો તદ્દન અભાવ છે. આખા વાઙ્મયમાં વર્ષાનુક્રમ બિલકુલ લભ્ય નથી. ઋગ્વેદમાં જુની આખ્યાયિકાઓ છે એ ખરું, પણ તેમના ઉપરથી ઇતિહાસ અને વર્ષાનુક્રમ ઉપજાવી કઢાતો નથી.

પૂર્વે જ્યારે આર્ય લોકો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ લાંબા અને કટ્ટા વિગ્રહ સિવાય અહીં વસવાટ કરી શકયા નહિ હોય. એમને અહીંની મૂળ જાતિયોને જીતીને તાબે કરવી પડી હશે. આ બધી મૂળ જાતિયો કાંઇ લેખામાં લેવા જેવી ન હોય એમ તો બને નહિ. તેઓમાંની કેટલીક તો બળવાન અને સુધારાની ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલી હતી. પરન્તુ આ બધીઓને આર્ય લોકોએ જેર કરી હતી. આ કામમાં કેટલાક વીરપુરુષોનો શ્રમ વિશેષ હોવો જોઇએ. તે સમયે જે જે વીરપુરુષો થઇ ગયા અને જેમણે આ ક્ષાત્રકર્મમાં મોટાં પરાક્રમો કર્યાં તેમનાં ગુણવાન બધી પ્રજા કરે એ સ્વાભાવિક છે.

આ પ્રમાણે આર્યોમાંથી જેમણે પરાક્રમ કર્યાં, વિજય સંપાદન કર્યા અને રાજ્યો સ્થાપ્યાં એવા ક્ષાત્રકર્મ કરનારા વીરપુરુષોની–રાજાઓની–વંશાવળિયો, તેમનાં પરાક્રમો અને તેમના વિજયોને વર્ણવતી આખ્યાયિકાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હશે. અસામાન્ય બનાવને સંબંધે અદ્યાપિ ગીતો, રાસડાઓ અને નાનાં કાવ્યો ઉદ્‌ભવે છે એ આપણે જાણીએ છીએ. તે કાળે પ્રજામાં આ ક્ષાત્રકર્મ કરનારાની પેઠે જ બીજો પણ એક મોટો વર્ગ હતો. એ વર્ગ તે ઋષિયો અને મુનિયોનો. એમાં પણ વિશેષ બ્રહ્મબળ અને તપોબળવાળી વ્યક્તિયો હતી. એમનાં સંભારણાં સારૂ પણ આખ્યાયિકાઓ ઉદ્‌ભવી છે.

પરન્તુ ક્ષાત્રકર્મચારી–રાજાઓ અને ઋષિ મુનિયોના જીવનક્રમ, અભિલાષ, સાનુકૂળતા અને ધ્યેયમાં અસામ્ય હોવાને કારણે આ બન્ને પ્રકારની આખ્યાયિકાઓ બે જુદાં જુદાં, મોટાં, સાથે સાથે વહેતાં વહેણોની પેઠે જુદા જ પ્રકારની નિવડી. બન્ને પ્રકારની આખ્યાયિકાઓ અદ્યાપિ–વધારા, ઘટાડા અને ફેરફાર સાથે–જળવાઈ રહી છે. ઋષિ, મુનિ સંબંધી આખ્યાયિકાઓમાં વિશેષે ધર્મભાવના અને ધર્મવિષય ચર્ચાયલાં છે. બ્રાહ્મણોએ આ આખ્યાયિકાઓ સાચવી રાખી છે. ક્ષત્રિયોની આખ્યાયિકાઓમાં વિશેષે તેમની વંશાવળિયો, તેમનાં પરાક્રમો, તેમના વિજયો, તેમણે કરેલા યજ્ઞ યાગાદિ અને જનસમાજની હકીકત વગેરેનાં વર્ણનો ભર્યાં પડયાં છે. આવી આખ્યાયિકાઓનો અભ્યાસ કરનાર અને એમનાં પ્રવચન કરનાર એક "સૂત" નામે વર્ગ જ ઉભો થયો. એમના વડે આ જાતની આખ્યાયિકાઓ જળવાઈ રહી છે. "સૂત" આવી આખ્યાયિકાઓનો અભ્યાસ કરતા અને તેમાં ઉમેરણ પણ કરતા.

ક્ષત્રાણીને પેટે બ્રાહ્મણો વડે અને બ્રાહ્મણીને પેટે ક્ષત્રિ વડે ઉત્પન્ન થએલી પ્રજાને પણ 'સૂત' કહેતા. પણ એ 'સૂત' અને આ આખ્યાયિકાઓનાં પ્રવચન કરનાર સૂત એક નહિ. સૂતજાતિ રાજાઓના રથ હાંકતા, હાથી અને ઘોડા સંભાળતા અને વૈદું પણ કરતા;

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પણ આખ્યાયિકા સંભાળનારા 'સૂત' એમ વગળવંશી નહોતા. શાસ્ત્રોમાં એમના ધર્મ નિર્માણ કરેલા જણાય છે. વાયુ પુરાણ કહે છે કેઃ—

स्वधर्म एष सूतस्य सद्भिर्दृष्टः पुरातनैः ॥
देवतानामृषीणाञ्च राज्ञाञ्चामित तेजसाम् ॥ २६ ॥
वंशानां धारणं कार्य्यं श्रुतानाञ्च महात्मनाम् ॥
इतिहास पुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ॥ २७ ॥

સહજ પાઠફેર સાથે પદ્મપુરાણ પણ 'સૂત'ના ધર્મ ગણાવે છે કેઃ—

एष धर्मः तु सूतस्य सद्भिर्दृष्टः सनातनः ॥
देवतानां ऋषिनां च राज्ञां अमित तेजसाम् ॥ १ ॥
तद्वंश-कारण कार्यं स्तुतीनां च महात्मनाम् ॥
इतिहास पुराणेषु दृष्टा ये ब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥

આ "સૂતો" ક્ષાત્રયોના દરબારમાં રહેતા અને આખ્યાયિકાઓનાં પ્રવચનો કરતા, યજ્ઞ અગર એવા સંમારંભો અને સત્રોમાં તેમના પ્રવચનના દિવસો મુકરર થતા અને તે દિવસે એમનાં જ પ્રવચનો થતાં. તેઓ રાજાઓની જોડે યુદ્ધે પણ ચઢતા કે વીરપુરૂષોનાં પરાક્રમો જાતે જોઇને તેમનાં વર્ણનો કરાય. આવા સૂતો વડે સચવાઇને ટકી રહેલી આખ્યાયિકાઓ ઈતિહાસને અંગે બહુ ઉપયોગી છે. ઇતિહાસના ખાસ ગ્રન્થોને અભાવે આવી આખ્યાયિકાઓ ઉપર જ ઐતિહાસિક બીના સંબંધે આપણને વિશ્વાસ રાખવો પડે છે. એ વિશ્વાસ અસ્થાને નથી. આવી આવી આખ્યાયિકાઓએ અગાડી જતાં મૂળપુરાણોનું રૂપ લીધું હતું. દિલગીરી એટલી છે, કે એ મૂળપુરાણો આપણને ઉપલબ્ધ નથી. હાલ મળતાં પુરાણો ઘણાં ઉમેરણ, ફેરફાર અને ઘોંટાળા ભરેલાં છે.

કાળે કરીને આ "સૂત"ના વર્ગનો લોપ થયો, ત્યારે પુરાણો બ્રાહ્મણોને ભાગે આવ્યાં. કમભાગ્યે આ ધંધામાં પડતા બ્રાહ્મણો વિદ્વાન નહિ, પણ દેવળના પૂજારા, તીર્થગોર અને લેભાગુ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તેમણે પુરાણોમાં ઘણી બાબતો અને ધર્મભાવનાનું વિશેષ ઉમેરણ કર્યું એમના ઉમેરણની ભાષા, વ્યાકરણદોષ, શૈલી, કપોલકલ્પિત બાબતો અને ઘણી અતિશયોક્તિયો ઉપરથી એ બ્રાહ્મણોની કિંમત આપણે આંકી શકીએ છીએ. આવા બ્રાહ્મણો વડે કાળે કરીને નવાં પુરાણો, ઉપપુરાણો, સ્તોત્રો, મહાત્મ્યો વગેરેનું ઉમેરણ થયું. અમુક દેવ, તીર્થ, વ્રત વગેરેના મહિમા, બ્રાહ્મણભક્તિ અને તેમને દાન આપવાના મહિમા વગેરેથી પુરાણો ભરાઇ ગયાં. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે જ આપણાં પુરાણો ગપોના ભંડાર ગણાય છે. અતિશયોક્તિના એક બે દાખલા બસ થશે–વેદમાં ઉર્વશી પુરુરવાની સાથે ચાર વર્ષ રહી હતી એમ કહ્યું છે, ત્યારે વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે તે એકસઠ હજાર વર્ષ રહી હતી! જુનાં પુરાણોમાં નર્કની સંખ્યા સાતની આપી છે, ત્યારે ભાગવતમાં એ સંખ્યા "સેંકડો અને હજારો"ની બની ગઇ છે! ગારૂડમાં તો હજારોથી વધીને ચોર્યાસી લાખની બની ગઈ છે!!

આવાં, ઉમેરણવાળાં પણ બધાં પુરાણોની પ્રતો ઉપલબ્ધ થતી નથી. મહાભારત, રામાયણ, અને કેટલાક પુરાણોની દેશ પરત્વે પાઠફેર પ્રતો જ માત્ર મળી આવે છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આમ છતાં ઐતિહાસિક બીનાને અંગે પુરાણોનો જ આધાર લેવો ઇષ્ટ છે. છાસની ગોળીમાં પાણીનું ઉમેરણ કરવાથી કાંઇ એની અંદરનું નવનીત જતું રહેતું નથી. ઘૂમડવું વધારે પડે એટલું જ. વધારે ચોકસાઈ અને પ્રયત્ન વડે પુરાણોમાંનું સત્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

પુરાણોમાં આપેલી રાજાઓની વંશાવળિયો વિશ્વસનીય છે, એ સંબંધે 'મોહનજોદેરો'માં કરેલા છેલ્લા ખોદાણથી ઘણું જાણવામાં આવે છે.

મોહનજોદેરોમાં કરેલા ઉત્ખાદનમાંથી મળેલી વસ્તુઓ પૌરાણિક બાબતોની મહત્તાનો ખ્યાલ આપે છે. ત્યાંથી મળી આવેલા અવશેષો સંબંધી અહેવાલ સર–જોર્જ માર્શલે બહાર પાડયો છે. ત્યાંથી સગર વગેરે ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓના સિક્કા પણ જડી આવ્યા છે. આ સિક્કાઓ અને પકવેલી ઇંટો ઉપરનાં લખાણોની લિપિ બેસાડીને તેના અર્થ કરવાનું કામ પ્રો૦ વડેલ એમણે મોટા પરિશ્રમે બહાર પાડયું છે. મોહનજોદેરો અને હરપ્પાનાં ઉત્ખાદનો ઉપરથી થએલી શોધ વિષે લખતાં તેઓ શ્રી જણાવે છે કે, આ શોધોથી હિંદુઓનાં અંતઃકરણો આનંદથી ઉભરાઈ જશે, એટલું જ નહિ, પરન્તુ તેમની ધાર્મિકભાવનાઓ જાગૃત થાય એવું એ શોધોનું મહત્ત્વ છે; કારણ કે હિંદુઓના વેદ અને પુરાણો બદલ પ્રત્યક્ષ અને વળી પ્રથમ ઐતિહાસિક પુરાવો આ શોધથી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રો૦ વડેલ સાહેબે ખાલ્ડિયન શિલાલેખોમાં આવેલી ત્યાંના રાજાઓની વંશાવળિયો સરખાવી જોઇ; તથા મોહનજોદેરોની અને મેસેપોટેમિયન લેખોની લિપિયો સરખાવી જોઈ; મિસરની નાઇલ નદીનટ મર આવેલાં પ્રાચીન શહેરોમાંથી મળી આવેલા લેખોની લિપિ સાથે તેઓ કેટલું સામ્ય ધરાવે છે તે બારીકીથી તપાસી જોવા તેઓ ઇજીપ્ત ગયા. ત્યાંના કેટલાક અણઉકેલેલા લેખો તેમણે તપાસ્યા. લિપિની સરખામણી ઉપરથી તેઓ જણાવે છે કે મિસરની લિપિ, સુમેરી લિપિ ઉપરથી નિકળેલી છે. ઇજીપ્તના ન ઉકેલાયલા લેખો તેમણે સુમેરી લિપિને આધારે બેસાડી તેના અર્થ પર પ્રકાશ નાંખ્યો. આશ્ચર્યજનક તો તેમાંથી એ જણાયું, કે ઇજીપ્તમાં થઇ ગએલા પ્રાચીન રાજાઓની વંશાવળિ; ખાલ્ડિયા અને મેસેપોટેમિયામાં થઈ ગએલા પ્રાચીન રાજાઓની વંશાવળિયો અને હિંદનાં સંસ્કૃત પુરાણોમાં આપેલી પ્રાચીન વંશાવળિયો, એ બધી **એક બીજાને મળતી** છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે બધા રાજાઓ એક જ સામ્રાજ્યના રાજાઓ હતા. આર્ય સંસ્કૃતિનું સામ્રાજ્ય છેક પંજાબ–સિંધથી માંડીને ખાલ્ડિયા અને ઇજીપ્ત (મિસર) સુધી પ્રસરેલું હતું. ત્રણે દેશની વંશાવળિયોમાં મળતા આવતા રાજાઓ ઇક્ષ્વાકુવંશના– **સગર, અસમંજસ, અંશુમાન, દિલિપ અને ભગીરથ** વગેરે હતા ! પ્રો૦ વડેલે અમણાં જ પ્રસિદ્ધ કરેલા " ઇજીપ્શન સંસ્કૃતિ, તેનું સુમેરી મૂળ અને તેની ખરી સાલવારી " નામના પુસ્તકમાં આ બાબતને લગતી ઘણી માહિતી આપી છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે:—

આ નવા પૂરાવાને પગલે જવાનું કારણ એમ છે કે, ભારતીય પુરાણો અને વેદમાં પ્રાચીન આર્યો વિષે આપેલી ઘણીખરી માહિતી જે અત્યાર લગી અસંભાવ્ય અને કલ્પિતકથાપૂર્ણ મનાતી હતી તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું છે, એવી આ શોધ હાથ લાગી છે. પુરાણોમાંની પ્રાચીન આર્ય રાજાઓની વંશાવળિ, સુમેરી શિલાલેખો પર કોતરેલી રાજ-વંશાવળિ અને હકીકત સાથે સરખાવી જોતાં એમ માલમ પડી આવ્યું છે, કે છેક પહેલા રાજવંશથી માંડીને યૂરોપમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો ત્યાં લગી–બે હજાર વર્ષ પર્યન્તની આર્ય અને સુમેરી વંશાવળિયો એકમેકને તદ્દન મળતી આવે છે; અને આ ઐક્ય માત્ર

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

રાજાઓનાં પરાક્રમનાં વર્ણનો પૂરતી જ નહિ, પરન્તુ તે રાજાઓની રાણીઓ, કુંવરો, તેમનાથી શાસિત પ્રજાની સંસ્કૃતિ, ભાષા, લેખ, ધર્મ, પ્રતિકા, કળા અને ઉદ્યોગ, ધંધાની બારીક બારીક તપસીલ વગેરેમાં પણ બરાબર મળતી આવે છે. પ્રો૦ વડેલના ઉપર જણાવેલા વિધાન ઉપરથી આ શોધોનું મહત્ત્વ જણાઈ આવે છે અને પુરાણોની જે વાતો આજ લગી ખોટી ગપ્પો જેવી ગણાતી હતી તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય છે એમ પરદેશી વિદ્વાનોને પણ કબૂલ રાખવું પડયું છે; આથી આર્ય સંસ્કૃતિ માટે અભિમાન રાખનારાઓનાં અન્તઃકરણ આનંદથી ઉભરાઈ ગયા વગર રહેશે નહિ.

ઐતિહાસિક બાબતોમાં પુરાણોનું મહત્ત્વ જાણ્યા પછી ખૂદ પુરાણો પોતાને માટે શું કહે છે તે તપાસીએ.

પુરાણોનું સામર્થ્ય, મહાત્મ્ય અને મહત્ત્વ ઘણું છે. પુરાણો એ પાંચમો વેદ છે એમ કહ્યું છે. વેદ જાણતો હોય, બીજી વિદ્યા અને શાસ્ત્રો વિશારદ હોય, છતાં પુરાણો ન જાણતો હોય તેની કશી કિંમત ગણી નથી. વાયુ પુરાણ, પદ્મપુરાણ, શિવપુરાણ અને ભાગવતમાં–સહજ સહજ પાઠફેર–નીચેના શ્લોકો આપ્યા છેઃ–

यो विद्या चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदो द्विजः ।
न चेत्पुराणं संविद्या न्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्प श्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

પોતે (પુરાણો) પાંચમો વેદ છે એ દાવાથી પણ આગળ વધી કેટલાંક પુરાણો તો વેદ કરતાં પણ પોતાનું પ્રાચીનપણું અને ગૌરવ વધારે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. બ્રહ્મદેવના જુદા જુદા મુખારવિંદમાંથી જુદા જુદા વેદ નિકળ્યા તેની પણ પૂર્વે તેમને જુદાં જુદાં પુરાણોનું સ્મરણ થયું હતું; મતલબ કે વેદના કરતાં યે તેઓ પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પુરાણોનાં લક્ષણો કહ્યાં છે. એમાં લખ્યા મુજબ પુરાણોના પાંચ લક્ષણો છે. બીજાં પાંચ પણ ગણાવ્યાં છે. એ દશ લક્ષણો યુક્ત હોય તે પુરાણ એમ મનાય છે.

सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्ति रक्षान्तराणि च ॥
वंशोवंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥
दशभि र्लक्षणै र्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ॥
केचित्पञ्च विधं ब्रह्मन्महदल्प व्यवस्थया ॥ १० ॥

भाग, १२. ७

अत्र सर्गो विसर्गोश्च स्थानं पोषण मूतयः ।
मन्वंतरे शानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥
दशमस्य विशुध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ॥
बर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥ २ ॥

भाग. २. १०

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વંતર અને વંશાનુચરિત એ પાંચ અને સામાન્યસૃષ્ટિ, વિશેષસૃષ્ટિ, સંરક્ષણ, સૃષ્ટિપોષણ, કર્મની વાસના, મન્વંતરોના આચારધર્મો, પરમેશ્વરી લીલા, સૃષ્ટિસંહાર, મોક્ષ અને ઈશ્વરસ્વરૂપ એ દશ લક્ષણો યુક્ત હોય તે પુરાણ કહેવાય છે.

પુરાણોની સંખ્યા અઢારની છે. એ બધાં મહાપુરાણ કહેવાય છે. પછીથી થએલાં બીજાં અઢાર ઉપપુરાણ કહેવાય છે. પુરાણોની સંખ્યા આમ વધતી ગઈ છે. અને તેઓ સો ઉપરાંત છે! મહાપુરાણોના કેટલાક તેમાંના વિષય પરત્વે **રાજસ, સાત્વિક** અને **તામસ** એવા ત્રણ વર્ગ પાડે છે. ત્રિમૂર્ત્તિમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એમને લગતા વિષયો ઉપરથી આ ભેદ ગણ્યા છે. બ્રહ્મન્ સંબંધી પુરાણો તે **રાજસ**, કેમકે બ્રહ્માનો ગુણ રજસ છે. વિષ્ણુના સત્વગુણ ઉપરથી વૈષ્ણવ પુરાણો તે **સાત્વિક** અને શિવનો ગુણ તમસ હોવાથી એમને અર્ઝે નિપજેલાં પુરાણો તે **તામસ**.

અઢાર પુરાણો તે–વિષ્ણુ, પદ્મ, વાયુ, ભાગવત, બૃહન્નારદીય, માર્કંડેય, અગ્નિ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વારાહ, સ્કંદ, વામન, કૂર્મ, મત્સ્ય, ગારૂડ અને બ્રહ્માંડ એ છે–

બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય અને વામન એ **રાજસ**. વિષ્ણુ, ભાગવત, નારદીય, પદ્મ, વારાહ એ **સાત્વિક**, અને શિવ, લિંગ, સ્કંદ, અગ્નિ, મત્સ્ય અને કૂર્મ એ **તામસ** પુરાણો કહેવાય છે. પુરાણોની મહત્તા સમજ્યા પછી આપણી જુની સંસ્કૃતિ, જુની કર્મભાવના, જુનો ઇતિહાસ તેમ જ આપણી પૂર્વે આપણી પ્રજ્ઞામાં થઇ ગએલા મહાનુભાવોનાં ચરિત્ર જાણવા સારૂ એનો અભ્યાસ આવશ્યક જણાશે. એટલું જ નહિ, પણ આપણા અર્વાચીન વાઙ્મયમાં પણ પુરાણોનાં દૃષ્ટાન્તો તરવરી રહ્યાં છે. એમને યથોચિત સમજવા સારૂ પણ એ અભ્યાસ ઇષ્ટ છે, કે તેથી આપણી જુની વાતો, માન્યતા અને રહેણી કરણી એ બધાંનો ખ્યાલ ઠીક ઠીક આવે.

આધુનિક સમયમાં પુરાણોનો અભ્યાસ ગૌણ થઇ ગયો છે. સામાન્ય બીજા તો શું, પણ પુરાણો ઉપર જ નિર્વાહ કરનારા–કથાકારો અને પારાયણ કરનારા પૌરાણિકો–પુરાણીઓ વ્યાસોમાં પણ સોએ ચાર પાંચ જ ભાગવત જેવો સહેલો ગ્રન્થ પણ વાંચી સમજતા હશે. અખો ભક્ત કહે છે તેમ

> " સો અંધામાં કાણો રાવ, અંધાને કાણા પર ભાવ,
> સૌનાં નેત્રો ફૂટી ગયાં, ગુરુ આચાર્ય જ કાણા થયા. "

વ્યાસો પણ બ્રાહ્મણને આ આપવું અને આ આપવું એ બાબતો સિવાય બીજી હકીકતોમાં નમાલાં ભાષાન્તરો અગર એવાં જ નમાલાં ' સાર રૂપ ' પુસ્તકો વાંચી અણસમજુ શ્રોતાજનોની આગળ પોતાનું ગાડું ગબડાવ્યે જાય છે!

અમારા નાનપણમાં વસ્તુસ્થિતિ છેક આવી નહોતી. માબાપની સાથે કથામાં જવાના યોગે, માતા પારાયણ સાંભળવા બેસે તો એટલા દિવસની છૂટ્ટી લઇને ત્યાં બેસી સાંભળવાના યોગે, માણભટ્ટોની અને બીજી કથા દ્વારા પૌરાણિક બાબતો અમારા જાણવામાં આવતી તેનો શતાંશ પણ હાલના તરૂણોને ખબર નહિ હોય એમ કહીએ તો ખોટું નથી. હાલના તરૂણોની ઉણપ બતાવવાને લઇને અમારૂં આ કથન નથી. અનેક કારણોને લીધે આવી વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એક કારણની જ વાત કરીએ. અમારી બાલ્યાવસ્થામાં સુભાગ્યે અમને નિશાળની દુગ્ધા ઓછી જ હતી. વર્ત્તમાનકાળમાં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

તરણેાને આ બેાજે એમ નથી. હાલના અભ્યાસક્રમની જ વાત લક્ષમાં લઇએ–નાનાં છેાકરાંથી માંડીને કેાલેજના તરુણેા ઘરાઘરી એના બેાજાથી એવા લદાઇ ગયા હેાય છે કે આંખ યે ઉંચી કરાય નહિ. પછી તેા બીજી પ્રવૃત્તિની વાત જ શી ! આવી દયાજનક સ્થિતિમાં બિચારા પૌરાણિક બાબતેાનેા ખ્યાલ ઘરાઘરી કરવાનેા સમય મેળવી શકતા નથી. એમાં એમનેા વાંક નથી. છતાં જ્યારે પુરાણેાનેા અભ્યાસ આમ ઉપયેાગી છે, મનેારંજક છે, બેાધપ્રદ છે અને આવશ્યક છે, તેા તેને સુલભ અને સુગમ કરવાને જેને જેને અનુકૂળતા હેાય તેણે પેાતાના દેશીબંધુઓ સારૂ એ દેશમાં સેવા ઉઠાવવી એ એક કર્તવ્ય જ છે.

મારી તરૂણાવસ્થામાં સ્વ. કવિ નર્મદનેા નર્મકથાકેાષ મારા જોવામાં આવ્યેા હતેા. એનું વાચન રસિક અને આલ્હાદજનક લાગ્યું હતું, પણ એ ગ્રંથ બહુ જ નાનેા અને એમાં હકીકત બહુ જ કમતર છે. ઘણી બાબતેાવાળેા અને રસપ્રદ થઈ પડે એવેા મેાટેા કેાષ લખવાનેા અભિલાષ ઘણા વર્ષથી થયેા હતેા. છેક ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં રાજકેાટની લેંગ જનરલ લાયબ્રેરીનેા હું ઓનરરી સેક્રેટરી હતેા, તે વખત લાયબ્રેરી તપાસતાં જે પુસ્તકનું ઓઠું લઇને આ કેાષ તૈયાર કર્યેા છે તે સહસા મારા હાથમાં આવ્યું. તરત જ મેં કેાષ લખવેા શરૂ યે કર્યેા. લેંગ લાયબ્રેરીની પેઠે હું રાજકેાટના વેાટશન મ્યુઝિયમનેા પણ ઓનરરી સેક્રેટરી હતેા. મેં ચાર્જ લીધેા ત્યારે આખા મ્યુઝિયમમાં માત્ર એંશી પદાર્થો–એક્ષિબિટેા–હતા અને તે એક પેટીમાં પડયા રહેતા. એ જ અરસામાં રાજકેાટનું ભવ્ય જ્યુબિલિ મકાન તૈયાર થયું અને એની બન્ને તરફની ઈમારતેા લાયબ્રેરી અને મ્યુઝિયમ સારૂ મને સેાંપાઇ. એવા મેાટા ભવ્ય-અને વિશાળ મકાનમાં દેવ વગરના દેવસ્થાન જેવી સ્થિતિ થઈ પડી. ગમે તેમ કરી મ્યુઝિયમ ભરવું એવી ઉત્કટ ઈચ્છા થઈ. કેવી રીતે તે કાળના પેાલીટિકલ એજંટ **સર ચાર્લ્સ ઓલિવંટને** મેં પ્રદર્શન ભરી, આવેલી ચીજોમાંથી સંગ્રહસ્થાન સારૂ પસંદ કરી એકઠી કરવાનેા મારેા વિચાર જણાવ્યેા; એમને મારેા વિચાર કેવેા પસંદ પડયેા; એઓશ્રીએ કેવી રીતે મદદ કરી; તથા મારે માથે કામનેા સઘળેા બેાજો કેવી રીતે આવી પડયેા, એ કહેવાનેા આ પ્રસંગ નથી. માત્ર એટલું જ જણાવવું જોઈએ કે દસ અગીઆર મહિનાના અવિરત શ્રમ વડે પ્રદર્શન તેા સારૂં ભરાયું, પણ મારેા કેાષ કેાષને ઠેકાણે રહ્યેા.

આમ અનેક અનિવાર્ય અંતરાયેાને અડકે વર્ષાનાં વર્ષેાથી વિસારે પડેલેા કેાષ આખરે યાદ આવ્યેા. લખવાનેા નિશ્ચય થતાં જ ગુજરાત વર્નાકયૂલર સેાસાઇટીના સેક્રેટરી સ્વ. સર રમણભાઈ અને એસિસ્ટંટ સેક્રેટરી રા. હીરાલાલ પારેખને સૂચના કરતાં જ તેમણે એ વાત ઉપાડી લીધી. વ્યવસ્થાસ્થાપકમંડળની સહાનુભૂતિ અને અનુમતિથી આ કેાષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યેા. મારી મહેનતનું ફળ આજે ચાર ચાર વર્ષથી વાચકવૃંદને પ્રતિ વર્ષે મળ્યે ગયું છે. આજે તે સમાપ્ત થાય છે.

આ કેાષ કેવળ ભાષાન્તર નથી; તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઇષ્ટ ફેરફાર અને ઉમેરણ કરવામાં આવ્યું છે. ભાષા ગુજરાતી વાચકવૃંદને સુરૂચિકર થાય એમ રસભર કરવા તરફ ખાસ લક્ષ રાખ્યું છે. ઓઠાના કેાષમાં ન આપેલાં એવાં, અગત્યનાં અને આનંદજનક એવાં પુષ્કળ અવતરણેા મૂળ ગ્રંથેામાંથી આ કેાષમાં દાખલ કર્યા છે. એ બધાની સાથે કેાષના વસ્તુને વિસ્તૃત કર્યું છે. ઓઠા તરીકે લીધેલા કેાષમાં માત્ર ૬૧૨૬ વ્યક્તિઓની હકીકત આપેલી છે. તેની જગાએ આ કેાષમાં ૧૦૭૮૬ વ્યક્તિઓની હકીકત આપી છે, એટલે વસ્તુપરત્વે ગ્રન્થ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

લગભગ બમણો બન્યો છે; એટલું જ નહિ પણ ઘણી અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓની હકીકતમાં ઓર વધારો કર્યો છે. ગ્રન્થ છપાઈ ગયા પછી પણ ભાગવત વગેરે અન્ય સ્થળેથી વધારે વ્યક્તિયોનો ઈતિહાસ આપવાની લાલસા થઈ આવતાં વધારાના શબ્દો નવ ફરમાની પૂરવણીમાં સંગ્રહ્યા છે. ટુંકામાં ગ્રન્થને પરિપૂર્ણ કરવા તરફ બનતું કર્યું છે. આવા ગ્રન્થો કાંઈ કાવ્ય કે નવલકથાની પેઠે વાચન તરીકે સાદ્યન્ત વંચાતા નથી. ઉપયોગી અને જરૂરની હકીકત સારૂ જેનું હોય તેટલું જ વંચાય; છતાં પુરસદની વખતે વાચન તરીકે વાંચી શકાય એવી રીતે ઘણાં ચરિત્રો તૈયાર કરવા તરફ ખાસ લક્ષ આપ્યું છે. આશા છે કે એમ છૂટક છૂટક વાંચીને પણ વાચકવૃંદ આનંદ મેળવશે.

તૈયાર થએલા કામને સારૂંખોટું કહેવું એ બહુ સહેલું છે. મને સાંભરે છે કે આ કોષના પ્રથમ ભાગમાં બુક કમિટિના કોઇ સભ્યે માત્ર એક જ તથાપિ જબરી ભૂલ કાઢી હતી! "ઉર્વશ્રી" શબ્દ અમે આપ્યો છે, તેમ જ "ઊર્વશી" શબ્દ પણ આપ્યો છે. આ મારી જબરી ક્ષતિ થઈ! કોષમાં ભૂલ છે એમ કહીને એ સભ્યે પોતાના જ્ઞાનની જ ભૂલ ઉઘાડી પાડી હતી! આવા ગ્રન્થો તૈયાર કરતાં પડતી વિટંબણા અને શ્રમનો ખ્યાલ લખનારને જ આવે; પણ વાંચનારને રસ પડે, આવાં વાચન પ્રતિ તેમને અભિરૂચિ ઉત્પન્ન થાય, એનું વાચન વધે અને પરિણામે પ્રજામાં દિવસાનુદિવસ ગૌણ થતું પૌરાણિક જ્ઞાન સતેજ થાય એ જ લાલસાથી પ્રેરાઈ અંતરાય, મહેનત અને કશી બાબતને ન લેખવતાં ગ્રન્થને મારી પોતાની અલ્પ શક્તિ અનુસાર મનોમત બનાવ્યો છે. છેવટે ગ્રન્થને સુજ્ઞ વાચકવૃંદના કરકમળમાં મૂકતાં મને આનંદ થવો સ્વાભાવિક છે.

મારા આનંદની વાત કરતાં તેમાં પડેલા વિક્ષેપ અને ઉણપને હું વિસરી શકતો નથી. મારા પુત્ર સ્વ. જ્વલમભાઈને આ કોષ બહુ ગમી ગયો હતો અને એની ગોઠવણમાં ઘણો રસ લેતા. ગોઠવણને અંગે એમની ઘણી સૂચનાઓને હું અનુસર્યો પણ છઉં. એ મારો પુત્ર, મિત્ર, સહાયક અને ઉત્સાહબળ રૂપ જ હતો. મને કશી વાતે ક્ષોભ ન થાય એવી એમની સતત લાગણી હતી એ મને કદી યે વિસરે નહિ. મારા મનને ક્ષોભ થશે ધારી પોતાના મંદવાડમાં થતી અસહ્ય પીડા પણ થતી નથી એમ જ જણાવે. જીવલેણ અને પીડાકારી મંદવાડ છતાં એમણે કોષને માટે ઘણો શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. એક એ અક્ષરોની હકીકત તો એમના શ્રમનું ફળ છે. બેસાય નહિ એટલે પોરો લઈ લઈને કલાકો પર્યન્ત કામ કરે. છેવટે જ્યારે શરીરે કહ્યું ન જ કર્યું ત્યારે એમણે કલમ મૂકી દઈ કોષ મને પાછો આપ્યો. આવી મહેનતને અન્તે થએલા શુભ પરિણામની છાપવાની પુર્ણાહુતિ કાળે એમને ઈશ્વરાજ્ઞા થઇ અને એ જોવા ન રહ્યા. મારા મનની સ્થિતિ જે પોતે પિતા હશે તે જ કલ્પી શકશે. નિષ્ઠુર હૃદય પ્રાણસમા પુત્રના વિયોગ છતાં પણ ચાલું રહ્યું છે: છતાં તે માત્ર ચાલુ જ રહ્યું છે–જીવે છે એટલું જ, તદ્દન નીરસ જીવન વ્યતિત કરે છે.

ગ્રન્થ રજુ કરતાં માત્ર એટલી જ વાંછના છે કે મારી કૃતિવડે આ વિષયના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાઓ, વાચકવૃંદની આ બાબતોના અભ્યાસમાં સરળતા થાઓ અને તેમને આનંદ પ્રાપ્ત થાઓ. જો એમ બને તો મારો આ વ્યવસાયમાં ગાળેલો કાળ સત્કાર્યે વ્યતિત થયો એમ માની, હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય લેખીશ. મારા પરિશ્રમે ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાં એક ઉપ-

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

યોગી ગ્રન્થનું ઉમેરણ કરવાનો આનંદ અનેરો છે. છેવટે વાંચનારના સંતોષે મને સંતોષ. એમના આનંદે મને પણ આનંદ.

લાંબો ગ્રન્થ, ઘણી મહેનત, અપ્રાપ્ય તેમ જ દુર્લભ સામગ્રી, એ બધાંને લઈને હું ઘણીવાર કંટાળતો. એવે સમયે મને આગ્રહવડે પ્રોત્સાહન આપવા બદલ ભાઈ હીરાલાલ ત્રિ. પારેખનો અને પોતાના અનેકદેશી વ્યવશાય અને અભ્યાસમાંથી પણ સમય કાઢી મારા કોષને સારૂ પુરોવચન લખવા બદલ મારા આપ્તજન દિ૦ બ૦ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો ઋણી છઉં. આ કાર્યમાં સૂચના કરીને, પુસ્તકો મોકલીને, હકીકત શોધી આપીને અને એવી જ બીજી ઘણી પરોક્ષ અને અપરોક્ષ મદદ કરનાર મારાં કુટુંબી અને બીજા ઘણા ગૃહસ્થોનું ઋણ પણ કાંઈ નાનું સુનું નથી. હું બધું સાભાર સ્વીકારી વિરમું છઉં. ॐ **शिवम्.**

ઘોબીની પોળ.
ખાડીઆ
અમદાવાદ.
૧૨–૯–૩૧.

ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust



P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હતા. જે કલ્પમાં આ અવતાર થયો હતો તે કલ્પને 'વારાહ કલ્પ' કહેવામાં આવે છે.

શ્વેતવર્ષ રમ્યકદેશનું બીજું નામ.

શ્વેતવારાહ. જે કલ્પમાં વિષ્ણુ ભગવાને વરાહનું રુપ ધારણ કર્યું હતું તે કલ્પ. સાંપ્રત આ કલ્પ ચાલુ છે. સંકલ્પ કરવામાં "શ્વેતવારાહ-કલ્પે" કરીને કહેવાય છે તે જાણીતું જ છે.

શ્વેતવાહન. અર્જુનનાં દસ નામો પૈકી એક. એના રથને એ શ્વેત અશ્વો જોડાવતો તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે.

श्वेताः काञ्चन सन्नाहा रथेयुज्यन्ति मेहयाः ।
शत्रुभिर्युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥२८॥
(भार० विरा० अ० ४३)

શ્વેતા. ક્રોધવશાની પુત્રી. એનો પિતા કશ્યપ; શ્વેત નામના દિગ્ગજની માતા. (ભા૨૦આ૦ ૬૭-૬૧).

શ્વેતારણ્ય. કાવેરીને તીરે આવેલું વન વિશેષ. શ્રી શંકર ભગવાને આ સ્થળે માર્કંડને યમ પાસેથી છોડાવ્યો હતો. આ જ અરણ્યમાં શ્રી શંકર ભગવાને અંધકાસુરને ભસ્મીભૂત કર્યો હતો. (વા૦ ૨૦ અ૨૦ સ૦ ૩૦).

શ્વેતાશ્વતર. એક ઋષિ જેમણે સ્વયંભૂ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી.

શ્વેતાશ્વતર (૨). યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

શ્વેતોગ્રહ. ધૂમકેતુનું સામાન્ય નામ. (ભા૨૦ ઉદ્યો૦ ૩૭-૪૩).

શ્વૈત્ય. શૈબ્ય રાજપુત્ર સૃંજયનું બીજું નામ. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૫૫-૫૭).

ષ.

ષઠ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

ષડાનન. છ મોં હોવાને લીધે પડેલું કાર્તિકનું નામ.

ષષ્ઠી. સ્કંદની પત્ની દેવસેનાનું બીજું નામ. (દેવી ભા૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૪૬)

ષષ્ઠી (૨). માતૃગણમાંની એક.

ષષ્ઠી (૩). દુર્ગાના કાત્યયની રુપનું નામ.

ષષ્ઠી (૪). બાળકના જન્મ પછી છઠ્ઠી રાત્રે તેનું ભવિષ્ય ઇત્યાદિ અને કર્મના આંક લખનારી દેવી. એને લખવા સારૂ કાગળ, સફેદ લૂગડું, કંકુ પલાળીને ભરેલી વાડકી, કલમ વગેરે પાટલા પર મુકી આખી રાત દીવો રાખવામાં આવે છે. વિધાત્રી રાત્રે આવી લેખ-છઠ્ઠીના લેખ-લખી જાય છે તે દેવી.

ષષ્ઠીભાગ. શિવનું એક નામ.

ષષ્ટીપ્રિય. સ્કંદનું જ એક નામ (ભા૨૦ વન૦ ૨૩૩-૬).

ષણ્વમાતુર. છ કૃતિઓથી જન્મેલ હોવાથી સ્કંદનું એક નામ.

ષડ્ગુણ્ય. સંધિ. વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ, અને સમાશ્રય એ ગુણપટક. સંધિ એટલે સમાધાન. વિગ્રહ-લડાઇ. યાન-ચડાઇ. આસન-ઘેરો ઘાલીને પડી રહી શત્રુને અન્નાદિ બહારથી આવતા-મળતા અટકાવવા તે. દ્વૈધીભાવ શત્રુની સાથે લડાઇ થતાં તેનાથી બળવાન તેના શત્રુને જોઇ મૈત્રી કરવી તે. અને બન્નેની આગળ લટી જઇ માત્ર વાણી વડે જ આત્મસમર્પણ કરવું, કર્મથી નહિ. સમાશ્રય-શત્રુથી પીડાતાં સમર્થ કિલ્લાને અથવા રાજાનો આશ્રય લેવો તે.

નારદના ગુણોના વર્તનમાં આ ષટક ગણાવ્યું છે. (ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૧૧).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સ.

સંકટ. ચાલુ મન્વંતરના ધર્મઋષિથી, કકુભ નામની સ્ત્રીને થએલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કીકટ. (ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૬).

સંકલ્પ. ચાલુ મન્વંતરના ધર્મઋષિને સંકલ્પા નામની સ્ત્રીને પેટે થએલા પુત્રોનું સામાન્ય નામ.

સંકલ્પા. સંકલ્પ નામના પુત્રોની માતા અને ધર્મઋષિની સ્ત્રી.

સંકર્ષણ. સોમવંસી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતન્વયમાં જન્મેલા વસુદેવથી રોહિણીને થએલો પુત્ર. એ પ્રથમ દેવકીના ગર્ભમાં હતો. માયાએ એને ત્યાંથી કાઢી લઇ રોહિણીના ગર્ભમાં મૂકેલો હતો. એ દેવકીનો સાતમો ગર્ભ હતો. ગર્ભને આકર્ષિ લીધેલો હોવાથી એમનું મૂળ નામ સંકર્ષણ હતું. બળરામ નામ પછીથી પડયું છે.

ગર્ભ સંકર્ષણાત્પ્રાહુ સ્તં વૈ સંકર્ષણં મુવિ ।
રામેતિ લોક રમણાદ્બલં બલવદુચ્છ્રયાત્ ॥૧૩॥
(ભા૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૨).

સંકિલ. વૈશ્ય જાતિનો એક મન્ત્રદૃષ્ટા.

...ભલન્દકશ્ચ વાસાશ્ચ: સાંકિલશ્ચૈવ તેત્રય:॥૧૧૬॥
એતે મન્ત્ર કૃતો જ્ઞેયા વૈશ્યાનાં પ્રવરાઃ સદા ।
(મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૫).

સંકૃતિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (ત્રીજો અંગિરા શબ્દ જુઓ).

સંકૃતિ (૨). સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના પૌત્ર કુશના વંશના જયસેન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર જય નામે હતો.

સંકૃતિ (૩). સોમવંશી નહુષ કુળના પૂરુરાજાના વંશ રૌદ્રાશ્વના પુત્ર ઋતેયુ કુળના મન્યુ રાજાનો પૌત્ર અને નળ રાજાનો પુત્ર. એને ગુરુધી અને રંતિદેવ નામે બે પુત્રો હતા.

સગૈવાક્ષિ. એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.

સગર. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના હરિશ્ચન્દ્રના વંશમાંના ભરુક અથવા રુચકરાજાનો પ્રપૌત્ર, વૃક રાજાનો પૌત્ર અને બાહુક રાજાનો પુત્ર. સગર નામ પડવાના કારણ સારુ પહેલો બાહુક શબ્દ જુઓ. સગરને વિદર્ભ રાજા યદુની કન્યા સુમતિ ઉર્ફે પ્રભા, અને શિબિ દેશના રાજાની કેશિની ઉર્ફે ભાનુમતી એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. પહેલીને સગરો નામના સાઠ હજાર અને બીજીને અસમંજ નામે એક પુત્ર હતો. બન્ને પત્નીઓ સહિત તેણે તપ કર્યું હતું. તેના પ્રભાવથી રુદ્રની કૃપા વડે આ પુત્રો થયા હતા. સુમતિના ગર્ભમાંથી એક કહોળું નિકળ્યું હતું. તે કોળામાંથી આ સાઠે હજાર પુત્રો નિકળ્યા હતા. આ સાઠે હજાર પુત્રો ઘણા પરાક્રમી નિકળ્યા હતા. અસમંજ તે, એ રૂપે કેવળ કોઇ યોગભ્રષ્ટ પુરુષ જ જન્મ્યો હતો. (૧ અસમંજ શબ્દ જુઓ).

સગર રાજા મોટો પરાક્રમી હતો. એણે હૈહય, તાલજંઘ ૪૦ રાજાઓને જીતી પોતાનું રાજ પોતાના હાથમાં સંપાદન કર્યું હતું. યવનો વગેરે અવૈદિક રાજાઓ જુદો જુદો જ વેષ ધારણ કરે, એમ કરીને વેદધર્મી રાજાઓથી તુરત નોખા પડીને દેખાઇ આવે એમ કર્યું હતું.

સગર રાજાએ અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. એણે અશ્વમેધ પણ સો કર્યા હતા. એના એક અશ્વમેધનો રથામકર્ણ (આખું શરીર સફેદ અને માત્ર કાન કાળા હોય એવો અશ્વમેધ વખતે છૂટો મુકાતો ઘોડો) ઇન્દ્રે ચોરી જઇ કપિલના આશ્રમમાં બાંધ્યો. સો યજ્ઞ કરનારને ઇન્દ્રપદ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઇન્દ્ર હમેશ એવા યજ્ઞમાં વિઘ્ન નાંખી સો યજ્ઞ થવા દેતો નથી. સગરનો ઘોડો ચોરાયો ત્યારે એની શોધ કરવાને એના સાઠ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હજાર પુત્રો નિકળી પડયા. પણ કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહિ. એમણે સમુદ્ર ખોદી નાંખ્યો. પણ ત્યાંથી શ્યામકર્ણ જડયો નહિ. તેઓ ભૂમિ પર ફરતા ફરતા કપિલ મુનિના આશ્રમમાં આવી ચઢયા. ઘોડો ત્યાં બાંધેલો દીઠાથી તેમણે ધાર્યું કે અમારો શ્યામકર્ણ ચોરી જનાર આ જ છે. કપિલ ઋષિ સમાધિસ્થ હતા. સાગરોએ ઋષિને મારવા માંડયા. સમાધિમાંથી ઋષિ જાગી ઉઠયા અને તેમણે આમની તરફ જોતાં જ બધા સાગરો બળીને ભસ્મીભૂત બન્યા.

અહિં સઘળા પુત્રો બળી મુવા. પણ સગર રાજા યજ્ઞદીક્ષા લઇને બેઠો હતો. અસમંજ હાજર હોય પણ એ તો પ્રથમથી જ અરણ્યમાં જતો રહ્યો હતો. આવી વરતુસ્થિતિમાં યજ્ઞ સમાપ્તિ શી રીતે થાય? પરંતુ અસમંજનો પુત્ર અંશુમાન વિચારવાન અને પરાક્રમી હતો. એ અશ્વ લેવા ગયો અને ઘણી યુક્તિથી કપિલને પ્રસન્ન કરી ઘોડો પાછો આણી, એ વડે પોતાના પિતામહનો યજ્ઞ યથાસાંગ પૂરો કરાવ્યો. (અંશુમાન શબ્દ જુઓ). (ભા૨૦ શાં૦ ૨૮–૩૩૦ ૩ ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૮; હરિ વં૦ ૧–૧૮–૧૫; બ્રહ્મ૦ અ૦ ૮; વાયુ૦ અ૦ ૮૮; વા૦ રા૦ બા૦ અ૦ ૩૮ અને વિષ્ણુ૦ અ૦ ૪–૩). અને (ભા૨૦ વ૦ ૧૦૫–૮, ૧૦૬–૧૧).

સઙ્કર્ષ. દુર્યોધનનો રસોઇયો. (ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૪૦–૨).

સંગ્રામજિત. પાંડવોનો મિત્ર એક રાજા.

સંગ્રામજિત (૨). કૃષ્ણનો ભદ્રાની કૂખે જન્મેલા પુત્રોમાંનો એક.

સંજય. સૌવીર દેશનો રાજા. વિદુલાનો પુત્ર. (વિદુલા શબ્દ જુઓ).

સંજય (૨). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના અંતરિક્ષ રાજાના વંશમાં જન્મેલા રણંજય રાજાનો પુત્ર. શાક્યરાજા એનો પુત્ર થતો હતો.

સંજય (૩). સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધ રાજાના પુત્ર સુહોત્રના પુત્રનો પ્રપૌત્ર, કુશ રાજાનો પૌત્ર અને પ્રતિ નામના રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે જયરાજા.

સંજય (૪). સોમવંશી પૂરુકુળના અજમીઢના પુત્ર નીલરાજાના વંશના ભર્મ્યાશ્વરાજાના પાંચ પુત્રો પૈકી પાંચમો પુત્ર.

સંજય (૫). એક રાજપુત્ર, જયદ્રથનો મિત્ર જે જયદ્રથ કોઇ સ્વયંવરમાં જતો હતો અને રસ્તામાં પાંડવોના નિવાસસ્થાનમાં દ્રૌપદીને જોઇને કામાર્ત થઇને એનું હરણ કરી ગયો તે વખત જયદ્રથના સંઘાતમાં હતો તે. (જયદ્રથ શબ્દ જુઓ).

સંજય (૬). ગવલ્ગણ નામના સુતનો પુત્ર. એ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનો સારથિ હતો એ ઘણો જ સત્યવકતા અને નિઃસ્પૃહી હતો. એમ હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કરવામાં આધું પાછું જોતો જ નહિ. વ્યાસના પ્રસાદથી એને ઘેર બેઠે બેઠે ભારતના યુદ્ધની અથ ઇતિ સઘળી હકીકત જણાય અને એ ધૃતરાષ્ટ્રને કહે, એવી શક્તિ સંપાદન થઈ હતી. (ગાવલ્ગણિ શબ્દ જુઓ). એક સમય એણે ધૃતરાષ્ટ્રની માઝા મૂકીને એની સાથે સંભાષણ કર્યું હતું. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે પુછ્યું કે સંજય! મારા પુત્રોનું યુદ્ધમાં શું થયું તે મને કહે. અને લોભને અનુસરનારો, દુષ્ટ બુદ્ધિ, ક્રોધથી વિકૃત સ્વરુપવાળો, રાજ્યની લાલસાવાળો, તથા રાગથી વિવેકરહિત થએલો દુર્યોધન, એ યુદ્ધમાં અનીતિથી વર્ત્યો હતો કે નીતિથી વર્ત્યો હતો તે પણ તું મને કહે. તે વખત સંજયે કહ્યું હતું કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા મેં બધું પ્રત્યક્ષ દીઠું છે, માટે હું તમને કહું છું, તે સ્થિર મને સાંભળો. ખરું જોતાં પાંડવોના સંબંધમાં તમારી મોટી અનીતિ થએલી છે. હે ભરતશ્રેષ્ટ રાજા! પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવી એ જેમ વૃથા છે, તેમ તમારો આ પ્રલાપ પણ મિથ્યા જ છે. એ નિષ્ફળ છે માટે શોક ન કરો...જો તમે પ્રથમથી જ કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિરને તથા તમારા

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પુત્રોને જુગાર રમતા અટકાવ્યા હોત તો આ સમયે તમને સંકટ આવત નહિ. અરે, જ્યારે યુદ્ધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો ત્યારે પણ ક્રોધાયમાન થએલા પાંડવ–કૌરવો બન્નેને જો તમે અટકાવ્યા હોત તો આ સમયે આ સંકટ ન આવત. અરે! તમારી આજ્ઞામાં નહિ રહેનારા "દુર્યોધનને કેદ પકડો" એ પ્રમાણે જો કૌરવોને તમે પ્રથમ જ આજ્ઞા આપી હોત, તો આ વખતે આ સંકટ ન આવત; અને એમ કરવાથી પાંડવો, પાંચાલો, યાદવો કે બીજા કોઇ રાજાઓને તમારી બુદ્ધિની વિષમતાનો અનુભવ ન થાત. અરે! એક પિતાને છાજે તેવું કર્તવ્ય કરીને જો તમારા પુત્રને તમે સન્માર્ગે દોર્યો હોત અને ધર્મપૂર્વક જો વર્ત્યા હોત તો આ સંકટ ન આવત. પણ તમે લોકમાં અતિશય બુદ્ધિમાન થઇને પણ સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને દુર્યોધન, કર્ણ અને શકુનિને અનુસર્યા. હે રાજા! તમારા પાંડવો પ્રતિના બધા પ્રલાપો મેં સાંભળ્યા છે. તમે આંતરિક દૃષ્ટિયે તો ધન લોભી જ હતા. જેથી તમારાં વચનો વિષમિશ્રિત મધ જેવાં હતાં. હે રાજા! જ્યારે તમારા પુત્રો પાંડવોને ન કહેવાય એવાં વચનો કહેતા ત્યારે તમે એમની ઉપેક્ષા કરી છે અને તમારા પુત્રોને એ પ્રમાણે બોલવા જ દીધા છે. એનું આ પરિણામ આવી પહોંચ્યું છે. માટે હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં છે. હવે શોક ન કરો.

પ્રથમ જ જો તમે એ પ્રમાણે અનીતિ ન કરી હોત તો પાંડવોએ જીતેલી સમગ્ર પૃથ્વી તમારે સ્વાધીન થાત. પાંડુ રાજાએ રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેથી જ કૌરવોની કીર્ત્તિ થઇ હતી. પાછળથી ધર્માચારી પાંડવોએ ફરી તે કીર્ત્તિમાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. પણ અફસોસ, તે બિચારા પાંડવોનું તેવું કર્મ પણ તમારી આગળ નિષ્ફળ ગયું છે. કારણ આખું રાજ્ય પચાવી પડવાની ઇચ્છાથી તમે તેઓને પોતાના પિતાના રાજ્યથી પણ ભ્રષ્ટ કર્યા છે. આ વખતે જ્યારે કટાકટીનો સમય આવી પડયો છે, ત્યારે હવે તમે તમારા પુત્રોની નિંદા કરો છો અને તેમના દોષો કહો છો. પણ આજે તે ઘટતું નથી; નકામું છે, નિષ્ફળ છે. જે ક્ષાત્રધર્મમાં લીન થએલા પાંડવો અને કૌરવો જેટલું કરી શકાય તેટલું કરી રહ્યા છે. પાંડવોની સાથે કૌરવોનું યુદ્ધ જે પ્રકારે થઇ રહ્યું છે તે હું તમને યથાર્થ કહું છઉં, માટે સાંભળો. (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૮૬).

સંજયંતિપુરી. કેરલ દેશના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલી એક નગરી. (ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧).

સંજીવનમણિ. જે મણિ વડે ઉલૂપીએ અર્જુનને સજીવન કર્યો હતો તે. (ભા૨૦અશ્વ૦ ૮૧–૧૨).

સજાતાગ્નિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

સજીવિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

સંડદેશ. ભારતવર્ષીય એક દેશ. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯).

સત્કર્મા. સોમવંશી અનુ કુળના અંગ વંશના પૃથુલાક્ષના પુત્ર બૃહદ્રથના અન્વયમાં થએલા ધૃતવ્રત રાજાનો પુત્ર. વિવાહ વિધિથી પરણેલી બ્રાહ્મણીથી એને અધિરથી નામે પુત્ર થયો હતો. આ પુત્ર સૂતપણું કરતો હતો.

સત્કૃતિ. સંકૃતિ રાજાની સ્ત્રી અને રંતિદેવની માતા.

સંત. સત્યઋષિનો પુત્ર. શ્રુવાઋષિનો પિતા. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ).

સંતતિ. સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશના અલર્ક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુનીથરાજા,

સંતતેયુ. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વરાજાનો દસ પુત્રો પૈકી છઠ્ઠો પુત્ર.

સંતર્દન. કેકય દેશાધિપતિ ધૃષ્ટકેતુને વસુદેવની બ્હેન શ્રુતકીર્ત્તિને પેટે થયેલો પુત્ર.

સંતાન. ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર વિશેષ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સંતાનક. સામાન્ય પર્વત વિશેષ. (ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૧).

સતી. બ્રહ્મ માનસપુત્ર. દક્ષ પ્રજાપતિની સોળ કન્યાઓમાંની નાની એને ભવ-શિવને પરણાવી હતી. એણે પોતાના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞમાં પોતાનો દેહ પ્રજાળી દીધો હતો. (૧ દક્ષ શબ્દ જુઓ). પાર્વતી તે જ.

સતીનર. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૭૮-૭૮).

સંતોષ. બાર તુષિતદેવોમાંનો એક. (તુષિત શબ્દ જુઓ).

સંતોષ (૨). સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિના પુત્ર હર્ષનું બીજું નામ.

સત્ય. સત્યલોક શબ્દ જુઓ.

સત્ય (૨). સત્યયુગ તે જ. (કૃતયુગ શબ્દ જુઓ).

સત્ય (૩). ઉત્તાનપાદ વંશીય હવિર્ધાન રાજાના પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર.

સત્ય (૪). દસ વિશ્વેદેવોમાંનો ચોથો.

સત્ય (૫). વિતત્ય ઋષિનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સંત ઋષિ. (વિતહવ્ય શબ્દ જુઓ).

સત્ય (૬). અંગિરસદેવોમાંનો એક.

સત્ય (૭). ભીમસેને મારેલા કલિંગ રાજાના એ ચક્રરક્ષકમાંનો એક.

સત્ય (૮). બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં હવે પછી થનારો સપ્ત ઋષિયોમાંનો એક.

સત્ય (૯). શ્રીમન્નારાયણ (ભા૨૦ ઉ૦ ૬૯-૧૨).

સત્ય (૧૦). ઉચ્છવૃત્તિ કરનાર એક બ્રાહ્મણ. એની સ્ત્રીનું નામ પુષ્પમાલિની (ભા૨૦ શાં૦ ૨૭૮-૬).

સત્યક. સોમવંશી યદુકુળના અનમિત્રના પૌત્ર શિનિનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સાત્યકિ નામનો યુયુધાન.

સત્યક (૨). ભદ્રાનિ કૂખે થએલો કૃષ્ણના પુત્રોમાંનો એક.

સત્યક (૩). સાવર્ણિ મન્વંતરમાં હવે પછી થનારો એક દેવ વિશેષ.

સત્યકર્મા. સત્કર્મા રાજાનું બીજું નામ.

સત્યકર્મા (૨). દુર્યોધન પક્ષના ત્રિગર્ત રાજાઓમાંનો એક. એને અર્જુને માર્યો હતો. (ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૨૭).

સત્યકામ. જાબાલ ઋષિનું બીજું નામ.

સત્યકેતુ. સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષાત્રવૃદ્ધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશના ધર્મકેતુ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ધૃષ્ટકેતુ.

સત્યજિત. દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર. એ અતિરથિ હતો. એને ભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. (ભા૨૦ ઉદ્યો૦ ૧૭૧; ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૭-૪૫, ૨૧-૨૧).

સત્યજિત (૨). ચોથા તામસ મન્વંતર માંહલ્યો સ્વર્ગનો ચોથો ઇન્દ્ર.

સત્યજિત (૩). સૂર્યના સમાગમમાં આવનારો એક યક્ષ. (૩ ઉર્જ શબ્દ જુઓ).

સત્યજિત (૪). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ વંશના સુનીથ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વિશ્વજિત.

સત્યજિત (૫). સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશના વસુદેવના ભાઇ આનક રાજાનો મોટો પુત્ર.

સત્યતપા. એક બ્રહ્મર્ષિ, એનું મુળ નામ ઉતથ્ય હતું. દેવદત્ત નામના બ્રાહ્મણનો એ પુત્ર હતો. ઉપનયનાદિ સંસ્કાર પછી એને કશું ભણતાં આવડયું જ નહિ અને મૂર્ખ રહ્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે લોકો એની નિંદા કરવા લાગ્યા.

આ ઉતથ્ય વેદના અધ્યનને, જપને, દેવતાઓના ધ્યાનને કે આરાધનને જાણતો નહોતો; આસન, પ્રાણાયામ, ભૂતશુદ્ધિ, મન્ત્ર, કૈલક, જાપ્ય, ગાયત્રી, શૌચ, સ્નાનવિધિ, બલિદાન, અતિથિનો સત્કાર કશું જાણતો ન હતો. સવારમાં ઉઠી ગમે તેવું દાતણ કરી લઇ ગંગામાં મન્ત્રરહિત ડબકું મારી લેતો. મધ્યાન્હે યદૃચ્છાથી વનનાં ફળ લાવતો. તેમાં પણ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક જ ન હતો. કોઇનું હિત અહિત કર્યા વગર ગમે ત્યાં પડી રહેતો. નિરંતર એ જ વિચાર કર્યા કરતો કે મારું

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

મૃત્યુ ક્યારે થશે. હું દુઃખથી જીવું છું. મુર્ખના જીવનને ધિક્કાર છે. મને દૈવે મૂર્ખ કેમ રાખ્યો. મુર્ખાઇને લઇને મારો ઉત્તમ કુળમાં થએલો અવતાર વૃથા ગયો. હું દૈવની નિંદા શું કામ કરું ? મારું કર્મ જ એવું હશે!

આવા તર્ક વિતર્ક કરતો થકો આ ઉતથ્ય ગંગા કિનારે ઝૂંપડી બાંધી એક આશ્રમમાં રહ્યો. અને એને પોતાને પણ પોતાની મૂર્ખાઇ સારુ લાજ આવવા માંડી એટલે એણે એક નિયમ ગ્રહણ કર્યો કે ગમે તે થાય તો પણ અસત્ય બોલવું નહિ. આ ઉપરથી એનું નામ 'સત્યતપા' પડ્યું. ગંગાકિનારે રહેતાં ચૌદ વર્ષ થઇ ગયાં. એક દિવસ એ પોતાના બારણા પાસે ઉભો હતો. તે વખત શિકારીએ ઘાયલ કરેલું એક પશુ-સુવર એની આગળ થઇને એના આશ્રમમાં સંતાઇ ગયું. તાજા ઘામાંથી લોહી નિકળતું દેખીને દયાર્દ્ર હૃદયે એના મોંમાંથી "એ એ" એવો ઉચ્ચાર અનાયાસે નિકળ્યો. "એ-એ" એ દેવીનો બીજમંત્ર હોવાથી એના જપથી એનાં હૃદયચક્ષુ ખુલી ગયાં અને વાલ્મિકીની પેઠે એ કવિ થઈ ગયો. થોડી વાર પછી એને ઘાયલ કરનાર શિકારી સુવરની શોધ કરતો આવ્યો. એણે ઋષિને ત્યાં ઉભેલા જોઇને નમસ્કાર કરીને પૂછ્યું કે અહીં થઇને ઘાયલ થએલું કોઇ પશુ જતું દીઠું ? સત્ય જ ભાષણ કરનારને સંકડામણ આવી પડી. જો હા કહે તો બિચારું પશુ મરી જાય છે. જો ના કહે તો અસત્ય બોલાય છે, માટે ઋષિયે કાંઇ જવાબ જ દીધો નહિ; એટલે વ્યાધે બીજી વાર પૂછ્યું. એમ ફરી ફરી પુછતાં ઋષિયે એને કહ્યું કે:-

या पश्यति न सा वूते या वूते सा न पश्यति ।
अहो व्याध स्वकार्यार्थी किं पृच्छसि पुनःपुनः४०

આ શ્લોકના બે અર્થ કરાય છે:-૧. જે ચૈતન્ય શક્તિ છે તે સાક્ષીપણાને લઇને દેખે છે, પણ તે બોલતી નથી. બોલવું એ એનો નહિ, પણ બુદ્ધિનો ધર્મ છે. પણ બોલનાર બુદ્ધિ પોતે જડ હોવાથી દેખતી નથી. દેખનાર તો ચૈતન્ય છે. ૨. આંખ જે દેખે છે તે બોલતી નથી, કેમકે બોલવું એ એનો ધર્મ નથી. અને જે બોલે છે તે જીભ પોતાનો જોવાનો ધર્મ ન હોવાને લીધે, જોઈ શકતી નથી.

આ પ્રમાણે ઉતથ્ય-સત્યતપાને સહસા કરૂણ થઇને બોલાઇ ગયલો શ્લોક સાંભળીને અહીંથી કાંઇ સમાચાર નહિ મળે જાણીને વ્યાધ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. (**દેવી ભાગ૦ સ્કંધ-૩. સં૦ ૬૧**)

સત્યદેવ. ભીમસેને મારેલા કલિંગ રાજના બે ચક્રરક્ષકોમાંનો એક. (**ભા૨૦ ભી૦ ૫૪-૭૬**).

સત્યદેવ (૨). અર્જુને મારેલા ત્રિગર્ત રાજપુત્ર. (**ભા૨૦ ક૦ ૧૮-૨૧**).

સત્યધર્મા. હવે પછી થનાર ધર્મ સાવર્ણિ મનુના દસ પુત્રો પૈકી એક.

સત્યધૃતિ. સોમવંશી પૂરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશના કૃતિમાન અથવા ધૃતિમાન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દઢનેમિ રાજા.

સત્યધૃતિ (૨). દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. (**ભા૨૦ આ૦ ૨૦૬-૧૦**).

સત્યધૃતિ (૩). પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિ. એ સુચિત્તનો પુત્ર હોવાથી સૌચિતિ કહેવાતો. (**ભા૨૦ ઉ-૧૭૬-૧૮; ઉ૦ ૧૯૬-૨૮**) એને કર્ણે માર્યો હતો. (**ભા૨૦ ક૦ ૩-૩૧**).

સત્યધૃતિ (૪). ચિરકારી ઋષિના ભાઇ ગૌતમ પુત્ર શતાનંદનો પુત્ર, અને શરદ્વાન ઋષિનો પિતા.

સત્યધૃતિ (૫). પાંચાળ કુળના દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર. એને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો (**ભા૨૦ દ્રો૦ સ૦ ૨૩**).

સત્યનામા. અયોધ્યા નગરીમાં દશરથ રાજાનું મંદિર જે સ્થળે હતું તે સ્થળ.

સત્યંભરા પ્લક્ષદ્વીપની નદી વિશેષ.

સત્યભામા. શ્રી કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓમાની

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

એક. એ સત્રાજિતની પુત્રી હતી. એને દ્રૌપદીની જોડે પતિને વશવર્તી કરવા સંબંધે સંવાદ થયો હતો. ભૌમાસુરને મારવા ગયા ત્યારે પણ એ કૃષ્ણની જોડે ગઇ હતી.

એક સમયે કૃષ્ણ દિવ્ય શયનને વિષે સુતા હતા. તે વખત એમને હસવું આવ્યું સત્યભામાએ આ નિષ્કારણ હાસ્ય કેમ કર્યું તે જાણવા કૃષ્ણને તેનું કારણ પુછતાં એમણે એ સમજાવ્યું:—

केशवश्चिन्तितं ज्ञात्वा दिव्य ज्ञानेन दृष्टवान् ।
शयानः शयने दिव्ये सत्यभामा सहायवान्॥१०॥
केशवः सहसा राजञ्जहास च ननन्द च ।
पुनः पुनः सत्यभामा चाब्रवीत्पुरुषोत्तमम्॥११॥
भगवंश्चिन्तयाविष्टः शयने शयितः सुखम् ।
भवान्बहु प्रकारेण जहास च पुनः पुनः॥१२॥
श्रोतव्यं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि ते मयि ।
वक्तुमर्हसि देवेश तच्छ्रोतुं कामयाम्यहम् ॥१३॥
श्री भगवानुवाचः ।
पितृष्वसुर्यः पुत्रो मे भीमसेनानुजोऽर्जुनः ।
तीर्थयात्रां गतः पार्थः कारणात्समयात्तदा॥१४॥
तीर्थयात्रा समाप्तौ तु निवृत्तो निशि भारतः ।
सुभद्रां चिन्तयामास रूपेणा प्रतिमां भुवि॥१५॥
चिन्तयन्नेवतां भद्रां यतिरूपधराऽर्जुनः ।
यतिरूप प्रतिच्छन्नो द्वारकां प्राप्य माधवीम्॥१६॥
येन केनाप्युपायेन दृष्ट्वा तु वरवर्णिनीम् ।
वासुदेव मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्ये मनोरथम्॥१७॥
एवं व्यवसितः पार्थो यतिलिङ्गेन पाण्डवः ।
छायायां वटवृक्षस्य वृष्टिं वर्षति वासवे ॥१८॥
योगभारं वहन्नेव मानसं दुःखमाप्तवान् ।
एतदर्थं विजानीहि हसन्तं मां मुदा प्रिये॥१९॥
भ्रातरं तव पश्येति सत्यभामां व्यसर्जयत् ।
तत उत्थाय शयनात्प्रस्थितो मधुसूदनः॥२०॥

(ભા૨૦ આ૦ ૨૩૮-૧૮-૨૦).

શ્રી કૃષ્ણની સાથે એ ઇન્દ્રલોકમાં ગઇ હતી (ભા૨૦ સ૦ ૫૬-૪૮; ભાગ૦ સ્કં૦ ૧૦ સ૦ ૫૯; હરિવં૦ સ૦ ૨; વિષ્ણુ૦ ૫-૩૦). તેમ જ કૃષ્ણ પાંડવોને મળવા કામ્યકવનમાં ગયા ત્યારે પણ એને જોડે લઇ ગયા હતા. (ભા૨૦ વ૦ ૧૮૫-૭). એ મેળાપ વખતે એણે પતિવશીકરણ સંબંધે દ્રૌપદીને પ્રશ્ન પૂછવાથી દ્રૌપદીએ એને રહસ્ય સમજાવ્યું હતું. (ભા૨૦ વ૦ ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૫૬ સ૦; હરિવં-૧-૩૮; વિષ્ણુ૦ ૪-૧૬. ૨૩૪-૪). એના કૃષ્ણ સાથેના વિવાદની હકીકત સારુ જુવો. (ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ. ૫૬) સ્વર્લોકને ગમન સારુ એ તપોવનમાં ગઇ હતી. (ભા૨૦ મૌ૦ અ૦ ૮).

સત્યયુગ. કૃતયુગ તે જ.

સત્યરથ. દુર્યોધનના પક્ષના પાંચ ત્રિગર્ત રાજપુત્ર જે સંશપ્તક હતા તેમાંનો એક ટક. (ભા૨૦ ઉદ્યો૦ સ૦૧૬૬). "અમુક અમુક યોદ્ધાને હું મારીશ જ" એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને યુદ્ધમાં જનાર 'સંશપ્તક' કહેવાતો. આ અને એના ચારે ભાઇઓએ અર્જુનને મારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એ સઘળાઓને અર્જુને યુદ્ધમાં માર્યા હતા. (ભા૨૦ શ૦ સ૦ ૨૭).

શત્યરથ (૨). ઇક્ષ્વાકુ કુળના નિમંધન રાજાનો પુત્ર. એનું નામ ત્રિશંકુ પણ હતું. હરિશ્ચન્દ્ર તે એનો પુત્ર.

સત્યરથ (૩). વિદેહવંશી સમરથ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઉપગુપ્ત જનક હતું.

સત્યલોક. જે સ્થાનમાં બ્રહ્મદેવ રહે છે તે લોક. ભૂલોકથી ઉપર જે સાત લોક રહ્યા છે તેમાં સહુથી ઉપર છે તે. પુરાણોમાં છે કે વૈકુંઠ, કૈલાસ વગેરે આ લોકની ઉપર આવેલાં છે. પણ એ શ્રુતિ વિરુદ્ધ હોઇને એ આ લોકમાં જ છે એમ માનવું જોઇએ. ભૂર્લોક, ભૂવરલોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક, સત્યલોક અને એમ સાત લોક ગણાવ્યા છે. તેમાં પહેલા ત્રણ કલ્પાન્તે નાશ પામે છે. છેલ્લા ત્રણ બ્રહ્માના સો વર્ષે નાશ પામે છે. ચોથો લોક નાશ પામતો નથી. પણ પહેલા ત્રણ લોકના બળવાથી એ ચોથો

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

લોક કોઇથી ત્યાં વસાય જ નહિ એવી સ્થિતિમાં આવે છે. (ડાઉસન પા. ૧૭૯.).

સત્યવતી. અગત્સ્ય ઋષિની ભાર્યા લોપામુદ્રાનું બીજું નામ. (ભા૨૦ વ૦ ૯૪–૨૯).

સત્યવતી (૨). સૂર્યવંશી ત્રિશંકુની ભાર્યા. એ કેકયવંશ કુમારી હતી. એનો પુત્ર તે હરિશ્ચન્દ્ર. (ભા૨૦ સ૦ ૧૨–૧૨).

સત્યવતી (૩). ગાધી રાજપુત્રી, ઋચિક ઋષિની પત્ની, વિશ્વામિત્રની બ્હેન અને જમદગ્નિની માતા થાય. (ભા૨૦ શાં–૪૮–૧૬; વ૦ ૧૧૬–૩૯; અનુ–૬–૭. વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૩૪. ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૧૫).

સત્યવતી (૪). ઉપરિચર વસુની કન્યા. એ એના વીર્યવડે મત્સ્યના ઉદરમાં પેદા થઇ હતી. (ભા૨૦ આ૦ ૬૦–૨). ગન્ધવતી, કાલી, મત્સ્યગન્ધા, અને યોજનગન્ધા એવાં એનાં બીજાં નામો છે. વ્યાસ, ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્યની માતા. એ પૂર્વજન્મમાં બર્હિષદ્ પિતૃની કન્યા અચ્છોદા નામે હતી. અને શાપને લઇને ભૂમિપર અવતરી હતી (ભા૨૦ સા૦ ૬૪–૬૨). એ જ્યારે કુંવારી હતી ત્યારે પરાશર ઋષિ વડે એને પેટે વ્યાસનો જન્મ થયો હતો. પછી એ શન્તનુ રાજાને પરણી હતી. જેનાથી એને ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામે પુત્રો થયા હતા. એ પોતાના દિકરાની વહુઓ અને વ્યાસ સાથે તપોવનમાં ગઇ હતી. (ભા૨૦ સા૦ ૧૩૭–૧૨).

સત્યવર્મા. પાંચ ત્રિગર્ત બંધુઓમાંનો એક.

સત્યવાક્. એક બ્રહ્મર્ષિ.

સત્યવાક્ (૨). મુનીને થએલા સોળ ગંધર્વ પુત્રો પૈકી એક. એનુ યુગપ એવું બીજું નામ પણ હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૪૩).

સત્યવાક્ (૩). ચક્ષુર્મનુથી નડ્વલાને થએલા અગીઆર પુત્રોમાંનો એક. એનુ બીજું નામ સત્યવાન્ હતું.

સત્યવાન. ત્રણની સંજ્ઞાવાળો સત્યવાક્ તે જ.

સત્યવાન્ (૨). દુર્યોધનનો સેનાપતિ. એ મહારથિ હતો. (ભા૨૦ ઉદ્યો૦ ૧૬૭–૩૦).

સત્યવાન્ (૩) શાલ્વદેશાધિપતિ દ્યુમત્સેનનો પુત્ર. એને નાનપણમાંથી જ અશ્વોપર બહુ પ્રીતિ હતી. એ માટીના અશ્વો બનાવીને તેની સાથે રમતો. ભિંતો પર અશ્વોનાં જ ચિત્રો કાઢે. આ ઉપરથી લોકો એને ચિત્રાશ્વ કહેતા. (ભા૨૦ વ૦ ૨૯૪) અશ્વપતિ રાજાની કન્યા સાવિત્રીને પરણ્યો હતો. પોતે અલ્પાયુ હતો; પણ સાવિત્રીના યોગે તે દીર્ઘાયુ થયો હતો. (સાવિત્રી શબ્દ જુઓ). એ લાકડાં લેવા ગયો હતો ત્યાં મરણ પામ્યો હતો. સાવિત્રીની પ્રાર્થના ઉપરથી એને લેવા આવેલા યમે એને જીવાડ્યો હતો. (ભા૨૦ વ૦ ૨૯૮).

સત્યવ્રત. ત્રિગર્ત અને દુર્યોધનના પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ ભી૦ ૭૨–૧૭).

સત્યવ્રત (૨). પૂર્વ કલ્પમાંનો રાજા. (મત્સ્યાવતાર શબ્દ જુઓ) નિત્યકલ્પ થાય ત્યારે કેવી સ્થિતિ હશે એ જોવાની એને ઘણી ઇચ્છા થઈ હતી. સત્યવ્રત રાજા એક વખત સંધ્યાવંદન કરતો હતો તે વખતે એના હાથમાં પાણીની અંજલી લીધી તેમાં એક નાનું માછલું આવ્યું. એનું રક્ષણ કરવા સારુ રાજાએ એને પાણીના પવાલામાં મુક્યું. પણ એટલામાં તો એટલું મોટું થઇ ગયું કે તેમાં માય નહિ. પછી રાજાએ મોટા વાસણમાં, નદીમાં એમ મુકતાં મુકતાં છેવટે સમુદ્રમાં મુક્યું. બધો સમુદ્ર એનાથી ભરાઇ જાય એવું લાગ્યું. રાજાએ એને કોઇ દેવ સમજીને પ્રાર્થના કરી. મત્સ્યે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે થોડા સમય પછી પ્રલય થઇ ત્રણે લોકનો નાશ થઇ જવાનો છે. પછી મત્સ્યે એને એક વહાણ બનાવવાનું કહ્યું અને લેવાય તેટલાં પ્રાણીઓને લઇને એમાં બેસવાનું. સૂચવ્યું હતું. તે પ્રમાણે એણે બધી તૈયારી કરી હતી. નિત્ય પ્રલયમાં ભૂર્લોક, ભૂવર્લોક અને સ્વ-

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

લોક એમ ત્રણ લોક બૂડી ગયા. ચાર લોક માત્ર રહ્યા હતા. રાજા સાથે લીધેલાં પ્રાણિયો સહિત વહાણમાં હતો, અને રાજાનું વહાણ પ્રલયોદધિમાં ફરતું હતું. તેટલામાં પેલો મત્સ્ય વચન આપ્યા પ્રમાણે એની પાસે આવ્યો. પછી સાપની રજ્જુથી પોતાના વહાણને મત્સ્યના શૃંગ સાથે બાંધ્યું. અને મત્સ્ય એને દોરીને પ્રલયજળમાં ફેરવવા લાગ્યો.

એ મત્સ્ય અને રાજા વચ્ચે અનેક ઇતિહાસ સંબંધી વાતો થઇ. આ હકીકતનો ગ્રંથ તે મત્સ્યપુરાણ. હયગ્રીવ નામનો અસુર વેદોનું હરણ કરી ગયો હતો તેનો મત્સ્યરૂપી ભગવાને વધ કરીને વેદ પાછા આણ્યા બાદ, પ્રલયજળ ઉતરી ગયા પછી પુનઃ ઉઠેલા બ્રહ્માને સ્વાધીન કર્યા. મત્સ્યે પછી રાજાને આશીર્વાદપૂર્વક કહ્યું કે 'તું ચાલુ કલ્પમાં સાતમો મનુ થઇશ. આમ વર પ્રદાન કરીને મત્સ્ય અંતર્ધાન થયો.

પ્રલયની વાતો ઇતર ધર્મગ્રંથોમાં પણ જુદે જુદે રૂપે આપેલી છે.

ઇસાહી અને યાહુદીઓના ધર્મ પુસ્તકમાં પણ પ્રલયની વાર્ત્તા છે.

"પ્રભુએ જોયું કે પૃથ્વી પર માણસો પાપ કર્મવાળાં હતાં. તેઓ મનસા પણ પાપ કર્મ જ વિચારતાં, આથી પ્રભુને પસ્તાવો થયો કે મેં પૃથ્વી પર આ માણસો શું કરવા પેદા કર્યા? પછી પ્રભુએ કહ્યું કે હું આ માણસોનો નાશ કરી નાંખીશ. માત્ર માણસો જ નહિ પણ પશુઓ, પેટે ચાલનાર પ્રાણીઓ અને ઉડનાર પક્ષીઓ સઘળાંનો નાશ કરીશ, કેમકે મને પસ્તાવો થાય છે કે મેં આ બધું શું કરવા બનાવ્યું. પણ માત્ર નોહા ઉપર પ્રભુની કૃપા હતી. નોહા ઇશ્વરથી ડરીને ચાલનારો હતો. માટે નોહા અને તેની પ્રજા ઉપર ઇશ્વરની કૃપા હતી.

આમ હોવાથી પ્રભુએ નોહાને કહ્યું કે તું ગોફર જાતના લાકડાનું એક વહાણ તૈયાર કર. તેમાં ઓરડા કરજે અને તેને બહારથી અને માંહીથી ડામર ચોપડજે. એ વહાણ ત્રણસે હાંથ લાંબુ, પચાસ હાથ પહોળું અને ત્રીસ હાથ ઉંડુ કરજે. એને ત્રણ માળ કરજે અને હાથ હાથની બારીઓ મુકજે. એની બાજુમાં બારણું રાખજે.

હું પ્રલય આણીને આકાશ નીચેનાં બધાં સ્ત્રી, પુરૂષો અને જીવવાન પ્રાણીઓનો નાશ કરીશ. પણ તારી જોડે હું કરાર કરું છું કે તારે તારા છોકરા, વહુ, અને પુત્ર વધુઓને જોડે લઇને વહાણમાં બેસવું. તને અને એ સ્ત્રી પુરૂષોને હું જીવતાં રાખીશ. તારે પશુ, પક્ષીઓ વગેરેનું એક એક જોડું તારી સાથે લેવું અને એમને પણ હું જીવતાં રાખીશ. તારે ખોરાક પણ ભરી લેવો અને ખાવો.

સાત દિવસ પછી હું લાગલાગટ ચાળીસ દિવસ અને રાત્ર સુધી વર્ષાદ વર્ષાવીશ. પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે જનાવરોનાં નર માદાનાં જોડકાં વહાણે ચઢયાં. નોહા અને તેનું કુટુંબ પણ વહાણમાં ગયું. પછી સાત દિવસ પછી રેલ આવી. ચાળીસ દિવસ અને રાત્ર સુધી વર્ષાદ વરસ્યો. ઉંચા ઉંચા ડુંગરો ડુબી ગયા. જમીન પર બધે પાણી ફરી વળ્યું. પંદર હાથ ઉંડું પાણી બધે ફેલાઇ ગયું. સઘળાં જીવંત પ્રાણીઓ મરી ગયાં. માત્ર નોહા અને એની જોડે જે જે હતાં તે જ જીવતાં રહ્યાં. પછી વહાણ સાત મહિના અને સાતમે દિવસે આરારાટ પર્વત પર થંભ્યું. એકસો અને પચાસમે દહાડે પાણી ઓસરવા માંડયાં. રેલ ઉતરીને જમીન સુકી થતાં પ્રભુએ નોહાને આજ્ઞા કરી કે તું હવે જમીન ઉપર જઇને રહે અને વંશ વિસ્તાર." (**પુરાતન સુવાર્ત્તા, જેનેસિસ. ૬.**)

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સત્યવ્રત (૩). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન રાજાનો પૌત્ર અને નિબંધન રાજાના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એનું બીજું નામ ત્રિશંકુ હતું.

સત્યવ્રત (૪). ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એનું નામ સત્યસંધ એવું હતું.

સત્યવ્રત (૫). એ નામનો બ્રાહ્મણ. એનું નામ ઉતથ્ય હતું. નિરક્ષર હોવાથી બહુ નિંદાતો. પણ એણે સત્ય જ બોલવું એવું વ્રત લીધું હતું. એને સત્યતપા પણ કહેતા હતા. (સત્યતપા શબ્દ જુઓ).

સત્યશ્રવા. સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુળના વીતિહોત્ર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઉરુશ્રવા રાજા.

સત્યશ્રવા (૨). સોમવંશી ઉપરિચર વસુના પુત્ર પ્રત્યગ્રનું બીજું નામ.

સત્યશ્રવા (૩). એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ.

સત્યશ્રવા (૪). અભિમન્યુએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક રાજા (ભા૨૦ દ્રો૦ સં૦ ૪૫)

સત્યસંધ. ચોગડાની સંજ્ઞાવાળા સત્યવ્રતનું બીજું નામ (ભા૨૦ આ૦ ૬૮)

સત્યસહા. રુદ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા વિષ્ણુના અવતારનો પિતા.

સત્યસેન. ઉત્તમ મન્વંતરમાં થઇ ગયેલો વિષ્ણુનો અવતાર.

સત્યસેન (૨). અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૨૭)

સત્યસેન (૩). નકુળે મારેલા કર્ણના પુત્રોમાંનો એક (ભા૨૦ શ૦ અ૦ ૭૦)

સત્યસેના. ગાંધારીની બ્હેન અને ધૃતરાષ્ટ્રની ભાર્યા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૧૯-૨૩)

સત્યહિત. સોમવંશી પૂરુકુળના ઉપરિચર વસુના પૌત્ર અને બૃહદ્રથ રાજાના પુત્ર કુશાગ્રહના ઋષભ નામના પુત્રનો પુત્ર. એને પુષ્પવાન નામે પુત્ર હતો.

સત્યા. ઋષભદેવ વંશના વીરવ્રત રાજાના બે પુત્રોમાંના મોટા પુત્ર મંયુ રાજાની સ્ત્રી અને ભોવન રાજાની માતા.

સત્યા (૨). શંયુ નામના અગ્નિની સ્ત્રી.

સત્યા (૩). સોમવંશી પૂરુકુળના ઉપરિચર રાજાના મોટા પુત્ર બૃહદ્રથની બે સ્ત્રીઓમાંની એક. એને બે ફાડીઆં રૂપે જરાસંધ નામે પુત્ર થયો હતો.

સત્યા (૪). નગ્નજિત રાજાની પુત્રી નાગ્નજિતીનું બીજું નામ. એને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા. (૪ કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ).

સત્યા (૫). કૃષ્ણની પટરાણી સત્યભામાને પણ કવચિત સત્યા કહી છે.

સત્યા (૬). અયોધ્યા નગરીના મધ્યભાગનું નામ.

સત્યાયુ. સોમવંશી પૂરુરવાના છમાંથી ત્રિજો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શ્રુતંજય.

સત્યાષાઢ. એક બ્રહ્મર્ષિ.

સત્યેયુ. સોમવંશના પૂરુકુળના રૌદાશ્વ રાજાના દસ પુત્રો પૈકી આઠમો પુત્ર. એની માનુ નામ મિત્રકેશી. (ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૧૦).

સત્યેયુ (૨). દુર્યોધન પક્ષના પાંચ સંશપ્તક ત્રિગર્ત રાજપુત્રોમાંનો એક. એને અર્જુને માર્યો હતો. (ભા૨૦ શ૦ ૨૬-૩૯).

સત્રાજિત. સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વતવંશના અનમિત્ર રાજાના નિમ્ન નામના પુત્રના બેમાંનો મોટો પુત્ર. એણે પોતાની કન્યા સત્યભામા કૃષ્ણને પરણાવી હતી. એને આગળ જતાં શતધન્વાએ માર્યો હતો. (સ્યમંતકમણિ શબ્દ જુઓ).

શ્રીકૃષ્ણ યાદવ વંશના અને સત્રાજિત પણ યાદવ વંશનો એઓમાં વિવાહ સંબંધ ક્રમ થાય એવી શંકા સહજ થાય. પરન્તુ ક્ષત્રિયોમાં કુળનો પુરોહિત જુદો થયો એટલે તેમનાં ગોત્ર પણ જુદાં થયાં ગણાયઃ છે. આવા પુરોહિતના ગોત્રના ધોરણથી પોતાનાં ગોત્ર જુદાં ગણી તેઓમાં પરસ્પર વિવાહ થાય છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સમાયણ. ઇન્દ્ર સાવર્ણિ મન્વંતરમાના વિષ્ણુના અવતારના પિતા.

સત્વ. રૈવત મનુના દસ પુત્રોમાં થઇ ગએલો એક પુત્ર.

સત્વ (૨). સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૪૦).

સત્યવતી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

સદ. આંગિરસ દેવોમાંનો એક.

સદ (૨). સોમવંશના ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૪).

સદંશ. જે નરકમાં સોનું વગેરે કિંમતી ધાતુ ચોરનારના શરીરમાંથી તપાવીને લાલચોળ કરેલી સાણસીઓ વડે માંસ તોડી લેવામાં આવે છે તે નરક.

સદશ્વ. એક બ્રહ્મર્ષિ.

સદશ્વ (૨). યમની સભાનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૯-૧૨).

સદસ્યવાન. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. આંગિરા શબ્દ જુઓ).

સદસ્યોર્મિ. યમની સભાનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૮-૧૨).

સદાકાન્તા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

સદાનીરા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. અયોધ્યા પ્રાંતના રંકપુર અને દિનાજપુર જીલ્લાઓમાં વહેતી કરતોયા નદી તે જ.

સદાનીશમધ્ય. નદી વિશેશ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૩૩).

સદ્યકલ્પ. બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઇ ગએલો નવમો દિવસ તે. (કલ્પ શબ્દ જુઓ).

સદ્યોજાત. શિવનું એક નામ અથવા અવતાર.

સંધિ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન ધ્રુવસંધિ વંશના પ્રસુશ્રુત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે અમર્ષણ રાજા.

સંધ્યા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ (ભા૨૦ સ૦ ૯-૨૭).

સંધ્યા (૨). એક સ્ત્રી. વિદ્યુન્કેશ રાક્ષસની સાસુ, સાલંકટંકટાની માતા.

સંધ્યા (૩). પુલસ્ત્ય ઋષિની ભાર્યા. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૭-૧૧).

સંધ્યા (૪). સંધ્યાવંદન તે જ.

સનક. બધા મહર્ષિઓની પૂર્વે બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલા ચાર માનસપુત્રોમાંનો એક. એ અને એના ત્રણે ભાઇઓ મોટા બ્રહ્મનિષ્ટ હતા.

સનત્કુમાર. સનકનો ભાઇ, બ્રહ્મદેવે બધા મહર્ષિઓની પહેલાં ઉત્પન્ન કરેલા ચાર માનસપુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ સ૦ ૧૬-૧૩).

સનત્સુજાત. સનક અને સનત્કુમારનો ભાઇ. એક બ્રહ્મમાનસ પુત્ર. બધા મહર્ષિઓની પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલો. એણે ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. (ભા૨૦ ઉ૦ ૪૧).

સનધન. સનક, સનત્કુમાર અને સનત્સુજાતનો ભાઇ, ચોથો બ્રહ્મમાનસ પુત્ર.

સનદ્વાજ. વિદેહ વંશના શુચિ નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઊર્ધ્વકેતુ જનક હતું.

સનાતન. સનત્સુજાતનું બીજું નામાન્તર.

સનાતન (૨). યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૨).

સનિવેશ. ત્વષ્ટા પ્રજાપતિના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. વિશ્વરૂપનો ભાઇ.

સનીપદેશ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ સ૦ ૯).

સન્નતિમાન. સોમવંશી પૂરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશના સુમતિરાજાનો પુત્ર. કૃતિ નામનો રાજા એનો પુત્ર થતો હતો.

સન્નતી. નીપ રાજાના પુત્ર બ્રહ્મદત્ત રાજાની સ્ત્રી. ગૌ અને સરસ્વતી એવાં એને બીજાં બે નામ હતાં (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ).

સન્નતેયુ. સોમવંશી પૂરુના પુત્ર રૌદ્રાશ્વને મિશ્રકેશીને પેટે જન્મેલો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૧૦).

સન્નાદન. રામની સેનામાંનો એક પ્રખ્યાત વાનર (વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૭).

સન્નિહુતિ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

સંન્યાસ. સામવેદોપનિષત્.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સંન્યાસ (૨). ચોથો આશ્રમ, બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ એ ત્રણ, અને ચોથો સંન્યાસ એ પ્રસિદ્ધ છે.

સંપાતિ. વિનતાની કુખે થએલો કશ્યપપુત્ર અરુણનો મોટો પક્ષીપુત્ર. જટાયુ એનો નાનો ભાઇ થાય. એ મહાપરાક્રમી હતો. એક સમય એની અને એના ભાઇ જટાયુની વચ્ચે શરત થઇ કે આપણા બેમાં છેક સૂર્યમંડળમાં પહેલો કોણ જઈ પહોંચે. બે ભાઇઓ સૂર્યમંડળમાં જવા ઉડ્યા. જતાં જતાં સૂર્યનાં કિરણો વડે બન્ને ભાઇઓને પીડા થવા માંડી. સંપાતિ ઉંચે ઉડતો હતો તે પોતાના નાના ભાઇને શ્રમ ન પડે માટે પોતાની પાંખો જટાયુ ઉપર પ્રસારીને એને તાપ ન લાગે એવી રીતે એણે ઉડવા માંડયું. આ પ્રમાણે ઉડ્યા જતા હતા તેવામાં તેઓ સૂર્યમંડળની બહુ જ પાસે પહોંચ્યા. અને હવે સુર્યમંડળમાં જઇ પહોંચશે એ સંધિમાં સંપાતિની પાંખો એકાએક બળી ગઈ; અને એ બિચારો ભૂમિ ઉપર મહેન્દ્ર પર્વતપર પડ્યો. જટાયુની પાંખ દાઝી નહોતી ગઇ સબબ પાછા ઉડીને ભૂમિપર આવ્યો. આ પ્રમાણે બન્ને ભાઇઓનો વિયોગ થયો. અહીં સંપાતિ ઘણા કાળ પછી મૂર્ચ્છામાંથી સાવધ થતાં જુએ છે તો પોતાનો ભાઇ પાસે નથી અને પોતે દક્ષિણ સમુદ્રમાં પડ્યો છે.

પાંખો ગઇ એટલે ઉડાય નહિ, સબબ એક દિવસ પોતાની ભુખ તરસ છિપાવવાને ખોડંગતો ખોડંગતો કુદી કુદીને જતો હતો. તે વખત એ જ પર્વતપર વાસ કરનારા ચંદ્રમા નામના મુનિ એને મળ્યા. કોણ છે એમ પૂછતાં એણે મુનિને પોતે કોણ છે તે કહ્યું. સાંભળીને મુનિએ કહ્યું કે અરે સંપાતિ તું તો બહુ બળવાન છતાં તારી આ દશા કેમ ? સંપાતિએ બધી અથઇતિ કહી અને અતઃપર હું શી રીતે મારી ક્ષુધાનું નિવારણ કરું એમ પૂછ્યું.

આ ઉપરથી મુનિયે એને બોધ કર્યો કે ક્ષુધા અને તૃષા એ પ્રાણના ધર્મ હોઇ, આત્મા એ પ્રાણનો દષ્ટા–સાક્ષી છે. દૃશ્યના ધર્મ દૃષ્ટાને કદી બાધક થતા નથી. એવી રીતે આરંભ કરીને મુનિયે એને અધ્યાત્મ વિદ્યાનો બોધ કર્યો. આથી સંપાતિના મનનું સમાધાન થયું. સમાધાનની સાથે એની ક્ષુધા પણ નિવૃત્ત થતી ગઇ.

આ પ્રમાણે સંપતિ અને મુનિ ઘણા કાળ પર્યન્ત જોડે રહ્યા. એક સમય ચંદ્રમા મુનિની ઇચ્છા આ લોક તજીને પરલોકમાં જવાની થઇ. મુનિયે સંપાતિને કહ્યું કે થોડા જ કાળ પછી ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં રામ ઉત્પન્ન થશે. એ રામ પિતાની આજ્ઞા પાલન કરવા સારુ પોતાના ભાઇ અને સ્ત્રી સહિત દંડકારણ્યમાં આવશે. અહીંથી રાવણ એની સ્ત્રીનું હરણ કરી લંકા લઇ જશે. રામને સુગ્રીવાદિ સાથે મૈત્રી થશે. સુગ્રીવ રામની સ્ત્રીની શોધ સારુ દક્ષિણમાં વાનર મોકલશે. એ લોકોને ભાળ નહિ મળવાના સબબે એઓ સમુદ્ર કિનારે પ્રાયોપ્રવેશ (મરવાને માટે અન્ન પાણી તજી દેઈને) કરીને બેસશે. તે કાળે તારો અને એ વાનરોનો ભેટો થઇ તું એમને સીતાની ભાળ બરોબર આપીશ. એમ કરતાં જ તારી પાંખો વગેરે પૂર્વવત્ બની જશે અને તું સુખી થઇશ, એ મારું વર પ્રદાન છે. એમ કહીને મુની આ લોક તજી દિવ્ય લોકમાં ગયા અને ત્યાં જ રહ્યા,

આગળ જતાં ચંદ્રમા મુનિના કહેવા પ્રમાણે જ અંગદની આગેવાની નીચે વાનરો શોધ કરવા આવેલા તે ફળીભૂત ન થવાથી મરવા સારુ ધાનપાણીની આખડી લઇને બેઠા હતા. એમનો અને સંપાતિનો મેળાપ થયો. વાનરોને મોઢે પોતાના નાના ભાઇ જટાયુના મૃત્યુનું વૃત્તાંત જાણી સંપાતિને બહુ ખેદ થયો. વાનરોને સંપાતિએ સીતાની ભાળ આપી અને તમે લોકો સમુદ્ર ઉલ્લંઘનની પેરવી કરો, એવી સૂચના આપી. પછી પાંખો વગેરે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કુટીને પુનઃ પૂર્વવત બનેલો સંપાતિ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. સંપાતિની ઉમ્મર કેટલી હશે તેનો ઉલ્લેખ કયાંઇ જણાતો નથી. માત્ર એટલું માલમ પડે છે કે એ જટાયુથી મોટો હતો. એને સુપાર્શ્વ, બભ્રુ, શીઘ્રગ ઇ૦ અનેક પુત્રો હતા, (અધ્યાત્મ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૮), (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૭૫; વ૦ ૨૮૦-૬, વ૦ ૨૮૩-૩૯).

સંપાતિ (૨). કિષ્કિંધામાં રહેનાર એક વાનર. (વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ અ૦ ૩૩).

સંપાતિ (૩). વિભિષણના ચાર અમાત્યોમાંનો એક. (વા૦ રા૦ સુ૦ અ૦ ૩૭).

સંપાતિ (૪). લંકામાં રહેનાર એ નામનો રાવણ પક્ષનો રાક્ષસ. (વા૦ રા૦ સુ૦ અ૦ ૬).

સંપાતિ (૫). ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

સપ્તઋષિ પ્રત્યેક મન્વંતરમાં ધર્મોપદેષ્ટા તરીકે સાત ઋષિયો થાય છે. તેઓ પૂર્વે થઇ ગયેલા મન્વંતરોમાં ઉત્પન્ન થએલા, ચાલુ મન્વંતરમાં છે તેઓ અને હવે પછી થનારા મન્વંતરોમાં થશે તે. એ કોણ કોણ છે એ જોવાને કોષમાં દરેક મન્વંતરનાં નામ જોવાં.

સપ્તઋષિ (૨). ભૂગોલના ઉત્તર ધ્રુવ તરફ આવેલું સાત તારાઓનું ઝૂમખું. એની પૂંછડીના બીજા તારા પાસે જ એક ઝીણો તારો છે જેને અરુન્ધતી કહે છે. પુંછડીના છેલ્લા તારાની પાસે જ ધ્રુવનો તારો આવેલો છે. એ ઝૂમખું ઉત્તર ધ્રુવની પ્રદક્ષણા કરતું જણાય છે.

સપ્તર્ષિકુંડ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૭૨).

સપ્તગંગ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૩૨-૨૯).

સપ્તગોદાવર. રાજમહેન્દ્રીની પાસે આવેલું ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૩-૪૪).

સપ્તગોદાવરી. સાત મુખે-સાત જુદા જુદા પ્રવાહ વડે કરીને સમુદ્રને મળતી હોવાથી ગોદાવરી નદીનું પડેલું નામ.

સપ્તચરુ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ. એ તીર્થમાં દેવ, ઋષિ અને મુનિયો વગેરેએ ચરુ અર્પણ કર્યો હતો, માટે ત્યાં સાંજરે સ્નાન કરી ચરુનો હોમ કરવાની પૃથા છે. (ભા૨૦ વ૦ ૮૦-૬૦).

સપ્તજનાશ્રમ. પમ્પા સરોવર અને કિષ્કિંધા નગરી એ બેની વચ્ચે પૂર્વે કોઇ સાત ઋષિઓ તપ કરતા હતા. તે ઉપરથી એ સ્થાનનું પડેલું નામ. (વા૨ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૧૩).

સપ્તજિત્. દનુના પુત્રો દાનવોમાંનો એક.

સપ્તજિહ્વ. સાત જિહ્વા હોવાથી પડેલું અગ્નિનું નામ.

સપ્તપાતાલ. અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ, અને પાતાલ એ નામનાં ભૂમિનો નીચેના ભાગમાં જે સાત બિલ-સ્વર્ગ આવેલાં છે તે.

સપ્તપાલ. યુધિષ્ઠિરની સભામાંનો એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૦).

સપ્તપુરી. અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાંચી, અવંતિ અને દ્વારકા અથવા દ્વારાવતી.

સપ્તમહાદ્વીપ. જંબુદ્વીપ, પ્લક્ષદ્વીપ, શાલ્મલિદ્વીપ, કુશદ્વીપ, ક્રૌંચદ્વીપ, શાકદ્વીપ અને પુષ્કરદ્વીપ એ નામના પૃથ્વીપર જે મહાદ્વીપો છે તે. આમનાં નામ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં એક જ ક્રમવાર નથી મળતાં; પણ બહુધા અહીં આપેલા ક્રમમાં મળે છે. દરેક મહાદ્વીપની આજુબાજુ એકેક સમુદ્ર આવેલો છે.

સપ્તમહાદ્વીપાધિપતિ. પ્રિયવ્રત રાજાના દસ પુત્રોમાંથી ત્રણ વિરક્ત થઇને અરણ્યમાં ચાલ્યા જવાથી રહેલા, અગ્નીધ્ર, ઇધ્મજિહ્વ, યજ્ઞબાહુ, હિરણ્યરેતા, ધૃતપૃષ્ટ. મેધાતિથિ અને વીતિહોત્ર નામના પુત્રો. પહેલો પહેલાનો, બીજો બીજાનો એમ ક્રમશઃ સાતે મહાદ્વીપના અધિપતિયો હતા.

સપ્તમહાસાગર. ક્ષાર સમુદ્ર, (ખારો) ઇક્ષુરસોદ (શેરડીના રસના જેવા મીઠા પાણીનો), સુરા સમુદ્ર (મદ્ય પ્રમાણે જ જેના પાણીની

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

રુચિ અને ગુણ એવો), ઘૃતોદ (ઘીના જેવી જ રુચિ અને ગુણ જેવા પાણીનો), ક્ષીરોદ (દુધના જેવી જ રુચિ અને ગુણવાળું જેનું પાણી છે તે એવો), દધિમંડોદ અથવા દધિ સમુદ્ર (દહીંના જેવા રુચિ અને ગુણવાળા પાણીનો) અને શુદ્ધોદ (મીઠા પાણીનો) એવા જે સાત મોટા સમુદ્રો છે તે. દરેક મહાદ્વીપની આજુબાજુ મહાસમુદ્ર આવેલો છે. જેમ મહાદ્વીપની પહોળાઇ એક એકથી બમણી છે તેમજ આ મહાસાગરોની પહોળાઇ પણ એક એકથી બમણી છે.

સપ્તમાતૃકા. બ્રાહ્મી, માહેશ્વરી, કૌમારિ, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇંદ્રાણી અને ચામુંડા.

સપ્તરાવ. ગરુડપુત્ર. (**ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૧**).

સપ્તશૃંગ. સહ્યાદ્રિ પર્વતપર આવેલું દેવીનું સ્થાન વિશેષ.

સપ્તસપ્તિ. જેના રથને સાત ઘોડા જોડેલા છે એવા સૂર્યનું નામ.

સપ્તસાગર તીર્થ. મતંગ ઋષિના આશ્રમ પાસેનું તીર્થ વિશેષ.

સપ્તસારસ્વત. તીર્થ વિશેષ. એનાં અધિષ્ઠાનાં નામ, સુપ્રભા, કાંચનાક્ષી, વિશાલા, મનોરમા, ઓષધવતી, ઝરેણુ અને વિમલોદકા છે. સરસ્વતી નદીના આ સાતે પ્રવાહ જે સ્થળે આવેલા છે તે તીર્થ વિશેષ. પૂર્વે અહીં મંકણક નામના ઋષિનો આશ્રમ હતો. (**ભા૨૦ શા૦ અ૦ ૪૭**).

સપ્તસ્રોત તીર્થ. સપ્તર્ષિના સંતોષ માટે અલકનંદા નદી જ્યાં સાત પ્રવાહે વહી છે તે સ્થળ. (સ્વર્ધુની શબ્દ જુઓ).

સપ્તસર્ગ. ભૂલોક (મૃત્યુ લોક) ભુવલોક (અંતરિક્ષ લોક), સ્વર્ગલોક (ઇન્દ્ર લોક), મહર્લોક (ભૃગ્વાદિક મહર્ષીઓનો લોક), જન લોક (સનકાદિકનો લોક), તપોલોક (મહા તપસ્વી અને સિદ્ધોનો લોક), અને સત્યલોક (બ્રહ્મદેવનો લોક). આ બધા લોક પૃથ્વીથી ઉંચેના સમજવા.

સપ્તાર્ચિ. સૂર્ય.

સપ્તાર્ચિ (૨). રૈવત મન્વંતરમાં થઇ ગએલા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

સંભલ. એક ગ્રામ વિશેષ, જ્યાં રહેનારા વિષ્ણુયશા નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં વિષ્ણુ ભગવાનનો કલ્કિ અવતાર થનાર છે. તે.

સભાનર. સોમવંશી અનુરાજાનો પુત્ર. એનાં પુત્રનું નામ કાલાનલ અથવા કાળનર હતું.

સભાપતિ. ભૂતકર્મા એવા બીજા નામનો ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા, એને નકુળના પુત્ર શતાનીકે માર્યો હતો. (**ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૫**).

સંભૂતિ. ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંના અજિત્ નામે વિષ્ણુના અવતારની માતા.

સંભૂતિ (૨). ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન પુરુકુત્સ રાજાના બે પુત્રોમાંના બીજા પુત્ર, વસુ રાજાનો પુત્ર. એને ત્રિધન્વા નામે પુત્ર હતો.

સંભૂતિ (૩). સોમવંશી અનુ કુળના જયદ્રથ રાજાની સ્ત્રી અને વિજયરાજાની માતા.

સંભેદ. સિંધુસાગર સંગમ પાસેનું તીર્થ વિશેષ.

સભ્ય. પવમાન નામના અગ્નિના સંશતીની કૂખે થએલા બે પુત્રોમાંનો પહેલો.

સમ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૭૬; ભી૦ ૬૪-૨૮ અને ક૦ ૪૬-૭**).

સમ (૨). હંસધ્વજ રાજાનો પુત્ર.

સમઙ્ગ. એક ઋષિ. વાંકાં અંગો સીધાં થયા પછી પડેલું અષ્ટાવક્ર ઋષિનું નામ. (**ભા૨૦ શા૦ અ૦ ૨૮૬**).

સમઙ્ગ (૨). ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (**ભા૨૦ ભી૦ ૯-૬૦**).

સમઙ્ગ (૩). દુર્યોધનનો રસોઇયો. (**ભા૨૦ વ૦**)

સમઙ્ગા. એક નદી વિશેષ. એમાં સ્નાન કર્યાથી અષ્ટાવક્ર ઋષિનાં અંગ સીધાં થઇ ગયાં હતાં તે. (**ભા૨૦ વ૦ ૧૩૬-૩૯**).

શમંતર. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (**ભા૨૦ ભી૦ સ૦ ૯**).

સમન્તપંચક. પરશુરામે નિર્મિત કરેલો દેશ વિશેષ. (**ભા૨૦ આ૦ ૧-૧૮; ૨-૬; શા૦ ૩૯-૪૪**).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પરશુરામે ત્યાં પાંચ હ્રદ નિર્માણ કર્યા હતા. ત્યાં વૃદ્ધક્ષત્રે તપ કર્યું હતું. (ભા૨૦ ૯૦ ૧૧૮-૬ અને દ્રો૦ ૧૪૮-૧૦).

સમંથદેશ. ભારતવર્ષિય દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯).

સંમરથ. વિદેહવંશી ક્ષેમધી જનકનો પુત્ર; સત્યરથ જનકનો પિતા.

સમર્દન. સોમવંશી યદુકુળના વસુદેવના આઠ પુત્રોમાંનો પાંચમો.

સમસૌરભ. જનમેજયના સર્પસત્રનો એક સદસ્ય-ઋષિ.

સમાધિ. એક વૈશ્ય. (જુ. સુરથ શબ્દ જુઓ).

સમાન. શરીરની અંદરના પંચ પ્રાણોમાંનો નાભિ સ્થાનનો પ્રાણ.

સમાનકલ્પ. બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઇ ગએલો સત્તરમો દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ).

સમિતિંજય. ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

સમીક. એક રાજર્ષિ.

સમીક (૨). દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૧૯; સ૦ ૭-૧૬).

સમીચી. એક અપ્સરા, શાપને લઇને મગરી થઇ હતી તે. અર્જુને એનો શાપ વિમોચન કરી છોડવી હતી. (ભા૨૦ આ૦ ૨૩૬-૨૦, સ૦ ૧૦-૧૩).

સમુદ્ર. સાગર દેવતાનું નામ. એની સ્ત્રી તે જાન્હવી. (ભા૨૦ ઉ૦ ૬૧૭-૧૦; આ૦ ૧૯-૯; વ૦ ૧૦૯-૧૮).

સમુદ્રપાન. અગત્સ્ય ઋષિયે સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું. જુઓ, ભા૨૦ વ૦ ૧૦૪-૩. તેમ જ ઉતથ્યે પણ (ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૪). આ ઉતથ્ય આંગિરસ ગૌત્રી અને બહુ રૂપવાન હતો. ચંદ્રે પોતાની રૂપવાન કન્યા ભદ્રા એને પરણાવી હતી. ઉતથ્યનો આશ્રમ યમુનાના હ્રદ ઉપરના વનપ્રદેશમાં હતો. વરુણ દેવ ભદ્રાને પરણવાને પ્રથમથી જ ઉત્સુક હોઇ ઉતથ્યની ગેરહાજરીમાં એના આશ્રમમાં આવી ભદ્રાને લેઇ ગયા. એને પાછી આપે જ નહિ. ઉતથ્યે નારદ સાથે કહેણ કહાવ્યું કે તું લોકપાલ થઇ લોક વિનાશનું કામ કેમ કરે છે? મારી પરણીઆત સ્ત્રીને કેમ લઇ ગયો છે. નારદની શિખામણ વરુણે સાંભળી નહિ; અને કહ્યું કે એ મારી સ્ત્રી છે એટલે હું એને આપી શકતો નથી. આ સમાચાર નારદે ઉતથ્યને કહ્યા. ઉતથ્યે ગુસ્સે થઇને પોતાના તપોબળ વડે જગતનું સઘળું જળ થંભાવ્યું અને પીવા માંડયું; છતાં વરુણે ભદ્રા આપી નહિ. ઉતથ્યે ક્રોધાયમાન થઇ પૃથ્વીને કહ્યું કે હે ભદ્રે! પાણીના ૭ લાખ ઘરાવાળું વરુણનું નિવાસસ્થાન મને બતાવ. પછી એ સ્થળ ઉપરથી સમુદ્ર ખસી ગયો અને ક્ષાર જમીન પ્રકટ થઇ. ઉતથ્યે સરસ્વતી નદીને કહ્યું હે ભીરુ! તું અહીંથી અદૃશ્ય થઇ મરુ નામના દેશ પ્રત્યે ચાલી જા. તેં તજેલો દેશ ભલે અપવિત્ર થઇ જાઓ. આ રીતે સર્વ પ્રદેશને ઉતથ્યે શુષ્ક કરી નાંખ્યો, એટલે જળનો પતિ વરુણદેવ તેમની સ્ત્રી ભદ્રાને લઇને તેમને શરણ ગયો. (ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૪).

સમુદ્રપૂરણ. સ્વર્ગમાંથી ઉતારેલાં ગંગાને પોતાના પૂર્વજો જ્યાં બળીને છાર થયા હતા તે પ્રદેશમાં થઇને વહેવડાવવા સારુ ભગીરથ રાજા આગળ થયો અને ગંગા પાછળ પાછળ વહ્યાં. એ છેક તેમને સમુદ્ર સુધી લઇ ગયો અને ગંગાને પોતાની પુત્રી કલ્પી તેનો સમુદ્ર સાથે સંગમ કરાવ્યો-પરણાવ્યાં. બધો સમુદ્ર ગંગાના પાણીથી પૂર્ણ કરી દીધો. (ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૦૯).

સમુદ્રમંથન. એના વર્ણન સારુ જુઓ (ભા૨૦ આ૦ ૧૮-૧૩; ભાગ૦ અષ્ટમ સ્કં૦ અ૦ ૯-૮; સ્કન્દપુ૨૦ કેદારખંડ૦ અ૦ ૯-૧૩).

સમુદ્રસેન. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૪) એનો પુત્ર ચન્દ્રસેન એ પણ આ યુદ્ધમાં પાંડવોના

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પક્ષમાં જ હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩). ચન્દ્રસેનને અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો.

સમ્રાટ. ઋષભદેવ વંશના ચિત્રરથ રાજાને ઊર્ણા નામની સ્ત્રીને પેટે થએલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ ઉત્કળા હતું અને એને પેટે એને મરીચિ નામે પુત્ર હતો,

સમૃદ્ધ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૮).

સમ્પ્રિયા. એક માગધી, સોમવંશી કુરુરાજ પુત્ર વિદૂરથની ભાર્યા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૪૩)

સમ્ભાવ્ય. એક બહ્વૃચ બ્રાહ્મણ, જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે અરણ્યમાં જવાની દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે પોતાની સઘળી પ્રજાને બોલાવીને તેમની આજ્ઞા માગી હતી. તે કાળે આખી પ્રજાને રાજા પ્રતિ બહુ જ પ્રીતિ ઉભરાઇ આવી, થનારા વિયોગને ન સહન કરનારી તે પ્રજાએ-દરેક માણસે ઉત્તરીય વડે અગર કરવડે મોં ઢાંકીને રુદન કરવા માંડયું. પછી બધાએ મળી એક બહુ ઋચા જાણનાર-સારું બોલી શકે એવા બ્રાહ્મણ મારફત પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. એ બ્રાહ્મણ તે આ સંભાવ્ય. મુંબાઇની મહા ભારતની આવૃત્તિમાં એ બ્રાહ્મણનું નામ 'સાંખ્ય' આપ્યું છે. પણ કુમ્ભકોણમની આવૃત્તિમાં નીચે મુજબ છે:—

एकस्मिन्ब्राह्मणे कार्यमावेश्योचुर्नराधिपम् ॥१०
ततः स्वाचरणो विप्रः समतोऽर्थ विशारदः।
संभाव्यो बह्वृचोराजन्वक्तुं समुपचक्रमे ॥११॥
अनुमान्य महाराजं सदः समनुभाष्य च ।
विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह॥१२॥
राजन्वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितम् ।
वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप॥१३॥
(ભા૨૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૧૧).

સંયમ. સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના ધૂમ્રાક્ષ અથવા ધૂમ્રાશ્વ રાજાનો પુત્ર, એનું બીજું નામ સૃંજય પણ મળી આવે છે. એને સહદેવ નામે પુત્ર હતો.

સંયમન. દુર્યોધન પક્ષના શલ રાજાનું બીજું નામ. એના પુત્રને સાયંમનિ કહ્યો છે,

સંયમિની, માનસોત્તર પર્વત પરનો દક્ષિણ દિગ્પાલ -યમ-તેની નગરી. આ નગરીના યામ્યોત્તરવૃત્ત ઉપર સૂર્ય આવતાં ત્યાં મધ્યાન્હ, દેવધાનીમાં સુર્યાસ્ત, સૂષા અથવા નિમ્લોચિનીમાં સૂર્યોદય અને વિભાવરીમાં મધ્યરાત્ર થાય છે, (૧ સૂર્ય શબ્દ જુઓ). (ભા૨૦ વ૦ સ૦ ૧૬૩).

સંયાતિ. એક બ્રહ્મર્ષિ, (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

સંયાતિ (૨). સોમવંશી નહુષરાજાના છ પુત્રોમાંનો ત્રિજો, એને કાંઇ સંતતિ નહોતી,

સંયાતિ (૩). સોમવંશી પૂરુકુળના બહુગવ રાજાનો પુત્ર, એના પુત્રનું નામ અહંયાતિ,

સંયોધકંટક. એક યક્ષ વિશેષ. એ વૈશ્રવણનો અનુચર હતો, (વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૪).

સરક. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

સરઘા. ઋષભદેવ વંશના બિન્દુમાન રાજાની સ્ત્રી. મધુરાજાની માતા,

સરદ્ભવિ. એક બ્રહ્મર્ષિ, (૩ આંગિરા શબ્દ જુઓ).

સરમા. રાવણના ભાઇ વિભીષણની સ્ત્રી. સીતા જ્યારે અશોક વાટિકામાં રહેતાં હતાં ત્યારે આ શરમા એમને વખતો વખત રામચન્દ્રના કુશળ સમાચાર આપતી અને તેમના મનનું સમાધાન કરતી. (વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૩). એ પોતે શૈલૂષ ગંધર્વની કન્યા હતી. એની મા માનસ સરોવર પાસે હતી તેવામાં એને પ્રસવ થઇ આ જન્મી હતી. વર્ષાકાળ હોવાથી માનસસરોવરનું પાણી ઓટલું ફેલાયું કે આ બાલકી હતી ત્યાં સુધી આવી પહોંચ્યું. આ ઉપરથી એની માએ "ભો સર મા વર્ધસ્વ" "હે સરોવર, આગળ વધીશ નહિ"-એમ કરુણાર્ત્ત સ્વરે કહેવાથી સરોવર વધતું અટકયું અને છોકરીનું સંરક્ષણ થયું આ બનાવ ઉપરથી એનું નામ "સરમા" પડયું. (વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૨).

સરમા (૨). એક સ્કન્દગ્રહ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૩૦-૩૪).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સરમા (૩). દિવ્ય કુતરી (**ભા૨૦ આ૦ ૩-૬; સ૦ ૧૧-૪૦**) ઋગ્વેદમાં એને ઇન્દ્રની કુતરી તરીકે કહી છે. એના જ નામ પરથી સારમેય નામે ઓળખાતા બે કુતરાની માતા. એ કુતરા-સારમેયોને ચાર ચાર આંખો હતી અને એ યમદેવના ચોકીઆંત તરીકે રહેતા. પણી ગાયો લઇ જતો હતો તેની પાછળ પડીને સરમાએ ગાયો પાછી આણી કહેવાય છે. આ કલ્પનામાં ઉષાને સરમા કહી હોય એમ લાગે છે. (ડાઉસન પા. ૨૮૨).

સરમા (૪). દક્ષની પુત્રીઓમાંની એક અને ધાતકી પ્રાણિયોની જનેતા.

તિમેર્યાદો ગણા આસન્ સ્વાપદાઃ સરમાસુતાઃ॥૨૬॥ (**ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૬**).

સરમાણ. સિંહિકાપુત્રોમાંનો એક.

સરયુ. ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. એ હિમાલય ઉપરના સરોવરમાંથી નિકળી છે. એનું સળળ એવું નામ પડયું છે. આગ્નેય કોશલ, અને અંગદેશમાં થઇને વહીને આ નદી ભાગીરથી ગંગાને મળે છે. અયોધ્યા નગરી એને કાંઠે આવેલી છે. હાલની ઘોઘરા અથવા સરજુ નદી તે જ (**ભા૨૦ સ૦ ૯-૨૬; ૨૦-૨૮; ભી૦ ૯-૧૯**).

સરયૂ. સરયુ શબ્દ જુઓ. (**વા૦ ૨૦ આ૦ સં૦ ૨૪**).

સરલ. વીરવર્માનો પુત્ર.

સરસ્વતી. બ્રહ્મદેવની જ્ઞાનશક્તિ.

સરસ્વતી (૨). બ્રહ્મદેવની સ્ત્રી. એનાં સાવિત્રી અને ગાયત્રી એવાં બે બીજાં નામ છે. એ વાણીની અધિષ્ટાત્રી છે.

સરસ્વતી (૩). સ્વાયંભુ મનુની સ્ત્રી શતરુપા તે જ. એ બ્રહ્મદેવના વામાંગમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હતી. એને દંડનીતિ શાસ્ત્રની કર્ત્રી કહી છે. (**ભા૨૦ શાં૦ ૧૨૨**).

સરસ્વતી (૪). સપ્તઋષિયોને સારુ ભાગીરથીએ પોતાના સાત પ્રવાહ કર્યા અને પોતે સાત જુદા જુદા પ્રવાહ રુપે વહી તેમાંનો એક પ્રવાહ.

સરસ્વતી (૫). બગડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયમાંથી નિકળેલી નદી વિશેષ. કોઇ કોઇ ગ્રંથમાં એને ભોગાવતી પણ કહી છે. એના સાત પ્રવાહોની અંદર આવેલા દેશને સપ્તસારસ્વત એવું સામાન્ય નામ લગાડાય છે. એના સાત પ્રવાહોનાં નામને માટે સપ્તસારસ્વત શબ્દ જુઓ. સરસ્વતી સીરમરની ટેકરીઓમાંથી નિકળે છે અને થાણેશ્વર આગળથી પશ્ચિમનો વાંક લેઇને વિનાશન તીર્થમાં લોપ થઇ જાય છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિયે આ નદીને એનું "પાણી લોહી જેવું થઇ જાઓ" એવો શાપ આપ્યો હતો.

રથળભેદથી એનાં જુદાં જુદાં નામ પડયાં છે, જેવાં કે, સુપ્રભા, કાંચનાક્ષી, વિશાળા, મનોરમા. ઓઘવતી, સુરેણુ અને વિમલોદકા (**ભા૨૦ શ૦ ૩૯; ભા૨૦ શ૦ ૪૩-૩૮; ભા૨૦ સ૦ ૯-૨૩; વ૦ ૮૮-૩; ભી૦ ૯-૧૦**).

સરસ્વતી (૬). ગંગા અને યમુનાના સંગમ સ્થાનમાં જોડે ગુપ્ત વહેનારી નદી વિશેષ.

સરસ્વતી (૭). શાલ્મલી દ્વીપની એક મહા નદી.

સરસ્વતી (૮). મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષદ.

સરસ્વતી (૯). નદી વિશેષ. સોમવંશી અન્ત્યનારની ભાર્યા. અન્ત્યનારે બાર વર્ષનો સત્ર સરસ્વતીને કિનારે કર્યો હતો. એની પૂર્ણાહૂતિને દિવસે સરસ્વતીએ મૂર્ત્તિમાન આવીને એને વર્યો હતો. અન્ત્યનારને સરસ્વતીને પેટે ત્રસ્તુ નામે પુત્ર થયો હતો. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૨૬**).

સરસ્વતી (૧૦). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન બ્રહ્મદત્ત રાજાની સ્ત્રી અને વિષ્વકસેન રાજાની માતા. એનું બીજું નામ સન્નતિ હતું.

સરસ્વતી (૧૧). સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સાર્વભૌમ નામના વિષ્ણુના અવતારની માતા.

સરસ્વતી (૧૨). સાત્યકીની ભાર્યા. (**ભા૨૦ મૌ૦ ૮-૭૨**).

સરસ્વતી સાગરસંગમ. તીર્થ વિશેષ. (**ભા૨૦ વ૦ ૮૦-૬૩**).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સરસ્વતી અરુણસંગમ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ ૫૦ ૮૧-૧૫૧). એના મહિમા સારુ જુઓ (ભા૨૦ ૨૧૦ ૪૪-૪૧).

સરિદ્વીપ. ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૧).

સંરોચન. ગોમતી પાસે આવેલો નાનો પર્વત વિશેષ. (વા૦ ૨૧૦ ચુ૦ સ૦ ૨૬).

સર્પ. અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક રુદ્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૨).

સર્પદર્વી. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ ૫૦ ૮૧-૧૪).

સર્પ. કદ્રૂપુત્ર નાગ (ભા૨૦ અ૦ ૫૭-૧). સૂર્યના અશ્વના પૂંછડાને વળગીને તે કાળું જણાય એમ કરવાને કદ્રૂએ પોતાના પુત્રો સર્પને આજ્ઞા આપી હતી. કેમકે પોતાની બહેન વિનતાની જોડે એને એવી શરત થઇ હતી કે જો સૂર્યના અશ્વનું પૂંછડું ધોળું હોય તો હું તારી, અને કાળું હોય તો તું મારી દાસી થાય. માતાની આ આજ્ઞા જે સર્પોએ માની નહિ, તેમને કદ્રૂએ શાપ દીધો હતો કે તમે જનમેજયના સર્પસત્રમાં બળી મરશો. (ભા૨૦ આ૦ ૧૫-૧; ૨૦-૮; અને અનુ૦ ૨૩).

સર્પસત્ર. પાણ્ડવપુત્ર જનમેજયે સર્પોના નાશ સારુ કરેલો યાગ. એ સત્રમાં ચ્યવનવંશનો શ્રેષ્ટ વેદવેત્તા ચણ્ડભાર્ગવ હોતા, વૃદ્ધ અને વિદ્વાન કૌત્સજૈમિનિ ઉદ્‌ગાતા, સારઙ્ગરવ બ્રહ્મા, પિઙ્ગલ અધ્વર્યુ, અને શિષ્ય અને પુત્રો સહિત વ્યાસ સદસ્ય થયા હતા. એ ાશવાય વળી ઉદ્દાલક, પ્રમતક, શ્વેતકેતુ, પિંગળ, અસિત. દેવલ, નારદ, પર્વત, આત્રેય, કુંડ, જઠર, કાલઘટ ઋષિ, વાત્સ્ય, જપ, સ્વાધ્યાય, અને શીલવાળા વૃદ્ધ શ્રુતશ્રવા, કોહલ, દેવશર્મા, મૌદ્‌ગલ્ય, અને સમસૌરભ એ બધા સભાસદ થયા હતા.

એ સત્રમાં વાસુકીકુળનાઃ-કોટિશ, માનસ, પૂર્ણ, શલ, પાલ, હલીમક, પિચ્છલ, કૌણપ, ચક્ર, કાળવેગ, પ્રકાલન, હિરણ્યબાહુ, શરણ, કક્ષક, અને કાલતક; તક્ષકકુળનાઃ-પુચ્છાંડક, મંડલક, પિંડસેકતા, રભેણુક, ઉચ્છિખ, શરભ, ભંગ, બિલ્વતેજા, વિરોહણ, શિલિ, શલકર, મૂક, સુકુમાર, પ્રવેપન, મુદ્‌ગર, શિશુરોમા, સુરોમા અને મહાહનુ; ઐરાવતકુળના નાગોઃ-પારાવત, પારિયાત, પાંડર, હરિણ, કૃશ, વિહંગ, શરભ, મેદ, પ્રમોદ અને સંહતાપન; કૌરવ્યકુળનાઃ-ઐરક, કુંડલ, વેણી, વેણીસ્કંધ, કુમારક, બાહુક, શૃંગવેર, ધુર્તક, પ્રાતર અને આતક; ધૃતરાષ્ટ્રનાકુળનાઃ-શંકુકર્ણ. પિંડરક, કુઠાર, મુખસેચક, પૂર્ણાતાદ, પૂર્ણમુખ, પ્રહાસ, શકુનિ, દરિ, અમાહઠ, કામઠક, સુષેણ, માનસ, અવ્યય, ભૈરવ, મુંડવેદાંગ, પિશંગ, ઉદ્રપારક, ઋષભ, વેગવાન, પિંડારક, મહાહનુ, રક્તાંગ, સર્વસારંગ, સમૃદ્ધ, પટવાસક, વરાહક, વીરણક, સુચિત્ર, ચિત્રવેત્રિક, પરાશર, તરુણક, મણિ, સ્કંધ અને આરુણિ; આ બધા તેમના પુત્ર પુત્રાદિકો સહવર્ત્તમાન અગ્નિમાં હોમાઈને ખાખ થઇ ગયા હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭).

તક્ષક નાશીને ઇન્દ્રને શરણે જઇને સિંહાસનને વળગી રહ્યો હતો. તેને સિંહાસન સહિત આહ્વાયન કર્યું તેથી એ પડવાની તૈયારીમાં હતો, તેટલામાં આસ્તીક ઋષિ ત્યાં આવ્યા. જનમેજયે પૂજા કરીને માગવાનું કહેતાં એમણે યજ્ઞ બંધ કરવાનું માગવાથી સર્પસત્ર અધૂરો રહ્યો અને બાકી રહેલાં નાગકુળો ઉગર્યાં. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૫૮-૬).

સર્પાન્ત. ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૨).

સર્પિર્માલી. એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૧૬).

સર્વકર્મા. ઋતુપર્ણ રાજાના પુત્ર નળનું બીજું નામ. એને સુદાસ અને અનરણ્ય નામે પુત્ર હતા. પરશુરામના ત્રાસથી ક્ષત્રાણીઓ બીજી વર્ણોમાં છાની રહી હતી. ઘણાક ક્ષત્રિયો હલકી જાતિમાં ભેળાઇ જઇ ઉછરતા હતા. એ સમયે સૌદાસોનું રક્ષણ પરાશરે કર્યું હતું અને પાળ્યા હતા. (ભા૨૦ શાં૦ ૪૯). આપદકાળમાં એ શુદ્રનાં આચરણ પણ કરતો; સબબ સર્વકર્મા એવું નામ પડયું હતું. એને સર્વકામ પણ કહેતા.

સર્વકામ. ઉપરનો સર્વકર્મા શબ્દ જુઓ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સર્વકામદુઘા. કામધેનુની દિકરી (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨-૧૦).

સર્વગ. કાલી નામની સ્ત્રીને ભીમસેન પાંડવથી થએલો પુત્ર.

સર્વગત. સર્વગ તે જ.

સર્વતેજસ. ઉત્તાનપાદ વંશના વ્યુષ્ટ રાજાનો પુષ્કરિણી સ્ત્રીથી થએલો પુત્ર. એને આકૂતી નામની એની ભાર્યાની કૂખે ચક્ષુ નામે પુત્ર થયો હતો. એ પુત્ર વર્ત્તમાન કલ્પમાં છઠ્ઠો મનુ થઇ ગયો.

સર્વતોભદ્ર. ક્રૌંચ મહાદ્વીપમાંના સપ્તમહાપર્વત પૈકી એક.

સર્વતોભદ્ર (૨). સુપાર્શ્વ પર્વત ઉપરનો બાગ વિશેષ.

સર્વદમન. શકુન્તલા અને દૂષ્યંતના પુત્ર ભરતનું નામાન્તર.

સર્વમંગલા. પાર્વતીનું એક નામ.

સર્વસાર યજુર્વેદનું એક મુખ્ય ઉપનિષદ.

સર્વસાગર. એક સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૮).

સર્વહુદ. ભારતવર્ષીય એક તીર્થ વિશેષ.

સર્વૌષધિ. હિમાલયના કૈલાસ શિખરની આગ્નેય દિશા તરફ આવેલું એક શિખર વિશેષ.

સલંક. એકડાની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સવન. પ્રિયવ્રત રાજાના દસમાંના વિરકત થઇને જતા રહેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. (ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧).

સવન (૨). વારુણિ ભૃગૂના સાત પુત્રોમાંનો એક.

સંવરણ. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર ઋક્ષનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ તપતી હતું, અને એને પેટે કુરુ નામે પુત્ર હતો.

સવર્ણા. દસ પ્રચેતાની માતા શતદ્રૂતિનું બીજું નામ.

સંવર્ત. પ્રલયમેઘ માંહેલો એક મેઘ.

સંવર્ત (૨). સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના બ્રહ્મમાનસ પુત્ર અંગિરા ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો ત્રિજો. એણે જ્યાં તપ કર્યું હતું તે સ્થાનનું નામ સંવર્તવાપી પડયું છે.

સંવર્ત (૩). ચાલુ મન્વંતરમાંના અંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો સાતમો પુત્ર. નારદના કહેવાથી મરુત રાજાએ આને પુરોહિત તરીકે વરીને મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો.

સંવર્તક. અગ્નિ વિશેષ.

સંવર્તવાપી. ભારતવર્ષીય તીર્થ. અહીં સંવર્ત ઋષિએ તપ કર્યું હતું, તે ઉપરથી આ નામ પડયું છે.

સવિતા. દ્વાદશ આદિત્યોમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૧૫). (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ).

સવિતા (૨). ચાલુ મન્વંતરમાં થઇ ગએલો પાંચમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ)

સવિતા (૩). સૂર્ય. (ભા૨૦ આ૦ ૧-૫૫). (સૂર્ય શબ્દ જુઓ).

સવેદ્ય. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

સવેધસ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

સવ્યસાચી. બન્ને હાથે ધનુષ્ય પર ચઢાવીને બાણ મારવાની કુશળતાને લઇને પડેલું અર્જુનનું નામ. (ભા૨૦ વિ૦ ૪૩-૧૧).

સંશાતિ. પવમાન અગ્નિની સ્ત્રી. સભ્ય અને આવસથ્યની માતા.

સંશપ્તક. જેણે યુદ્ધમાં "હું કલાણા યોદ્ધાને મારીશ જ; ન મારું તો પંચપાતકીની ગતિ તે મારી ગતિ" એવું પોણ કર્યું હોય તે મનુષ્ય.

મહાભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનની તરફથી અર્જુનની જોડે યુદ્ધ કરવાને બે સંશપ્તક હતા. ત્રિગર્ત રાજાના સુશર્મા, સુરથ, સુધનુ, સુબાહુ અને સુધન્વા નામના પાંચે પુત્રો એ એક. સત્યવર્મા, સત્યરથ, સત્યવ્રત, સત્યેષુ અને સત્યકર્મા એ પાંચે જુદા જુદા રાજાઓ. એમણે પણ અર્જુનને એક પછી એક એમ લડવાને બોલાવ્યો હતો. આ બીજા સંશપ્તકો. યુદ્ધમાં અર્જુને એ સઘળાઓને મારી નાંખ્યા હતા. (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦-૧૦)

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સંશપ્તક (૨). દૈત્ય વિશેષ. વનવાસના સમયમાં આને અર્જુને માર્યો હતો. (ભા૨૦ ૧૦, અ૦ ૨૩૬).

સંશ્રુત. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

સંશ્રુત્ય. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ).

સંસારમોચન. એક ભારતવર્ષીય તીર્થ.

સંકૃતિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

સકૃમત્. ઉત્તમ મન્વંતરમાં થઇ ગએલા સપ્ત-ર્ષિયોમાંનો એક.

સહ. સોમવંશી ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૨) એને ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા૦ ક૦ ૪૬-૧૬).

સહ (૨). ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

સહ (૩). લક્ષ્મણાની કૂખે કૃષ્ણથી થએલો પુત્ર.

સહ (૪). માસના ક્રમમાં વરસનો નવમો મહિનો. (ચૈત્રી વર્ષ પ્રમાણે). એ મહિનાની પૂર્ણિ-મામાં મૃગનક્ષત્ર હોય છે તેથી એને માર્ગશીર્ષ કહે છે. માગસર મહિનો તે જ. આ મહિ-નામાં અંશુમાન નામનો આદિત્ય સૂર્યમંડ-ળાધિપતિ હોય છે. અને એના સમાગમમાં કશ્યપ ઋષિ, ઉર્વશી અપ્સરા, વિદ્યુચ્છત્રુ રાક્ષસ, મહાશંખ નાગ, તાર્ક્ષ્ય યક્ષ, અને ઋતસેન ગંધર્વ એટલા હોય છે. (ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧).

સહજન્ય. અસાડ માસના સૂર્યના સમાગમમાં આવતો યક્ષ. (૧૩ શુચિ શબ્દ જુઓ).

સહજન્યા. પ્રાધાની કૂખે થએલી અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક. એ અસાડ માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં આવે છે. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૨-૪૬, સ૦ ૧૦-૧૨).

સંહતાશ્વ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન નિકુંભ રાજાનો પુત્ર. એને કૃતાશ્વ અથવા કૃણાશ્વ અને રણાશ્વ અથવા બર્હણાશ્વ એવા નામના બે પુત્રો હતા.

સહદેવ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન ધ્રુવસંધિ વંશના દિવાકર અથવા વિનાકર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભાનુમાન અથવા ધ્રુવાશ્વ રાજા હતું. આ અભિમન્યુએ મારેલા બૃહદ્બલ રાજાની પહેલાંના વંશનો રાજા હતો.

સહદેવ (૨). સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના વિશાળવંશના સંયમ અથવા સૃંજય રાજાનો પુત્ર. કૃશાશ્વનો પિતા થાય.

સહદેવ (૩). સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના પૌત્ર કુશ રાજાના વંશમાં જન્મેલા હર્યવન રાજાનો પુત્ર અહીન રાજા તે જ.

સહદેવ (૪). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ રાજાનો પુત્ર. સોમાપિ, માર્જારિ અને મેધ-સંધિ એ નામના એને ત્રણ દિકરા હતા. આના રથના ઘોડાનો રંગ કાબરો હતો. ભારતના મહાયુદ્ધમાં એ પાંડવના પક્ષમાં હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩). દુર્યોધન પક્ષના બહુ વીરોની સાથે એને યુદ્ધ થયું હતું. એ અંતે દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યો ગયો હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૨૫).

સહદેવ (૫). એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ, પણ કોનો, કોણ વગેરે સંબંધી કશી હકીકત મળતી નથી.

સહદેવ (૬). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન હસ્તિપુત્ર અજમિઢના નીલ નામના પુત્રના પુદ્ગલ પાંચાળ કુળમાં થએલા મિત્રાયુપુત્ર ચ્યવન રાજાનો પૌત્ર, અને બૃહદ્રથ અથવા સુદાસ રાજાનો પુત્ર. સોમક રાજા એનો પુત્ર થાય.

સહદેવ (૭). તામ્રાની કૂખે વસુદેવને થએલો પુત્ર.

સહદેવ (૮). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાંડુ રાજાની બીજી સ્ત્રી માદ્રીના બે પુત્રોમાં નાનો. નકુ-લનો નાનો ભાઇ. એણે ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ દ્રોણાચાર્ય પાસે કર્યો હતો અને મોટો યોદ્ધો હતો. પરન્તુ એની વિશિષ્ટ ખ્યાતિ તો અક્ષ-યુદ્ધમાં એની નિપુણતાને અંગે હતી. દ્રૌપદી શિવાય કેકયદેશીય રાજાની કન્યા વિજયા એ એની બીજી સ્ત્રી થાય. દ્રૌપદીને એનાથી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

શ્રુતકર્મા અને વિજયાને સુહોત્ર એમ બે પુત્ર હતા. યુધિષ્ઠિર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવી રહ્યા ત્યારથી સહદેવ પણ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો હતો. અગાડી જતાં જ્યારે યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે એને દક્ષિણ દિશા જીતીને ત્યાંથી દ્રવ્ય લાવવાની આજ્ઞા કરી હતી. આ ઉપરથી એ દક્ષિણ તરફ વિજય યાત્રાએ ગયો હતો.

યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઇને ઇન્દ્રપ્રસ્થનો નિકળ્યો સહદેવ કુરુદેશની દક્ષિણે આવેલા પહેલા શૂરસેન (જેનું નામ દક્ષિણ શૂરસેન છે તે) દેશમાં ગયો. એ દેશ જીતી ત્યાંથી યજ્ઞ સારુ ખંડણી લઇને એ બીજા યાને દક્ષિણ મત્સ્ય દેશમાં ગયો અને એ દેશને જીત્યો. ત્યાંથી આગળ વધીને દક્ષિણમાં અધિરાજ્ય નામના દેશમાં જઇને એણે ત્યાંના દંતવક્ત્ર રાજાને જીત્યો. ત્યાંથી એ આગ્નેય દિશા તરફ એટલે ફંટાયો કે ભીમસેને પૂર્વ દિશાનો વિજય કરતાં જીતેલા પુલિંદ નગરના સુકુમાર અને સુમિત્ર નામના જે બે રાજાઓને જીત્યા હતા તે મળી ગયા. એમની પાસેથી એણે ખંડણી ન લીધી. ત્યાંથી દક્ષિણ દિશા તરફ ફર્યો તે અપરમત્સ્ય દેશમાં ગયો; ખટચ્ચર દેશના લોકો સહિત એ દેશ જીત્યો. નિષાદ્ ભૂમિ જીતી ત્યાંથી ગોશૃંગ પર્વત પર આવેલા શ્રેણિમાન્ રાજાને જીત્યો. ત્યાંથી પછી એણે નરરાષ્ટ્ર જીતીને કુંતિરાષ્ટ્રના રાજા કુંતિભોજ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ રાજાએ કુંતીને દત્તક લીધી હતી એટલે એ કુંતીનો પિતા જ કહેવાય. એણે સહદેવને પ્રીતિપૂર્વક યજ્ઞ સારુ ખંડણી આપી.

ત્યાંથી આગળ જવા નિકળી સહદેવ ચર્મણ્વતીને કિનારે આવી પહોંચ્યો. જંભક નામના અસુરનો પુત્ર ત્યાં રહેતો હતો. એની સાથે કૃષ્ણને વેર હોવાથી એણે સહદેવ સાથે યુદ્ધ કર્યું. સહદેવે સંગ્રામ કરીને એને હરાવ્યો અને યજ્ઞ સારુ ખંડણી લીધી. ત્યાંથી પણ પાછો દક્ષિણમાં જ ગયો. રસ્તે આવેલા સેક અને અપરસેક એ બે દેશ જીતીને ત્યાંના રાજા પાસેથી અનેક પ્રકારનાં રત્ન લીધાં. એ રાજાને જોડે લઇને નર્મદાની તરફ ફંટાતો ફંટાતો એ અવંતી નગરીમાં આવ્યો. તે સમયે એ નગરીમાં વિંદ અને અનુવિંદ નામે બે ભાઇઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે મોટું સૈન્ય હતું. સહદેવે એમની સાથે સંગ્રામ કરીને તેમને જીત્યા. એમની પાસેથી પણ યજ્ઞની ખંડણી દાખલ ઘણાં રત્નો લીધાં. ત્યાંથી ભોજકટ નામના એક બીજા નગર ઉપર ગયો. ત્યાંના ભીષ્મક નામના રાજા સાથે એને બે દિવસ પર્યન્ત યુદ્ધ થયું. એ રાજા છેવટે હાર્યો. સહદેવે પછી કોશલાધિપતિ (દક્ષિણ કોશલના)ને જીતીને વેણા નદીની તીરે આવેલા રાજ્યના રાજાને પણ જીત્યો. ત્યાંથી કાંતારક, પ્રાકોટક, નાટકેય, હેરંબક તેમ જ મારુધ અને રમ્ય ગ્રામવાસી અને દુર્ભાર્ગવાસી લોકો, નાચીન, અર્બુક, વગેરેને જીતી વાતાધિપ રાજાને પણ જીત્યો. પુલિંદ અને પાંડ્યદેશના રાજા સાગરધ્વજને જીતી સહદેવ કિષ્કિંધામાં આવ્યો.

કિષ્કિંધામાં સહદેવને સાત દિવસ સુધી ત્યાંના મૈંદ અને દ્વિવિદની સાથે યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં એઓ પરાભવ પામ્યા નહોતા છતાં તેઓ સહદેવ ઉપર સંતુષ્ટ થઇ ગયા. યુધિષ્ઠિરનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન સંપૂર્ણ થાય એ હેતુથી એમણે સહદેવને યજ્ઞ નિમિત્ત કર આપી વિદાય કર્યો. ત્યાંથી નીકળ્યો સહદેવ પછી માહિષ્મતી નગરીના નીલ રાજાને ત્યાં આવ્યો. નીલ રાજાની જોડે એને મહા ભયંકર યુદ્ધ થયું. સહદેવને લાગ્યું કે એની હાર થશે; કારણ એની સેના એકાએક બળું બળું થવા લાગી. સહદેવે ધાર્યું કે આ કામ અગ્નિનું હશે એથી એણે પવિત્ર થઇ અગ્નિની સ્તુતિ કરવા માંડી. અગ્નિની સ્તુતિ કરતાં એણે કહ્યું કે હે અગ્નિ! યુધિષ્ઠિરનો આ રાજસૂય યજ્ઞ કેવળ તારા પ્રીત્યર્થે જ છે એ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

વાત ધ્યાનમાં લઇ જે ઘટે તે કર. સહદેવની આવી વિનતિથી સંતુષ્ટ થવાથી સહદેવની સેનાને થતો દાહ મટયો. અગ્નિએ નીળ રાજા પાસે કર અપાવી સહદેવને વિદાય કર્યો.

આવા પરિણામથી આનંદિત થતો થકો સહદેવ ત્યાંથી નિકળી ત્રિપુરના પુત્ર ત્રૈપુર પાસે ગયો. એણે પૌરવ રાજા અને ગારુડી વિદ્યામાં નિષ્ણાત કૌશિકાચાર્યને મહા મહેનતે જીત્યા; અને ત્યાંથી નિકળી સુરાષ્ટ્રસુરત પ્રદેશમાં ગયો. મૂળનો ખરો સુરત દેશ તે આ. સહદેવે ત્યાંના રાજાને વશ કરી લીધો અને અહીંથી વિદર્ભના ભીષ્મક રાજાને હું આવ્યો છઉં, એવો સંદેશો મોકલ્યો. ભીષ્મક વિદર્ભની નગરી કુંદનપુરમાં ન રહેતાં રુક્મીએ વસાવેલા ભોજકટ નગરમાં રહેતો હતો. સંદેશો સાંભળીને કૃષ્ણના પર ઘણી પ્રીતિવાળા ભીષ્મકે સહદેવને અનેક રત્નો સહિત કર મોકલી આપ્યો. કરભાગ લઇને સહદેવ પશ્ચિમ સમુદ્ર તીરે આવેલા શૂર્પારક (સોપારા) દેશમાં, ત્યાંથી દક્ષિણમાં તાલાકટમાં, અને ત્યાંથી દંડકપ્રદેશમાં ગયો. ત્યાંથી કર લેઈ સમુદ્ર માંહિના બેટોમાં રહેનારા મ્લેચ્છ, નિષાદ, પુરુષાદ (મનુષ્યભક્ષણ કરનારા), કર્ણપ્રાવરણ (જેમના કાન એટલા મોટા થતા કે એ લોકો પોતાના કાન વડે જ પોતાનાં અંગ ઢાંકતા). કાલામુખ એટલે માત્ર કહેવાતા મનુષ્ય, પણ રાક્ષસોથી ઉત્પન્ન થએલા એ બધાની પાસેથી માત્ર સંદેશ કહાવી કહાવીને કર લીધો.

સહદેવ અહીંથી પૂર્વ તરફ વળ્યો હોવો જોઇએ. એણે કોલગિરિ, સુરભીપત્તન, તામ્રદ્વીપ, રામકપર્વત, તિમિંગળરાજા વગેરે પોતાને તાબે કરીને પોતે એકપાદપુરુષ (જેમને એક જ પગ હોય અને ઉપરથ બિલકુલ હોય નહિ એવા મનુષ્યો), કેરલવાસી જનો, સંજયંતિ નગરી, પાખંડકપુર અને કરહાટકના જનો વગેરેને પોતાના દૂત દ્વારા વશ કરી તેમની પાસેથી કર લીધો.

ત્યાર પછી દક્ષિણનો જ બીજો પાંડ્યદેશ, દ્રવીડદેશ, ઉડ્રકેરલ, આંધ્ર (તૈલંગણ), તાલવનવાસી, કલિંગદેશવાસી, ઉષ્ટ્રકર્ણિક (ઉંટ જેવા કાન વાળા મનુષ્યનો દેશ), અટવી પુરી, તેમજ યવનોની જ નગરીઓ, વગેરેને જીતી, ત્યાંના રહેવાશીઓ પાસેથી કર લીધો. ત્યાંથી પછી સહદેવ કચ્છપ્રદેશમાં ગયો. કચ્છ એટલે જળ સમીપનો પ્રદેશ. અહીંથી એણે લંકામાં વિભીષણ પાસે દૂત મોકલ્યા.

भृगुकच्छात्ततो धीमान्साम्नै वा मित्रकर्शनः ।
आगम्यतामिति प्राह धर्मराजस्य शासनात्
॥ ७८ ॥
स राक्षस परीवारस्तं प्रणम्यासु संस्थितः ।
घटोत्कचं महात्मानं राक्षसं घोरदर्शनम् ॥७९॥
तत्रस्थ प्रेषयामास पौलस्त्याय महात्मने ।
विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिन्दमः ॥८०॥
स चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम् ।
तच्च कालकृतं धीमानभ्यमन्यत स प्रभुः॥८१॥
ततः संप्रेषयामास रत्नानि विविधानि च ।
चंदनागुरुकाष्टानि दिव्यान्या भरणानि च ।
वासांसि च महार्हाणि मणीश्चैव महाधनान्
॥ ८२ ॥
(भा० स० अ० ३२)

આ પ્રમાણે લંકા મોકલવા સારુ સહદેવે ઘટોત્કચનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાંની સાથે ઘટોત્કચ ત્યાં આવીને હાજર થયો. સહદેવે ઘટોત્કચને કહ્યું કે:—

गच्छ लंका पुरीं वत्स करार्थं मम शासनात् ।
तत्र दृष्ट्वा महात्मानं राक्षसेन्द्रं विभीषणम्॥११॥
रत्नानि राजसूयार्थं विविधानि बहुनि च ।
उपादाय च सर्वाणि प्रत्यागच्छ महाबल॥१२॥

આ પ્રમાણે સહદેવની વાણી સાંભળીને ઘટોત્કચ દક્ષિણમાં લંકા જવાને સમુદ્ર, તીરે આવ્યો.

कूर्म ग्राह जषाकीर्णं मीन नक्रैस्तथाऽकुलम् ।
शुक्ति व्रात समाकीर्णं शङ्खानां निचया कूलम्
॥ १६ ॥

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

सदृष्ट्वा रामसेतुं च चिन्तयन्राम विक्रमम् ।
गत्वा पार समुद्रस्य दक्षिणं स घटोत्कचः ॥१६॥

આમ લંકામાં જઈને વિભીષણને મળીને એણે યુધિષ્ઠિરને સારુ ઘણો મૂલ્યવાન કરભાર આણ્યો હતો.

સહદેવે આ પ્રમાણે બધી દક્ષિણ દિશાને જીતીને આણેલો કરભાર યુધિષ્ઠિરના ચરણમાં રજુ કર્યો. (**ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૩૧–૩૪**). લંકામાંથી આણેલાં રત્નો વગેરે જોઈને યુધિષ્ઠિર રાજાને બહુ હર્ષ થયો.

लङ्कां प्राप्तान्धनौघांश्च दृष्ट्वा तान्दुर्लभान्बहून् ।
प्रीतिमान भवद्राजा विस्मयं परमं ययौ ॥९४॥

રાજસૂય યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી કેટલેક કાળે દુર્યોધને પાંડવોની સઘળી સંપત્તિ જૂગટું રમવામાં ઠગાઇ કરી જીતી લીધી. એણે પાંડવોને વનવાસમાં કાઢ્યા. તે વખત સહદેવ પણ વનમાં ગયો હતો. અરણ્યવાસ પૂરો કરીને પાંડવો અજ્ઞાતવાસ સારુ વિરાટ રાજાને ત્યાં ગયા હતા તે વખતે પણ સહદેવ ભેગો હતો. સહદેવે ત્યાં "તંતિપાળ" એવું નામ ધારણ કર્યું હતું અને રાજાની અશ્વશાળાના ઉપરી તરીકે રહ્યો હતો. સહદેવ અશ્વવિદ્યામાં બહુ નિષ્ણાત હતો. (**ભા૨૦ વિ૨૦ અ૦ ૧૦**). અજ્ઞાતવાસ પૂરો થયા પછી પાંડવ કૌરવોનું યુદ્ધ થયું. સહદેવે યુદ્ધમાં પણ સારો ભાગ લીધો હતો. એ પોતાના રથને તેતરના રંગના ઘોડા જોડાવતો અને એના ધ્વજ ઉપર હંસનું ચિન્હ રહેતું (**ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩**). રણસંગ્રામમાં વગાડવાના એના પ્રસિદ્ધ શંખનું નામ મણિપુષ્પક હતું.

સહદેવે દ્રૌપદીના સ્વયંવર કાળે દુશ્શાસનનો પરાજય કર્યો હતો (**ભા૨૦ આ૦ ૨૦૫–૪૩ અને ભા૦ ક૦ ૧૪**). દ્રૌપદીને પેટે એને શ્રુતસેન નામે પુત્ર થયો હતો. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૪**). મદ્રદેશના શલ્ય રાજાની પુત્રી વિજયા એની બીજી સ્ત્રી હોઇ એને પેટે સુહોત્ર નામે પુત્ર હતો. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૩**). ભાનુની પુત્રી ભાનુમતી એની ત્રીજી સ્ત્રી હતી (**હરિ૦ ૨૦–૬૦**). સહદેવનું છાનું નામ જયદ્બલ હતું. (**ભા૨૦ વિ૦ ૭**). એણે શકુનિને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. (**ભા૨૦ શ૨ ૨૬–૬૦**).

યુદ્ધમાં કૌરવ નામે નાશ પામ્યા અને સુધિષ્ટિર રાજ્યાસન પર બેઠા. એમણે છત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી જ્યારે પાંડવો હિમાલય પર દેહોત્સર્ગ સારુ ગયા ત્યારે પણ સહદેવ જોડે જતો હતો તે કાળે માર્ગમાં જ પડી એ સ્વર્ગે ગયો.

સહદેવ (૨). મગધદેશાધિપતિ જરાસંધનો પુત્ર એક; ક્ષત્રિય. એ રાજ્યાસન પર આવ્યો હતો અને ભારતના યુદ્ધમાં એણે પાંડવપક્ષે ભાગ લીધો હતો. એ પોતાના રથને કબુતરના રંગના અશ્વો જોડાવતો. (**ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩**) મહાભારતના યુદ્ધમાં એ દ્રોણાચાર્યને હાથે મરાયો હતો. (**ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૨૫**).

સહદેવા. દેવકરાજની કન્યા વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક એને પુરુ, વિશ્રુત વગેરે ચાર પુત્ર હતા.

સહરક્ષક. પાવક નામના અગ્નિનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કવ્યાદ.

સહસ્ય. ચૈત્રી વર્ષમાં માસના અનુક્રમમાં દસમો મહિનો. એની પૂર્ણિમા પુષ્ય નક્ષત્રમાં આવે છે, માટે એને પોષ માસ કહે છે. એ મહિનામાં ભગ નામનો આદિત્ય સુર્યમંડળનો અધિપતિ હોય છે. એ માસમાં ક્રતુ અથવા આયુ નામનો ઋષિ, અરિષ્ટનેમિ નામનો ગંધર્વ, ઊર્ણ નામનો યક્ષ, કર્કોટક નામનો નાગ, સ્ફૂર્જ નામનો રાક્ષસ અને પૂર્વ ચિત્તિ નામની અપ્સરા, એ બધાં ભગ આદિત્યની જોડે સંચાર કરે છે. (**ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧**).

સહસ્રચિત્ય. શતયૂષ નામના કેકય રાજાનો પિતામહ. (**ભા૨૦ આશ્ર૦ ૨૧–૬**). એણે બ્રાહ્મણો માટે પોતાના પ્રાણનું પણ દાન કર્યું હતું. (**ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૯૩**).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સહસ્રજિત. એક રાજર્ષિ. (ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૨૩૫).

સહસ્રજિત્ (૨). જાંબુવતીને પેટે થએલો કૃષ્ણનો એક પુત્ર.

સહસ્રજ્યોતિ. વિવસ્વતના પુત્ર સુર્યનું એક નામ.

સહસ્રપાત્ એક બ્રહ્મર્ષિ. એણે પોતાના મિત્ર ખગમ નામના ઋષિને એ હોમ કરતો હતો ત્યારે દર્ભનો સાપ કરીને બિવરાવ્યો હતો. ખગમે ક્રોધ કરીને એને શાપ દીધો હતો કે જા, તેં જેવા સાપવડે મને બિવરાવવાનો યત્ન કર્યો એવો જ સર્પ થઈ જાઅશ. પછી ક્ષમા માગવાથી અનુગ્રહ કર્યો હતો કે જા, રુરુ નામનો ઋષિ આવશે તેની જોડે સંવાદ કરવાથી તુ તારી પૂર્વયોનિ પ્રાપ્ત કરીશ. (રુરુ શબ્દ જુઓ.) (ભા૨૦ આ૦ અ૦૧૦).

સહસ્રપાત (૨). દ્વૈતવનમાં પાંડવોના સમાગમમાં કેટલોક કાળ રહેલો એક ઋષિ.

સહસ્રમુખ. હજાર મોં હોવાને લીધે શેષનાગનું પડેલું નામ.

સહસ્રમુખરાવણ. પુષ્કર દ્વીપમાં રહેનાર હજાર મોં વાળો એક રાક્ષસ. (વા૦ રા૦ અદ્ભૂતો૦ સ. ૧૭).

સહસ્રવાક્. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

સહસ્રશ્રુતિ. શાકદ્વીપમાં આવેલો એક મહાપર્વત.

સહસ્રસ્રુતિ. શાકદ્વીપની એક મહાનદી.

સહસ્રશ્રોત. શાકદ્વીપમાંનો એક મહાપર્વત.

સહસ્રાજિત. સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યદુરાજાના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શતજિત.

સહસ્રાજિત્ (૨). સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળના સાત્વતના પુત્ર ભજમાનના બીજી સ્ત્રીથી થએલા ત્રણ પુત્રો પૈકી બીજો પુત્ર.

સહસ્રાનીક. સોમવંશી પૂરુકુળના પાંડવવંશના પરીક્ષિત્ રાજાનો પ્રપૌત્ર, જનમેજયનો પૌત્ર અને શતાનીકનો પુત્ર. અશ્વમેધ રાજા તે આનો પુત્ર થાય.

સહસ્રાર્જુન. સોમવંશી યદુકુળના કૃતવીર્ય રાજાના પુત્ર કાર્તવીર્યનું હજાર હાથ હોવાથી પડેલું નામ.

સહસ્રાશ્વ. સુર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના કુશ અન્વયમાં જન્મેલા અહીનર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ચંદ્રાવલોક રાજા.

સહાનીક. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૫).

સંહાર. આઠ ભૈરવોમાંનો એક ભૈરવ.

સહિષ્ણુ. સ્વાયંભુ મન્વંતર માંહ્યલા બ્રહ્મપુત્ર-પુલહઋષિના ત્રણમાંનો એક પુત્ર.

સહિષ્ણુ (૨). ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં જે સપ્તર્ષિ થઇ ગયા તેમાંનો એક. ઉપર કહેલો સહિષ્ણુ તે જ આ કે બીજો તે જણાતું નથી.

સહ્ય. એક કુલ પર્વત (સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ) (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૧૧).

સહ્યાદ્રિ. પર્વતોના સાત વર્ગોમાંનો એક ભારતવર્ષમાં ભરતખંડમાં આવેલો કુલ પર્વત. દરેક ખંડમાં હોનારા એ કુલ પર્વતોનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ—

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षवानपि।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तै ते कुलपर्वताः ॥
(ભા૦ વ૦ ૯-૧૧).

આ પર્વતરાજમાંથી ગોદાવરી, ભીમરથી, કૃષ્ણવેલી, વેણ્યા. કૃષ્ણા, મંજુલા, તુંગ ભદ્રા, સુપ્રયોગા, બાહ્યા, કાવેરી ઇત્યાદિ નદીઓ નિકળે છે.

गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणी च वञ्जुला।
तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चेव तु ॥
दक्षिणापथ नद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृता ॥२९॥

સંહ્લાદ. કયાધૂને પેટે થયેલા હિરણ્યકશિપુના પુત્રો પૈકી એક. આને કૃતિ નામની સ્ત્રી હતી. એને પેટે પંચજન નામે પુત્ર થયો હતો.

સંહ્લાદિ. એક રાક્ષસ વિશેષ.

સંજ્ઞા. કશ્યપપુત્ર વિવસ્વાન્ આદિત્યની સ્ત્રી. એ ત્વષ્ટા પ્રજાપતિની કન્યા હતી, તેથી ગ્રંથોમાં એનું નામ ત્વાષ્ટ્રી એવું આપ્યું છે કે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

એ સાધ્યદેવ અથવા વૈસ્વત મનુ, યમ, અને યમુનાની મા થતી. વિશેષ હકીકત સારુ ૧ વિવસ્વાન્ શબ્દ જુઓ.

સાંકાશ્ય. યમસભાવાસી એક રાજર્ષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૮–૧૦).

સાંકાશ્યા. ઇક્ષુમતિ નદીને તીરે આવેલી ઇંદ્ર દેશની રાજધાની. દસરથના સમયમાં અહીં સુધન્વા નામે રાજા હતો. સુધન્વાએ સીરધ્વજ જનકને કહાવ્યું હતું કે તારી પાસે છે તે શંકરધનુષ્ય અને તારી સુંદર કુમારી સીતા મને આપી દે; નીકર યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. આ ઉપરથી યુદ્ધ થતાં તેમાં સીરધ્વજ જનકે સુધન્વાને મારી નાંખી તેની સાંકાશ્યાની ગાદી પર પોતાના ભાઈ કુશધ્વજ જનકને બેસાડયો હતો. (વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭૦–૭૧).

સાંકૃતિ. નર રાજાને સંકૃતી સ્ત્રીને પેટે થએલા પુત્ર રંતિદેવનું બીજું નામ.

સાંકૃતિ (૨). અગ્નિવંશોદ્ભવ એક બ્રાહ્મણ. (ભા૨૦ શા૦ ૨૪૦–૨૨).

સાંકૃત્ય. એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ ભમ્દ જુઓ).

સાંખ્યાયન. એક બ્રહ્મર્ષિ. આ ગાયત્રી મંત્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો ઉત્પાદક હોવાથી ગાયત્રીના ગોત્રનુ નામ સાંખ્યાયન પડયું છે.

સાંખ્યાયન (૨). એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વશિષ્ટ શબ્દ જુઓ). આ પરમહંસ ધર્મનો પ્રવર્તક હોઇ સનકાદિકોનો શિષ્ય હતો. (ભા૨૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૮).

સાંગ. ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાના પુત્ર ગય રાજાનું જ બીજું નામ.

સાગર. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન સગર રાજાને વૈદર્ભીને પેટે થએલા ૬૦૦૦૦ પુત્રો તે. એમના પિતા સગર રાજાના અશ્વમેધનો ઘોડો ખોવાઇ ગયો હતો તે શોધવા આ બધા ગયા હતા. અશ્વ ખોળવાને એમણે સમુદ્રમાં બહુ ખોદાણ કર્યું જેથી સમુદ્રની સીમા ઘણી વધી. આથી ખુશ થઇ સમુદ્રે તેમને નામે પોતાનું નામ સાગર રાખ્યું. આ નામ અદ્યાપિ ચાલે છે. સગર પુત્રોએ ઘણું ખોદાણ કર્યા છતાં પણ 'અશ્વ દેખાયો નહીં'; એટલે એમણે સમુદ્રના ઇશાન કોણમાં છેક પાતાળ સુધી ખોદાણ કર્યું. ત્યાં તેમણે અશ્વને ફરતો દીઠો. તેમ જ અગ્નિની જ્વાળા જેવા દેદિપ્યમાન મહાત્મા કપિલમુનિને પણ જોયા.

ઘોડાને જોતાં જ સાગરો હર્ષથી રોમાંચિત થઇ ગયા, અને મહાત્મા કપિલનો પણ અનાદર કરીને ઘોડો પકડવાની ઇચ્છાથી દોડયા. તેથી કપિલ મહાત્માને ક્રોધ ચઢયો. મહા તેજસ્વી કપિલમુનએ પોતાની આંખ ફેરવીને સાગરો ઉપર પોતાનું તેજ ફેંકયું. અને તે તેજને પ્રતાપે બધા મંદભાગ્ય સાગરો બળીને ખાખ થઇ ગયા. આ વૃત્તાંત નારદે સગરને જણાવવાથી એ ઘણો ઉદાસ થઇ ગયો. પછી પોતાના પૌત્ર અને અસમંજસના પુત્ર અંશુમાનને તેડાવી સઘળી હકીકત કહી અશ્વ લેવા જવાની આજ્ઞા કરી. અંશુમાન દરીઆમાં ગયો. એણે અશ્વને તેમ જ કપિલ મહાત્માને જોયા. ભાંયપર પડીને મુનિને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને પોતાનું કામ જણાવ્યું. એના વિનયથી પ્રસન્ન થઇ કપિલ બોલ્યા કે હે અંશુમાન ! તારામાં વિનય, ધર્મ અને ક્ષમા છે, તેથી તું માગે છે તે હું તને આપું છઉં. તું સુપુત્ર છે. તારા વડે જ સગર પુત્રવાન્ છે. જા તારા પૌત્ર વડે આ નાશ પામેલા સાગરોનો ગંગા આવવાથી ઉદ્ધાર થશે. પછી અંશુમાન અશ્વ લઇને આવ્યો અને સગરનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ થયો. (ભા૨૦ વ૦ સ૦ ૧૧૭).

સાગર (૨). સગરના પુત્રો–સાગર ઉપરથી પડેલું સમુદ્રનું નામ.

સાગરધ્વજ. પાંડયદેશાધિપતિ. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩). એના બાપ અને ભાઇને કૃષ્ણે મારેલા હોવાથી એ દ્વારકા ઉપર ચઢી જતો.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હતો પણ એનાં સગાં વહાલાં અને મિત્રોએ વારીને નહોતો જવા દીધો.

સાત્યકી. સોમવંશી યદુકુળના શિનીના પુત્ર સત્યકનો પુત્ર યુયુધાન તે જ. (**ભા૨૦ આ૦ ૨૩૬–૧૧**). એની સ્ત્રીનું નામ સરસ્વતી અને પુત્રનું નામ દશક હતું. વધારે સારુ યુયુધાન શબ્દ જુઓ.

સાત્યાયનિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

સાત્રાજિતી. સત્રાજિત રાજાની કન્યા સત્યભામાનું બીજું નામ.

સાત્વત. ચંદ્રવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામધ કુળના કથવંશમાં જન્મેલા આયુ રાજાનો પુત્ર. એને ભજમાન, ભજિ, દિવ્ય, વૃષ્ણિ, દેવાવૃધ, અંધક, અને મહાભોજ એમ સાત પુત્રો હતા.

સાત્વત (૨). કૃતવર્મા.

સાત્વત (૩). શ્રીકૃષ્ણનું બીજું નામ.

સાંદીપનિ. કાશ્ય નામના ઋષિનો પુત્ર; એ અવંતી નગરીમાં રહેતો હતો. (**ભા૨૦ સ૦ ૫૪–૧; ભાગ૦ દશમ સ્કં૦ સ૦ ૩૧**). કૃષ્ણ અને બલરામ ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી આને ત્યાં વેદાધ્યયન કરવા સારુ રહ્યા હતા. ત્યાં અગાડી એક બ્રાહ્મણ પણ અભ્યાસ કરતો હતો. એને પહેરવાને સારાં લૂગડાં યે નહોતાં મળતાં માટે એ બ્રાહ્મણને કુચૈલ કહેતા. વેદ વેદાંગ અને સંપૂર્ણ ચોસઠે કલાઓ શિખી રહ્યા પછી બન્ને ભાઇઓએ બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ પણ કર્યો. આ બધામાં કુચૈલ કૃષ્ણ બળરામનો સહાધ્યાયી હતો. ભણી રહ્યા પછી "ગુરૂ દક્ષણા માંગો" કહેતાં સાંદીપનિયે પોતાનો મૃત પુત્ર માગ્યો. કૃષ્ણે એ પુત્ર આણી આપી પછી પોતે અને બળરામે ઘેર આવીને સમાવર્તન કર્યું. (**ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૫**) અને (**વિષ્ણુ૦ ૫–૨૧**). આ કુચૈલ તે જ સુદામો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુદામો નામ નથી.

સાધિત. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

સાધ્યગણ. રુદ્રના ચોર્યાસી જાતના ગણ વિશેષ. એમને ત્રણ આંખો હતી.

(**મત્સ્ય૦ સ૦ ૪**)

ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत्पुनः ।
कोटीश्च चतुरशीर्तिर्जरामरण वर्जिताः ॥ ३० ॥

સાધ્યદેવ. તામસ મન્વંતરમાંના દેવ વિશેષ.

સાધ્યદેવ (૨). ચાલુ મન્વંતરમાંના સાત જાતના દેવોમાંની એક જાતિના દેવ વિશેષ. આ જ મન્વંતરમાં એઓ ધર્મઋષિથી સાધ્યા નામની સ્ત્રીની કૂખે ઉત્પન્ન થયા હતા. મન, ઉર્મનુ, પ્રાણ, નર, ઉષાન, વીર્યવાન, ચિત્તહાર્ય, અયન, હંસ, નારાયણ વિભુ અને પ્રભુ એ એમનાં બારેનાં નામ છે.

....."साध्या साध्यासुताः स्मृताः ॥१०॥
मनोर्मनुश्च प्राणश्च नरोषानो च वीर्यवान ।
चित्तहार्योऽयनश्चैव हंसो नारायणस्तथा ॥११॥
विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्त्तिताः ।
(**મત્સ્ય પુ૦ અહુ ૨૦૪**

સાધ્યા. પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા, ધર્મ ઋષિ પ્રજાપતિની દસ સ્ત્રીઓમાંની એક અને બગડાની સંજ્ઞાવાળા સાધ્યદેવોની માતા.

સાનુપ્રસ્થ. રામની સેનાનો એક વાનર (**વા૦ રા૦ યુદ્ધ સ૦ ૪૭**).

સાંબ. જગન્માતા–જેથી અંબા કહેવાય છે તે–પાર્વતી સહિત મહાદેવ–શંકર ભગવાન.

સાંબ (૨). એક બહ્વૃચ ઋષિ. (**ભા૨૦ આશ્ર૦ સ૦ ૧૦**).

સાંબ (૩). જાંબુવતીને પેટે સોમવંશી યાદવકુળના શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર. એ મહારથી હતો. દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણા એની સ્ત્રી થાય. (**ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧, ૧૭ ૨૩૬, ૯ અને સ૦ ૪ ૪૧**) અને (**ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૮**).

સાંબ (૪). વૃષ્ણિ કુળનો એક યાદવ. એને સ્ત્રીનો વેશ પહેરાવીને યાદવોના કુમારોએ પિંડારક ક્ષેત્રમાં એક ઋષિની મૂજાક કરવા પુછ્યું હતું કે આ સ્ત્રીને શું અવતરશે ! મહાભારતમાં જાંબુવતીનો પુત્ર કહ્યો છે પણ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

એ ચૂક છે, કેમકે તે વેળાએ એ સાંબ કુમારાંવસ્થામાં જ ન હતો. (ભા૨૦ મૌ૦ ૨–૫;) એ યાદવાવસ્થળીમાં મરણ પામ્યો હતો. (ભા૨૦ મૌ૦ સં૦ ૪–૪૫).

સાંબવાહ. અગસ્ત્ય ગોત્રનું એક કુળ.

સામવેદ. ચાર વેદોમાંનો ત્રિજો. એ તેમ જ એનો ઉપવેદ ગાંધર્વવેદ બ્રહ્મદેવના પશ્ચિમ મુખમાંથી નિકળ્યા હતા. (૧ વેદ શબ્દ જુઓ).

સામલોમકી. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગારા શબ્દ જુઓ).

સાયકાયનિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગારા શબ્દ જુઓ).

સાયંકાળ. ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણનો પુત્ર.

સાયંભનિ. દુર્યોધન પક્ષનો શલરાજા જેનું બીજું નામ સંયમન હતું તેનો પુત્ર, એને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને માર્યો હતો. (ભા૨૦ ભીષ્મ૦ સ૦ ૬૬).

સાયાન્હ. સાયંકાળ.

સારઙ્ગાક્ષ. યુયુધાનનું બીજું નામ. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩–૪).

સારણ. સોમવંશી યાદવવંશના કૃષ્ણનો ભાઇ. (ભા૨૦ આ૦ ૨૩૮–૧૦; સ૦ ૪–૩૬).

સારણ (૨). રાવણનો મન્ત્રી. (વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ–૨૫ અને ભા૨૦ વ૦ ૨૮૪–૫૨).

સારણ (૩). લંકાનો એક એ નામનો રાક્ષસ વિશેષ. (વા૦ રા૦ સુંદ૦ સ૦ ૬).

સારણ (૪). એક યાદવ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ. ૭૬).

સારણ (૫). વસુદેવને રોહીણીની કૂખે થએલા સાત પુત્રો પૈકી એક.

સારમેય. શ્વફલ્ક યાદવના ગાંદિનીને પેટે થએલા તેર પુત્રોમાંનો એક.

સારમેયદન. સાતસેં અને વીસ દાંતવાળા સ્વાનોના સમુદાય જ્યાં જનારને કરડી ખાય છે એવું એક નરક વિશેષ. રાહદારીને લૂંટનારાઓ આ નરકમાં નંખાઇ યાતના ભોગવે છે.

સારવાહ. અગસ્ત્યના ગોત્રનો એક ઋષિ.

સારવાહ (૨). સારવાહ ઋષિનું કુળ.

સારસ. જટાયૂના પુત્રોમાંનો એક.

સારસ (૨). ગરુડપુત્ર–પક્ષી. (ભા૨૦ ઉદ્ય૦ ૧૦૧–૧૧).

સારસ્વત. અલંબુષા નામની અપ્સરાને જોઇને, અથર્વણ ઋષિના પુત્ર દધીચીના સ્ખલિત થઇ સરસ્વતી નદીમાં પડેલા વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર. (ભા૨૦ શા૦ ૫૨). એ ચાલુ મન્વંતરમાં નવમી ચોકડી પર્યંત વ્યાસ હોવો જોઇએ. કારણ કે ત્યાં સુધી વેદાચાર્યપણું એણે કર્યું હોય એમ જણાય છે.

એક વખત બાર વર્ષ સુધી લાગલાગટ વર્ષાદ આવ્યો નહિ. ચારે વેદનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણો નાશ પામ્યા; પરંતુ આ સારસ્વતને સરસ્વતી નદીએ માછલાં વગેરેનો આહાર આપીને જીવાડયો. એણે પોતાની પાસે વેદાધ્યયન સારુ આવેલા આઠ હજાર બ્રાહ્મણોને રીવાજ મુજબ પોતાના શિષ્ય બનાવી, ચારે વેદ ભણાવ્યા હતા. (ભા૨૦ શલ્ય૦ સ૦ ૫૧).

સારસ્વત (૨). એક બ્રહ્મર્ષિ. બ્રહ્મકન્યા સરસ્વતીનો વાક્સંભવ પુત્ર.

अथ भूयो जगत्सृष्टा भोःशब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत्॥३८॥
(ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૬–૩૮).

એ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં વેદાચાર્ય હતો. અપાંતરતમ અને પ્રાચીનગર્ભ એવાં એનાં બીજાં નામ છે.

सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतो भवत् ।
अपांतरतमा नाम सुतो वाक्संभवः प्रभुः॥३९॥
तेन भिन्नास्तदावेदा मनोः स्वायंभुवेंतरे ।
ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणा॥४२॥
अपांतरमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।
प्राचीन गर्भो तमृषिं प्रवदंतीह केचन ॥६६॥
(ભા૦ શાંતિ૦ સ૦ ૩૬૬).
(ભાગ૦ ૬૦ અ૦ ૧૫).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સારસ્વત (૩). કોઇ એક અત્રિ ઋષિનો પુત્ર.

સારસ્વત (૪). એક બ્રહ્મઋષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

સારસ્વત (૫). કૌશિક ઋષિના સાત શિષ્યોમાંનો એક શિષ્ય. (વા૦ રા૦ અદ્‌ભૂતોત્તર૦ સ. ૭).

સારસ્વત (૬). ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો દેશ. આ દેશ ઇન્દ્રપ્રસ્થની પશ્ચિમે, પશ્ચિમ મત્સ્ય દેશ અને મરુભૂમિ દેશ એની વચ્ચે સરસ્વતી નદીને તીરે હતો એમ જણાય છે. પ્રથમ કહેલો સપ્તસારસ્વત દેશ અને આ એક જ હશે (સપ્તસારસ્વત શબ્દ જુઓ).

સારસ્વત (૭). એ નામનું એક ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

સારસ્વતકલ્પ. બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહીનામાં થઇ ગએલો બારમો દીવસ. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

સારસ્વતપુર. વીરવર્મા રાજાનું નગર.

સારિક. યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૧૯).

સારિમેજય. વૃષ્ણિ કુળનો એક યાદવ. (ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૧૯).

સાર્દ્ધનેમિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગીરા શબ્દ જુઓ).

સાર્દ્ધસુગ્રીવ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

સારિસૃક. શાર્ઙ્ગક પક્ષી-મન્દપાળ ઋષિનો પુત્ર. શાર્ઙ્ગી જરિતા એની મા થાય,. જ્યારે ખાંડવ વન બાળ્યું ત્યારે એની પ્રાર્થના ઉપરથી અગ્નિયે એમને બાળ્યાં નહોતાં. (ભા૨૦ આ૦ ૨૫૮-૩).

સાર્પિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

સાર્વભૌમ. સોમવંશી પૂરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર જન્હુરાજાના વિદૂરથ નામના પૌત્રનો પુત્ર. એના પિતાનું નામ અર્હયાતિ, માતુ નામ ભાનુમતી, સ્ત્રીનું નામ સુન્દરા અને પુત્રનું જયત્સેન હતું. સુન્દરાનું બીજું નામ સુનન્દા હતું. એ કેકય રાજપુત્રી હોઈ સાર્વભૌમે એનું હરણ કર્યું હતું (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૧૫).

સાલંકટંકટી. વિદ્યુત્કેશ રાક્ષસની સ્ત્રી, અને સંધ્યા નામની સ્ત્રીની કન્યા.

સાલકટંકટી. હિડિમ્બા તે જ. (ભા૦૨ સા૦ ૧૬૭-૧૭).

સાલંકાયન. વિશ્વામિત્ર ઋષિનો પુત્ર. (ભા૨૦ અનુ૦ ૭-૫૨).

સાલડિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

સાલ્વ. બ્રહ્મદત્ત; કાશિરાજ પુત્રીઓના સ્વયંવર કાળે આ ગયો હતો. ત્યાં ભીષ્મે એને હરાવી કન્યાઓનું હરણ કર્યું હતું. ભીષ્મે હરણ કરેલી ત્રણ રાજપુત્રીઓમાંથી અમ્બાએ એમ કહ્યું કે હું તો મનથી સાલ્વને વરી ચૂકી છઉં. ત્યારે ભીષ્મે એને જવા દીધી. અમ્બા સાલ્વને ત્યાં ગઇ ત્યારે સાલ્વે તને બીજાએ હરણ કરી માટે મારે ન જોઇએ કહી, રાખી નહિ. સાલ્વને કૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ થયું હતું, (ભા૨૦ વ૦ ૧૪-૨૨ અને ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ સ૦ ૭૬).

સાલ્વ (૨). સાલ્વ દેશનો ક્ષત્રિય. મ્લેચ્છ ગણનો અધિપતિ. એને સાત્યકિયે માર્યો હતો. (ભા૨૦ શ૦ ૧૯).

સાલ્વ (૩). એ નામનો દેશ વિશેષ. (ભા૦ ભી૦ ૯-૩૯).

સાલ્વેય. પર્વત વિશેષ. (વા૦ રા૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૨૬).

સાવર્ણ. એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૧).

સાવર્ણિ. કૃતયુગમાં મહાદેવને પ્રસન્ન કરવા સારુ સાઠ હજાર વર્ષ તપ કરનાર એક ઋષિ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૪૫-૮૭; સ૦ ૭-૧૨).

સાવર્ણિ (૨). ચાલુ મન્વંતર પૂરો થયા પછી થનારા ચૌદ મનુઓમાંનો આઠમો મનુ. એ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં સુરથ નામનો કોઇ ઉપાસક રાજા હતો. (૧ સુરથ શબ્દ જુઓ). એનો જન્મ વિવસ્વાન આદિત્યવડે છાયાને પેટે થશે. એને ધૃતિ, વરીયાન્, યવસ, સુવર્ણ,

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ચરિષ્ણુ, ઉરુ, સુમતિ, વસુ, શુક્ર, અને નિર્મોક એમ દસ પુત્રો થશે. સુતમસ્, વિરજ, અને અમૃતપ્રભા એઓ સ્વર્ગ મધ્યે દેવ થશે; અને વિરોચન પુત્ર બલિ તેમનો સ્વામી ઇન્દ્ર થશે. ગાલવ, દીપ્તિમાન, જમદગ્નરામ, દ્રોણ પુત્ર અશ્વત્થામા, શારદ્વત (કૃપાચાર્ય), ઋષ્યશૃંગ, અને હાલના આપણા વ્યાસ કૃષ્ણદ્વૈપાયન એ સાત એ મન્વંતરમાં સપ્તર્ષિ થશે. તેમ જ સરસ્વતી નામે ઋષિપત્નીના ઉદરમાં સાર્વભૌમ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે, એ બલિ નામના ઇન્દ્રની સાથ કરશે. એ મન્વંતર સાવર્ણિ મન્વંતર કહેવાશે. (ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ સ૦ ૧૩).

સાવર્ણિક. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

સાવર્ણ્ય. વિવસ્વાન આદિત્યે મૃણમયી સ્ત્રીને વિષે ઉત્પન્ન કરેલો રાજર્ષિ.

सावर्ण्यश्चापि राजर्षिः सवर्णायाम जायत ।
मृण्मय्यां भरत श्रेष्ठ आदित्येन विवस्वता॥२५॥

(ભા૨૦ અનુ૦ ૫૩-૨૫).

સાવર્તક. પ્રલયમેઘ માંહલો એક.

સાવિત્ર. એક રુદ્ર. ભારતમાં કહેલા રુદ્રોમાંથી આ નામ કોનું તે જણાતું નથી.

સાવિત્ર (૨). એક વસુ. આઠ વસુઓમાં કિયાનું આ નામ તે જણાતું નથી. માત્ર જ્યારે રાવણ દેવોની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો ત્યારે રાવણના માતામહ સુમાલી રાક્ષસને આણે માર્યો હતો. (વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૨૭).

સાવિત્ર (૩). કોઇ કોઇ જગાએ કર્ણને આ નામે કહ્યો જણાય છે. (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૬-૮).

સાવિત્રી. એક દેવી. (ભા૨૦ ૫૦ ૨૯૪-૬-૧૦).

સાવિત્રી (૨). બ્રહ્મદેવની સ્ત્રી.

"पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती"

સાવિત્રી (૩). પ્લક્ષદ્વીપની એક મહા નદી.

સાવિત્રી (૪). સામવેદોપનિષત્.

સાવિત્રી (૫). મદ્ર દેશના અધિપતિ અશ્વપતિ નામના રાજાની કન્યા. ઘણા કાળ સુધી અશ્વપતિને કશી સંતતિ નહોતી. આથી એણે અઢાર વર્ષ સુધી સાવિત્રી દેવીનું આરાધન કર્યું. આરાધનની સમાપ્તિ વખતે હવનમાંથી સાક્ષાત્ સાવિત્રી દેવીએ પ્રકટ થઇ રાજાને વર માગવાનું કહ્યું. રાજાએ પુત્રની યાચના કરી, પણ દેવીએ કહ્યું કે જા, તને પુત્રી થશે. આમ કહીને દેવી અંતર્ધાન થઇ. પછી રાજાની મોટી રાણીને ગર્ભ રહ્યો. ગર્ભ પરિપૂર્ણ વધીને યોગ્ય સમયે રાણીને દિવ્ય કુંવરી અવતરી. આ અનુપમ કન્યારત્નને જોઇને રાજા આનંદ પામ્યો. એણે કન્યાનું જાતકર્મ કર્યું. સાવિત્રી દેવીએ આપેલી હોવાથી કન્યાનું નામ સાવિત્રી પાડ્યું. દિવસાનુદિવસ વધીને કન્યા પરણવા યોગ્ય ઉમ્મરની થઇ. અશ્વપતિ એના લગ્નની ચિંતામાં પડ્યો. અનેક રાજપુત્રોની દૃષ્ટિએ એ કન્યા પડે એવા સંયોગ એણે કર્યા. પરન્તુ જે જે રાજપુત્રો એને જુએ તે એના અલૌકિક તેજથી છક્ક થઈને પાછા જાય, અને પરણવાની હિમ્મત ન કરે. એક વખત અશ્વપતિયે સાવિત્રીને કહ્યું કે તું મોટી થાય છે અને કોઇ રાજપુત્ર તને પરણવા તત્પર થતો નથી. માટે તું જ દેશમાં ફરીને તને યોગ્ય વરને પસંદ કર. તું જેને પસંદ કરીશ તેને હું કન્યાદાન આપીશ.

ભલે, એમ કહીને એક વૃદ્ધ મંત્રીને જોડે લઇને સાવિત્રી પ્રવાસે નિકળી. એણે પ્રવાસમાં ફરતાં ફરતાં અનેક નગરો અને તપોવનો જોયાં. એણે એક દ્યુમત્સેન રાજાના કુંવર સત્યવાન્‌ને પસંદ કર્યો. પછી એ પાછી પોતાના પિતા પાસે આવી. (ભા૨૦ ૫૦ અ૦ ૨૯૩).

પ્રવાસમાંથી પાછાં આવીને પોતે શો નિશ્ચય કર્યો એ પોતાના પિતાને કહેવાને સાવિત્રી ગઇ. પણ અશ્વપતિ તે વખત નારદ ઋષિની જોડે કાંઇ વાત કરવામાં રોકાયલો હતો તેથી બન્નેને નમસ્કાર કરીને બોલ્યા

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ચાલ્યા વગર એક બાજુએ ઉભી રહી. નારદે પુછ્યું કે રાજા, આ તારી કન્યા કયાં ગઇ હતી ? એનો વિવાહ હજુ સુધી કેમ કર્યો નથી ? રાજાએ કહ્યું મેં એને વર પસંદ કરવા મોકલી હતી ત્યાંથી અમણાં જ આવી છે. હવે એનો શો વિચાર છે તે જોઇએ. નારદે કન્યાને પુછ્યું કે તું કિયો વર પસંદ કરીને આવી છે તે કહે. સાવિત્રીની સાથેના વૃદ્ધ-મંત્રીએ કહ્યું કે 'સાલ્વદેશના દ્યુમત્સેન રાજા ચક્ષુહીન હોવાથી એના વારસોએ એને કાઢી મૂકયો છે. તેથી અરણ્યવાસ કરીને રહ્યો છે. એ રાજાનો સત્યવાન નામે કુમાર સ્વરુપ-વાન અને ગુણવાન છે, તેને સાવિત્રીએ પસંદ કર્યો છે.

નારદ એ સાંભળીને સત્યવાનનાં વખાણ કરીને બોલ્યા કે એ ખરું છે. એ રાજપુત્ર ઘણો ઉત્તમ છે, પણ એ વાતમાં એક અડ-ચણ છે; મારે બોલવું તો જરુરનું નથી પણ સાવિત્રીના હિતની ખાતર મારે કહેવું જ જોઇએ.

અશ્વપતિએ કહ્યું કે મહારાજ શી અડચણ છે તે કહેવાની કૃપા કરો. નારદે કહ્યું કે એ કુમાર સંવત્સાયુ છે. એટલે એ માત્ર એક જ વર્ષ જીવશે. આ સાંભળીને અશ્વપતિએ ભય પામીને સાવિત્રીને કહ્યું, આ નારદ ઋષિ કહે છે તે તું સાંભળે છે ? મને તો લાગે છે કે તું બીજાને પસંદ કરે તો ઠીક. એ સાંભળીને સાવિત્રીએ કહ્યું કે હવે તો મેં પસંદ કર્યો તે કર્યો. એ ગમે તેવો હશે તોપણ હું બીજા કોઇને પરણનાર નથી. નારદ બોલ્યા કે રાજા, જો સાવિત્રીનો એવો નિશ્ચય જ છે તો ભલે એ વરે. આમ કહીને નારદ ઋષિ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. (ભા૨૦ ૫૦ અ૦ ૨૯૪).

અશ્વપતિયે વિવાહની સામગ્રીઓ તૈયાર કરાવરાવી અને સાવિત્રીને સાથે લઇને પોતે દ્યુમત્સેન રાજા જ્યાં હતો ત્યાં તપોવનમાં ગયો. એણે દ્યુમત્સેનને કહ્યું કે તારા પુત્રને મારી કન્યા આપવા સારુ હું આવ્યો છું. દ્યુમત્સેન કહે હું રાજપાટ વગરનો થઇને આ અરણ્યમાં આવી નઠારી સ્થિતિમાં રહું છું, એવી હાલતમાં આ વિવાહ કેમ થાય ? અશ્વપતિએ કહ્યું કે હું સઘળી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ આવ્યો છઉં. એટલે હવે તમારે કશો વિચાર કરવાનું રહેતું જ નથી. દ્યુમત્સેને આ સાંભળીને કહ્યું ભલે. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાઓ. પછી અશ્વપતિયે પોતાની કન્યા સાવિત્રીને સત્યવાનને પર-ણાવી; ચાર દિવસ સુધી આનંદે સમારંભ કરી, સાવિત્રીને ત્યાં મુકી પોતે પોતાને નગર પાછો આવ્યો.

રાજાના વિદાય થયા પછી સાવિત્રીએ પોતાના અંધ શ્વશુરની, સાસુની અને પતિની, દેવ હોય નહિ, એવી સેવા કરવા માંડી. શ્વશુરપક્ષને સાવિત્રીથી પરમ સંતોષ થયો અને પોતે પણ સુખી થઈ. માત્ર પતિના આવરદાની વાતનું જ્યારે જ્યારે સ્મરણ થાય ત્યારે એને ઘણું દુઃખ થતું. તથાપિ એણે કોઇની યે આગળ એ બાબતની ઉની વરાળે કાઢી નહિ. (ભા૨૦ ૫૦ અ૦ ૨૯૫).

આમ પોતાના પતિના આયુષ્યમાંથી કેટલું રહ્યું એ રોજ ગણતાં ગણતાં એને જણાયું કે હવે માત્ર ત્રણ જ દિવસ જીવતરના રહ્યા છે. એ ત્રણે દિવસ પોતે અનશનવૃત્ત કર્યું. ચોથે દિવસે એમ બન્યું કે આશ્રમમાં લાકડાનો કડકોએ ન મળે. એટલે સત્યવાન હાથમાં કોવાડો લઇ લાકડાં સારુ અરણ્યમાં જવા નિકળ્યો. સાવિત્રીએ પોતાનાં સાસુ સસરાને વિનતિ કરી કે મને વનશ્રી નિરખવાની આ-કાંક્ષા છે તે સારુ મને સત્યવાન સાથે અર-ણ્યમાં જવા દો. આપની આજ્ઞા હોય તો હું જાઉં. પણ સત્યવાનના મરણની હકીકત એણે કોઇને બિલકુલ જાણવા દીધી નહિ. દ્યુમત્સેનને સાવિત્રી ઉપર ઘણી જ પ્રીતિ હતી. એણે આજ્ઞા આપવાથી સાવિત્રી સત્ય-વાનની સાથે અરણ્યમાં ગઇ. (ભા૨૦ ૫૦ અ૦ ૨૯૬).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અરણ્યમાં જઇને સત્યવાને લાકડાં કાપ્યાં. ફળ, મૂળ વગેરે એકઠાં કર્યાં અને ઘેર જવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં એના મસ્તકમાં શૂળ આવવા જેવું થવાથી તે ત્યાં જ એક ઝાડ નીચે બેઠો. મારા માથામાં શૂળ આવે છે એવું સાવિત્રીને એણે કહેતાં જ સાવિત્રીએ એનું મસ્તક પોતાના બોળામાં લીધું. માથું બોળામાં લેતાં જ સત્યવાનને નિદ્રા આવી ગઇ. આજે જ એનું મૃત્યુ થવાનું હતું.

સાવિત્રી પતિનું મસ્તક પોતાના બોળામાં લઇને બેઠી છે તેવામાં સાક્ષાત્ યમ એની દૃષ્ટિએ પડયો. સાવિત્રીએ એને અડસટ્ટે ઓળખીને પોતાના પતિનું માથું બોળામાંથી લઈ વસ્ત્ર ઉપર મુકયું અને યમને નમસ્કાર કરી પુછયું કે આપ કોણ છો ? અહીં કેમ પધાર્યા છો ? સાવિત્રીની કોમળ મૃદુ વાણી સાંભળીને યમે કહ્યું કે જેને યમ કહે છે તે હું પોતે છઉં, અને તારા પતિનો આવરદા પૂરો થવાથી એને લઇ જવા હું આવ્યો છઉં. સાવિત્રી કહે પ્રાણિ માત્રને લેવા સારુ આપના દૂતો જાય છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, અને આજે આપ સ્વતઃ કેમ પધાર્યા છો ?

યમે કહ્યું કે જે મરનાર ધર્મપરાયણ હોય છે તેને લેવા મારા દૂતને ન મોકલતાં હું જ જાતે જાઉં છઉં, માટે આજે હું પોતે આવ્યો છું. આમ બોલીને યમે સત્યવાનના લિંગદેહનું (વાસનારુપ સૂક્ષ્મ દેહનું) આકર્ષણ કરી પોતે દક્ષિણ દિશાનો રસ્તો લીધો. પોતાના સ્વામીને મરણ પામેલો જોઇને સાવિત્રીએ એના મૃતદેહને વસ્ત્ર વડે ઢાંકી પોતે યમની પછવાડી પછવાડી ગઇ. યમે એને આવતી જોઇને પુછ્યું કે તું મારી પાછળ પાછળ શું કામ આવે છે ? પાછી જા, અને પતિનું ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ (મરણ વખતે કરવામાં આવતો સંસ્કાર વગેરે ક્રિયાઓ) કરીને સ્વસ્થ રહે. દેવી ભાગવતમાં છે કે આ વખતે યમ "તું હવે જઇને બીજો પતિ કર" એવા અર્થનું કાંઇક વેણ બોલ્યો તે પરથી સાવિત્રીએ કહ્યું કેઃ—

पतिव्रता चैकपती द्वितीये कुलटा स्मृता ।
तृतीये धर्षणी ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली त्यपि ॥४॥
वेश्या च पंचमे षष्टे पुंगी च सप्तमेऽष्टमे ।
तत ऊर्ध्वं महावेश्या साऽस्पृश्या सर्व जातिषु
॥ ६ ॥

(દેવી ભાગ૦ ૨ક્ક૦ ૪૦ અ૦ ૨૮-૩૦).

આમ બોલીને સાવિત્રી યમની પછવાડી જ ગઇ. પોતાની પાછળ પાછળ સાવિત્રીને આવતી જોઇને યમ ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો કે હે પતિવ્રતા તું પાછી જા, સાવિત્રી કહે જ્યાં મારો પતિ ત્યાં હું. હું પાછી કયાં જાઉં ? એણે યમની ઘણી સ્તુતિ કરી. યમે ખુશી થઇને કહ્યું કે તારા પતિના પ્રાણ શિવાય બીજું જે ઇચ્છા હોય તે માગ. સાવિત્રીએ પોતાના અંધ શ્વશુરનાં નેત્ર સારાં થાઓ કહેતાં યમે તથાસ્તુ કહ્યું અને ચાલવા માંડયું. પણ સાવિત્રી તો પાછળની પાછળ. યમે ઉભા રહીને કહ્યું તું મારી પાછળ પાછળ શું કરવા આવે છે. તને માત્ર શ્રમ જ થશે માટે પાછી જા. જા તને પાછાં જતાં શ્રમ નહિ લાગે એ મારો આશીર્વાદ છે. સાવિત્રીએ કહ્યું કે પતિની જોડે ગમન કરનારીને શ્રમ મૂળે થાય નહિ. તો વળી પતિ અને આપ જેવા સાધુનો સમાગમ એમાં શ્રમ હોય જ નહિ. આ પ્રમાણે સાવિત્રીનું મીઠું અને ચતુરાઈ ભર્યું ભાષણ સાંભળીને યમે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે તું બીજો વર માગ. સાવિત્રીએ માગ્યું કે મારા શ્વસુરનું રાજ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત થાઓ. તથાસ્તુ કહીને યમે ચાલવા માંડયું. પણ જૂએ છે તો સાવિત્રી પૂંઠે પૂંઠે આવે છે; તેથી ઉભા રહીને પૂછતાં સાવિત્રીએ પોતાના પિતાને સો પુત્ર થાઓ એવું માગીને પુનઃ પોતાના પતિની માગણી કરી. એ સાંભળીને યમે તથાસ્તુ કહ્યું અને કહ્યું કે જા તારા

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પતિને છોડી દીધો. આટલું કહીને યમ અંતર્ધાન થયો.

ત્યાંથી પાછી ફરીને સાવિત્રી પોતાના પતિના મૃત શરીર પાસે આવી. એણે પોતાના પતિનું મસ્તક પૂર્વવત્ પોતાના ખોળામાં લીધું. થોડી વારે સત્યવાનને ચેતન આવ્યું અને સાવધ થયો. બેઠાં થઇને એણે કહ્યું આજે મને ઘણી ઉંઘ આવી ગઇ. કોઇ માણસ મને પકડીને લઈ જતો હોય નહિ એમ ઉંઘમાં લાગ્યું. એણે મને છોડી દીધો કે મારી આંખ ઉઘડી ગઇ.

પછી સાવિત્રીએ બધું વૃત્તાંત સત્યવાનને કહ્યું. એ સાંભળી પોતાની સ્ત્રીના પાતિવ્રત્યને લીધે એને ઘણો આનંદ થયો અને બોલ્યો કે ચાલ આપણે આશ્રમે જઇએ. પિતા મારી વાટ જોતા હશે. પછી સાવિત્રી પતિની સાથે આશ્રમે જવાને નિકળી. (ભા૨૮ વ૦ અ૦ ૨૯૭).

ત્યાં આશ્રમમાં યમના વરદાનને લઇને દ્યુમત્સેનનાં નેત્ર પૂર્વવત થતાં એને બધું દેખાવા લાગ્યું. એને સાનંદાશ્ચર્ય થતો હતો કે આજ આમ કેમ થાય છે. સાવિત્રી અને સત્યવાન બન્ને રાત્રિ પડવા આવી પણ પાછાં કેમ ન આવ્યાં ધારી ચિંતા કરતો હતો તેટલામાં બન્નેને આવતાં જોયાં. વિલંબનું કારણ પુછતાં અથઇતિ બધી હકીકત કહી તે સાંભળી દ્યુમત્સેન ઘણો હર્ષ પામ્યો. ત્રણ દિવસના અપવાસ પછી બીજે દિવસે સાવિત્રીને પારણાં કરાવ્યાં. પરિણામે અશ્વપતિને સો પુત્ર થયા, દ્યુમત્સેનને પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યું. અગાઉ જતાં દ્યુમત્સેને સત્યવાનને ગાદી પર સ્થાપ્યો. સાવિત્રીને સત્યવાનથી સો પુત્રો થયા. પતિ સહિત ચારસેં વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું. (ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૯૮-૨૯૯).

સાવિત્રીનું આ આખ્યાન મત્સ્ય પુરાણમાં પણ ભારતના જેવું જ મનોહર વાણીમાં અધ્યાય ૨૦૭ થી ૨૧૩ સુધીમાં વર્ણવ્યું છે.

સાવિત્રીકલ્પ. દિવસના ક્રમમાં બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહિનાનો થઇ ગએલો ચોવીસમો દિવસ એટલે કલ્પ. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ).

સાવૈનસ. ગૃત્સમદનો પુત્ર. એક ઋષિ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૮-૬૧).

સાશ્વ. એક રાજર્ષિ.

સાસીસ. બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપકુળનો એક ઋષિ.

સાહદેવી. સહદેવના પુત્ર.

સાહદેવી (૨). પૂરુવંશી પાંચાળ કુળના સહદેવપુત્ર સોમક રાજા એ નામે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

સાહરિ. ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

સાહુલ. એકની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્ર કુળનો એક ઋષિ.

સિંધુક્ષિત્ર. સિંધુ દેશ સંબંધી સૈંધવારણ્યમાંનું તીર્થ વિશેષ.

સિદ્ધ. પ્રાધાના ગાંધર્વ પુત્રોમાંનો એક.

સિદ્ધદેશ. ભારતવર્ષીય દેશ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯).

સિદ્ધપુર. ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર વિશેષ.

સિદ્ધારણ્ય. સિદ્ધદેશ સંબંધી અરણ્ય.

સિદ્ધાર્થ. ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

સિદ્ધાશ્રમ. મલદ અને કરુષ એ બે દેશોને મધ્ય ભાગે અરણ્યમાં આવેલો એક આશ્રમ. આ જગાએ કશ્યપ અને અદિતિએ કાંઇ કાળ પર્યન્ત રહીને તપ કર્યું હતું. ચાલુ મન્વંતરની સાતમી ચોકડીમાં આ જ આશ્રમમાં વામનાવતાર થયો હતો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ આ જ જગાએ રહીને યજ્ઞ કર્યો હતો. એમના યજ્ઞમાં વિક્ષેપ કરનાર તાટકા રાક્ષસી અને એના બે પુત્રોને ઋષિએ રામ અને લક્ષ્મણને આણીને તેમને હાથે મરાવી પોતાનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કર્યો હતો. (વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૨૬).

સિદ્ધિ. વાર નામના અગ્નિને શરયૂ નામની ભાર્યાને પેટે થએલો પુત્ર.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સિદ્ધિ (૨). મનુષ્ય જાતિના સામર્થ્યની પર, ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાની શક્તિ. એ સિદ્ધિયો આઠ છે.

अणिमा महिमा गिरिमता लघिमा प्राप्ति प्राकाम;
बसीकरन अरु ईसिता अष्टसिद्धिके नाम.
(मानमंजरी–नंददासजी).

अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ।

સિદ્ધિ (૩). વિશ્વરૂપની દિકરી. એ અને એની બહેન બુદ્ધિ ગણપતિ–ગણેશની સ્ત્રીઓ.

સિંધુ. સપ્તર્ષિયોના સંતોષ સારૂ ભાગીરથી ગંગાએ કરેલા પોતાના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક પ્રવાહ.

સિંધુ (૨). ભરતખંડની એક નદી વિશેષ (ભા૦ સ૦ ૯–૨૩).

સિંધુ (૩). પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નિકળનારી એક નદી વિશેષ.

સિંધુ (૪). ભારતવર્ષીય દેશ.–ગ્રંથો પરથી જણાય છે કે આ દેશ ઇન્દ્રપ્રસ્થની પશ્ચિમ દિશામાં મરુભૂમી અથવા મરુધન્વ દેશની પશ્ચિમે આવેલો હતો. અને સૌવીરદેશ આની બહુ જ પાસે આવેલો હતો. પાંડવોના વખતમાં અહીં વૃદ્ધક્ષત્રપુત્ર જયદ્રથ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ જયદ્રથ ધૃતરાષ્ટ્રનો જમાઇ થતો. સહદેવની દિગ્વિજય યાત્રામાં આ દેશનું નામ ન હોવાથી લાગે છે કે એ દેશ સૌવીરની ઉત્તરે હશે. હાલની સિંધુ અને જેહલમ નદીઓની વચ્ચે આવેલો દેશ તે જ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯–૪૦).

સિંધુદ્વીપ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ભગીરથ રાજાના પૌત્ર, અમ્બરીષ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે અયુતાયુ.

સિંધુદ્વીપ (૨). સૂર્યવંશી ઋતુપર્ણનો પિતામહ, (હરિ૦ ૧–૧૫; ભાગ૦ ૯–૯)

સિંધુદ્વીપ (૩). સોમવંશી જન્હુ રાજાનો પુત્ર. જોકે જન્મે ક્ષત્રિય હતો પણ તપ વડે બ્રાહ્મણ થયો હતો. એને બલાકાશ્વ નામનો પુત્ર હતો. (ભા૨૦ શા૦ ૪૧–૧૦; અનુ૦ ૭–૪).

સિંધુરાજ. જયદ્રથ તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૨૧૮–૬૪).

સિંધુસાગરસંગમ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

સિંધૂત્તમતીર્થ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૦–૮૦).

સિંધુસૌવીર. સિંધુ દેશની પાસે જ આવેલો હોવાથી સૌવીર દેશનું પડેલું નામ.

સિનીવાક. એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૦).

સિનીવાલી. કર્દમ પ્રજાપતિની સ્ત્રી દેવહૂતિનું બીજું નામ. (મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૩).

સિનીવાલી (૨). સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં અંગિરા ઋષિને શ્રદ્ધાને પેટે થએલી કન્યા.

સિનીવાલી (૩). ચાલુ મન્વંતરમાં શુભા નામની ભાર્યાની કૂખે બૃહસ્પતિને થએલી સાત કન્યાઓમાંની એક.

સિનીવાલી (૪). બાર આદિત્યોમાંના ધાતા નામના આદિત્યની સ્ત્રી.

સિનીવાલી. (૫). શાલ્મલિ દ્વીપમાંહ્યલી એક મહા નદી.

સિંહ. સિંહની જાતિ. ક્રોધવશાની પુત્રી શાર્દૂલાને પેટે આ હિંસક પ્રાણિની ઉત્પત્તિ સારુ જુઓ (ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૬૫).

સિંહ (૨). કૃષ્ણને લક્ષ્મણાની કૂખે થએલો પુત્ર.

સિંહ (૩). રામના સુત્ર નામના મંત્રીના દસ પુત્રોમાંનો એક. (કુશલવ શબ્દ જુઓ).

સિંહકેતુ. એક રાક્ષસ.

સિંહકેતુ (૨). પાંડવ પક્ષનો ચેદિરાજ પુત્ર. એને યુદ્ધમાં કર્ણે માર્યો હતો. (ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬).

સિંહચન્દ્ર. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૮.)

સિંહપુર. ચિત્રાયુધ રાજાનું નગર. (ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સિંહલ. જંબુદ્વીપની આજુબાજુ જે આઠ દ્વીપો આવેલા છે તેમાના આપણે રહીએ છીએ તે તરફના દક્ષિણ સમુદ્રમાં આવેલા બે બેટ માનો પહેલો. બીજો ઉપદ્વીપ તે લંકા, એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

ભૂગોળવેત્તાઓ સિંહલદ્વીપને લંકા કહે છે, પણ એ ચૂક છે. દશરથ રાજાના સમયમાં સિંહલદ્વીપમાં ચંદ્રસેન નામે રાજા હતો. લંકામાં રાવણ હતો. મિથિલામાં સીરદ્વજ જનક, ઇન્દ્રદેશમાં સુધન્વા અને મદ્રદેશમાં ચારુદેષ્ણ રાજાનો પિતા રાજા હતો. ભારતમાં સિંહલ નામના એક દેશનું નામ આવે છે પણ એ આ સિંહલદ્વીપથી જુદો એવી કાંઇ સાબિતી મળતી નથી.

સિંહસેન. ગોપતિ નામના પાંચાલનો પુત્ર. ભારત યુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. એ પોતાના રથને શ્વેત અને રક્ત એવા મિશ્ર રંગના ઘોડા જોડાવતો. યુદ્ધમાં એ દ્રોણાચાર્યને હાથે મરણ પામ્યો હતો (**ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૮**).

સિંહસેન (૨). ભારતયુદ્ધમાં કર્ણે મારેલો એ નામનો પાંડવ પક્ષનો બીજો એક રાજા. (**ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬**).

સિંહિકા. કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. એકની સંજ્ઞાવાળા ચાર સૈંહિકેયની માતા.

સિંહિકા (૨). કશ્યપને દિતીની કૂખે થએલા કન્યા. એ હિરણ્યકશિપુની બ્હેન હતી અને વિપ્રચિત્તિ નામના દાનવને પરણી હતી. બગડાની સંજ્ઞાવાળા સૈંહિકેયોની એ માતા થાય.

જ્યારે હનૂમાન સીતાની શોધ કરવાને સમુદ્ર કૂદી જતા હતા તે વખત આણે સમુદ્રના જળ ઉપર હનૂમાનનો પરછાયો પડેલો દીઠો. એ પરછાયાનું આકર્ષણ કરીને એણે હનૂમાનની ગતિને રોકી હતી. એના આકર્ષવાથી મારુતિ ખેંચાઇ આવીને આના મોંમાં પડયો હતો. પણ પોતે બલાઢય હોવાથી આને મારી નાંખીને એણે પૂર્વવત્ ગમન કર્યું હતું. (**વા૦ રા૦ સું૦ સ૦ ૧**).

સીતાવન. ભારતવર્ષીય વન વિશેષ.

સીતા. સ્વર્ધુનીના ચાર પ્રવાહો પૈકી પૂર્વદિશા તરફનો પ્રવાહ તે. એ ગંદમાદન પર્વત પરથી ભદ્રાશ્વ દેશમાં થઇને ક્ષાર સમુદ્રને મળે છે.

સીતા (૨). સપ્તર્ષિયોના સંતોષ સારુ ભાગીરથીએ પોતાના સાત પ્રવાહ કર્યા તેમાંનો એક પ્રવાહ. આ સપ્ત પ્રવાહ તે અલકનંદા નામની સ્વર્ધુનીનો જે પ્રવાહ આપણે રહીએ છીએ તે તરફ વહે છે તેના સમજવા. (**ભા૦ ભી૦ ૬-૪૯**).

સીતા (૩). અથર્વણવેદનું એ નામનું ઉપનિષત્.

સીતા (૪). પૂર્વ તુર્કસ્તાનનું યારકંદ શહેર જેના કિનારા પર આવેલું છે તે યાર્ખ નદી.

સીતા (૫). વિદેહવંશીય સીરદ્વજ જનકની પાલિત કન્યા. સીરદ્વજ જનકને આ કન્યા હળ વડે ચાસ પાડતાં ખેતરમાંથી મળી હતી. અગાડી જતાં એનો વિવાહ દસરથપુત્ર રામચંદ્ર જોડે થયો હતો. નાનપણમાં જ સીતાને બળવાન દેખી સીરદ્વજે પોણ કર્યું હતું કે એની પોતાની પાસેનું શંકર ભગવાનનું ધનુષ્ય તોડી શકે એવાની સાથે આ કન્યાને પરણાવવી. વિઘ્નકર્તા રાક્ષસોને મારી, વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરી, એ ઋષિની સાથે રામ અને લક્ષ્મણ સીરદ્વજ જનકે સીતાનો સ્વયંવર આરંભ્યો હતો ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં આવેલા રાજાઓથી ધનુષ્યભંગ ન થઇ શકતાં રામે સહજમાં જ એની પણછ તાણીને કડકા કરી નાંખ્યા હતા. આથી સીતાનું રામચંદ્ર સાથે લગ્ન થયું. લગ્ન થયા પછી સીતા અયોધ્યા આવી. પણ ત્યારબાદ થોડો સમય પછી પિતાની આજ્ઞાનુસાર રામ વનમાં ગયા. તે વખત સીતાને અયોધ્યામાં રહેવા રામે ઘણું યે કહ્યું પણ જ્યાં આપ ત્યાં હું એમ કહીને સીતા પોતે પણ વનવાસ ગઇ (**વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૨૬-૩૦**).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અરણ્યમાં જ્યાં જ્યાં ગયાં ત્યાં ત્યાં રામની સાથે માનપાન પામતી, રામચંદ્રના ખાતાં વધેલાં ફળ, મૂળ અને મૃગમાંસ જ માત્ર ખાતી અને પોતાના મૃદુ શબ્દો વડે રામચંદ્રના મનને વનવાસનું દુઃખ ન થવા દેતાં હમેશ આશ્વાસન જ આપતી. આગળ જતાં રામે ઘણો કાળ વનમાં વ્યતિત કરીને પંચવટીમાં રહેવા માંડયું. તેવામાં એક સમય રાવણનો પ્રેરેલો મારીચ રાક્ષસ સુવર્ણ મૃગનું રુપ ધારણ કરીને આવ્યો. એને જોઇને સીતાની ઇચ્છા થઇ કે આવા ચામડાની ચોળી શિવડાવી હોય તો ઉત્તમ ! એણે રામચંદ્રને કહેતાં એ ધનુષ્ય બાણ લઇ એ મૃગને મારવા અરણ્યમાં ગયા. મૃગને માર્યો. પણ આ માયા મૃગે મરતાં મરતાં ખોટી બૂમ પાડી કે લક્ષ્મણ ધાજે. સીતાએ રામચંદ્ર ભયમાં છે ધારી લક્ષ્મણને સહાય કરવા માટે પરાણે પરાણે મોકલ્યો. આમ સીતા એકલી પડી એટલે રાવણને તક મળી. એણે કાપડીનો વેશ કરીને સીતાનું હરણ કર્યું, અને એને લંકા લઇ જઇ પોતાની અશોક વાટિકામાં રાખી.

અશોક વાટિકામાં સીતાના રક્ષણ સારુ તેમ જ સીતાને સમજાવી, ફોસલાવી અગર ધમકાવીને પોતાને વશ વર્ત્તે એમ કરે તેને સારુ રાવણે ઘણી રાક્ષસીઓ રાખી હતી. એ રાક્ષસીઓ સીતાને ઘણે પ્રકારે ફોસલાવતી, લાલચ આપતી, બ્હીવડાવતી અને ધમકાવતી પણ સીતા એકની બે ન થતાં પોતાના પતિવ્રતને વળગી જ રહી હતી. સીતા બધાની અવગણના કરતી હતી.

"વિદિતાત્મા રામ, જે મારા પ્રિય છે તેમણે જ્યારે મને તજી છે, ત્યારે રાવણને વશ પડેલી હું, મારા પ્રાણનો હવે ત્યાગ કરીશ એ જ રહ્યું ! એ જ સુખનું મૂળ અને દુઃખનો અંત આણનારું છે !"

જ્યારે સીતાએ રાક્ષસીઓ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કેટલીક રાક્ષસીઓ અતિશય ક્રોધિત થઇ; અને દુરાત્મા રાવણને તે વાત વિદિત કરવા દોડી ગઇ; ભયંકર દેખાવવાળી આ રાક્ષસીઓ રાવણની પાસે જઇ આવીને પાછી સીતા પાસે આવીને પુનઃ એને નઠોર અને કઠોર વચનો કહેવા લાગી.

"હે અનાર્યે ! પાપ નિશ્ચયવાળી સીતે ! આજ અમે સર્વ રાક્ષસીઓ હમણાં જ તારું માંસ સુખેથી ખાઇશું." આ પ્રમાણે અનાર્ય રાક્ષસીઓ સીતાને અતિશય બીવરાવતી હતી તેવામાં ત્રિજટા નામની એક વૃદ્ધા અને ડાહી રાક્ષસી ઉંઘમાંથી ઓચિંતી જાગી ને બોલીઃ "ઓ ચાંડાલણીઓ ! તમે તમારા જ શરીરનું ભક્ષણ કરો. પણ આ જનકરાયની પુત્રી અને દશરથરાયની કુળવધૂ સીતાને ખાવાને તમે સમર્થ નથી. આજે રાત્રે મને રાક્ષસોનો નાશ થાય અને આના સ્વામીનો ઉદય થાય એવું વિપરીત સ્વપ્ન આવ્યું છે."

આ પ્રમાણે ત્રિજટાએ જ્યારે ક્રોધાયમાન થયેલી રાક્ષસીઓને કહ્યું ત્યારે, તે સર્વે ઘણું ભય પામી થરથર કંપવા લાગી. પછી ત્રિજટાને પૂછયુંઃ તને આજ રાત્રીએ કેવું સ્વપ્ન આવ્યું તે કહે."

રાક્ષસીઓનું આવું કહેવું સાંભળી ત્રિજટા, રાત્રીને અંતે આવેલા પોતાના સ્વપ્ન સંબંધી વૃત્તાન્ત કહેવા લાગીઃ "આજે જાણે હાથી દાંતના બનાવેલા અને સહસ્ત્ર ઘોડાઓથી જોડેલા વિમાનમાં બેસીને રામ, પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે અહીં આવ્યા. તેઓએ ધોળાં પુષ્પ અને વસ્ત્ર ધારણ કરવાં હતાં. આ સીતાને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને મેં સાગરથી વિંટાયલા હિમગિરિ જેવા પર્વત પર બેઠેલી દીઠી. અને જેમ તેજ સૂર્યમાં મળી જાય તેમ સીતા રામમાં મળી ગઇ. વળી પર્વતના જેવા પ્રૌઢ દેહવાળા તથા ચાર દાંતવાળા હાથીપર, લક્ષ્મણ સાથે રામને બેઠેલા મેં દીઠા. પછી સૂર્યના સરખા પ્રકા-

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

શવાળા અને પોતાના તેજથી ઝળહળતા રામ અને લક્ષ્મણ સીતાની પાસે આવીને બેઠા. પછી જાણે પર્વતના અગ્રભાગ આગળ, આકાશમાં ઉભેલા તથા રામે પકડી રાખેલા હાથીના સ્કંધ પ્રદેશ ઉપર બેઠેલી અને સ્વામીના બોળામાંથી ઉઠીને, ચંદ્ર સૂર્યનું હાથ વડે માર્જન કરતી હોય તેવી સીતાને મેં જોઇ હતી. પછી કુમાર રામ અને લક્ષ્મણ તથા વિશાલાક્ષી સીતા, જે હાથી પર બેઠાં હતાં તે હસ્તિરાજ ચાલતો ચાલતો લંકાપર ધસી આવ્યો. તેટલામાં સ્વપ્ન બદલાયું અને ધોળા રંગના આઠ બળદો જોડેલા રથમાં બેસી, ધોળાં વસ્ત્ર તથા માળાઓ ધારણ કરી, રામ લક્ષ્મણ સહિત અહીં આવ્યાં. તે પછી એ સત્ય પરાક્રમવાળા તથા નટવર રામને, સીતા તથા લક્ષ્મણની સાથે, સૂર્યના સરખા તેજવાળા દિવ્ય પુષ્પક વિમાનમાં બેસી ઉત્તર દિશા ભણી જતા મેં જોયા.

"પછી જાણે સ્વપ્નમાં જ આજે મેં રાવણરાયને જોયેા. તેનું માથું બોડકું હતું, શરીરે તેલ ચોપડેલું હતું. રાતાં વસ્ત્ર તથા મદ્યપાન કરી પ્રમત્ત થયેલેા હતેા. તે જાણે પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે પડતેા હોય તેવેા જણાયેા. મેં તેને જોયેા ત્યારે જાણે કોઇ સ્ત્રીઓ તેને ધસડે છે, ને તેનું માથું મુંડેલું છે, કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છે ને વળી રાતાં પુષ્પ તથા શરીરે રાતું લેપન કરી, ગધેડાથી જોડેલા રથમાં તે બેઠેલેા છે તેવેા લાગતેા હતેા. તે ખડખડાટ હસતેા હતેા, નાચતેા હતેા તથા તેલ પીતેા હતેા. એવા આકુલ ઇન્દ્રિયેાવાળા અને ખશી ગયેલા કાળજાવાળા રાવણને મેં ગધેડાના રથમા બેસી દક્ષિણ દિશા ભણી જતેા હોય તેમ જોયેા છે. વળી પુનઃ ભયથી મોહિત થયેલા રાવણ રાજાને મેં ગધેડા પરથી માથા વગરનેા જ નીચે પડતેા જોયેા. ત્યાંથી તે મદવિહ્વલ થયેલેા તથા સંભ્રાંત ચિત્તવાળેા થઇ, ભયનેા માર્યો ઉઠયેા અને નગ્ન અવસ્થામાં ગમે તેમ બકતેા–લવતેા, દુર્ગંધીવાળા, ઘેાર અને નરક સરખા કાદવના ખાડામાં પડયેા અને તેમાં જ તે ડૂબી ગયેા. ત્યાંથી તે દક્ષિણ દિશા ભણી ગયેા અને જળ તથા કર્દમ વિનાના એક તલાવમાં પેઠેા. તે વખતે જાણે, રાતાં વસ્ત્ર પહેરેલી, કાળી કોયલા જેવી અને કાદવથી ખરડાઇ ગયેલાં અંગવાળી કોઇ સ્ત્રી તેને ગળે દોરડું બાંધી દક્ષિણ દિશા ભણી ઘસડી જતી હોય તેમ જણાતું હતું. મહા બળવાન કુંભકર્ણને પણ આવી જ સ્થિતિમાં મેં ત્યાં જોયેા હતેા. રાવણના સઘળા પુત્રોને પણ મુંડેલા માથાવાળા અને તેલ ચોપડેલા મેં દીઠા હતા. વળી રાવણને વરાહપર બેસીને, ઇંદ્રજિતને સુવરપર બેસીને અને કુંભકર્ણને ઉંટપર બેસીને દક્ષિણ દિશા પ્રતિ જતા જોયા હતા. માત્ર એકલા વિભીષણને જ સફેત છત્ર ઓઢી, ચાર મંત્રીઓની સાથે આકાશમાં ગમન કરતેા જોયેા હતેા. તેની પાછળ રાતાં વસ્ત્ર પહેરીને રાક્ષસોના મોટેા સમાજ ચાલતેા હતેા અને આગળ વાજાં વાગી રહ્યાં હતાં. વળી હય, રથ, ગજ સહિત આ લંકાને, મેં ભાંગી ગયેલાં તોરણ સાથે સમુદ્રમાં ડૂબતી જોઇ છે. વળી તેલ પીને પ્રમત્ત થયેલી અને ખડખડાટ હસતી રાક્ષસ રાજાની સર્વે રાણીઓને મેં ભસ્મ થઇ ગયેલી લંકામાં મોટે સ્વરે, હાય નાથ, હાય નાથ! એમ પોકાર શ્રાદ્ધ કરતી સાંભળી અને કુંભકર્ણાદી રાક્ષસ સુદ્ધાંને રાતાં વસ્ત્ર પહેરી ગોમયના ખાડામાં પડતા જોયા હતા.

"હે રાક્ષસીઓ! તમે હવે દૂર ખસેા અને જુઓ કે, રામ સીતાને મળે છે કે નહી. જો તમે એને પીડશેા તો, પરમ પરાક્રમી રામ, તમને અને સઘળા રાક્ષસોને મારી નાંખશે, કારણ કે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પોતાની પ્યારી અને માનીતી, વળી વનમાં સાથે આવેલી સીતાનો તમે આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કરો છો તથા પીડો છો, તે સાંખી રહેશે નહિ. માટે તમે હવે ક્રૂર વચનો કહેવાં મૂકી દો અને એનું સાન્તવન કરો. મારૂં કહેલું માનો તો આપણે બધા વૈદેહીની પ્રાર્થના કરીએ કે, તે આપણાં બધાં પાપ ક્ષમા કરે. આ દુઃખિત થયેલી સીતાના સંબંધમાં મને આવું સ્વપ્ન આવ્યું તેથી હું માનું છું કે, એ અનેક દુઃખથી મુક્ત થશે અને ઉત્તમ સુખને પામશે. હે રાક્ષસીઓ! તમે આ સીતાને પીડી છે, છતાં એની પ્રાર્થના કરો અને એને કઠોર વચનો કહેવાં મૂકી દો. કારણ કે રામની તરફથી હવે રાક્ષસોને દારુણ ભય આવી પડયું છે, એમ નક્કી માનજો. હે રાક્ષસીઓ! તમે પગે પડી જનકાત્મજાને પ્રસન્ન કરશો તો તે આવા ભયથી આપણું રક્ષણ કરવાને માટે સમર્થ છે. વળી આ વિશાલાક્ષી સીતાના અંગોમાં વિરુપતાનું એક સૂક્ષ્મ ચિન્હ પણ મને દેખાતું નથી. હાલની સ્થિતિમાં —સ્નાનાદિ રહિત હોવાથી જ તેની કાન્તિમાં આ જરાતરા ફેર થયેલો છે—એ રુપી તેને દુઃખ છે, બીજું નથી. દુઃખ ખમવાને માટે અયોગ્ય આ સીતાને મેં અંતરિક્ષમાં બેઠેલી જોઇ, તેથી મને એમ લાગે છે કે, હવે એની અર્થસિદ્ધિ પાસે છે; અને રાક્ષસરાજ રાવણનો નાશ અને રામનો જય એ પણ પાસે જ આવેલો છે. આ સીતાનું હવે પ્રિય થયેલું આપણે થોડા કાળમાં સાંભળીશું; તેના મને શુકન થાય છે. જુઓ તો ખરી, એનું કમળપત્ર જેવું વિશાળવામ નેત્ર ફરકે છે અને આ ચતુર સ્ત્રીનો પુલકિત થયેલો ડાબો હાથ પણ જરા જરા ફરકે છે. વળી હસ્તિની સૂંઢ જેવી એની વામ જંઘા ફરકે છે, તે દેખાડે છે કે રામ હવે સમીપમાં જ આવ્યા છે. વળી આ શાખાઓમાં બેઠેલાં પક્ષી, વારંવાર શાન્તવન કરે એવા શબ્દ કરે છે અને તેની શુભ સુચવતી વાણી તથા હર્ષ આપણને પ્રેરણા કરતાં હોય કે સીતાને પીડો નહિ એમ લાગે છે."

ત્રિજટાનાના આમ બોલવાથી સ્વામીનો વિજય થશે એમ જાણી, હર્ષ પામેલી તથા જરા લજ્જાવાતી સીતા મૃદુ સ્વરે બોલી કે, "જો એ વાત સાચી હશે તો હું તમો સર્વનું રક્ષણ કરીશ."

બધી રાક્ષસીઓની ઉપરી ત્રિજટા રાક્ષસી સીતાની સંભાળ લેતી, ધીરજ આપતી અને વખતો વખત રામના સમાચાર પણ કહેતી. રાક્ષસીઓ સીતાને એટલું સતાવતી કે સીતાએ એક વખત એ દુઃખે પોતે ગળે ફાંસો ખાઇ મરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સુભાગ્યે તે જ વખત સીતાની શોધને અર્થે ગએલો હનૂમાન એનો પત્તો મેળવીને અશોક વાટિકામાં આવેલો તે ઝાડ ઉપર સંતાઇને બધું જોતો હતો. તેણે સીતાને આત્મહત્યા કરતાં દેખીને પોતાની પાસેની રામચંદ્રની વિંટી તેની આગળ નાંખી. સીતાએ વિંટી ઓળખી અને આશ્ચર્યચકિત થઇ જોતી હતી તેવામાં હનૂમાન માનપુરસ્સર એની આગળ છતો થયો. એણે રામના સુખશાતાના સમાચાર કહીને સીતાને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું. હું પાછો પહોંચ્યો કે સેના લઇને રામચંદ્ર અહીં આવી દુષ્ટ રાવણને મારી તમને પાછાં અયોધ્યા લઇ જઇશું. એવાં એવાં વચનોથી સાંત્વન પામી સીતાએ પ્રાણત્યાગ કરવાનો વિચાર તજી દીધો.

મારુતિના ભાળ લઇને ગયા પછી રામ વાનરસેના લઇને લંકા પર ચઢયા. સમુદ્રપર એમણે સેતુ બાંધ્યો અને વાનરસેના લંકાના સુવેળાચળ પર્વત પર ચડીને ઉતરી. રાવણની સાથે યુદ્ધ થતાં સપરિપાર રાવણ હણાયો.

રામચંદ્રની આજ્ઞાથી સીતાને અભ્યંગસ્નાન કરાવી પાલખીમાં બેસાડી સેનામાં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આણી. વિભીષણને સીતાને જોવાને ટોળે થએલા વાનરાદિઓને દૂર કાઢી મૂકતો જોઇને રામે આજ્ઞા કરી કે સીતાને પડદો હોય નહિ. આ બધા મારા સ્વજન છે તેમની આગળ ખૂલ્લાં આવતાં સીતાને બાધ નથી. અને બધા ભલે સીતાને નિહાળે.

"...વિભીષણં મહાપ્રાજ્ઞં સોપાલમ્ભમિદંવચઃ ॥ ૨૫ ॥

કિમર્થં મામનાદૃત્ય ક્લિશ્યતેઽયં ત્વયાજનઃ ।
નિવર્તયૈનમુદ્વેગં જનોઽયં સ્વજનો મમ ॥ ૨૬ ॥
ન ગૃહાણિ ન વસ્ત્રાણિ ન પ્રાકાર તિરસ્ક્રિયા ।
નેદૃશા રાજ સત્કારા વૃત્તમાવરણં સ્ત્રિયઃ ॥૨૭ ॥
વ્યસનેષુ ન કૃચ્છ્રેષુ ન યુદ્ધેષુ સ્વયંવરે ।
ન ક્રતૌ નો વિવાહે વા દર્શનં દૂષ્યતે સ્ત્રિયઃ॥૨૮॥
સૈષા વિપન્નતા ચૈવ કૃચ્છ્રેણ ચ સમન્વિતા ।
દર્શને નાસ્તિ દોષોઽસ્યા મત્સમીપે વિશેષતઃ ॥૨૯॥
વિસૃજ્ય શિબિકાં તસ્માત્પદ્ભ્યામેવાપસર્પતુ ।
સમીપે મમ વૈદેહી પશ્યન્ત્વેતે વનૌકસઃ ॥ ૩૦ ॥

(વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૧૧૪).

રામની આવી આજ્ઞા થતાં જ સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરનારી સીતા લાજને લીધે સંકોચ પામતી સતી પાલખીમાંથી નીચે ઉતરી રામની આગળ આવી. રામે સીતા પ્રતિ નિષ્ઠુર વચનો કહ્યાં અને બધાના દેખતાં એનો ત્યાગ કર્યો. સીતાને આથી પારાવાર શોક થયો અને અનેક વાતો કરીને કહ્યું કે

"હે શૂર! કોઇ સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાની સ્ત્રીને ન કહે, તેવાં શ્રોત્રને વ્યથા ઉપજાવે તેવાં વચન તમે મને શા માટે સંભળાવો છો? હું આપના સોગન ખાઇને કહું છું કે, હે નાથ, તમે મને જેવી ધારો છો તેવી હું નથી જ. તમે મારાં સત્ ચરિત્રથી વિચાર કરી જુઓ અને મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. તમે એકાદિ સામાન્ય સ્ત્રીના ચરિત્ર ઉપરથી આખી સ્ત્રીજાતને માટે શંકા કેમ લાવો છો? તમે જો મારી બરોબરી પરીક્ષા કરી જ હોય તો મારા પ્રતિની શંકાનો ત્યાગ કરો. હે પ્રભુ! મને રાવણનાં અંગનો સ્પર્શ થયો હશે તો તે મારું ન ચાલતાં જ થયો હશે. તેમાં માત્ર વિધિનો જ દોષ છે, મારો નથી. અને તેમાં મારી લેશ પણ ઇચ્છા હતી તેમ માનો મા. પણ મારું હૃદય, જે મારે સ્વાધીન છે, તે તો નિરંતર તમારું જ રટણ કરતું હતું; પરંતુ મારું અંગ, જે મારે સ્વાધીન નહિ, તેને માટે હું અનાથ-જેનો નાથ-સ્વામી પાસે નહિ એવી-શું કરી શકું? હે માનદ! આપણો પરસ્પરનો અનુરાગ એક જ સમયથી વૃદ્ધિ પામેલો છે અને મારો આટલો દીર્ઘ સહવાસ થયા છતાં, તેટલાથી પણ જો તમે મારી પરીક્ષા કરી ન હોય તો તમારા આવા અવિશ્વાસને લીધે હું મુવેલી જ છું.

હે શૂર! તમે જ્યારે હનૂમાનને સંદેશો કહેવા મોકલ્યો ત્યારે "હું તારો સ્વીકાર કરવાનો નથી" એવું કેમ કહાવ્યું નહિ? કહાવ્યું હોત તો તે સાંભળી તજ્જ્યલી એવી હું તરત જ મારો પ્રાણ કાઢી નાંખત. એમ થાત તો તમારા જીવિતને સંશયમાં નાંખી યુદ્ધ કરવાના વૃથા પરિશ્રમમાં તમારે ન પડવું પડત. તમારા આ બધા સ્વજનોને અને સુહૃદ્જનોને યુદ્ધનો નિષ્ફળ ક્લેશ વેઠવો પડયો તે ન વેઠવો પડત. હે નરવ્યાઘ્ર! તમે માત્ર ક્રોધને વશ થઇને, પ્રાકૃત મનુષ્ય પેઠે, સામાન્ય સ્ત્રીને અંગે જે વિચાર બાંધો તેવો વિચાર મારે માટે બાંધ્યો છે; પણ સાધારણ સ્ત્રીઓના જેવી મને ગણવી એ આપને યોગ્ય નથી. મારું વૈદેહી નામ હું જનકની પુત્રી છઉં માટે પડયું નથી. હું યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છઉં તેને લીધે પડયું છે. હે વ્રતજ્ઞ! તમે આ પ્રમાણે મારો ત્યાગ કરતાં હું માન આપવા યોગ્ય મારા પાતિવ્રતને પણ લેખ્યું નથી, એ વિસ્મયકારક છે! તમે બાલ્યાવસ્થામાં મારું પાણીગ્રહણ કર્યું તેને પણ તમે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પ્રમાણ. કર્યું નથી ! મારી આપના પ્રત્યેની ભક્તિ અને મારૂં શીલ એ સઘળાંને માથે આપે આજ પાણી ફેરવ્યું છે. હા દૈવ !"

સીતાને આમ કલ્પાંત કરતી જોઇને શત્રુઓના વીરોને હણનાર લક્ષ્મણ ક્રોધયુક્ત થઇ રામના સામું જોઈ રહ્યા. પછી રામની આકૃતિપરથી રામનો અંતર્ગત વિચાર સમજ્યો. એથી તરત જ એણે રામની આજ્ઞાથી એક ચિતા ખડકી આ પ્રસંગે પ્રલયકાળના યમ સરખા રામને સમજાવવા કે તેમને એ વચન કહેવાની કોઇ પણ આપ્તજનની છાતી ચાલી નહિ. ચિતા તૈયાર થઇ. પછી સીતાએ નીચે મુખ કરી બેઠેલા રામની પ્રદક્ષિણા કરી અને ચિતાની પાસે જઇને ઉભી રહી. સર્વ દેવ અને બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કર્યા બાદ એણે હાથ જોડીને અગ્નિની પ્રાર્થના કરી. "હે અગ્નિદેવ ! મહારાજ ! જો કે હું શુદ્ધ ચરિત્રવાળી છઉં, છતાં રામ મને દુષિત લેખવે છે. હે દેવ, જો મારું ચરિત્ર શુદ્ધ હોય તો મને યત્કિંચિત્ પણ પીડા થયા વગર આપ મારું સર્વથા રક્ષણ કરજો. હે દેવ ! મારું હૃદય સર્વદા રામનામાં જ રહ્યું છે અને રહેશે. કદાપિ તેમનો ત્યાગ કરશે નહિ. એ વાત જો સત્ય હોય તો હે સર્વસાક્ષી અગ્નિદેવ ! આપ મારું રક્ષણ કરજો."

આ પ્રમાણે કહી અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી લેશ માત્ર પણ શંકા વગર સીતાએ બેધડક તેમાં પ્રવેશ કર્યો. આબાલ વૃદ્ધ તમામની ત્યાં ઠઠ ભરાઇ હતી. તેમણે સઘળાંએ મૈથિલીને, દીપ્તિમાન અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતી જોઇ. જ્યારે સીતાએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વાનરો અને રાક્ષસોમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. એમનો કોલાહલ દશે દિશામાં વ્યાપ્તમાન થયો. ચારે બાજુથી રામને માટે સર્વ યદ્વાતદ્વા બોલતા હતા.

આ બધું જોઇ અને પોતાને માટે બોલાતાં વચનો સાંભળી રામને ખેદ થયો. તેમનાં નયનો અશ્રુપૂર્ણ થઇ ગયાં. પછી કુબેર, પિતૃઓ સહિત યમ, ઇન્દ્ર, વરુણ, શ્રીશંકર ભગવાન્ અને બ્રહ્માદિ દેવો દિવ્ય વિમાનોમાં બેશીને ત્યાં આવતા જણાયા. રામે ઉભા થઇ તેમને હાથ જોડ્યા. સકળ દેવોએ સીતા પવિત્ર છે એમ કહ્યું. પિતામહનાં આશ્વાસનનાં વચનો રામ સાંભળી રહ્યા નથી, એટલામાં સાક્ષાત્ અગ્નિદેવ સીતાને ખોળામાં લઇને બહાર આવ્યા. ઉગતા સૂર્યના સમાન કાંતિવાળી, શુદ્ધ સુવર્ણના અલંકારવાળી, રક્તવસન વિભૂષિતા, સુંદર કેશકલાપવાળી, અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યા છતાં પણ જેનાં આભરણ, અલંકારો અને પુષ્પો મ્લાન થયાં નથી એવી, પૂર્વે હતું તેવા જ રુપવાળી, સર્વાંગ સુંદર, અને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય સીતાને પોતાને સ્વહસ્તે રામને આપી. અને કહ્યું કે રાઘવ ! હું આજ્ઞા કરું છઉં કે પાપરહિત, શુદ્ધભાવવાળા અને આદિવત્ શુદ્ધ જનકપુત્રીનો સ્વીકાર કરો.

થોડીવાર સ્તબ્ધ રહીને રામે કહ્યું કે અગ્નિદેવ ! આ શુભ લક્ષણવતી સીતા બહુ કાળ પર્યંત રાવણના અંતઃપુરમાં રહેલી હોવાથી લોકો તેની શુદ્ધિને માટે શંકા લાવે તેથી જ આ પ્રમાણે કરવાની મેં આજ્ઞા આપી છે. જો આ પ્રમાણે શુદ્ધિ ન કરી હોત તો પ્રજાજન એમ કહેત કે આ દશરથનો પુત્ર રામ, કામી અને મૂર્ખ છે. બાકી હું તો જાણું જ છઉં કે એ જનકપુત્રી અનન્ય હૃદયવાળી અને મારામાં જ અનુરક્ત છે. મને સીતાને ગ્રહણ કરવાની તમારી આજ્ઞા હું માનસહિત માથે ચઢાવું છઉં. પછી રામે સીતાનો અંગિકાર કર્યો.

ત્યાર પછી સીતા સહવર્ત્તમાન રામ અયોધ્યામાં પધાર્યા. અયોધ્યામાં સુખે રાજ્ય કરતા હતા તેવામાં ઘણાં સૈકાં બાદ સીતાએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. એ સંધીમાં અયોધ્યાના કોઇ ધોબીએ સીતા સંબંધે કાંઇ નિંદા કરી. આ વાત રામચંદ્રને કાને આવતાં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

રામે સીતાનો ત્યાગ કરી એને વનમાં મોકલી દીધી.

આગળ જતાં સીતા વાલ્મિક ઋષિના આશ્રમમાં રહેતી હતી ત્યાં એને લવ અને કુશ નામે બે પુત્રોનું યુગલ પ્રસવ્યું. વાલ્મિકિએ હજારો લોકોની સન્નિધ દિવ્ય કરીને સીતાનાં શુદ્ધાચરણ અને પાતિવ્રત સાબિત કરી એને પુત્રો સહિત રામને સ્વાધીન કરી. ઋષિ પોતે પોતાને આશ્રમે પાછા ગયા. અહીં સીતા એકાએક ભૂમિમાં સમાઇ રામની પૂર્વે જ સ્વધામ ગઇ. (વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૯૭).

સીરધ્વજ. વિદેહવંશીય હ્રસ્વરોમા નામના જનક રાજાના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એના નાનાભાઇનું નામ કુશધ્વજ હતું. સીરધ્વજને સુમેધા નામની સ્ત્રી હતી. એ પોતે મિથિલામાં અને કુશધ્વજ સાંકાસ્યામાં રાજ કરતો હતો. (૩ સુધન્વા શબ્દ જુઓ.)

એક સમય એના રાજ્યમાં જમીન ખેડતાં એક ખેડુતના હળમાં એક પેટી ભરાઈ. એણે એ પેટી જઇને રાજાને આપી. એ પેટી ઉઘાડીને જોતાં સીરધ્વજને એમાં એક કન્યા જણાઇ. હળથી પાડેલા ચાસને સંસ્કૃતમાં સીતા કહે છે. એ સીતા ઉપરથી–કેમકે એ સીતામાંથી મળી આવી હતી–એ કન્યાનું નામ સીતા પાડયું. સીરધ્વજને પુત્ર સંતતિ મૂળે જ નહોતી. માત્ર એક ઔરસ કન્યા ઊર્મિલા નામે હતી.

થોડાં જ વર્ષમાં સીતા કન્યા ઉમ્મર લાયક થઈ. સીરધ્વજે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારા ઘરમાં જે શ્રીશંકર ભગવાનનું ધનુષ્ય છે તેનો ભંગ કરનારને જ હું આ કન્યા આપીશ. આમ પ્રતિજ્ઞા કરીને એણે દેશદેશાવર પત્રો લખાવી સ્વયંવરની તૈયારી કરી. સઘળા રાજાઓ, અને સન્માનિત બ્રહ્મર્ષિયો ત્યાં એકઠા થયા. દસરથ રાજાને પણ નિમંત્રણ ગયું હતું પણ એ પોતે આવ્યા નહોતા. કારણ તેમના રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને કુમારોને વિશ્વામિત્ર ઋષિ યજ્ઞરક્ષા સારુ લઇ ગયા હતા, તેથી એમનું મન સ્વસ્થ નહોતું. વિશ્વામિત્ર મિથિલા ગયા તેમની જોડે રામ અને લક્ષ્મણ મિથિલા ગયા હતા. બીજા ઋષિયોની પેઠે જનક વિશ્વામિત્રને સામૈયે ગયો. તેમને નગરમાં આણી પૂજા કર્યા બાદ એણે ઋષિને પૂછ્યું કે આ બાળકો કોના પુત્ર છે? વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે એ દશરથ રાજાના પુત્રો છે અને હું રાજા પાસેથી મારા યજ્ઞના રક્ષણ સારુ એમને માગી ગયો હતો. એમણે તાટકા રાક્ષસીને મારી, સુબાહૂનો પણ વધ કર્યો, અને મારો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરાવ્યો. પછી હું એમને અયોધ્યા પહોંચાડવાની પેરવીમાં હતો તેટલામાં તારો પત્ર આવ્યો. શ્રીશંકર ભગવાનનું ધનુષ્ય કેવું છે એ જાણવાની એમની જિજ્ઞાસા છે, જાણી એમને હું મારી સાથે લઇ આવ્યો છઉં. રસ્તામાં આવતાં એમણે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો. (વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૫૧–૬૫).

વિશ્વામિત્રનું આવું ભાષણ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે, જો રામચંદ્ર માહેશચાપનો ભંગ કરશે તો હું મારી સીતા એને પરણાવીશ. સેંકડો સેવકોને આજ્ઞા કરીને શ્રીશંકર ધનુષને સભામાં મંગાવ્યું. આણીને રામની આગળ મૂકયું. રામે રમત માત્રમાં ધનુષ્ય ઉચકયું, જ્યા ચડાવી અને તે ખેંચીને તેનો ભંગ કર્યો.

ધનુષ્ય ભંગ થતાં જ જનકે પત્ર લખીને અયોધ્યાથી દસરથને વિવાહ સારૂં તેડાવ્યા. (વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૬૭). જનકનો પત્ર વાંચીને દસરથને ઘણો જ હર્ષ થયો. પછી તરત જ પોતાની સઘળી રાણીઓ, ભરત, શત્રુઘ્ન, વસિષ્ઠાદિ બ્રાહ્મણોને લઇને સેના સહવર્ત્તમાન કેટલાક મંત્રીઓ સાથે મિથિલા આવ્યો. સીરધ્વજ જનક તેમને સામૈયે ગયો અને ઘણા જ સન્માન સાથે તેમને નગરમાં લાવીને ઉતાર્યા (વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૬૮–૬૯).

સુકંદક. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુકન્યા. સૂર્યવંશીય શર્યાતિ રાજાની કન્યા અને ચ્યવન ભાર્ગવની સ્ત્રી. એને પ્રગતિ નામે પુત્ર હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૮–૧.).

સુકન્યા (૨). મંકણક ઋષિની માતા.

સુકર્મા. સોમવંશી યદુકુળોદ્ભવ ક્ષત્રફલક રાજાનો પુત્ર.

સુકર્મા (૨). દેવસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા દેવોમાંના એક પ્રકારના દેવ.

સુકર્મા (૩). યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૪–૩૩).

સુકાલી. પિતૃગણની એક જાતિનો પિતર. એ વસિષ્ઠ ઋષિનો પુત્ર હોઇ શુદ્ર જાતિનો પિતર છે.

સુકુંડળ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૮).

સુકુમાર. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૯).

સુકુમાર (૨). પુલિન્દ નગરનો રાજા. રાજસૂય દિગ્વિજય યાત્રામાં ભીમસેને એને હરાવ્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૩૦–૧૦).

સુકુમાર (૩). મત્સ્યદેશની પાસે રહેનારો ક્રોધ એક ક્ષત્રિય. રાજસૂય દિગ્વિજયમાં સહદેવે એને જીત્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૪).

સુકુમાર (૪). સોમવંશી આયુ રાજાના પુત્ર ક્ષત્રવૃધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશના ધૃષ્ટકેતુ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વીતિહોત્ર.

સુકુમારી. શુક્તિમાન પર્વતમાંથી નિકળેલી ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

સુકુમારી (૨). સોમવંશી પરીક્ષિત પુત્ર ભીમસેનની ભાર્યા. એને પરિશ્રવા, યમાહુ, પ્રતિપ વગેરે પુત્રો હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૪૬).

સુકુમારી (૩). સૃંજયની પુત્રી અને નારદની સ્ત્રી. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૯–૪૦).

સુકૃત. ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંનો એક પ્રજાપતિ.

સુકૃત (૨). ઉત્તાનપાદ વંશના પૃથુ રાજાને વિજિતાશ્વાદિક પાંચ પુત્રો હતા તેમાંના એકનું બીજું નામ.

સુકૃત (૩). બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક ઋષિ.

સુકેતન. સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશમાંના સુનીથ રાજાનો પુત્ર, એનો પુત્ર તે ધર્મકેતુ.

સુકેતુ. વિદેહવંશીય નંદિવર્ધન જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દેવરાત જનક.

સુકેતુ (૨). તાટકા રાક્ષસીનો પિતા. એ યક્ષ હતો.

સુકેતુ (૩). રામના પ્રધાન સુમંત્રના પુત્રોમાંનો એક. (કશ્યપ–શબ્દ જુઓ).

સુકેતુ (૪). ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષના ચિત્રકેતુ રાજાનો પુત્ર. એને કૃપાચાર્યે માર્યો હતો. (ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૪; આદિ૦ ૨૦૧–૯).

સુકેતુ (૫). પાંડવપક્ષના શિશુપાલના પુત્રોમાંનો એક. એને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. (ભા૨૦ ક૦ ૩–૩૨).

સુકેશ. વિદ્યુત્કેશ રાક્ષસને સાલંકટંકટાને પેટે થએલો પુત્ર. એ રુદ્રગણ થયો હતો. (વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૪).

સુકેશી. અપ્સરા વિશેષ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦–૪૮).

સુકેશી (૨). ગાન્ધારરાજની કન્યા અને શ્રીકૃષ્ણની ભાર્યા. (ભા૨૦ સ૦ ૫૭–૨૬).

સુક્ષત્ર. કોશલદેશાધિપતિનો પુત્ર, ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩–૫૮).

સુખ. સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને તેની શાંતિ નામની સ્ત્રીને પેટે થએલો પુત્ર.

સુખીનળ. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાંડવ વંશના નૃચક્ષુ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે પરિપ્લવ રાજા.

સુખીબળ. સુખીનળ રાજાને પુરાણોમાં આ નામે કહ્યો છે.

સુગત. બુદ્ધ અને તેના મતાનુયાયીઓ.

સુગતિ. ઋષભદેવ વંશના ગય રાજાનો પુત્ર.

સુગતિ (૨). હંસધ્વજ રાજાનો પ્રધાન.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુગંધા. અપ્સરા વિશેષ. (ભા૨૦ આદિ૦ ૧૩૨-૪૫).

સુગ્રીવ. શુંભ અને નિશુંભ નામના અસુરોનો દૂત. એને અસુરરાજે પોતાને વરવાનું કહેણ લઇને દેવી પાસે મોકલ્યો હતો. (દેવી૦ ભાગ૦ સ્કં૦ ૫-અ૦ ૨૩).

સુગ્રીવ (૨). શ્રીકૃષ્ણના રથના ચાર અશ્વો પૈકી એકનું નામ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૦-૧૩; અશ્વ૦ ૧૧૮-૫૬).

સુગ્રીવ (૩). ઋક્ષરજા નામના વાનરના બે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. એ પોતે વાલી નામના એના ભાઇથી નાનો હતો. એ સૂર્યના વીર્યથી જન્મ્યો હતો. એ પોતે એક પરાક્રમી હતો, પણ એના ભાઈ વાલી જેટલો નહિ. ઘણા કાળ સુધી બન્ને ભાઇઓમાં સંપ અને હેત રહ્યું હતું. એક માયાવિ રાક્ષસની સાથેના યુદ્ધ પ્રસંગને અંગે બન્ને ભાઇઓમાં ઘણો જ વિખવાદ થઇ પડ્યો. એટલે સુધી કે વાલીએ સુગ્રીવને કિષ્કિંધામાંથી દેશવટો દઇ દીધો. સુગ્રીવે પોતાના હનૂમાનાદિ સચિવો વગેરે સહિત ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર રહેવા માંડ્યું. (૨. વાલી શબ્દ જુઓ).

એક સમય ઋષ્યમૂક પર્વત પર પોતે રહેતો હતો ત્યાં રામ અને લક્ષ્મણને આવતા દીઠા. આ બન્ને ધનુર્ધરો કોણ હશે, વાલીના મોકલ્યા તો નહિ આવ્યા હોય, એવો વ્હેમ પડવાથી એણે મારુતિને એમની પાસે મોકલ્યો. મારુતિ એમની પાસે ગયો અને એમની સાથે મીઠાં વચનો વડે સંવાદ કરીને તેમને સુગ્રીવની પાસે તેડી લાવ્યો. સુગ્રીવ અને રામે અગ્નિની સન્નિધ પરસ્પર સખ્ય કરવાના કોલ કર્યા. (હનુમાન શબ્દ જુઓ). મૈત્રી થયા પછી સુગ્રીવે રાવણ હરણ કરી જતો હતો ત્યારે સીતાએ વાનરોમાં ફેંકેલાં વસ્ત્રાભૂષણ રામને બતાવ્યાં ને સીતાનાં વસ્ત્રો જ છે એમ રામની ખાત્રી થઇ. પછી રામે સુગ્રીવને પુછ્યું કે તારા ભાઇ વાલીની સાથે વૈમનસ્ક થવાનું કારણ શું? આ ઉપરથી સુગ્રીવે બન્ને ભાઇઓની તકરાર અને યુદ્ધની સઘળી હકીકત કહી. (વા૦ ૨૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૮). સુગ્રીવે વાલીનું પરાક્રમ કેવું છે એ જણાવવા દુંદુભી રાક્ષસની સાથે તેને થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું. (વા૦ ૨૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૧૬). છેવટે વાતચીતમાં સુગ્રીવની ખાતરી થઇ કે રામ વાલીના કરતાં અધિક પરાક્રમી છે. રામની સલાહથી પછી સુગ્રીવ વાલી સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો અને એને કિષ્કિંધાની બહાર લઢવા બોલાવ્યો. બન્ને ભાઇઓનું ઘોર યુદ્ધ થયું. રામે વાલીને માર્યો નહિ, એટલે સુગ્રીવે ખૂબ માર ખાધો. એનું શરીર જર્જરિત થઈ જવાથી એ ત્યાંથી નાશી ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવતો રહ્યો. વાલી પોતાના નગરમાં પાછો ગયો.

સુગ્રીવે રામને કહ્યું કે હું કેવળ તારા જ આશ્રય પર ઝઝૂમીને વાલીની જોડે યુદ્ધ કરવા ગયો છતાં, મને વચન આપ્યા પ્રમાણે તેં વાલીને માર્યો કેમ નહિ? જો તારા મનમાં વાલીને હાથે મને મરાવવાનું હોય, તો તું જ પોતે મને કાં મારી નાંખતો નથી? સુગ્રીવની આવી દીનવાણી સાંભળી રામે કહ્યું કે હે સુગ્રીવ! તું તારા મનમાં આવા વિચાર લાવીશ નહિ. વાત એમ હતી કે જ્યારે તમે બે ભાઇ યુદ્ધ કરતા હતા તે વખત તું અને વાલી મને એક સરખા જ જણાયા. મારા મનમાં શંકા પેદા થઇ કે જો હું વાલી ધારીને બાણ મારું અને ભૂલથી સુગ્રીવને જ મારી બેસાય તો! એમ ધારી મેં બાણ માર્યું નહિ. હવે હું તારા શરીર પર કાંઇ નિશાની કરું છઉં. જેથી વાલીને બદલે તને મારી બેસાય નહિ. હવે તું જા અને વાલીને લઢવા બોલાવ, એટલે હું એને મારીશ. આ ઉપરથી સુગ્રીવ ફરી યુદ્ધ કરવા ગયો. એણે મોટી ગર્જના કરીને વાલીને લઢવા તેડ્યો. (વા૦ ૨૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૧૨).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુગ્રીવની ગર્જના સાંભળી વાલી તત્કાલ નગરી બહાર લઢવા ચાલ્યો. એ જોઇને એની સ્ત્રી તારાએ કહ્યું કે આજ તમે યુદ્ધ કરવા જશો નહિ. મને લાગે છે કે સુગ્રીવ કોઇની સહાય લઇને આવ્યો છે. છેક ગઇ કાલે તો કચ્ચરઘાણ થઈ જવાથી નાશી ગયો હતો, છતાં આજે જ લઢવા આવે છે, તે કોઇ બળવાનના આશ્રય વગર હોય નહિ. હવે તમે સુગ્રીવને બોલાવીને પહેલાંની પેઠે એને યૂવરાજપદે સ્થાપો, અને સ્વસ્થ રહો. વાલીએ કહ્યું કે આજે તો હવે એ મને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે, એટલે મારે ગયા વગર ચાલે જ નહિ. તું તો સ્ત્રી સ્વભાવ પ્રમાણે અમથી બીયે છે. ફીકર કરીશ નહિ. એને હરાવીને હું આ આવ્યો. પોતાની સ્ત્રી પ્રતિ આમ કહી વાલી વાનર સુગ્રીવ સાથે સંગ્રામ સારુ નગરી બહાર આવ્યો. યુદ્ધ થતાં રામના બાણથી વાલી મરાયો. (૨ વાલી શબ્દ જુઓ).

વાલી મરાયો; એની ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયા થઇ ગઇ; પછી રામે લક્ષ્મણને હાથે સુગ્રીવને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો, અંગદને યૂવરાજ નિમ્યો. પછી પોતે ચોમાસું પૂરું થાય ત્યાં સુધી લક્ષ્મણની સાથે પ્રસવણ નામના પર્વત પર રહ્યા.

સુગ્રીવને ગાદી મળતાં જ એણે તો ચાર મહિના યથેચ્છ વિષયસુખ ભોગવવામાં ગાળ્યા. એક વખત મારુતિએ એને સંભાર્યું કે રામે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તારી ગાદી અને તારી સ્ત્રી તને મેળવી આપી, પણ તું તારા વચન આપ્યા પ્રમાણે સીતાની શોધને માટે કશું કરતો નથી એ શું? એથી વિનાશ થશે. હનુમાનનાં આ વચન સાંભળી સુગ્રીવની સુધ ઠેકાણે આવી અને એણે મારુતિને કહ્યું કે તેં મને યાદ કરાવ્યું તે ઠીક થયું. હવે પૃથ્વી પરના સઘળા વાનરો એક પખવાડિયામાં કિષ્કિંદામાં એકઠા થાય એમ બધે પત્ર લખ. જે નહિ આવે તે શિક્ષાને પાત્ર થશે એમ જણાવજે. મારુતિએ સુગ્રીવની આજ્ઞા મુજબ બધા વાનરોને પત્ર લખ્યાથી પંદર દિવસની અંદર તો કોટચાવધિ વાનરો કિષ્કિંધામાં એકઠા થઇ ગયા. (વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૨૯).

કિષ્કિંધામાં વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી. અહીં. પ્રસવણ પર્વત ઉપર રામચન્દ્ર ચાર મહિના રહ્યા. એ સમય દરમ્યાન સુગ્રીવ તેમને એકે વાર મળવા ધરાધરી આવ્યો નહિ. આ ઉપરથી સુગ્રીવ સીતાના શોધ સંબંધી વાત ભૂલી જ ગયો છે ધારી તેમણે લક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે મોકલ્યો. (વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૩૨). લક્ષ્મણને ક્રોધભર્યો આવેલો જોઇને વાનરો ભયભીત થઇ ગયા. તેમણે લક્ષ્મણ આવ્યાના સમાચાર અંગદને તરત જણાવ્યા. અંગદ આગળ થઇને ત્યાં આવ્યો અને લક્ષ્મણને વંદન કર્યું. અંગદ લક્ષ્મણ સાથે વાત કરતો હતો તેટલામાં જ મારુતિએ જાહેર કર્યું કે કોટચાવધિ વાનરો તેમની કાર્યસિદ્ધિને માટે હાજર છે. એમ જણાવીને તેને ઘણા સન્માનપૂર્વક રાજમંદિરે લઇ ગયો. મારુતિનાં વચન સાંભળીને લક્ષ્મણનો કોપ શમ્યો. એટલામાં જ સુગ્રીવ જાતે આવ્યો અને તેણે લક્ષ્મણનો ઘણો સત્કાર કર્યો. પછી સુગ્રીવ, મારુતિ અને કેટલાક વાનરોને લઇને રામનાં દર્શન કરવા ગયો. (વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૩૪-૩૮).

રામચન્દ્રને મળી આવ્યા પછી સુગ્રીવે તરત જ વાનરોને સીતાની શોધ સારુ મોકલ્યા. તેઓમાંથી અંગદની આગેવાની નીચે મારુતિ વગેરે કેટલાક દક્ષિણમાં ગયા. તેમાંથી હનુમાને સીતાની ખોળ કાઢી. (હનુમાન શબ્દ જુઓ). મારુતિ સીતાની ખોળ કાઢીને આવ્યા પછી વાનર સેનાસહિત સેતુ બાંધી તેના પર થઇને લંકા ગયા. યુદ્ધમાં સપરિવાર રાવણને માર્યો. પછી સીતા સહવર્ત્તમાન

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અયોધ્યા પધાર્યા અને ત્યાં અગીઆર હજાર વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કરીને પછી સ્વધામ પધાર્યા રામચંદ્ર સ્વધામ જતા હતા તે વખત સુગ્રીવ અંગદને કિષ્કિંધાની ગાદી પર બેસાડી પોતે રામચંદ્રની સાથે જ સ્વધામ ગયો. (૩. રામ શબ્દ જુઓ).

સુગ્રીવી. તામ્રાને કશ્યપવડે થએલી કન્યામાંની એક કન્યા.

સુઘોષ. માદ્રિપુત્ર નકુળ પાંડવના શંખનું નામ. (ભા૨૦ ભી૦ ૨૫-૧૬).

સુચન્દ્ર. પ્રાધાને પેટે જન્મેલા દેવગાંધર્વમાંનો એક. (ભા૨૦ સા૦ ૬૬-૪૭).

સુચન્દ્ર (૨). સિંહિકાના ચાર પુત્રોમાંનો એક અસુર. (ભા૨૦ સા૦ ૬૬-૩૧).

સુચન્દ્ર (૩). સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના હેમચન્દ્ર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ધૂમ્રાક્ષ.

સુચન્દ્ર (૪). એ નામનો એક યાદવ વિશેષ.

સુચક્ષુ. ભાગીરથીના સપ્ત પ્રવાહ પૈકીનો એક પ્રવાહ-કોઇ કોઇ ઠેકાણે એને જંબુ નદી કહી છે એમ જણાય છે.

સુચારુ. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર (ભા૨૦ ભી૦ ૭૬-૨૨).

સુચિત્તિ. તગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

સુચિત્ર. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ ભી૦ ૭૬-૨૨).

સુચિત્ર (૨). પાંડવ પક્ષનો એક પંચાળ ક્ષત્રિય. એને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૧-૬૨). એના પુત્ર ચિત્રવર્માને પણ દ્રોણે જ માર્યો હતો. ભા૨૦ ક૦ ૩-૨૭).

સુચિત્ર (૩). તામ્રધ્વજ રાજાનું નામાન્તર.

સુચીરા. શ્વફલક યાદવને તેર પુત્રોની પુંઠેવાળ જન્મેલી કન્યા.

સુચેતા. ગૃત્સમદનો પુત્ર. વર્ચા નામનો ઋષિ એનો પુત્ર હતો.

સુચ્છાયા. ધ્રુવપુત્ર શિષ્ટની સ્ત્રી. એને કૃપ, રિપુંજય, વૃત્ત અને વૃક એમ ચાર પુત્રો હતા.

સુજન. બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક.

સુજન્ય. બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક.

સુજય. પાંડવોના અશ્વમેધમાં સહાય કરનાર એક યાદવ. (જૈમિ૦ અ૦ ૧૩).

સુજાત. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર (ભા૨૦ શા૦ ૨૫-૫).

સુજાતવક્ત્ર. એક ઋષિ.

સુજાતય. જાતિ વિશેષ. (ભા૨૦ સા૦ ૭૮-૬૨).

સુજાતા. ઉદ્દાલક ઋષિની કન્યા, કહોલ ઋષિની ભાર્યા અને અષ્ટાવક્રની માતા.

સુજાતેય. વિશ્વામિત્રકુળનો એક ઋષિ

સુતંજય. મહાભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા, (ભા૨૦ ક૦ સ૦ ૨૭).

સુતનુ. વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

સુતનુ (૨). અક્રૂરની સ્ત્રીઓ પૈકી એક. આહુકની પુત્રી, (ભા૨૦ સ૦ ૧૪-૩૪).

સુતપસ્. સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા દેવ પૈકી એક.

સુતપા. એક પ્રજાપતિ. એ જ જન્માન્તરે કૃષ્ણ પિતા વસુદેવ થઇ જન્મ્યો હતો.

સુતપા (૨). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના અંતરિક્ષ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો પહેલો. એનો પુત્ર તે સમિત્રજિત્.

સુતપા (૩). સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન હેમ અથવા સેન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે બલિરાજા.

સુતલ. સપ્ત પાતાળમાંનું ત્રીજું પાતાળ. હાલ ત્યાં બલિરાજા રહે છે. (ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ સ૦ ૨૪).

સુતવ્રવા. એક બ્રહ્મર્ષિ.

સુતસોમ. પાંડવ ભીમસેનથી દ્રૌપદીને થએલો પુત્ર. મહાભારતના યુદ્ધમાં એને શકુનિની સાથે સંગ્રામ થયો હતો. એ રાત્રે તંબુમાં સુતો હતો ત્યાં અશ્વત્થામાને હાથે માર્યો ગયો હતો. (ભા૨૦ સૌ૦ ૮-૬૨). ત્રણની સંજ્ઞાવાળો શ્રુતસેન એ જ.

સુતાર. અનુશાલ્વ રાજાનો પ્રધાન.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુતીર્થ. ભારતવર્ષીય તીર્થ. વિશેષ. (**ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૫૪**).

સુતીક્ષ્ણ, એક બ્રહ્મર્ષિ. એ અગત્સ્ય ઋષિનો શિષ્ય હતો. રામચન્દ્ર એના આશ્રમમાં કેટલોક કાળ રહ્યા હતા.

સુતેજન. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. (**ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૮**).

સુતેજા. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના હરિશ્ચન્દ્રવંશના સુદેવ રાજાના બે પુત્રમાંનો નાનો પુત્ર.

સુત્રામા. દેવસાવર્ણિ મન્વંતરમાંનો દેવ વિશેષ.

સુંદ. ઉપસુંદનો ભાઈ. (સુંદોપસુંદ શબ્દ જુઓ.)

સુંદ (૨). તાટકા રાક્ષસીનો પતિ. એને સુબાહુ અને મારીચ નામે બે પુત્રો હતા.

સુદરિદ્ર. પાંચાળ નગરનો એક બ્રાહ્મણ. ધૃતિમાન, તત્વદર્શી, તપોત્સુક અને વિદ્યાચન્દ્ર એ ચારનો પિતા. (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ.)

સુંદરી. નર્મદા ગાંધર્વીની ત્રણ કન્યામાંની એક અને માલ્યવાન રાક્ષસની સ્ત્રી.

સુંદરિકા. ભારતવર્ષીય તીર્થ.

સુદર્શન. વિષ્ણુના ચક્રનું નામ.

સુદર્શન (૨). ઋષભ દેવના મોટા પુત્ર ભરત વડે પંચજનીને થએલા પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

સુદર્શન (૩). જંબુદ્વીપનું બીજું નામ.

સુદર્શનં પ્રવક્ષ્યામિ દ્વીપં તુ કુરુનંદન ।
પરિમંડલો મહારાજ દ્વીપો સૌ ચક્રવત્સ્થિતઃ
॥ ૧૩ ॥

(**ભા૨૦ ભી૦ સ૦ ૫**).

સુદર્શન (૪). ભારતવર્ષીય એક સરોવર (**વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૦**).

સુદર્શન (૫). ભારતવર્ષીય એક સામાન્ય પર્વત. (**વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૩**).

સુદર્શન (૬). એ નામનો એક વિદ્યાધર. એક વખત એણે અંગિરા ઋષિની હાંસી કરી તેથી ઋષિએ એને શાપ્યો કે જા તું સર્પ થઇશ. આમ શાપને લીધે એ અંબિકાવનમાં અજગર થઇને પડ્યો. ગોકુળમાંથી એક વખત નંદ બધા ગોવાળો વગેરેને લઇને યાત્રા ગયા હતા, તેમને આ અજગરે ગળ્યા. કૃષ્ણે એને મારી એનો ઉદ્ધાર કરી નંદને છોડાવ્યા હતા. (**ભા૨૦ દશમ સ્કં૦ સ૦ ૩૪**).

સુદર્શન (૭). ચન્દ્રમંડળમાં-ચન્દ્ર જેનો અધિપતિ છે તેમાં-આવેલો દ્વીપ. (**ભા૨૦ ભી૦ ૫-૧૬**).

સુદર્શન (૮). ઇક્ષ્વાકુવંશના દુર્યોધનની પુત્રી સુદર્શનાને અગ્નિથી જન્મેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ ઓધવતી હતું. (**ભા૨૦ અનુ૦ ૨-૫૨**). આ ઓધવતી નૃગવંશના ઓધવાન રાજાની કન્યા હતી.

આ રાજાની અતિથિયો ઉપરની મમતાની પરાકાષ્ઠા હતી. એણે પોતાની સ્ત્રીને કહી મુકયું હતું કે હું અતિથિને કદી પણ વિમુખ થતો નથી. માટે તારે પણ એવું જ વ્રત પાળવું જોઇએ. મારી એમ કરીને માનેલી સઘળી વસ્તુઓમાંથી અતિથિને પ્રિય હોય તે આપવું એટલું જ બસ નથી; પણ મારી કરીને માનેલી આ દેહ પણ જો અતિથિને જોઇએ તો તે પણ આપવી. સ્ત્રીએ ઠીક એમ કહી પતિસંગમાં રહી અતિથિનો સત્કાર કરવાનો નિયમ જ પાળવા માંડયો. એક સમય રાજા મૃગયા સારુ ગયો હતો એ લાગ સાધીને બાઇનું સત્ય જોવાને બ્રાહ્મણનો વેશ કરીને સ્વતઃ મૃત્યુદેવ જ એને ત્યાં આવ્યો.

ઓધવતીએ આગળ પડીને એનો સત્કાર કર્યો અને વિનતિ કરી કે મારો પતિ મૃગયા સારૂ ગયો છે. આપની જે ઇચ્છા હોય તે નિવેદન કરો, કે હું તે પૂર્ણ કરું. બ્રાહ્મણે કહ્યું મારી ઇચ્છા તું પૂર્ણ કરીશ? એણે હા કહ્યાથી બ્રાહ્મણે કહ્યુ કે મારે તારા શરીરનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા છે. ઘણુ સારુ, એમ બોલી ઓધવતી બ્રાહ્મણને એકાંતમાં શય્યા કરીને ત્યાં લઇ ગઇ. બ્રાહ્મણે ઓધવતી જોડે સંગ કર્યો. આ બે જણાં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

રાતેમાં રોકાયાં હતાં, તેવામાં સુદર્શન મૃગયા કરીને પાછો આવ્યો. એ પોતાની સ્ત્રીને હાક મારતો હતો; પણ ઓધવતી બ્રાહ્મણની ઇચ્છા તૃપ્ત કરાવવામાં ગુંથાએલી હોવાથી, એણે એને ઉત્તર ન આપ્યો; તેમ બારણાં પણ ઉઘાડયાં નહિ. બ્રાહ્મણને તૃપ્તિ થતાં એણે આવીને બારણાં ઉઘાડયાં. પેલો અતિથિ રાજાની દૃષ્ટિએ પડયો. અતિથિએ રાજાનું મન જોવાને એને કહ્યું કે હે રાજા! અમે બે જણાંએ ઘણું નિંદ્યકર્મ કર્યું છે. માટે તું મને સજા કર. રાજા કહે આપ એવું બોલશો નહિ. એ સ્ત્રી આપની દાસી છે. હું આપનો આજ્ઞાધારક સેવક છું. મારા આવવાથી આપની તૃપ્તિમાં કાંઇ ન્યૂનતા આવી હોય તો આપ જ મને સજા કરો. આ સાંભળીને મૃત્યુદેવે સંતુષ્ટ થઇને પોતાનું મૂળરુપ પ્રકટ કર્યું. અને કહ્યું કે રાજા, તેં મને હરાવ્યો. આમ કહીને ઓધવતીના અર્ધ ભાગને નદી બનાવી, પૃથિવી ઉપર સ્થાપી; અને બાકી રહેલા અર્ધભાગ સહિત રાજાને સ્વર્ગે લઇ ગયો.

સુદર્શન (૯). ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ ભી૦ ૭૭-૭). એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો.

સુદર્શન (૧૦). દુર્યોધન પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૩૪). એને સાત્યકિયે માર્યો હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૧૮).

સુદર્શન (૧૧). જમ્બૂદ્વીપમાં આવેલું કેતુરુપ જાંબુડાનું વૃક્ષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૭-૧૯).

સુદર્શન (૧૨). હંસધ્વજ રાજાના પુત્રોમાંનો એક.

સુદર્શન (૧૩). સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના કુશ અન્વયમાં જન્મેલા ધ્રુવસંધિ રાજાને તેની મનોરમા નામની મોટી સ્ત્રીની કૂખે થએલો પુત્ર. એ મોટો થયો એટલે ભારદ્વાજ ઋષિયે એને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને વેદવેદાંગનું તેમ જ ધનુર્વિદ્યાનું પણ શિક્ષણ આપ્યું. કેમકેઃ– અયોધ્યાના પુષ્પ રાજાના પૌષ્ય અથવા ધ્રુવસંધિ રાજાને મનોરમા અને લીલાવતી એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. મનોરમાને સુદર્શન અને લીલાવતીને શત્રુજિત નામે પુત્રો હતા. એકદા ધ્રુવસંધિ અરણ્યમાં મૃગયા સારુ ગયો હતો, ત્યાં તેને સિંહે મારી નાંખ્યો. અયોધ્યામાં આ વાતની જાણ થતાં રાજાની ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયા કરવામાં આવી. પછી વસિષ્ઠ ઋષિ અને મંત્રીઓએ મળીને વિચાર કરીને સુદર્શનને ગાદીએ બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે એ મોટી પટ્ટરાણીનો પુત્ર હતો. એ દરમ્યાન મનોરમાના પિતા કલિંગ દેશાધિપતિ વીરસેન અને લીલાવતીના પિતા અવંતી દેશાધિપતિ યુધાજિત્ એમ બન્ને રાજાઓ અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા. યુધાજિત્ રાજા સુદર્શનને રાજ્યાભિષેક કરવા દે નહિ. એ કહેતો હતો કે સુદર્શનના કરતાં શત્રુજિત્ ઉમ્મરે મોટો છે, માટે એનો હક્ક છે. વીરસેન કહેતો હતો કે શત્રુજિત્ મોટો હોય તેમાં શું? પટ્ટરાણીનો પુત્ર હોવાથી સુદર્શનનો જ હક્ક છે. એવો પુત્ર નહાનો હોય તદાપિ મોટો મનાય છે; એવો વસિષ્ઠાદિનો નિર્ણય ખરો છે. વીરસેનનું કહેવું યુધાજિત્ માન્ય કરતો નહોતો. આ ઉપરથી બન્ને રાજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થતાં તેમાં મનોરમાનો પિતા વીરસેન મરાયો. યુધાજિતે પોતાના દોહિત્રને ગાદી પર બેસાડયો અને મનોરમા અને સુદર્શનને કેદ કરું અગર મારી નંખાવું ધારી તેમને ખોળતો હતો. વિદલ્ભ નામના પ્રધાનને એની આ ધારણાના ચેતા પ્રથમથી જ પહોંચ્યા હતા, તેથી તેણે મનોરમાને અને સુદર્શનને અયોધ્યામાંથી નસાડી, બધી હકીકત જણાવી તેમને ભારદ્વાજ ઋષિના આશ્રમમાં સોંપ્યાં. (દેવીભાગ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૪-૧૫).

યુધાજિતે મનોરમા અને સુદર્શનને ખોળવા બધી અયોધ્યા તળે ઉપર કરી. પરંતુ તેમનો તેને પત્તો લાગ્યો નહિ. પછી એણે રાજ્યની

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી અને પોતાને દેશ ગયો. થોડા જ કાળમાં એને બાતમી મળી કે મનોરમા અને સુદર્શન ભારદ્વાજ ઋષિને ત્યાં છે. એથી પોતે ત્યાં જઇને કહેવા લાગ્યો કે એ બન્નેને મારે સ્વાધીન કરી દો. ઋષિયે કહ્યું કે એ બન્નેયે મારો આશ્રય લીધો છે, માટે હું તમને નહિ આપું. યુધાધાજિત્ કહે મારા શત્રુઓને તમારે આશ્રય આપવો જ જોઇતો નહોતો. એ છતાં આશ્રય આપ્યો તો ભલે, પણ હવે તેમને મારે સ્વાધીન કરી દો. નહિતર મારે બળાત્કારે લઇ જવાં પડશે. ભારદ્વાજે કહ્યું બહુ સારુ તારામાં બળ હોય તો લઈ જા મારી ના નથી. (**દેવી ભા૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૬**).

ભારદ્વાજનું વચન સાંભળી યુધાજિતનું મન રૂહેજ ડગડગ્યું. એણે પોતાના પ્રધાનને પુછ્યું કે હવે શું કરવું. પ્રધાને કહ્યું, ભારદ્વાજે તને કહ્યું કે બળ હોય તો લઈ જા, એનો અર્થ એટલો જ દેખાય છે કે એમનું રક્ષણ કરવાને પોતે સમર્થ છે. આમ છતાં પણ જો તું આગ્રહ જ કરીને બળાત્કાર કરીશ તો વિશ્વામિત્રની પેઠે પરાભવ પામીશ. રાજાએ વિશ્વામિત્ર કોણ, કોનાથી અને કેવી રીતે પરાભવ પામ્યો હતો એ પુછતાં પ્રધાને વસિષ્ટની ગાય બળાત્કારે વિશ્વામિત્રે લીધાનો અને પરિણામે હાર પામવાનો બધો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. એ સાંભળીને યુધાજિતે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો. એણે ઋષિને વંદન કરી પોતાને સ્વદેશ જવાની આજ્ઞા માગતાં ભારદ્વાજે કહ્યું કે:-

दया सर्वत्र कर्तव्या दैवाधीनमिदंजगत् ॥
हुंकर्यया किं नृपश्रेष्ठ यद्भाव्यं तद्भवष्यिति॥२८॥
वज्रं तृणायते राजन् दैवयोगा न्न संशयः ॥
तृणं वज्रायते क्वापि समये दैवयोगतः ॥२९॥

આ સાંભળીને યુધાજિત્ અવંતી ગયો. આમ ભારદ્વાજના આશ્રયમાં અને એમના આશ્રમમાં હોવાથી ઉપર કહી ગયા તેમ તેનો ઉપનયન સંસ્કાર ભારદ્વાજે કર્યો હતો. (**દેવી ભા૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૭**).

નાનપણમાંથી જ સુદર્શનના મનમાં આદિશક્તિ ઉપર સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ હતો. એ જોઇને ભારદ્વાજે આદિશક્તિની પૂજા સંબંધી સર્વ વિધિ ઉત્તમ પ્રકારે એને શિખ્યો હતો. ઋષિની પ્રેરણા પ્રમાણે એ ઉપાસના કરતો હતો. આદિશક્તિની એના ઉપર એટલી પ્રસન્નતા થઇ હતી કે, તેવામાં કાશીના સુબાહુ નામે રાજાની કન્યા શશિકળાને સ્વપ્નામાં જઇને એને સુદર્શનને પરણવાની આજ્ઞા કરી. સ્વપ્ન જોઇને શશિકળા જાગી ગઇ અને એને સઘળી બીના પોતાની માતાને જણાવી. એણે પોતાના પતિને આ વાત કહેતાં એણે કહ્યું કે એ તો ઠીક, પણ એ રાજ્યભ્રષ્ટ થએલાને હું મારી કન્યા શી રીતે પરણાવું? પછી પોતાની કન્યા પરણવા યોગ્ય થઇ ધારી એણે એનો સ્વયંવર કરવાનું ઠરાવ્યું. એણે અનેક રાજાઓને તેડાવ્યા. શશિકળાએ જોયું કે પોતાનો બાપ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તતો નથી, તેથી તેણે પોતાનો નિશ્ચય ઓર દઢ કર્યો. (**દેવી૦ ભા૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૮**).

સ્વયંવરની તૈયારી થતી હતી. અનેક રાજાઓ પણ આવવા માંડ્યા હતા. એટલે શશિકળાએ એક બ્રાહ્મણને ગુપ્તપણે સુદર્શન પાસે મોકલ્યો. ભારદ્વાજ તે કાળે ચિત્રકૂટ પર્વત પર રહેતો હતો ત્યાં આ બ્રાહ્મણ ગયો. એણે સુદર્શનને શશિકળાના સ્વપ્નની વાત કરી અને કહ્યું કે તમને શશિકળાએ સ્વયંવરમાં તેડ્યા છે. સુદર્શને વિદર્ભ પ્રધાન મારફત શૃંગવેરના કિરાતાધિપને ત્યાંથી એક રથ માગી અણાવ્યો અને તેમાં આવેલા બ્રાહ્મણ સહિત પોતે સુબાહુના નગરમાં આવ્યો. બીજા રાજાઓના સત્કાર ભેગો એનો પણ સત્કાર થયો, અને ઉતારા વગેરેનો બંદોબસ્ત થયો. (**અ૦ ૧૯**)

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સ્વયંવરને દિવસે બધા રાજાઓ મંડપમાં મળ્યા છે, તેમાં અવંતી દેશાધિપતિ યુધાજિત્ પણ પોતાના દોહિત્ર શત્રુજિતને અયોધ્યાથી લઇને આવ્યો હતો, તે આવીને મંડપમાં બેઠો. સુદર્શન પણ આવીને મંડપમાં બેઠો. રાજા અને સુદર્શન વચ્ચે કાંઇ સંવાદ થયો. પછી સુબાહુ અંતઃપુરમાં ગયો અને શશિકળાને કહે કે સ્વયંવર મંડપમાં ચાલ. પણ શશિકળાએ પિતાને ચોખ્ખું કહી દીધું કે હું કાંઈ મંડપમાં આવતી નથી. રાજા કહે તું મંડપમાં તો ચાલ; તારે પરણવું હોય તેને પરણજે. એમાં મારી ના નથી. પરંતુ શશિકળાએ કશું સાંભળ્યું જ નહિ. (અ૦ ૨૦). હવે સુબાહુ મોટી સંકડામણમાં આવી પડયો. એકઠા થએલા રાજાઓને કહેવું શું? પછી ધૈર્ય રાખીને પોતે મંડપમાં આવી બધાને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે મારા પર કૃપા કરીને આજે બધા પાછા જાઓ, કેમકે મારી કન્યા આજે મંડપમાં આવતી નથી. કહે છે કે કાલે આવીશ. આ સાંભળીને બધા રાજાઓ પોતપોતાને ઉતારે પાછા ગયા.

રાજાઓ ગયા એટલે સુબાહુ પોતાની કન્યા શશિકળા પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે તું આમ કરીશ એમ હું નહોતો જાણતો. એમ જાણતો હોત તો બધા રાજાઓને બોલાવત નહિ, અને મેં ન બોલાવ્યા હોત તો જ સારુ. હવે તું શું કરવા ધારે છે એ ખરેખરું કહે. શશિકળા કહે મેં આપને પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે હું સુદર્શનને જ પરણીશ. આમ છતાં આપે આગ્રહ કરીને બધાને બોલાવ્યા તેમાં હું શું કરું? હું કાલે પણ મંડપમાં આવીશ એમ આપ ધારશો નહિ. હવે મારી વિનતિ એટલી જ છે કે આજે રાત્રે સુદર્શન જોડે છાનીમાની પરણાવો. પછીની વાત પછી. આપ ફીકર કરશો નહિ. કેમકે જો કે સુદર્શન અહીં એકલો આવ્યો છે પણ એ એવો બળવાન છે કે એ સઘળા રાજાઓનો પરાભવ કરશે, અને આપને કાંઈ પણ ઇજા થવા દેશે નહિ. આ મારો દઢ નિશ્ચય છે એમ માનજો. આ ઉપરથી સુબાહુએ પોતાની કન્યા શશિકળાનું લગ્ન રાતોરાત સુદર્શન સાથે કર્યું. (દેવી૦ ભા૦ ૩ સ્કં અ૦ ૨૧-૨૨).

બીજે દિવસે સવારે સઘળા રાજાઓએ જાણ્યું કે સુબાહુએ પોતાની કન્યાનું લગ્ન સુદર્શન સાથે કર્યું. સઘળા રાજાઓ ક્રોધથી ધુઆંપુંઆં થઇ ગયા. તેમાં યે યુધાજિત્ તો ઘણો જ ક્રોધાયમાન થયો. શત્રુજિતને મોખરે કરીને સઘળા રાજાઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. તેમણે સુબાહુને કહાવ્યું કે જો તારે આમ જ કરવું હતું તો તેં અમને અહીં બોલાવ્યા શું કરવા? આમ દેખતે ડોળે અમારું અપમાન કર્યા બદલ તને સજા જ કરવી ઘટે છે. સુબાહુ પણ સુદર્શનને મોખરે કરીને યુદ્ધ કરવા સામે આવ્યો.

શક્તિનું સ્મરણ કરીને સુદર્શને યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. થયું એમ કે શક્તિએ અનેકરુપે ત્યાં પ્રગટ થઇને એક ક્ષણમાં બધા રાજાઓને પરાભવ પમાડયા. યુધાજિત્ અને એના દોહિત્ર શત્રુજિતને તો ઠાર જ માર્યા. (દેવી૦ ભા૦ ૩ સ્કં અ૦ ૨૩),

શત્રુજિત અને યુધાજિત્ના મરાવાથી સઘળા રાજાઓ સુદર્શનને શરણે આવ્યા, અને વિનતિ કરી કે તું મહાશક્તિને પાછી વાળી એનું અમને સવિસ્તર વર્ણન કર. સુદર્શને શક્તિની પ્રાર્થના કરવાથી શક્તિ ત્યાંથી અંતર્ધાન પામી. સુદર્શને રાજાઓને શક્તિનું માહાત્મ વર્ણવીને કહ્યું. (અ૦ ૨૪). રાજાઓ સંતોષ પામીને તેમણે શશિકળા અને સુદર્શનના પ્રગટ વિવાહના સમારંભમાં ભાગ લીધો. સુબાહુએ બધા રાજાઓને યથાયોગ્ય સત્કાર કરી તેમને પોતપોતાને દેશ વળાવ્યા.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુદર્શનને રાજાએ અપાર દ્રવ્ય, દાસ, દાસી, અશ્વ, ગંજ, રથ, વસ્ત્રાભૂષણ, અલંકાર ઇ૦ આપી તેની મહત્તા વધારો; તેને શશિકળા સાથે વિદાય કર્યો. સુદર્શન ત્યાંથી ભારદ્વાજને આશ્રમે ગયો. ઋષિને મળી તેમનો આશીર્વાદ લઇ પોતે અયોધ્યા ગયો. મંત્રીઓએ એને રાજ્યાભિષેક કર્યો.

રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સુદર્શને પોતાની ઓરમાન માતા લીલાવતીનું પોતાની સગી માના જેવું જ સન્માન અને રક્ષણ કર્યું. લીલાવતીને એથી ઘણો સંતોષ થયો. શશિકલાને પેટે સુદર્શનને અગ્નિવર્ણ નામે પુત્ર થયો હતો. (**દેવી૦ ભાગ૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૨૫**).

સુદર્શના. સૂર્યવંશી દુર્યોધન રાજાની કન્યા અને આઠની અંકસંજ્ઞાવાળા સુદર્શન રાજાની માતા થાય. એ અગ્નિની ભાર્યા થતી. (**ભા૨૦ અનુ૦ ૨–૧૯**).

સુદંષ્ટ્ર. રામની સેનાનો એક બળવાન વાનર. (**વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ અ૦ ૩૬**).

સુદક્ષિણ. પાંડવોના સમયમાં કાંબોજ દેશાધિપતિ હતો તે. ભારતના યુદ્ધમાં આ દુર્યોધનના પક્ષમાં ગયો હતો, અને અર્જુનને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (**ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૯૨; સ૦ અ૦ ૨૭**).

સુદક્ષિણ (૨). પૌંડ્રક વાસુદેવના મિત્ર કાશીના રાજાનો પુત્ર. શ્રીકૃષ્ણે એના બાપને માર્યો હતો માટે શ્રીકૃષ્ણને મારવાને એણે રુદ્રનું તીવ્ર તપ આદર્યું હતું. રુદ્ર એના પર પ્રસન્ન થયા અને એનો અભિપ્રાય જાણીને એને કહ્યું કે તું અભિચાર પ્રયોગ વડે દક્ષિણ અગ્નિનું સેવન કર, એટલે એ અબ્રાહ્મણનો સત્વર નાશ કરશે. રુદ્ર આ પ્રમાણે કહીને અંતર્ધાન થયા; પછી એણે જાદુ પ્રયોગથી અગ્નિનું સેવન કર્યું. અગ્નિ આથી તત્કાળ દ્વારકા પર ગયો. પરંતુ કૃષ્ણ તો બ્રહ્મણ્ય–બ્રાહ્મણોને માનનારા હોવાથી ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને આવીને સુદક્ષિણ ઉપર જ પડ્યો. જેથી એ મરણ પામ્યો. મૂળમાં એમ છે કે કૃષ્ણે ચક્ર મુક્યું. પણ રુદ્રના વરદાનમાં જ કૃષ્ણને કશું બાધા થાય એમ ન હોવાને લીધે કૃષ્ણને ચક્ર મુકવાનું પ્રયોજન જ નહોતું. (**ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૬**).

સુદક્ષિણા. એકની સંજ્ઞાવાળા દિલીપ રાજાની સ્ત્રી.

સુદામા. દશાર્ણ દેશનો રાજા. આ રાજા ચેદિ દેશના રાજા વીરબાહુ અને વિદર્ભ દેશના અધિપતિ ભીમ અથવા ભીમક–દમયંતીના પિતા–એમનો સસરો થતો હતો. ચેદિના સુબાહુનો અને દમયંતીનો માતામહ. (**ભા૨૦ ૯૦ ૬૬–૧૪**).

સુદામા (૨). મોદાપુરનો અધિપતિ એક રાજા. (**ભા૨૦ સ૦ ૨૮–૧૧**).

સુદામા (૩). કર્ણનો પુત્ર. વૃષસેનાની પછી જન્મેલો. દ્રૌપદીના સ્વયંવર કાળે એને યુદ્ધમાં અર્જુને માર્યો હતો. (**ભા૨૦ આ૦ ૨૧૮–૩૨**).

સુદામા (૪). ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ; એની રાજધાની મોદાપુર. (**ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯**)

સુદામા (૫). ચારની અંકસંજ્ઞાવાળા દેશનો રાજા. એ વામદેવ રાજાનો ભાઇ હતો. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. (**ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩**).

સુદામા (૬). ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત.

સુદામા (૭). સીરધ્વજ જનકનો મંત્રી.

સુદામા (૮). ગોલોકમાં શ્રીકૃષ્ણનો સખા.

સુદામાન. દેશ વિશેષ. (**ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯–૫૫**).

સુદામિની. વસુદેવના ભાઇ શમીકની સ્ત્રી અને સુમિત્ર અને અર્જુનની માતા.

સુદાસ. સૂર્યવંશી પૂરુકુળના સર્વકામ અથવા સર્વકર્માનો પુત્ર. સર્વકામને વખતે નળ નામે પણ વર્ણવ્યો છે. મિત્રસહ રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુદાસ (૨). સોમવંશી પૂરુકુળના અજમીઢના પુત્ર નીળ રાજાના વંશના મુદ્ગલ પાંચાળ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

વંશના ચ્યવન રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ બૃહદ્રથ હતું. સહદેવ નામનો એને એક પુત્ર હતો.

સુદાસ (૩). સોમવંશી પૂરુકુળના પાંડવ વંશના તિમિ રાજાના પુત્ર બૃહદ્રથનો પુત્ર. એને શતાનીક નામે પુત્ર હતો.

સુદાસ (૪). એક યવન જાતિનો રાજા. એ જાતે ઘણો અવિનયી હોવાથી નાશ પામ્યો હતો. પૂર્વે વેનરાજા તેમ જ નહુષ રાજા પણ જાતે ઉદ્ધત અને અવિનયી હોવાથી નાશ પામેલા છે. એ રાજાઓના નામની સાથે ઉદ્ધતોમાં આ સુદાસનું નામ પણ ગણાવ્યું છે, તે ઉપરથી આ રાજા ઘણો પુરાતન હોય એમ જણાય છે.

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमि रेव च॥४१॥
(મનુસ્મૃ૦ અ૦ ૭).

સુદિન. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૦૦).

સુદિવા. એક ઋષિ. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૫૦-૧૬)

સુદૃષ્ટ. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૧)

સુદેવ. દમયન્તીના ભાઈનો મિત્ર, એક બ્રાહ્મણ. (ભા૨૦ વ૦ ૬૫-૩૩, ૬૮-૨૩)

સુદેવ (૨). કાશીના રાજા હર્યશ્વનો પુત્ર. એને વીતહવ્યે હરાવ્યો હતો. એનો પુત્ર તે દિવોદાસ (ભા૨૦ અનુ૦ ૮-૧૪).

સુદેવ (૩). અમ્બરીષનો સેનાપતિ. (ભા૨૦ શાં૦ ૬૮-૫). અમ્બરીષ મરીને સ્વર્ગે ગયો, ત્યાં પોતાની પહેલાં મરણ પામેલા સેનાપતિ સુદેવને ઉત્તમ પ્રકારના ભોગ ભોગવતો દીઠો. એણે ઇન્દ્રને પૂછ્યું કે આણે યજ્ઞ કર્યો નથી અને ક્રિયા પુણ્યે કરીને આલોક પામ્યો છે ? ઇન્દ્રે કહ્યું કે એ યુદ્ધરૂપી યજ્ઞમાં ન્યાય પુરસ્સર વર્ત્યો છે, એ પુણ્યે.
(ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૬૮).

સુદેવ (૪). એક દેવ વિશેષ. (તુષિત શબ્દ જુઓ).

સુદેવ (૫). સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત અન્વયમાં જન્મેલા દેવક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રિજો પુત્ર.

સુદેવ (૬). યૌવનાશ્વ રાજાનો ભાઇ (યૌવનાશ્વ શબ્દ જુઓ).

સુદેવ (૭). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના હરિત અથવા વૃક રાજાનો પૌત્ર, ચંપ રાજાનો પુત્ર. વિજય અને સુતેજા નામે એને બે પુત્રો હતા.

સુદેવ (૮). દાશરથિ રામના સમયમાં વિદર્ભ દેશનો રાજા. એને શ્વેત અને સુરથ નામે બે પુત્રો હતા. (વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૭૮)

સુદેષ્ણ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯).

સુદેષ્ણ (૨). શ્રીકૃષ્ણનો રુકિમણીને પેટે થએલો પુત્ર.

સુદેષ્ણા. સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન બલિરાજાની સ્ત્રી. દીર્ઘતમસ ઋષિ પાસે એણે પતિની આજ્ઞાથી, અંગ, વંગ, કલિંગ, પુણ્ડ્ર અને સુહ્મ એમ પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કરાવ્યા હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૧૩-૫૧; ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ ૨૩; હરિવં ૧-૩૧).

સુદેષ્ણા (૨). પૂર્વમત્સ્ય દેશાધિપતિ વિરાટ રાજાની સ્ત્રી. કીચકની માસીની દિકરી. કેકય રથકારની બીજી સ્ત્રી માલવ્યાની પુત્રી. કીચકો એની બીજી સ્ત્રીના પુત્રો હતા. (ભા૨૦ વિ૦ ૨૦-૧૬). ઉત્તર કુમાર એનો પુત્ર થાય. એની પુત્રી ઉતરા અભિમન્યુને પરણાવી હતી. (ભા૨૦ વિ૦ ૨૧-૧૯).

સુદેષ્ણા (૩). ગાન્ધારરાજ સુબલની પુત્રી, ગાન્ધારીની બહેન અને શકુનિ, અને ધૃતરાષ્ટ્રની એક સ્ત્રી. (ભા૨૦ આ૦ ૧૧૪-૨૩).

સુંદ૦ નિકુંભનો પુત્ર અને ઉપસુંદનો ભાઇ. (સુંદોપસુંદ શબ્દ જુઓ).

સુંદરા સાર્વભૌમ રાજાની સ્ત્રી કૈકયી. જયત્સેનની માતા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩-૧૫).

સુંદોપસુંદ. હિરણ્યકશિપુના વંશના નિકુંભ નામના દૈત્યના પુત્રો. એ બન્નેએ વિંધ્યા-

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ચળ પર્વત ઉપર ઉગ્ર તપ કર્યું હતું. તપને યોગે બ્રહ્મદેવની પાસેથી વરદાન મળ્યું હતું કે તમે બન્ને એક બીજાને મારશો નહિ ત્યાં સુધી અમર થશો. સંતોષ પામીને બન્ને ભાઈઓએ પૃથ્વિ પર ભમીને યજ્ઞ યાગનો ભંગ કરવા માંડયો. એમનું આવું તોફાન બહુ જ થયું ત્યારે ઇન્દ્રને કાને વાત ગઇ. આપસમાં એકબીજાના માર્યા વગર મરે નહિ, એમ હોવાથી ઇન્દ્રે બે ભાઇઓમાં તૂટ પાડવાનો વિચાર કર્યો. એણે વિશ્વકર્મા પાસે એક ઘણી જ લાવણ્યમયી સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરાવી. તલ તલ જેવડા રત્નની બનેલી સૌંદર્યની મૂર્ત્તિ હતી માટે એનું નામ તિલોત્તમા પાડયું હતું. ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી આ અપ્સરા તિલોત્તમા સુદોપસુંદની નજરે પડી. બન્ને જણા એના પર મોહિત થઇ એને વરવાને સારુ માંહોમાંહી લઢી પડયા; અને આપસમાં એક બીજાને મારી નાંખ્યા. (ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૨૦૯–૨૧૨). આ અપ્સરા તિલોત્તમા પૂર્વ જન્મે બ્રાહ્મણી હતી અને અનુચિત કાળે તીર્થમાં નહાવાને લીધે શાપને લીધે અપ્સરા થઇ હતી. (ડાઉસન પા૦ ૩૧૯).

સુધુ. સોમવંશી પૂરુકુળના ચારુપદ રાજાનો પુત્ર. એ બહુગવ રાજાનો પિતા થાય.

સુધુમ્ન. ચક્ષુર્ભનુને નડ્વલાને પેટે થએલા અગિયાર પુત્રોમાંનો એક. કોઇ કોઇ ઠેકાણે એને પ્રદ્યમ્ન નામે પણ કહ્યો છે. શંખ ઋષિના ભાઇ લિખિત ઋષિની પાસે આવીને ચોરીની સજા જે હાથ કાપવા, તે સજા મને કરો કહી હાથ કપાવનાર તે આ જ રાજા. (શંખલિખિત શબ્દ જુઓ).

સુધુમ્ન (૨). વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઇલરાજાનું બીજું નામ.

સુધન્વ. સોમવંશી પૂરુકુળના અજમીઢ વંશના કુરુ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. એને કોઇ કોઇ જગાએ સુધન્વા એ નામે કહ્યો છે. એને સુહોત્ર નામે પુત્ર હતો.

સુધનુ (૨). એ નામનો સંશપ્તકમાં હતો તે એક રાજા.

સુધન્વા. બગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા ઋષિના પુત્રો પૈકી એક. એ એક સમય કેશિની નામે રાજકન્યાને ઘેર ગયો હતો. ત્યાં પ્રલ્હાદ પુત્ર વિરોચન આવ્યો હતો. એની અને વિરોચનની વચ્ચે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની શ્રેષ્ઠતાને લઇને વાદવિવાદ થયો હતો જેમાં એણે વિરોચનને હરાવ્યો હતો. (ભા૦ અનુ૦ ૩૨–૪૩; સ૦ ૯૦–૬૭; ઉ૦ ૩૫).

સુધન્વા (૨). દાશરથિ રામ અને એમના ભાઇઓને ધનુર્વિદ્યા શિખવનાર એક બ્રાહ્મણ. (વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૧૦૦).

સુધન્વા (૩). ઇંદ્ર દેશનો રાજા. એણે સીરધ્વજ જનકની પાસે સીતાનું માગું કર્યું હતું. સીરધ્વજે એમને એમ એને સીતા પરણાવવાની ના કહી હતી. કહ્યું હતું કે આ મારું શંકરધનુષ્ય છે તેનો ભંગ કર એટલે હું તને સીતા પરણાવું. એ એ બોલી કબૂલ ન કરે અને જનક એને સીતા પરણાવે નહિ. પછી એ મોટી સેના લઇને મિથિલા ઉપર ચઢી આવ્યો, અને સીરધ્વજને તેમ જ એની પ્રજાને ઘણો ત્રાસ આપ્યો. આથી ક્રોધે ભરાઇ જનકે એવી દૃઢતાથી યુદ્ધ કર્યું કે એણે યુદ્ધમાં સુધન્વાને ઠાર મારી એની રાજધાની સાંકશ્યા નગરી પડાવી લઇ ત્યાં પોતાના ભાઇ કુશધ્વજને ગાદીએ બેસાડયો.

આ સુધન્વાને કંબુગ્રીવ નામે પુત્ર હતો. (વા૦ રા૦ બાળ૦ સ૦ ૭૧).

સુધન્વા (૪). દુર્યોધન પક્ષનો સંશપ્તક રાજાઓમાંનો એક.

સુધન્વા (૫). એકની અંકસંજ્ઞાવાળા સુધનુનું બીજું નામ.

સુધન્વા (૬). ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા–પાંચાલ્ય. એને યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

માર્યો હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩-૫૬; દ્રો૦ ૧૨૨-૪૩-૪૮).

સુધન્વા (૭) હંસધ્વજ રાજાના પુત્રોમાંનો એક.

સુધર્મા. પૃથુ રાજાના સમયમાં મનુષ્ય જાતિનો પૂર્વ દિગ્પાળ. (મત્સ્ય૦ અ૦ ૮).

સુધર્મા (૨) ઇન્દ્રના સારથિ માતલીની સ્ત્રી. એની પુત્રીનું નામ ગુણકેશ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૯૭-૧૯).

સુધર્મા (૩). પૂર્વ દશાર્ણ દેશનો રાજા. રાજસૂય દિગ્વિજયમાં એના પરાક્રમથી ખુશ થઇ ભીમસેને એને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૩૦ ૫-૬).

સુધર્મા (૪). અક્રૂરના પુત્રો પૈકી એક.

સુધર્મા (૫). દુર્યોધન પક્ષનો સંશપ્તકમાંનો એક રાજા.

સુધર્મા (૬). દુર્યોધનનો પુરોહિત (ઉપાધ્યાય) બ્રાહ્મણ. (ભા૨૦ શાં૦ ૩૬-૫, ૪૩-૧૪).

સુધર્મા (૭). પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૩૪; ઉ૦ ૧૫૧-૬૫; સ્ત્રી૦ ૨૬-૨૪).

સુધામા. પ્રિયવ્રતપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સાત પુત્રો પૈકી ચોથો પુત્ર.

સુધામા (૨). ઉપર કહેલા સુધામાનો દેશ.

સુધામા (૩). ક્રૌંચ દ્વીપમાંનો ચોથો દેશ.

સુધામા (૪). ચાક્ષુષ મન્વંતર માંહ્યલા સપ્તર્ષિ-યોમાંનો એક.

સુધાર્મિક. કેરલ દેશના અધિપતિ ચંદ્રહાસ રાજાનો પિતા.

સુધૃતિ. સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના રાજ્યવર્ધન રાજાનો પુત્ર. નર નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુધૃતિ (૨). વિદેહવંશી મહાવીર્ય જનકનો પુત્ર. એ ધૃષ્ટકેતુ જનકનો પિતા થાય.

સુનંદ. કૃષ્ણના-વિષ્ણુના પાર્ષદગણમાંનો એક.

સુનંદા. ચેદિ દેશના રાજા વીરબાહુની કન્યા.

સુનંદા (૨). નીલધ્વજ રાજાની સ્ત્રી. (જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૧).

સુનંદા (૩) એક માગધી. સોમવંશી પૂરુપુત્ર જનમેજયની ભાર્યા. પ્રાચીન્વાનની માતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૧૦).

સુનંદા (૪). ચેદિરાજ સુબાહુની બ્હેન. નળના ત્યાગ કરીને જતા રહ્યા બાદ દમયંતી ઘણી જગાએથી હાડમાર અને હેરાન થઇને આ સુનંદાને ત્યાં પેટ સાટે રહી હતી. (ભા૨૦ વ૦ ૬૨-૭૬).

સુનંદા (૫). ભરતની ભાર્યા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩).

સુનય. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાંડવ વંશના પરિપ્લવ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે મેધાવિ રાજા.

સુનસા. ભારતવર્ષીય નદી. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯).

સુનક્ષત્ર. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન બૃહદ્બળ વંશના મરુદેવ રાજાનો પુત્ર. એને કિન્નરાશ્વ અથવા પુષ્કર નામનો પુત્ર હતો.

સુનક્ષત્ર (૨). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ વંશના નિરમિત્ર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે બૃહત્સેન.

સુનાભ. વિષ્ણુના ચક્રનું નામ,

સુનાભ (૨). લંકામાં આવેલો એક નહાનો પર્વત. (વા૦ રા૦ સું૦ ૨૦ સ૦ ૫૬).

સુનાભ (૩). એક ક્ષત્રિય, કટદેશાધિપતિ. એને રાજસૂય દિગ્વિજયમાં અર્જુને જિત્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૨૭-૧૨).

સુનાભ (૪). ક્ષત્રિય સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૫). એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો, (ભા૨૦ ભી૦ ૮૮-૧૩).

સુનાભ (૫). એક પર્વત વિશેષ, જે કુબેરની સેવામાં છે તે. (ભા૨૦ સ૦ ૧૦-૩૩).

સુનામા. કંસનો ભાઇ, એને બલરામે માર્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૧૪-૩૫; ૫૪-૨૫).

સુનામા (૨). ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૨).

સુનામા (૩). સુકેતુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. એને સુવર્ચા નામે ભાઇ હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૯).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુનીતિ. ઉત્તાનપાદ રાજાની બે રાણીઓમાંની મોટી. એનું બીજું નામ સુનૃતા હોય એમ જણાય છે. એને ધ્રુવ અને કીર્ત્તિમાન એવે નામે બે પુત્ર હતા.

સુનીથ. શિશુપાલનું બીજું નામ (ભા૨૦ સ૦ ૮–૧૧; ૪૨–૬).

સુનીથ (૨). એક રાજર્ષિ.

સુનીથ (૩). સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશના સંતતિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુકેતન.

સુનીથ (૪). નહુષ કુળના પૂરુરાજાના વંશમાંના જરાસંધ વંશમાં જન્મેલા સુબળ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સત્યજિત્.

સુનીથ (૫). પૂરુકુળના પાંડવ વંશના સુષેણ રાજાનો પુત્ર. નૃચક્ષુ રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુનીથા. મૃત્યુદેવની કન્યા અને અંગરાજાની સ્ત્રી. વેનરાજા આનો પુત્ર થાય.

સુનેત્ર. ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૨).

સુપર્ણ. પ્રાધાને ઉદરે થએલા દેવગંધર્વોમાંનો એક. (ભા૦ આ૦ ૬૬–૪૭).

સુપર્ણ (૨). એક ઋષિ. (ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૮–૨૦).

સુપર્ણ (૩). ગરુડનું એક નામ. ગરુડની માતા વિનતા કદ્રની દાસી થઇને રહી હતી. એને છોડાવવાને ગરુડે સ્વર્ગમાંથી અમૃત આણી આપવાનું માથે લીધું હતું. એ અમૃત લેવા સ્વર્ગમાં ગયો, અને ઇન્દ્રને વિનવ્યો કે મને અમૃતનો કળશ આપો. ઇન્દ્રે ના કહેવાથી તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને લાગ્યું કે આ આપણાથી જિતાય એવો નથી. એટલે એના ઉપર પોતાનું વજ્ર ફેંકયું. આ વજ્ર દધીચ ઋષિના અસ્થિનું બનાવેલું હતું એ ગરુડ જાણતો હતો તેથી ઋષિના માનની ખાતર એણે પોતાનું એક પર–પિંછું દેવલોકમાં ખેરવ્યું. અમૃત કળસ તરત જ પાછો લાવું છઉં કહીને, અમૃતનો કલશ લઈને ત્યાંથી નિકળી આવ્યો. ગરુડે ખેરવેલા પિંછાનું સૌંદર્ય જોઇને દેવો ચકિત થઈ ગયા અને એમણે ગરુડનું સુપર્ણ એવું નામ પાડયું.

સુપર્ણ (૪). મુનીને પેટે થએલા દેવગંધર્વો પૈકી એક.

સુપર્ણ (૫). પ્લક્ષદ્વીપનો એક પર્વત.

સુપર્ણ લોક. ગરુડ લોક એ દેશમાં ઇન્દ્રનો સારથિ માતલિ ગયો હતો. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧).

સુપર્વા. રુચિપર્વા નામના દુર્યોધન પક્ષના એક રાજાને મારનાર પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૬–૫૩).

સુપાટલ. રામની સેનાનો એ નામનો એક નામાંકિત વાનર. (વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૩૩).

સુપાર્શ્વ. એ નામનો એક પર્વત હતો કે દેશ હતો તેનો નિર્ણય કરાતો નથી.

સુપાર્શ્વ (૨). મેરુના આધારભૂત પર્વતમાંનો એક. (ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧૬).

સુપાર્શ્વ (૩). પૂરુકુળના હસ્તિ રાજાના પુત્ર મીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશના દૃઢનેમિ રાજાનો પુત્ર. એને સુમતિ નામે પુત્ર હતો.

સુપાર્શ્વ (૪). ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે લઢેલો એક રાજા.

સુપાર્શ્વ (૫). રાવણના સચિવોમાંનો એક.

સુપાર્શ્વ (૬). એ નામનો એક પ્રખ્યાત ક્ષત્રિ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૨૯).

સુપાર્શ્વક. વિદેહવંશી શ્રુતાયુ જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ચિત્રરથ જનક.

સુપુષ્પિત. સૂર્યવંશી સુભવ રાજાનો પુત્ર. વંશાવળીમાં આનું નામ નથી; પાંડવોના સમયમાં એ કુલિંદ દેશાધિપતિ હતો.

સુપ્તઘ્ન. રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. (વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૯).

સુપ્રતીક. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશ વંશના પ્રતીકાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે મરુદેવ. કોઇ કોઇ ઠેકાણે આને સુપ્રતીપ પણ કહ્યો છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુપ્રતીક (૨). એક ઋષિ. એ પોતાના ભાઇ વિભાવસુ ઋષિના શાપને લઈને ગજયોનિ પામ્યો હતો. (૩ સુભદ્ર શબ્દ જુઓ). એને હરિત રુપે હતો ત્યારે ગરુડ ખાઇ ગયો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૨૬-૧૭).

સુપ્રતીક (૩). ભગદત્તનો હરિત. (ભા૨૦ ભી૦ ૬૫-૨૪).

સુપ્રતીક (૪). એક દિગ્ગજ. (ભા૨૦ ભી૦ ૬૨-૬૪).

સુપ્રતીપ. એકડાની અંકસંજ્ઞાવાળા સુપ્રતીકનું નામાન્તર.

સુપ્રભ. અગ્નિથી ઉત્પન્ન થએલો એક ઋષિ.

સુપ્રભા. વદાન્યની પુત્રી અને અષ્ટાવક્રની સ્ત્રી. (ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦-૧૨).

સુપ્રભા (૨). સરસ્વતી નદીના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક. (ભા૨૦ શ૦ ૩૬-૪).

સુપ્રભા (૩). સ્વર્ભાનુ દાનવની કન્યા અને નમુચિ નામના અસુરની સ્ત્રી.

સુપ્રભા (૪). કૃશાશ્વ પ્રજાપતિની બે કન્યામાંની એક. એ કાન્તિવાન હતી. એ પોતાની બહેન જયાની શોકય થતી હતી. (વા૦ ૨૦ આ૦ સ૦ ૨૧).

સુપ્રભાતા. પ્લક્ષદ્વીપમાંની એક નદી.

સુપ્રયોતા. સહ્યાદ્રિ, પર્વતમાંથી નિકળેલી એક નદી. (ભા૨૦ ભી૦ ૬-૨૧).

સુપ્રવૃદ્ધ. સૌવીર દેશનો એક સામાન્ય ક્ષત્રિ. ત્યાંના રાજા જયદ્રથનો ભાઇ.

સુપ્રિયા. એક અપ્સરા. અરિષ્ટાની પુત્રી. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૫૧).

સુબળ. ગાંન્ધાર દેશનો અધિપતિ. શકુની અને ગાન્ધારીનો પિતા. એને વૃષક, બૃહદ્બળ ઇત્યાદિ ઘણાએ પુત્રો હતા.

સુબળ (૨). સોમવંશી પૂરુકુળોત્પન્ન જરાસંધ વંશના સુમતિ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુનીચ રાજા.

સુબળ (૩). ગોકુળમાંનો ગોપ વિશેષ.

સુબળ (૪). હંસધ્વજ રાજાના પુત્રોમાંનો એક.

સુબાલક. બ્રહદ્દત્ત રાજાના બે મંત્રીપુત્રોમાંનો એક. (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ).

સુબાહુ. રૈવત મન્વંતરમાં થઈ ગએલા સપ્તર્ષિ-ઓમાંનો એક.

સુબાહુ (૨). એક અપ્સરા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૫૦).

સુબાહુ (૩). નલરાજાના સમયમાં ચેદી દેશનો રાજા. એને ઘેર દમન્તી દાસી થઇને ગુપ્ત રહી હતી. એ વીરબાહુનો પુત્ર થતો હતો. (ભા૨૦ વ૦ ૬૨-૪૫, ૬૬-૧૫).

સુબાહુ (૪). ઇક્ષ્વાકુ કુળના શત્રુઘ્નના બે પુત્રો-માંનો મોટો. શત્રુઘ્નની પછી મધુરા અથવા મથુરાનો અધિપતિ એ જ થયો હતો. (વા૦ ૨૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૦૮).

સુબાહુ. (૫). કાશીનો રાજા. ધ્રુવસંધિ રાજાના પુત્ર સુદર્શનને આણે પોતાની કન્યા શશિ-કળા પરણાવી હતી. (૧૩ સુદર્શન શબ્દ જુઓ).

સુબાહુ (૬). ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૬૪; ભી૦ ૬૬-૨૭; ક૦ ૪૬-૮).

સુબાહુ (૭). અક્રૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

સુબાહુ (૮). ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા. યુદ્ધમાં યુયુત્સુએ આના હાથ કાપી નાંખ્યા હતા.

સુબાહુ (૯). દુર્યોધન પક્ષની સહાયાર્થે સંશપ્તક રાજાઓમાંનો એક.

સુબાહુ (૧૦). હિમાલયના તળેટીના પ્રદેશનો એક કિરાતાધિપતિ. ગંદમાદન પર્વત પર જતાં આવતાં એણે યુધિષ્ઠિરનું ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું હતું. (ભા૨૦ વ૦ સ૦ ૧૪૦).

સુબાહુ (૧૧). તાટકા રાક્ષસીના બે પુત્રોમાંનો એક. મારીચનો મોટો ભાઇ.

સુબાહુ (૧૨). કૃષ્ણના કાલિંદીને પેટે જન્મેલા પુત્રોમાંનો એક.

સુબાહુ (૧૩). રામની સેનાનો એક વાનર.

સુબાહુ (૧૪). કુલિન્દાધિપતિ ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ વ૦ ૧૭૬-૧૧).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુબાહુ (૧૫) સર્પ વિશેષ. (**ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૪**).

સુભગ. ગાંધાર રાજ સુબળનો એક પુત્ર અને શકુનિનો ભાઇ. એને રાત્રિ યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (**ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૭**).

સુબ્રહ્મણ્ય. સ્કંદનું એક નામ. (સ્કંદ શબ્દ જુઓ).

સુબુદ્ધિ. બભ્રુવાહનનો મંત્રી.

સુભગા. પ્રાધાની પુત્રી, એક અપ્સરા. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૪૬**).

સુભદ્ર. પ્રિયવ્રતના પુત્ર ઇધ્મજિહ્વના સાત પુત્રોમાંથી ત્રીજો પુત્ર.

સુભદ્ર (૨). ઉપર કહેલા સુભદ્રનો દેશ.

સુભદ્ર (૩). પ્લક્ષદ્વીપમાંનો ત્રીજો દેશ.

સુભદ્ર (૪). દક્ષિણ સમુદ્રની તીરે પૂર્વે હતું એ ઘણું વિશાળ વડનું ઝાડ. સુપ્રતિક અને વિભ્રમવસુ નામના બે ભાઇઓ પરસ્પર શાપ દઇને કાચબા અને ગજની યોનિ પામ્યા હતા, તેમને ખાવાને માટે એકેક હાથમાં એકેકને લઇને ગરુડ આ વૃક્ષ ઉપર બેઠો હતો. (**વા૦ ૨૦ અ૨૦ સ૦ ૩૫**).

સુભદ્ર (૫). સોમવંશી વસુદેવને પૌરવીની કુખે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

સુભદ્ર (૬). ભદ્રાને પેટે શ્રીકૃષ્ણને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

સુભદ્રક. રુદ્રગણ વિશેષ.

સુભદ્રા. દેવકીને ઉદરે વસુદેવને થએલી પુત્રી. શ્રીકૃષ્ણની નાની બહેન. એમના જન્મ પછી ઘણે વર્ષે એનો જન્મ થયો હતો. એ જ્યારે લાયક ઉમ્મરની થઇ ત્યારે એને દુર્યોધનને પરણાવવી એવી બળરામની ઇચ્છા થઇ.

દરમ્યાન એમ બન્યું કે, પાંડવો દ્રુપદ રાજાના નગરથી આવીને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહેતા હતા, તેવામાં અર્જુનને તીર્થે જવું પડે એવો પ્રસંગ બન્યો. આમ તીર્થયાત્રા કરતો કરતો અર્જુન દ્વારકા આવ્યો. કૃષ્ણની અને એની નગર બહાર એકાંતમાં ભેટ થઇ. તે વખત કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે સુભદ્રા પરણવા યોગ્ય-ઉપવર-થઇ છે, તે તને પરણાવવી એમ મારી ઇચ્છા છે. પણ એ બાબત બળરામની મરજી જુદી જ છે. આમ હોવાથી હું તારા આવ્યાની વાટ જ જોતો હતો.

હવે તું આમ કર કે, થોડા દિવસમાં બધા યાદવો રેવતાચળ પર્વત પર યાત્રાએ જનાર છે તે વખત તું આવીને સુભદ્રાને હરી જા. પણ એતો અગાડી જતાં વિચારવાનું છે. હાલ તો વૈરાગ્યશીલ બની જા. તું સન્યાસીને વેષે દ્વારકામાં આવીને રહે. હું જ બળરામની આગળ તારી પ્રશંસા કરી એ તારું દર્શન કરવા આવે એવી ગોઠવણ કરીશ. બળરામની તારા પર આસ્થા બેસશે અને એ તને પોતાને ઘેર લાવશે. પછી એવી યુક્તી કરીશ કે બળરામ જ પોતે સુભદ્રાને તારી સેવામાં રાખે. તારે માત્ર નાસાગ્રદૃષ્ટિ રાખીને સ્થિર અને શાંત રહેવું. સ્ત્રીઓ તરફ તો નજરે નાંખવી નહિ. આમ કર્યું એટલે આપણું કાર્ય ફતેહ! આવો મંત્ર કરીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં આવ્યા.

શ્રીકૃષ્ણના દ્વારકામાં જતાં જ અર્જુને દ્વારકામાં જઇને નાસાગ્રદૃષ્ટિ કરીને એક જગાએ સ્થાનક જમાવ્યું. મહા વૈરાગ્યશીલ સન્યાસી ગામમાં પધારેલ છે એ વાત ફેલાતી ફેલાતી બળરામ સુધી પહોંચી. બળરામ પોતે સન્યાસીનું દર્શન કરવા ગયા અને સન્યાસીનાં લક્ષણો જોઈ આનંદ પામતા, તેને પોતાને ઘેર લઇ આવ્યા. નાનાં છોકરાં અને નાની મોટી સ્ત્રીઓ સઘળાંએ આવી સન્યાસીનાં દર્શન કર્યાં. સુભદ્રા તો સન્યાસીની સેવામાં જ રહેવા માંડી.

રૈવત પર્વતની યાત્રાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. બલરામે સન્યાસી મહારાજને એક રથમાં બેસાડ્યા. નિરંતર મહારાજની સેવા કરનારી સુભદ્રા પણ એ જ રથમાં બેઠી. આ પ્રમાણે ધારેલી ગોઠવણ થતાં શ્રીકૃષ્ણે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સન્યાસી મહારાજને સાન કરતાં તેમણે રથ હાંકીને ઇંદ્રપ્રસ્થનો પંથ પકડયો !

આ સમાચાર જાણતાં જ બલરામને ક્રોધ વ્યાપ્ત થઇ ગયો; અને બન્નેને પકડીને પાછાં ઘેર લાવવા કેટલાક યાદવોને મોકલ્યા. પણ અર્જુને તેમને સંભાળપૂર્વક–માર્યા જાય નહિ એમ–હરાવી પાછા કાઢયા અને તેમને કહ્યું કે બલરામને નિવેદન કરજો કે સુભદ્રાને અર્જુન હરી ગયો. સન્યાસી મહારાજ તો અર્જુન છે જાણી સુભદ્રાને આનંદ થયો અને યાદવો પણ પાછા વળ્યા. સન્યાસી તો અર્જુન હતો, એમ સાંભળતાં જ બલરામને વિશેષ ક્રોધ થયો. કેમકે એણે કપટ કરીને સુભદ્રાનું હરણ કર્યું હતું. પછી પોતે એના પર ચઢી જઇને એને પકડીને પાછો આણવાની વૃત્તિ જણાવતાં, કૃષ્ણે કહ્યું કે એમ કરવાથી ફળ શું ? આમ કરીશું તો આપણે આપણી ફોઇની સગાઇ ન રાખી એવું જણાશે. આવી આવી વાત કરી બળરામને શાંત પાડયા. અર્જુનને સન્માનપૂર્વક પાછો અણાવ્યો. એમણે ઉત્તમ સમારંભ કરીને સુભદ્રાનું અર્જુન સાથે લગ્ન કર્યું. અર્જુન દ્વારકામાં વર્ષથી જ્યાદે જ્યાદે રહ્યો અને પછી બન્ને જણાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયાં. સુભદ્રાને અભિમન્યુ નામે પુત્ર હતો. (ભા૨૦ આ૦ સ૦ ૨૨૧).

સુભદ્રા (૨). કામધેનુની પુત્રી. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨–૬).

સુભવ. સુપુષ્પિત રાજાનો પિતા.

સુભાનુ. કૃષ્ણનો સત્યભામાની કૂખે જન્મેલો પુત્ર.

સુભાળ. વીરવર્માના પુત્રોમાંનો એક.

સુભાષણ. વિદેહવંશીય યુયુધા નામના જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે શ્રુતજનક.

સુભીમ. પાંચજન્ય અથવા તપ નામના અગ્નિયે યજ્ઞમાં નાશ કરનારા પંદર દેવો–અસુરોને ઉત્પન્ન કર્યા, તેમાંનો એક. તેમાંના સુભીમ, અનિભીમ, ભીમ, ભીમબળ અને અબળ એ પાંચ યજ્ઞધ્વંશ કરનારા અસુરોને પહેલા ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તે પછી તપ અગ્નિયે સુમિત્ર, મિત્રવાન્, મિત્રયજ્ઞ, મિત્રવર્ધન અને મિત્રધર્મા એમને ઉત્પન્ન કર્યા. અને તે પછી સુરપ્રવીર, વીર, સુરેશ, સુવર્ચસ, અને સુર એમ આ પંદર દેવો (અસુરો) પાંચ પાંચને જ્યાંથે–ત્રણ મંડળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. તેઓ યજ્ઞમાં અનેક તરેહના વિક્ષેપ નાંખે છે. તેમને વેદીની બહારથી ભાગ અપાય છે. એમ હોવાથી એઓ અંતર્વેદી જ્યાં અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું હોય ત્યાં જતા નથી.

देवान्यज्ञमुपश्चान्यान्सृजन्प ञ्चदशोत्तरान् ॥ १० ॥
सुभीम मतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
एतान्यज्ञमुपः पञ्चदेवानप्य सृजत्ततः ॥ ११ ॥
सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्द्धनम् ।
मित्र धर्माण मित्येतान् देवानभ्य सृजत्ततः॥ १२॥
सुप्रवीरं वीरं च सुरेशं च सुवर्चसम् ।
सुराणामपि भर्तारं पञ्चैतान सृजत्ततः ॥ १३॥
त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक् पृथक्।
मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतान्यज्ञयाजिनः
॥ १४ ॥
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्धविः ।
स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च॥ १५॥
बहिर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
तत्रै ते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत्
॥ १६ ॥
(ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨ ૧૦–૧૬).

સુભૂમિકા. સરસ્વતી તીરે આવેલું તીર્થ વિશેષ. અપ્સરાઓને રહેવાની ભૂમિ. (ભા૨૦ શ૦ ૩૮–૭).

સુભ્રાજ. કાર્તિકસ્વામી દેવોના સેનાની પદે સ્થાપિત થતી વખતે તેમને સૂર્યે પોતાના બે અનુચરો નઝર કર્યા હતા તેમાંનો એક. બીજા અનુચરનું નામ ભાસ્વર હતું.

सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददा प्रीतः प्रतापवान्॥ ३१॥
(ભા૨૦ શ૦ ૪૬–૩૧).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુભ્રાટ્. વૈવસ્વતમનુનો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧-૫૬).

સુભ્રૂ. રોહિણીની કૂખે થએલા વસુદેવના પુત્રોમાંથી એકનું નામાન્તર.

સુમંગળ. બગડાની સંજ્ઞાવાળા અત્રિ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સુમંગળ (૨). સુમંગળઋષિનું કુળ.

સુમંડળ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. અર્જુને દિગ્વિજય વખતે આ દેશ જિત્યો હતો.

સુમતિ. વરુણલોકમાંનો એક અસુર વિશેષ.

સુમતિ (૨). સૂર્યવંશીય નૃગરાજાનો પુત્ર. એને ભૂતજ્યોતિ નામનો પુત્ર હતો.

सुहनुर्दुर्मूखः शङ्खः सुमनाः सुमतिस्ततः ।
[illegible]रो महापार्श्वः क्रथनः पितरस्तथा ॥१७॥

*

तस्यां वरुणदेवं धर्म पाशधरं सदा ।
उपासते महात्मानं सर्वे सुचरितव्रताः ॥२१॥
(ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૬).

સુમતિ (૩). પ્રિયવ્રતવંશના ઋષભદેવના પુત્ર ભરતને પંચજની સ્ત્રીથી થએલા પાંચ પુત્રો પૈકી મોટો પુત્ર. એના બાપ ઋષભદેવની પેઠે જ આ પણ નગ્ન રહેતો હતો. આ ઉપરથી નાસ્તિક લોકો એને દેવ કહેતા. એને વૃદ્ધસેના નામની સ્ત્રી હતી. એને પેટે દેવતાજિત્ નામે પુત્ર થયો હતો. (ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧૫).

સુમતિ (૪). સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન વિશાલવંશના સોમદત્ત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે જનમેજય. આ સુમતિ દાશરથિ રામના સમયમાં દશરથ છતાં વિશાલા નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો.

સુમતિ (૫). સોમવંશી પૂરુકુળના રૌદ્રાશ્વના પુત્ર ઋતેયુનો પૌત્ર અને અંતિભાર રાજાનો પુત્ર. રૈભ્ય નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુમતિ (૬). પૂરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમિઢના વંશના સુપાર્શ્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સન્નતિમાન રાજા.

સુમતિ (૭). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન અજમીઢવંશના કુરુ રાજાના પુત્ર સુધનુના અન્વયમાંના જરાસંધ વંશના ઘમત્સેન રાજાનો પુત્ર. એને સુશ્રવ નામે પુત્ર હતો.

સુમતિ (૮). સૂર્યવંશી સગર રાજાની સ્ત્રી વૈદર્ભી તે જ. સગરના સાઠ હજાર પુત્રોની માતા. એનું બીજું નામ પ્રભા હતું એમ જણાય છે.

સુમતિ (૯). દાશરથિ રામના પુત્ર લવની બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી.

સુમતિ (૧૦). યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાંનો એક ઋષિ. (ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૪).

સુમતિ (૧૧) હંસધ્વજ રાજાનો મુખ્ય પ્રધાન.

સુમતિ (૧૨). અર્જુન પુત્ર બભ્રુવાહનનો સેનાપતિ.

સુમતિ (૧૩). હવે પછી થનારા આઠમા સાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

સુમંતુ. ચાલુ મન્વંતરના આરંભમાં જે પહેલો સ્વયંભુ નામે વ્યાસ થયો હતો તેના ચાર શિષ્યોમાંનો અથર્વવેદ જાણનારો શિષ્ય.

ततः स महर्षि विद्वाञ्शिष्यानाहूय धर्मतः
सूमन्तुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव स्वमात्मजम् ॥८७॥
(ભા૦ આ૦ ૬૪ ૭૯-૮૦).

बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः।
सूमन्तु जैमिनि पैलो व्यास शिष्यास्तथा वयम्
(ભા૨૦ સ૦ ૪-૧૭).

સુમંતુ. ચાલુ ચોકડીમાં દ્વાપરને અંતે કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસનો એ નામનો શિષ્ય.

સુમન. સર્પ વિશેષ. (ભા૨. આ. ૩૫-૯).

સુમના. કેકય દેશની એક સ્ત્રી. જેને પતિવ્રત માહાત્મ્ય સંબંધે શાંડિલ્યની જોડે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ અનુ૦ ૧૮૫).

સુમના (૨). વરુણ લોકમાંનો અસુર વિશેષ. ભા૨૦ સ૦ ૬-૧૭).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુમના (૩). ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુળમાં થએલો એક રાજર્ષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૮-૧૨).

સુમના (૪). કિરાતરાજ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૩૬).

સુમના (૫). કેકય દેશના રાજાની કન્યા.

સુમનસા. ઋષભદેવ વંશના ભરત રાજાના કુલોત્પન્ન મધુ રાજાની સ્ત્રી. વીરવ્રત રાજાની માતા.

સુમનુ. શાંડિલ્ય ઋષિનો શિષ્ય એક રાજા. (ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૭).

સુમલ્લિક. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૫).

સુમાગધ. દાશરથિ રામની સભામાંનો એક મસ્કરો.

સુમાલી. વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર.

સુમાલી (૨) રાવણનો માતામહ એક રાક્ષસ. એની સ્ત્રી તે કેતુમતી. એની દિકરીનું નામ કૈકસી. (માલ્યવાન શબ્દ જુઓ).

સુમિત્ર. સૂર્ય વંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન અંતરિક્ષ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો. એના પુત્રનું નામ બૃહત્ અથવા બૃહદ્રાજ.

સુમિત્ર (૨). સૂર્ય વંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના સુરથ રાજાનો પુત્ર. આ સુમિત્ર એને સંતતિ ન હોવાથી એ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો.

સુમિત્ર (૩). સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત્ પુત્ર વૃષ્ણિના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

સુમિત્ર (૪). સોમવંશી વસુદેવના ભાઇ શમીકને સુદામિનીની કૂખે થએલા બે પુત્રોમાંનો મોટો.

સુમિત્ર (૫). હૈહયવંશી એક રાજા. આ હૈહય કુળ તે સૂર્યવંશીય કે ચન્દ્રવંશી એ સંબંધે નિર્ણય થતો નથી. આ રાજાને ઋષભની સાથે "આશા" એ વિષય પર સંવાદ થયો હતો. (ભા૦ શાં૦ અ૦ ૧૨૫-૬).

સુમિત્ર (૬). શ્રીકૃષ્ણનો જાંબુવતીની કૂખે થએલો એક પુત્ર.

સુમિત્ર (૭). પુલિંદ નગરના અધિપતિ જે બે ભાઇઓ હતા તેમાંનો નાનો. રાજસૂય દિગ્વિજયમાં ભીમસેને જિતેલો. (ભા૨૦ સ૦ ૩૦-૧૦).

સુમિત્ર (૮). પાંડવોના દિગ્વિજયમાં અર્જુને જિતેલો સૌવીર રાજા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૫૧-૪૦).

સુમિત્ર (૯). ભાર્ગવ વંશનો ફેનપા ઉપનામ વાળો એક ઋષિ. વાછરડાં ધાવ્યા પછી તેના મોંને રહેંટેલું દુધનું ફીણ જ પોતે ખાઇને રહેતો માટે એનું નામ આ પાડયું હતું. ગાયના મહિમાને અંગે એની કથા છે. (ભા૨૦ સ૦ ૪; અનુ૦ આ૦ ૧૨૦).

સુમિત્ર (૧૦). અભિમન્યુનો સારથિ. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૩૫-૩૨).

સુમિત્ર (૧૧). દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર. એને સૌમિત્ર પણ કહેતા. એને જયદ્રથે માર્યો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૨૧૮-૩૦).

સુમિત્ર (૧૨). અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨-૧૨).

સુમિત્ર (૧૩). યુધિષ્ટિરની સભાનો સભાસદ એક ઋષિ.

असितो देवलाः सत्यः सर्पिमालो महाशिराः।
अर्वा वसुः सूमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः॥१६॥
ऐते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः।
उपासते महात्मानं सभायामृषि सत्तमाः॥२५॥
(ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૪).

સુમિત્રા. દશરથ રાજાની ત્રણ મુખ્ય રાણીઓમાં બીજી. મગધદેશાધિપતિ શૂર રાજાની પુત્રી અને લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નની માતા. (ભા૨૦ વ૦ ૨૭૫-૮)

સુમીઢ. સોમવંશી સુહોત્રનો પુત્ર. અજમીઢ અને પુરુમીઢનો ભાઇ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧-૧૮).

સુમુખ. નારદની સોબતમાં મયે રચેલી પાંડવોની સભા જોવા ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવેલો એક ઋષિ.

સુમુખ (૨). રામની સેનાનો એક વાનર.

સુમુખ (૩). સુપર્ણ-ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૨; ભી૦ ૬-૧૪).

સુમુખ (૪). પોતાના અવિનયને લઇને નાશ પામેલો એક પ્રાચીન રાજા. (૪. સુદાસ શબ્દ જુઓ).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુમુખ (૫). સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૪). ઇન્દ્રના સારથિ માતલિની ગુણકેશી નામની કન્યાનો વિવાહ આની જોડે થયો હતો. ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૪-૨૯).

સુમુખી. એક અપ્સરા. (ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦-૪૮).

સુમેધસ. અગસ્ત્ય કુળનો એક ઋષિ. એને સુમેધા પણ કહ્યો છે.

સુમેધા. સુમેધસનું નામાન્તર.

સુમેધા (૨). એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ સુરથ શબ્દ જુઓ).

સુમેધા (૩). સીરધ્વજ જનકની સ્ત્રી.

સુહ્મ. સોમવંશીય અનુકુલોત્પન્ન બલિ રાજાના ૭ પુત્રો પૈકી ચોથો પુત્ર. આ સુહ્મ બલિએ પોતાની સુદેષ્ણા નામની સ્ત્રીને પેટે દીર્ઘતમા ઋષિ પાસે ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો.

સુહ્મ (૨). ધ્રુન્દ્રપ્રસ્થની ઉત્તર અને પૂર્વે આવેલો દેશ વિશેષ.

સુયજ્ઞ. ત્રિજ વસિષ્ઠ ઋષિનો પુત્ર. આ કદી કદી દાશરથિ રામનું પુરોહિતપણું કરતો હતો.

સુયજ્ઞ (૨). દાશરથિ રામની સભાનો એક મંત્રી.

સુયજ્ઞ (૩). ઉશીનર દેશનો એક રાજા. આ પાંડવોની પહેલાંનો હશે. (ભા૨૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૨).

સુયજ્ઞા. સોમવંશીય મહાભૌમની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ અયુતાનાયી. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૧૯).

સુયોધન. દુર્યોધનનું બીજું નામ. યુધિષ્ઠિર દુર્યોધને આ નામે બોલાવતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૧૧-૭).

સુયોધન (૨). સુર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના વિકુક્ષિ રાજાના અનેના નામના પુત્રનું બીજું નામ.

સુરકૃત. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ અનુ૦ ૭-૫૭).

સુરજા. પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૫૦).

સુરતા. પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૫૦).

સુરથ. સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંનો એક રાજા. એ ઉત્તમ ગુણાલંકૃત હોઇ પ્રજા પાલનમાં સદા તત્પર હતો. પણ મ્લેચ્છો સાથે એને ઘણો વિરોધ પડી એઓએ એની સાથે જબરો યુદ્ધ પ્રસંગ પાડયો. યુદ્ધમાં હારવાથી એ યુક્તિ કરીને અશ્વારૂઢ થઇ નાઠો, તે એક ઘોર અરણ્યમાં ગયો. જતાં જતાં રાજધાનીથી ત્રણ યોજન દૂર જતાં એણે સુમધ્વા નામના ઋષિનો રમ્ય આશ્રમ દીઠો. એ ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો અને અંદર જઇને ઋષિને વંદન કર્યું. ઋષિએ એનો સત્કાર કરી, એની સઘળી હકીકત સાંભળી એને પોતાને ત્યાં જ રાખ્યો. રાજા ત્યાં રહેતો હતો તેવામાં દુઃખનો માર્યો એક વૈશ્ય ત્યાં આવ્યો. એ વૈશ્યનાં સ્ત્રી પુત્રોએ એનું સઘળું દ્રવ્ય લઇ લેઇ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકયો હતો. આ ઉપરથી એને સંસારનાં સંબંધીઓ ઉપરનો વિશ્વાસ ઉઠી જઇ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી એ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યો હતો. સુરથ રાજા અને આ વૈશ્ય બે સમદુઃખી હોવાથી તેમની વચ્ચે સખ્ય થયું.

એક સમયે સુરથ અને વૈશ્ય વાતો કરતા હતા તેમાં સંસારમાં આવાં વિઘ્નો કેમ આવે છે એ વાત નિકળી. તે ઉપરથી બન્ને જણાએ ઋષિને પૂછયું. ઋષિયે કહ્યું કે પ્રાણીમાત્ર કર્મ પરતંત્ર છે, માટે જેવો જેવો કર્મનો સંચય હોય તેને અનુસરીને સુખ અને દુઃખ ભોગવવાનું છે. આ કહી ઋષિયે કહ્યું કે તમારા કર્માનુસાર મારા મનમાં એવી કલ્પના થાય છે કે તમે બે જણા જો આદ્યશક્તિનું આરાધન કરો તો તમારૂં આરાધન સકામ અગર નિષ્કામ જેવું હશે તદનુસાર તમને ફળ મળશે. બન્ને જણાએ એ વાત ભલે એમ કહીને કબૂલ કરી. પછી ઋષિયે તેમને દેવીના અર્ચન વિધિનો ઉપદેશ કર્યો. ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે જ બન્નેએ આદ્ય-

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

શક્તિને ઉપાસી, અને ભક્તિ પુરસ્સ પોતાનું આચરણ એવું રાખ્યું કે થોડા જ સમયમાં તેમને દેવીનો સાક્ષાત્કાર થયો. તમારી શી ઇચ્છા છે એમ દેવીએ પુછતાં વૈશ્યે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા બતાવી. સુરથ રાજાએ આ લોકના ઐશ્વર્યની વાંછના કરી. દેવીએ વૈશ્યને સ્વર્ગે મોકલ્યો અને રાજાને કહ્યું કે જા, તારૂં રાજ્ય તને પાછું મળશે. તું બીજે જન્મે વિવસ્વાન આદિત્યનો સાવર્ણિ નામે પુત્ર થઇશ. એ અવતારમાં મારું ફરીથી અર્ચન કરીશ જેના પ્રભાવે કરીને તું વૈવસ્વત મન્વંતર પૂરો થયા પછી સાવર્ણિ નામનો મનુ થઇશ. આમ વરપ્રદાન કરી આદ્યશક્તિ અંતર્ધાન પામી. (દેવી ભા૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૩૨-૩૫).

સુરથ (૨). જ્યારે દાશરથિ રામે અશ્વમેધ કર્યો ત્યારે આ સુરથ રાજા ચેદિ દેશની રાજધાની શુક્તિમતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. રામના અશ્વમેધનો ઘોડો એણે બાંધ્યો. એણે મારૂતિ વગેરેને બાંધી કેદ કર્યા. પછી રામ સ્વતઃ ત્યાં ગયા અને સુરથને જિતીને એમણે મારૂતિ વગેરેને છોડવી અશ્વ પાછો આણ્યો. (જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૨).

સુરથ (૩). સુર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના અંતરિક્ષ વંસના રણુક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુમિત્ર.

સુરથ (૪). સોમવંશી પૂરુકુળના અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર જન્હુરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વિદૂરથ.

સુરથ (૫). વિદર્ભ દેશાધિપતિ સુદેવ રાજાનો પુત્ર.

સુરથ (૬). અશ્વત્થામાએ મારેલો દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૭-૧૮૦).

સુરથ (૭). દુર્યોધન પક્ષના સંશપ્તક રાજાઓમાંનો એક.

સુરથ (૮). સિંધુ દેશાધિપતિ જયદ્રથનો પુત્ર. યુધિષ્ટિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તે સમયે અર્જુન પોતાના નગર ઉપર ચઢી આવે છે એવું સાંભળતાં વાંત જ બીકને લીધે એના પ્રાણ નિકળી ગયા હતા. પરંતુ કૃષ્ણે એને સજીવ કરી તેની માતા દુઃશલાની સાથે હસ્તિનાપુર આણ્યો હતો. (ભા૨૦ અશ્વ૦ ૭૮-૨૩-૨૯; જૈમિતિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૧).

સુરથ (૯). જયદ્રથનો મિત્ર એક શિબિ દેશનો રાજા.

સુરથ (૧૦). ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

સુરથ (૧૧). હંસધ્વજ રાજાનો પુત્ર.

સુરથ (૧૨). કૃપાચાર્યનો ચક્રરક્ષક. (ભા૨૦ વિ૦ ૬૧-૧૭).

સુરથ (૧૩). યમસભાવાસી એક રાજર્ષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૮-૧૧).

સુરથ (૧૪). શિબિ વંશનો એક ક્ષત્રિય. કોટિકાશ્યનો પિતા. (ભા૨૦ વ૦ ૨૬૭-૪).

સુરથા. અનુકુળોત્પન્ન ઉશીર રાજાની સ્ત્રી, અને શિબિ રાજાની માતા.

સુરથા (૨). વિરાટ રાજાની પહેલીવારની સ્ત્રી. એને સ્વેત અને શંખ એમ બે પુત્રો હતા. (ભા૨૦ વિ૦ ૨૧-૧૭).

સુરપ્રવીર. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨ -૧૩).

સુરભ. વીરવર્માના પુત્રોમાંનો એક.

સુરભર્તા. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨-૧૩).

સુરભિ. કશ્યપ ઋષિની તેર કન્યાઓમાંની એક.

સુરભિ (૨). કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રી ક્રોધાની કન્યાઓમાંની એક. એને રોહિણી અને ગંધર્વી કરીને બે પુત્રીઓ હતી.

સુરભિ (૩). વંશૈકસારા નદીને તીરે આવેલું એક વન વિશેષ.

સુરભિ (૪). દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા અને કશ્યપની ભાર્યા. નન્દિની નામે વસિષ્ટની ધેનુની માતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૬૭; સ૦ ૧૧-૪૦; ઉ૦ ૧૦૨ અનુ૦ ૧૪૩-૪૧).

સુરભિપતન. સહદેવે પોતાની દિગ્વિજય યાત્રા-

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

માં જીતેલું દક્ષિણ દિશામાં આવેલું નગર વિશેષ.

સુરભિમાન્. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૨૮).

સુરભી. સુરભિ શબ્દ જુઓ.

સુરભીપત્તન. સુરભિપત્તન તે જ. (ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૭૦).

સુરમન. સ્વર્ગ સંબંધી જે દેવોનાં વ્રત છે તેમાંનું એક.

સુરસા. કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા. એના પુત્રો તે બધા નાગ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૭૫; સ૦ ૧૧–૩૯; ઉ૦ ૧૦૩–૪).

સુરસા (૨). કશ્યપની સ્ત્રી કાલાની નવ પુત્રીઓમાંની એક.

સુરસા (૩). ભારતવર્ષીય નદી. (ભા૨૦ ભી૦ ૯).

સુરસા (૪). મારુતિ સમુદ્ર ઓળંગીને લંકામાં જતો હતો તે વખતે એના બળ અને ચાતુર્યની પરીક્ષા કરવા કાજે દેવોએ મોકલેલી સ્ત્રી. એ રાક્ષસીનું રુપ ધારણ કરીને મારુતિની આડી આવીને ઉભી રહી. એણે મારુતિને કહ્યું કે મારા મોંમાં પ્રવેશ કર. મારુતિયે કહ્યું કે હું રામના કામ માટે જાઉ છું તે પૂરું કરી, સીતાની શોધ કરી, એના સમાચાર રામચન્દ્રને જણાવી પછી તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ. પરંતુ એણે એ વાત ન ગણકારતાં પોતાનું મોં દસ યોજન પહોળું કર્યું. એ જોઇને મારુતિ બમણો મોટો થઇ ગયો. એટલે સરસાએ પોતાનું મોં બીજાં દસ યોજન પહોળું કર્યું. ફરી મારુતિએ પોતાનું સ્વરુપ એથીએ બમણું મોટું કર્યું. આમ વધારતાં વધારતાં એનું મોં ઘણું જ મોટું થયું એટલે મારુતિએ પોતાનું સ્વરૂપ એકાએક નાનું અંગુઠા જેવડું કરી દીધું અને સુરસાના મોંમાં પ્રવેશ કરીને પાછો નિકળી આવ્યો. સુરસાને વંદન કરીને કહ્યું કે મેં તારા મુખમાં પ્રવેશ કર્યો હવે હું જાઉ છું. આ ઉપરથી સુરસાએ કહ્યું કે તું બલવાન અને ચતુર બન્ને છે માટે જા તું રામનું કાર્ય કરીશ. જા તને જય મળશે એમ આશીર્વાદ આપીને પોતે સ્વર્ગમાં ચાલી ગઇ. (વા૦ રા૦ સુ૦ સ૦ ૧)

સુરા. વરુણને જ્યેષ્ટાની કૂખે થયેલી કન્યા.

સુરા (૨). સમુદ્રમથન કાળે તેમાંથી નિકળેલી દેવી. એ સુરાની અભિમાનિની હોવાથી પ્રથમ દેવોએ અમૃત જાણીને એનો સ્પર્શ કર્યો તેથી એનું આ નામ પડયું. (મત્સ્ય૦ સ૦ ૨૪૯).

સુરાજિ. રામની સભાનો એક મશ્કરો-હાસ્યકાર.

સુરાયન. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ટ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

સુરારિ. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ ઉ૦ સ૦ ૪–૧૫).

સુરાષ્ટ્ર. ભારતવર્ષીય દેશ. આ દેશ દિગ્વિજય કરતાં સહદેવે જીત્યો હતો. એની નૈઋત્ય દિશામાં શૂર્પારક દેશ આવેલો છે. (ભા૦ સ૦ અ૦ ૩૧). આ દેશના લોકો વર્ણસંકર છે એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે.

ब्राह्याः पञ्चालाः कौरवेयास्तु धर्म्याः
सत्या मत्स्याः शूरसेनाश्च याज्याः ॥
प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः
स्तेना वाह्लीकाः संकरा वै सुराष्ट्राः ॥२८॥
(ભા૨૦ ક૦ અ૦ ૩૮).

સુરુક. ગરુડનો પુત્ર. (ભા૦ ઉ૦ ૧૦૧–૩).

સુરુચિ. ઉત્તાનપાદ રાજાની કનિષ્ટ સ્ત્રી. એનો પુત્ર તે ઉત્તમ.

સુરુચિ (૨). મહા મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં આવનારો યક્ષ. (તપા શબ્દ જુઓ).

સુરુપા. કામધેનુ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨–૮).

સુરુપા (૨). ચાલુ મન્વંતરના મરીચિ ઋષિની કન્યા અને વારુણિ અંગિરા ઋષિની સ્ત્રી. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

સુરેણુ. સરસ્વતી નદીના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક. (ભા૨૦ સ૦ ૩૯–૨૬).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુરેશ. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ ૫૦ ૨૨૨–૧૩).

સુરૈષિ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા ઋષિના કુળનો એક ઋષિ.

સુરોચન. પ્રિયવ્રતપુત્ર યજ્ઞબાહુના સાત પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

સુરોચન (૨). ઉપર કહેલા સુરોચનના દેશનું નામ.

સુરોચન (૩). શાલ્મલિ દ્વીપના સાત દેશમાંનો પહેલો દેશ.

સુરોચિ. સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના વસિષ્ઠ ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર.

સુરોદ. સાત મહાસાગરમાંનો ત્રીજો મહાસાગર. એ શાલ્મલિ દ્વીપને વિંટાયલો છે અને એની બીજી બાજુએ કંકણાકાર કુશદ્વીપ આવેલો છે. એ ચાર લાખ યોજન પહોળો છે.

સુરોમા. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૦).

સુલભા. પ્રધાન નામના રાજર્ષિની કન્યા. એ ઘણી જ જ્ઞાનવાન બ્રહ્મનિષ્ટ હોઇને પરમહંસ દીક્ષા લઇને સંન્યાસી રુપે પૃથ્વીમાં ફરતી હતી ત્યાં સુલભાએ સંન્યાસીઓના મુખથી સાંભળ્યું કે "મિથિલેશ્વર જનક રાજા મોક્ષ શાસ્ત્રમાં ઘણો કુશળ છે." એના મનમાં સંશય થયો કે આ વાત સત્ય હશે કે નહિ. પછી પોતે મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે જનક રાજાને અવશ્ય મળવું. સંકલ્પ થતાં જ પોતે યોગબળ વડે પોતાના પૂર્વરુપનો ત્યાગ કરીને ઘણું જ સુંદર રુપ ધારણ કર્યું. અતિ મનોહર ભમરાવાળી, અને કમળ સમાન રમણીય નેત્રોવાળી આ સ્ત્રીએ જેમ તીર ફેંકે તેમ શિઘ્ર ગતિ વડે મિથિલા તરફ ગમન કર્યું, અને નિમેષ માત્રમાં મિથિલા જઇ પહોંચી. વસ્તીવાળી અને સુંદર મિથિલાનગરીમાં સુલભાએ ભિક્ષા નિમિત્ત પ્રવેશ કર્યો અને એ જ બહાને જનક પાસે ગઇ. જનકને મળી ત્યારે જનક એનું સુકુમાર શરીર જોઇ પરમ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ કોણ હશે, કોની સ્ત્રી હશે, કયાંથી અને શા કારણે આવી હશે. રાજાએ એને ઉત્તમ આસનપર બેસાડી એનું સ્વાગત કર્યું. અર્ઘપાદ્ય વગેરેથી એની પૂજા કરી ઉત્તમ અન્ન વડે એને તૃપ્ત કરી. ભોજન કરી પ્રસન્ન થઇ સર્વ ભાષ્ય જાણનારા બ્રાહ્મણોની વચમાં મંત્રીઓથી વિંટાયલા રાજાને સુલભા મોક્ષ સંબંધે અનેક પ્રશ્નો પુછવા લાગી.

સુલભાના મનમાં પ્રથમથી જ સંશય હતો કે રાજા જનક મોક્ષશાસ્ત્રમાં કુશળ હશે કે નહિ. મુક્તનાં લક્ષણવાળો હશે કે નહિ. આવા સંશયથી એ યોગ વિદુષિએ પોતાના બુદ્ધિ સત્વદ્વારા રાજાના બુદ્ધિસત્વમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાનાં બન્ને નેત્રનાં કિરણો વડે રાજાના બન્ને નેત્રનાં કિરણોને સ્તબ્ધ કરી દીધાં; અને પ્રશ્ન પુછ્યા પહેલાં જ રાજાને યોગના બંધનોથી બાંધી દીધો. રાજા જનકને પણ પોતાના યોગબળના સંબંધમાં ઘણો ગર્વ હતો. એણે સુલભાના અભિપ્રાયને તરત જ જાણી લીધો. પછી બાહ્ય રાજચિન્હોથી રહિત રાજાને ત્રિદંડ વગેરે સંન્યાસનાં બાહ્ય ચિન્હો રહિત સુલભા સાથે માત્ર સૂક્ષ્મ દેહમાં સંવાદ થયો.

રાજાએ કહ્યું કે હે ભગવતિ! તેં આવી સંન્યાસ ધર્મને અયોગ્ય દીક્ષા કાં ગ્રહણ કરી છે? તું હવે કયાં જવા ધારે છે? તું કોની સ્ત્રી છે? દરેક મનુષ્યનું શાસ્ત્રાધ્યયન, વય, જાતિ વગેરે જાણવામાં આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી એની તરફ પૂજ્યભાવ બંધાતો નથી. માટે હું તારા અધ્યયન, વય અને જાતિના સંબંધમાં પ્રશ્ન પુછું છું. તારો મારી સાથે સમાગમ થયો તેથી તારે મને એ બધું જણાવવું જોઇએ. પછી રાજાએ પોતાના ગુરુ ભિક્ષુ પંચશિખનું વર્ણન કર્યું. રાજાએ મોક્ષ એ કેવળ જ્ઞાનદ્વારા જ થાય છે એ કહ્યું. કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એનું વર્ણન કરી રાજાએ એ પણ કહ્યું કે હું વાસના રહિત થયો છું. ભગવાન પંચશિખે મારી બુદ્ધિને કેવળ નિર્ણિજ કરી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

દીધી છે જેથી એની પ્રવૃત્તિ વિષયો તરફ થતી જ નથી. મારો મિત્ર ગણાતો કોઇ મારા જમણા હાથને ચંદનથી અર્ચે અને મારો શત્રુ ગણાતો કોઈ મારા ડાબા હાથને વાંસલાથી છોલે પણ મારા મનમાં બન્ને તરફ સમાન ભાવ જ રહે છે. હું આસક્તિનો ત્યાગ કરીને સિંહાસન પર બેસું છું. બીજી ઘણી વાતો કરીને રાજાએ કહ્યું કે કોઇપણ ઘરમાં રહ્યો છતાં પણ યમનિયમાદિમાં રત રહે તો તેની યોગ્યતા સંન્યાસી જેવી જ છે. કોઇપણ સંન્યાસી સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા છતાં રાગ, દ્વેષ, પરિગ્રહ, માન, દંભ તથા સ્નેહાદિનું સેવન કરે તો તે સંન્યાસી છતાં યે ગૃહસ્થ જેવો જ છે. સંન્યાસીને પણ ત્રિદંડાદિ, બાહ્યચિન્હ વગર પણ કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. છત્રચામરાદિ છતાં પણ આસક્તિ વગરના મને મોક્ષપ્રાપ્તિ ન થાય એવું કાંઇ છે જ નહિ. હું આ પ્રમાણે મોક્ષ પામી મુક્ત થયો છું છતાં તારા યોગના પ્રભાવથી મને તારા તરફ આદરભાવ થયો છે.

પરંતુ હું તને કહું છું તે સાંભળ. તારું આ સ્વરુપ કેવળ ત્રણ ગુણોથી ઉત્પન્ન થએલું હોઇને યોગાનુષ્ઠાનને માટે તદ્દન અયોગ્ય જ છે. તારામાં આવી સુકુમારતા છે, તારું શરીર આવું રુપાળું છે અને તારું વય પણ તરુણ છે. આમ તારામાં યોગ-વિરુદ્ધ સમગ્ર સાધનો રહ્યાં છે; છતાં યોગ પણ રહ્યો છે એ જોઇ મને સંશય થાય છે. વળી તારી આ ચેષ્ટા યોગિનીના વેષને માટે અત્યંત અઘટિત છે. કાં કે હું મુક્ત છું કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાને માટે તેં બલાત્કારે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તું કદી કહીશ કે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તેં મારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે તો તે પણ અયોગ્ય જ છે. કેમકે બીજાનો નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવા રુપ કામવાસનાવાળા યોગીને સંન્યાસનું ફળ કહીએ મળતું નથી. મારા શરીરનો સંગ કરીને તેં તારા આશ્રમચિન્હનું પણ રક્ષણ કર્યું નથી. તત્વજ્ઞાન સંપાદન કરીને મુક્ત થએલા મનુષ્યે પણ વ્યભિચાર વગેરે અકાર્યોથી પોતાની અવશ્ય રક્ષા કરવી જોઇએ. મારા શરીરમાં યોગબળવડે પ્રવેશ કરીને તેં શું શું કર્યું છે તે સાંભળઃ–

તેં તારા ચિત્તથી મારા શરીરનો આશ્રય કર્યો જેથી તને વ્યભિચારનો દોષ પ્રાપ્ત થયો છે. અરે, વ્યભિચારિણી પણ પ્રથમથી સંકેત કર્યા પછી જ બીજાના નગર અગર ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે, તો તેં કોની સાથે સંકેત કરીને મારા દેશ અને રાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે? કોના સંકેતને અનુસરીને તેં મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે? તું સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ એવી બ્રાહ્મણી છે અને હું ક્ષત્રિ છું. એ બન્નેનો એક સંબંધ કદી પણ ન થવો જોઇએ. આવી વર્ણશંકરતા તારે કરવી ન જોઇએ. વળી તું સંન્યાસાશ્રમમાં રહેલી અને હું ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલો છું. છતાં મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી તેં આત્મસંકર દોષ કર્યો છે. વળી હું તારુ ગોત્ર જાણતો નથી. આમ ગોત્ર જાણ્યા વગર મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી તેં ગોત્રસંકર દોષ વહોરી લીધો છે. વળી તારો સ્વામી જીવતો હશે અગર પરદેશ ગયો હશે. એ તો નિસ્સંદેહ છે કે તું પરસ્ત્રી છે, જેથી મારે અગમ્ય છે. આથી વળી તેં ધર્મગુરુદોષ કર્યો છે. આમ તેં કેવળ અકાર્યો જ કર્યાં છે. એમ કરીને શું સિદ્ધ કરવાની તારી ઇચ્છા છે? વળી તું દુષ્ટ સ્ત્રી છે એ કહેવાનું એક કારણ એ છે કે તેં મારા પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા બતાવી છે. એમ કરીને આપણા બન્નેના ચિત્તની એકતાનો ભંગ કર્યો છે.

આ પ્રમાણે રાજાનું બોલવું સાંભળીને સુલભાએ ઉત્તર આપ્યો કે હે રાજા! જે વાક્ય વાણીના નવ દોષોથી રહિત હોય, બુદ્ધિના નવ દોષોથી મુક્ત હોય અને વાણી તથા બુદ્ધિના અઢાર ગુણોથી યુક્ત હોય તે વાક્ય જ યોગ્ય અર્થવાળું ગણાય છે. જે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

વાક્યમાં સૌક્ષ્મ્ય, સાંખ્ય, ક્રમ, નિર્ણય અને પ્રયોજન આ પાંચે ગુણ સમાયલા હોય તે વાક્ય જ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. હે રાજા! વક્તા, શ્રોતા અને વાક્ય એ ત્રણે, સંપૂર્ણ ગુણોથી યુક્ત હોય અને સિદ્ધાંતને વિરોધ ન આવે તેમ, કથાનિર્ણયમાં પ્રવેશ કરતાં હોય તો જ કહેવાનો અર્થ પ્રકાશે છે–સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. જ્યારે કોઇ વક્તા કોઇ કહેવાના વિષયમાં શ્રોતાનું અપમાન કરે છે અને પોતાના પક્ષનું જ કથન કરે છે ત્યારે તેનું વાક્ય ઉત્કૃષ્ટ અર્થવાળું થઇ શ્રોતાના હૃદયમાં ચોંટતું નથી. વળી કોઈ વક્તા પોતાના પક્ષનો આગ્રહ તજીને માત્ર શ્રોતાને અનુકુળ લાગે તેવા વિષયનુ જ પ્રતિપાદન કરે છે તેનું વાક્ય પણ દોષવાળું ગણાય છે; કેમકે તેના વાક્યમાં મધ્યસ્થ રહેલા અનેક મનુષ્યોને શંકા થાય છે. પરંતુ હે રાજા! જે વક્તા સ્વપક્ષી અને પરપક્ષી બન્નેને અનુકુળ હોય એવું ભાષણ કરે તે જ ખરો વક્તા કહેવાય છે બીજા નહિ. માટે હું જે કહું છું તે મારું વાક્ય જે અર્થયુક્ત છે તે તું એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ—

હે રાજન્! તું પ્રશ્ન કરે છે કે 'તું કોણ છે' તેનો ઉત્તર હું દઉં છઉં. શબ્દ, સ્પર્શ, રુપ, રસ, ગંધ અને પાંચે ઇંદ્રિયો વાસ્તવિક રીતે આત્માથી ભિન્ન છે તોપણ આત્માને વળગી રહ્યાં છે. મારામાં રહેલાં પંચમહાભૂતોને અથવા ઇંદ્રિયોને તું પ્રશ્ન કરતો હોય તો તે યોગ્ય જ નથી. કેમકે તેમનું સ્વરુપ જડ હોવાથી તેમને કોઇ જાતનું જ્ઞાન નથી. અને જ્ઞાનહીન જડ પદાર્થને પ્રશ્ન થઈ શકે જ નહિ. તેમ જ હું કે જે ચેતન છું તેને પણ તારાથી પ્રશ્ન થઇ શકે નહિ. કેમકે તું અને હું કાંઈ ભિન્ન નથી. આમ હોવાથી 'તું કોણ છે' એવા પ્રકારનો તારો પ્રશ્ન કેવળ અયોગ્ય જ છે. શરીરમાં રહેલી પ્રત્યેક ઇંદ્રિને પોતાનું તથા પારકાનું જ્ઞાન બિલ્કુલ છે જ નહિ. વળી ઇંદ્રિયો વ્યભિચાર કરીને કદી વર્તી શકતી નથી. એટલે કે ચક્ષુનું કામ શ્રોત્રેન્દ્રિય કરી શકતી નથી. તેમ શ્રોત્રેંદ્રિયનું કામ ચક્ષુ ઇન્દ્રિ કરતી નથી–કરી શકતી નથી. વળી ઇન્દ્રિયો અન્યોન્યના સ્વરુપને પણ જાણી શકતી નથી. ઘટ વગેરે દેખાય છે તે સારુ ચક્ષુઇંદ્રિ બીજા બાહ્યગુણોની અપેક્ષા રાખે છે. ઘટનું દર્શન થવામાં રુપ, ચક્ષુ અને પ્રકાશ એ ત્રણે પદાર્થો સહકારી ગણાય છે. દર્શનના સંબંધમાં તેમ જ બીજા સર્વ જ્ઞાન અને જ્ઞેયના સંબંધમાં પણ તેવા ત્રણ ત્રણ હેતુઓ જ હોય છે. પરંતુ સર્વ જ્ઞાન તથા જ્ઞેયના મધ્યમાં મન નામનો એક બીજો ગુણ પણ રહેલો છે. કારણ મનને લીધે જ મનુષ્ય સારા નરતાનો નિર્ણય કરવાને સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે. વળી બુદ્ધિ નામનો એક બારમો ગુણ છે, જેના વડે મનુષ્ય મનના સંશય વિષયભૂત પદાર્થોમાં 'અમુક પદાર્થ આવા પ્રકારનો છે' આવો નિશ્ચય કરે છે. આ સિવાય બીજા પણ મળીને વીસ ગુણો છે. વળી બીજા દસ ગુણો પણ છે. આ ત્રીસે ગુણો એકી સાથે જેમાં રહ્યા હોય તે શરીર કહેવાય છે. આ ત્રીસે ગુણોની ઉત્પત્તિને અંગે જુદા જુદા મત છે. **નિરીશ્વરવાદી સાંખ્યો** કહે છે કે અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિ જ આ ગુણોનું ઉપાદાન છે. **સ્થૂલદર્શી**–કણાદ વગેરે **નૈયાયિકો**–પરમાણું, અવ્યક્ત, અદૃષ્ટ અને ઇશ્વર ત્રીસ ગુણોના ઉપાદાન છે એમ જણાવે છે. **કપિલમતાનુયાયી, સેશ્વર સાંખ્ય** વળી કહે છે કે ત્રીસે ગુણોનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે. કેવળ પરમાણુઓ જ ઉપાદાન કારણ છે એમ **ચાર્વાકમત**વાળા કહે છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે વ્યક્ત (પરમાણુઓ) અને અવ્યક્ત (માયા) એ બન્ને આ ત્રીસે ગુણોનું ઉપાદાન કારણ છે, ત્યારે બીજા કહે છે કે ઇશ્વર, માયા, જીવ અને અવિદ્યા એ ચાર તત્વો પૂર્વોક્ત ત્રીસ ગુણોનાં ઉપાદાન કારણો છે, પણ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું ચિંતવન કરનારા–વેદાંતી–આચાર્યો તો એમ જ કહે છે કે પ્રાણીમાત્રનું ઉપાદાન કારણ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે. પ્રકૃતિનું મૂળ સ્વરૂપ અવ્યક્ત છે, એટલે ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે, છતાં ત્રીસ ગુણોને ઉત્પન્ન કરીને તે વ્યક્ત થઇ છે. હે રાજન્! હું, તું અને બીજાં સર્વ પ્રાણી માત્ર કેવળ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલ છે, તો પછી "તું કોણ છે" એ પ્રકારનો તારો પ્રશ્ન અજ્ઞાનનો ભરેલો છે. ગર્ભ રહ્યાના કાળથી–સંભોગથી માંડીને તે વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની સ્થિતિ અને ફેરફાર ગણાવી સુલભાએ કહ્યું કે ત્રીસે ગુણો–કળાઓ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. ગર્ભમાં જતાં, ગર્ભરૂપ થતાં, વધતાં, જન્મતાં, કુમારાવસ્થામાં, યુવાવસ્થામાં તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રતિક્ષણે નિરંતર ફેરફાર થયાં જ કરતો હોવાથી, "તું કોણ છે" એ પ્રશ્ન નિરર્થક છે. મતલબ કે પ્રશ્ન કર્યો તે સમયે મારો દેહ હતો, તે બીજી જ ક્ષણે ફેરફારવાળો થાય છે–એટલે એને એ રહેતો નથી. હું ઉત્તર આપું તે કાળે એનો એ દેહ ન હોવાથી શી રીતે ઉત્તર આપું કે હું કોણ છઉં. કોની છઉં. આમ હે રાજન! તારો પ્રશ્ન અજ્ઞાનમૂલક જ છે. સુલભાએ પછી રાજાને રાજધર્મ દુઃખદ છે; અને છત્ર ચામરાદિ પર તારો મોહ કેમ રહ્યો છે? વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો કહ્યા પછી તે બોલી કે હે રાજા, તું જો ખરો બ્રહ્મનિષ્ઠ છે તો આશ્રમો અને વર્ણોનું આત્મસ્વરુપથી ભિન્નપણું તને ખબર જ હશે. જેમ હાથમાં એક કુંડું, કુંડામાં દુધ અને દુધમાં માખી પડી હોય ત્યારે એ ત્રણે પદાર્થો વાસ્તવિક રીતે એક જ પદાર્થનો આશ્રય કરીને રહ્યા છતાં, તે તે પદાર્થો પોતાની મેળે જ અન્યોન્યથી ભિન્ન જ છે. કુંડામાં દુધનો ગુણ નથી, દુધમાં કુંડાનો નથી અને માખીમાં બીજાં બેમાંના કોઇનો નથી. આ પ્રમાણે પરસ્પર ભિન્નતાનું તને ભાન હોવા છતાં તને વર્ણસંકરતા કેમ જણાઇ?

લૌકિક દૃષ્ટિએ પણ વર્ણસંકરતાનો દોષ સંભવતો નથી. હું બ્રાહ્મણી નહિ, પણ તારી પેઠે જ ક્ષત્રિય વર્ણની છઉં. પ્રધાન નામના રાજર્ષિનું નામ તેં સાંભળ્યું જ હશે. તેના કુળમાં અવતરેલી હું સુલભા છઉં. મને સમાન પતિ ન મળવાથી ગુરુઓએ મને મોક્ષધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું. ત્યારથી આરંભી આજદિન સુધી હું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળતી સતી મુનિવ્રત આચરું છઉં. હું વેષધારિણી કપટી સંન્યાસિની નથી. હું પરદ્રવ્યનું હરણ કરતી નથી. તેમ જ વ્રતધારણપૂર્વક સ્વધર્મમાં સ્થિર રહીને ધર્મમાં સંકરતા કરતી નથી. મારી પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં હું દઢ રહું છઉં. વિચાર કર્યા વગર હું બોલતી નથી. વિચાર કર્યા વિના હું તારી પાસે આવી નથી. મેં સાંભળ્યું હતું કે, તારી બુદ્ધિ મોક્ષધર્મમાં અત્યંત આસક્ત રહેનારી છે. જેથી તારું કુશળ ઇચ્છી તારો મોક્ષધર્મ જાણવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવી છઉં. તને હું જે જે કહું છઉં તે સ્વપક્ષની સ્થાપના અગર પરપક્ષના ખંડનના હેતુથી કહેતી નથી. માત્ર તારું હિત ઇચ્છીને કહું છઉં તે તારે આદરપૂર્વક સાંભળવું ઘટે છે. જે પુરુષ પોતાનો વિજય થાય તે માટે મલ્લની પેઠે વાદવિવાદ કરવા ઉતરી પડતો નથી અને કેવળ બ્રહ્મમાં જ લીન રહે છે તે જ મુક્ત કહેવાય છે.

જેમ એક સન્યાસી શૂન્યગૃહમાં રાત્રિનો નિવાસ કરે છે તેમ હું પણ આજની જ રાત્રિ તારા શરીરમાં નિવાસ કરીશ.

હે મૈથિલ! તારા માનદાનથી તથા વાણીપૂર્વક અતિથિ સત્કારથી પૂજાયલી હું પ્રસન્ન થઇને તારા શરીરરુપી ઘરમાં આજે રહીને આવતી કાલે અહીંથી ચાલી જઇશ.

આ પ્રમાણે સુલભાનાં યુક્તિ અને અર્થવચ્છદ વાક્યો સાંભળ્યા પછી રાજા જનક

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કંઇ બોલ્યો જ નહિ; કેમકે એ વાક્યોનો પ્રતિ-ઉત્તર આપવો તે યોગ્ય જ નહોતું.

अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ।
महीमनु च चारैका सुलभा नाम भिक्षुकी॥७॥
तया जगदिदं कृत्स्न महन्त्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानास्त्रि दण्डिभिः॥८॥
साऽति सूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति ससंशया ।
दर्शने जात संकल्पा जनकस्य बभूव ह ॥९॥
तत्र सा विप्रहायाऽथ पूर्वरूपं हि योगतः ।
अबिभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ १० ॥
चक्षुर्निमेष मात्रेण लघ्वस्त्र गतिगामिनी ।
विदेहानां पुरीं सुभ्रुर्जगाम कमलेक्षणा ॥११॥

* * *

नास्मि वर्णोत्तमा जात्या न वैश्या नावरातथा ।
तव राजन्सवर्णाऽस्मि शुद्धयोनिरविप्लुता॥१८२॥
प्रधानो नाम राजर्षिर्ख्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम्
॥ १८३ ॥
मोक्षे ते भावितां बुद्धिं श्रुत्वाऽहं कुशलैषिणी ।
तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थ मिहागता॥१८८॥

* * *

यथा शून्ये पुराऽगारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् ।
तथाऽहं त्वच्छरीरेऽस्मिन्निमां वत्स्यामि शर्वरीम्
॥ १९० ॥
साऽहं मानप्रदानेन वाचातिथ्येन चार्चिता ।
सुता सुशरणं प्रीता श्वो गमिष्यामि मैथिल॥१९१॥
इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च ।
श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किंचिदन्यदतः परं॥१९२॥
(ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૩૨૫)

સુલભામૈત્રેયી. કુણિર્ગર્ગની કન્યા જ હોવી જોઇએ. (કુણિર્ગર્ગ શબ્દ જુઓ).

સુલોચન. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૭૪; ભી૦ ૬૪-૪૭).

સુલોચના. ઇન્દ્રજિતની સ્ત્રી.

સુવર્ચલા. ઋષભદેવવંશીય દેવદ્યુમ્નના પુત્ર પરમેષ્ટીની સ્ત્રી.

સુવર્ચલા (૨). પરમેષ્ટિ રાજાના પ્રતીહ નામના પુત્રની સ્ત્રી.

સુવર્ચલા (૩). આદિત્યની પત્ની. (ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪૬).

સુવર્ચલા (૪). એક દેવકન્યા. દેવલની પુત્રી. એ બ્રહ્મવિદ્યા સંપન્ન હતી. ઉદ્દાલક ઋષિના પુત્ર શ્વેતકેતુની સાથે એને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે સંવાદ થયો હતો. તેમાં શ્વેતકેતુએ એના પ્રશ્નોના તદ્દન યથાસ્થિત ઉત્તર આપવાથી એના ઉપર ખુશી થઇને શ્વેતકેતુને પરણી હતી. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૨૪-૪; ૨૨૪-૩૦ ૨૨૮-૨૯).

સુવર્ચા એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૯૯-૧૦).

સુવર્ચા (૨). સૂર્યવંશીય દિષ્ટકુલોત્પન્ન કરંધમ રાજાના પુત્ર ઋનિનેત્રનો પુત્ર. એનું મૂળ નામ કરંધમ એવું હતું. (ભા૨૦ અ૦ ૪-૯).

સુવર્ચા (૩). ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૨).

સુવર્ચા (૪). અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨-૧૩).

સુવર્ચા (૫) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો કોઇ એક ક્ષત્રિય. સુકેતુનો પુત્ર અને સુનામાનો ભાઇ. (ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૯).

સુવર્ચા (૬). સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૧૦૨; ૧૩૧-૩; ૨૦૧-૩; ક૦ ૪૬; ૮૮-૧૯).

સુવર્ચા (૭). દુર્યોધન પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. એને અભિમન્યુએ યુદ્ધમાં માર્યો હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૪૮-૧૫).

સુવર્ચા (૮). રામના સુત્ર પ્રધાનના પુત્રોમાંનો એક.

સુવર્ણ. એક ઋષિ. એને મનુની સાથે ધૂપ દીપાદિ વિષયે સંવાદ થયો હતો તે. (ભા૨૦ અનુ૦ ૧૧૫).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુવર્ણ (૨). એક તપસ્વી.

સુવર્ણ (૩). એક ગંધર્વ વિશેષ.

સુવર્ણ (૪). હવે પછી થનારા સાવર્ણિમનુના પુત્રોમાંનો એક.

સુવર્ણચૂડ. ગરુડ પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૬).

સુવર્ણરેતસ. વિશ્વામિત્ર વંશનું એક કુળ.

સુવર્ણરેતસ (૨). વિશ્વામિત્રવંશીય સુવર્ણરેતસ કુળનો એક ઋષિ.

સુવર્ણવર્મા. કાશિદેશાધિપ ક્ષત્રિય. એની પુત્રી વપુષ્ટમા તે પાંડવના પ્રપૌત્ર જન્મેજયને વરી હતી. (ભા૨૦ આ૦ ૪૪-૮).

સુવર્ણશિરા. એક મુનિ, વરુણ લોકમાં વેદગાન કરે છે તે. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૦-૧૨).

સુવર્ણષ્ઠીવી. શૈબ્યપુત્ર સૃંજય રાજાનો પુત્ર. એની બ્હેન દમયંતી તે નારદની સ્ત્રી હતી. એના શરીરમાંથી સોનું બહુ નિકળતું. એનાં મળમૂત્રાદિ પણ સોનાનાં જ થતાં. આમ સોનું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સૃંજયે પોતાની પ્રજાને ધણી ધનાઢય કરી દીધી હતી. એક વખત આ અરણ્યમાં ગયો હતો ત્યાં સોનાને લોભે ચોરોએ એને મારી નાંખ્યો. રાજા એથી શોકસાગરમાં ખૂડી ગયો હતો. તેવામાં નારદ ઋષિ ત્યાં આવ્યા. એમણે એ પુત્રને પૂર્વવત્ જીવતો કરી પોતાના સસરાને આનંદ ઉપજાવ્યો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૫૫-૩૭-૩૮; ભા૨૦ શાં૦ ૨૯-૩૦ દેવી ભા૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૨૭).

સુવર્ણષ્ઠીવતીર્થ. વિષ્ણુ ઋષિએ જ્યાં તપ કર્યું હતું તે સ્થળ, એક તીર્થ.

સુવર્ણાભ. સ્વારોચિષ મનુના શંખપદ નામના પુત્રનો પુત્ર. (ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૩૪૮).

સુવર્ણાક્ષ. કાશીમાંનું એક સ્થળ વિશેષ.

સુવર્મા. ત્રિગર્તના સુશર્મણ નામના રાજાનો ભાઇ. એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ વિ૦ ૩૫-૬).

સુવર્મા (૨). ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

સુવંશ. વસુદેવને શ્રીદેવીની કૂખે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

સુવસ્ત્રા. ભારતવર્ષીય નદી. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૨૫).

સુવાક્. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૬).

સુવાક્ (૨). પાંડવોની સાથે દ્વૈતવનમાં રહેલો એક ઋષિ.

સુવાજી. ઇલ્વળ નામના અસુરના રથનાં ઘોડાનું નામ. (ભા૨૦ વ૦ ૯૭-૨૨).

સુવામા. એક નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૨૮)

સુવાસન. બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાના દેવ વિશેષ.

સુવીર. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુપુત્ર દશાશ્વના કુળના દ્યુતિમાન રાજાનો પુત્ર અને દુર્જય રાજાનો પિતા. (ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૨).

સુવીર (૨). સોમવંશીય પૂરુકુલોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર દેવમીઢના વંશના ક્ષેમ્ય રાજાનો પુત્ર, અને રિપુંજય રાજાનો પિતા.

સુવીર (૩). સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન શિબિ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર.

સુવીર (૪). વસુદેવના ભાઇ દેવશ્રવાને કંસાવતીને પેટે થએલા બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

સુવેગ. યૌવનાશ્વ રાજાનો પુત્ર.

સુવેલ. હિમાલયના કૈલાસ શિખરની ઇશાનમાં આવેલું હિમાલયનું એક શિખર વિશેષ.

સુવેલાચલ. લંકામાંનો એક પર્વત વિશેષ.

સુવેષા. સોમવંશીય પરીક્ષિતની ભાર્યા. એનું બીજું નામ બાહુક હતું. એને ભીમસેન નામે પુત્ર હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૪૫).

સુવ્રત સોમવંશીય પૂરુકુળોત્પન્ન અજમીઢનો વંશના કુરુપુત્ર સુધનુના વંશમાંના જરાસંધ કુળમાં થએલા ક્ષેમરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ધર્મસુત્ર.

સુશર્મા. કર્ણને હાથે મરણ પામેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાલ રાજા. (ભા૨૦ ક૦ ૫૧-૪૬).

સુશર્મા (૨). દુર્યોધન પક્ષનો સંશપ્તક રાજા; ત્રિગર્ત દેશાધિપતિ. એને દુર્યોધને દક્ષિણ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

દિશાની ગાયો વાળવાને વિરાટમાં મોકલ્યો હતો. વિરાટનાં ઢોર વાળતાં થતા યુદ્ધમાં એણે વિરાટને પકડ્યો હતો, અને મારી નાંખત પણ એને બલલ નામધારી ભીમસેને છોડવ્યો. ભારતના યુદ્ધમાં એણે ભાગ લીધો હતો અને એ યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરાયો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૨૯૧-૯; વિ૦ ૩૨-૩૪-૩૫-૬૨-૨૫-૫૫; શા૦ ૨૬-૪૪).

સુશર્મા (૩). કર્ણનો પુત્ર. એ ભારતના યુદ્ધમાં નકુલને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (ભા૨૦ શા૦ ૯-૫૧).

સુશાંતિ. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન હસ્તિપુત્ર અજમીઢના નીલ નામના પુત્રનો પૌત્ર. એના પુત્રનું નામ પુરુજ.

સુશોભના. આસુ નામના મંડુકાધિપતિની કન્યા અને ઇક્ષ્વાકુકુળના પરીક્ષિત રાજાની સ્ત્રી. આ પરીક્ષિતનું નામ વંશાવળીમાં મળતું નથી. એને શલ વગેરે ત્રણ પુત્રો હતા. (ભા૨૦ વ૦ ૧૯૫-૩૨).

સુશ્રવા. સોમવંશીય જયત્સેનની ભાર્યા અને પરાચીનની માતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૧૬).

સુશ્રવા (૨). સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી અને ગાંધારીની બહેન. (ભા૨૦ આ૦ ૧૧૯-૨૩).

સુશ્રવા (૩). એક ઋષિ વિશેષ.

સુશ્રુત. વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ અનુ૦ ૭-૫૫).

સુષેણ. જમદગ્નિને રેણુકાને પેટે થએલા પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ વ૦ ૧૧૭-૧૧).

સુષેણ (૨). એક વાનર. એને મેંદ અને દ્વિવિદ નામે બે પુત્ર હતા; અને તારા નામે એક કન્યા હતી. તારાને એણે વાલીને પરણાવી હતી. (વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૬; ભા૨૦ વ૦ ૨૮૪-૨).

સુષેણ (૩). આ નામનો રામસેનાનો એક બીજો વાનર.

સુષેણ (૪). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંતરિક્ષ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો.

સુષેણ (૫). મહા મહિનાના સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર ગંધર્વ. (તપા શબ્દ જુઓ).

સુષેણ (૬). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાંડવ વંશના વૃષ્ટિમાન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુનાથ.

સુષેણ (૭). વસુદેવને દેવકીની કૂખે થએલા ચાર પુત્રોમાંનો એક.

સુષેણ (૮). સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૬૭; ભી૦ ૬૪-૩૪; દ્રો૦ ૧૨૭-૪૨).

સુષેણ (૯). કર્ણનો પુત્ર. ભારત યુદ્ધમાં સુષેણને નકુલે માર્યો હતો. તે (ભા૨૦ ક૦ અ૦ ૪૮; શા૦ શત્રુ ૧૦).

સુષેણ (૧૦) ઉત્તમૌજાએ ભારત યુદ્ધમાં મારેલો આ નામનો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ શા૦ ૧૦; ક૦ ૭૫).

સુષેણ (૧૧). સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૬).

સુષેણ (૧૨). ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ શા૦ ૫-૩).

સુષોમા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

સુસંવૃત્ત. ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ ઉ૦ અ૦ ૧૯).

સુસામા. યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં ઉદ્ગાતા બનેલો એક ઋષિ. એ ધનંજય ગોત્રનો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૩૬-૩૪).

સુસ્વધા. આજ્યપ નામના પિતરોનું નામાન્તર. એ કામદુધ લોકમાં રહે છે.

સુસ્વર. ગરુડ પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૪).

સુહનુ. વરુણ લોકમાંનો એક અસુર વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૯-૧૭).

સુહસ્ત. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૮ ૧૭-૧૯).

સુહૂ. ઉગ્રસેનના નવ પુત્રોમાંનો એક. કંસનો નાનો ભાઇ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સુહોત્ર. પાણ્ડવના સમાગમમાં દ્વૈતવનમાં રહેલો એક ઋષિ.

સુહોત્ર (૨). એક રાજર્ષિ. એ પરમ દાતા હતો. એના રાજ્યમાં ઇન્દ્ર પ્રતિવર્ષ સુવર્ણનો વર્ષાદ વરસાવતો. સુવર્ણની જ નદીઓ વહેતી. તેમાં મત્સ્ય વગેરે પ્રાણીઓ પણ સુવર્ણનાં જ હતાં. ઝાડપાન સઘળું સુવર્ણનું જ હતું. (ભા૨૦ ૬૦ ૫૩; શાં૦ ૨૮-૨૫).

સુહોત્ર (૩). રામની સેનામાંનો એક વાનર.

સુહોત્ર (૪). સોમવંશીય પૂરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ વંશીય કુરુ રાજાના પુત્ર સુધનુનો પુત્ર. ચ્યવન રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુહોત્ર (૫). સોમવંશી આયુરાજાના પુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધ રાજાનો પુત્ર. એને કાશ્ય, કુશ અને ગૃત્સમદ એમ ત્રણ પુત્રો હતા.

સુહોત્ર (૬). પાંડુ પુત્ર સહદેવનો પુત્ર. એની માનું નામ વિજયા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૭૯).

સુહોત્ર (૭). સોમવંશી ભુમન્યુનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ જયન્તી અને પુત્રનું નામ અજમીઢ હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૩૫; ૧૦૧-૧૨; વ૦ ૧૯૭-૧).

સુહ્મ. શિબિરાજના પુત્ર બલિની સ્ત્રીની કૂખે બલિની વિનતિથી દીર્ઘતમસ ઋષિએ ઉત્પન્ન કરેલો એક પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૧૩-૫૩).

સુહ્મા. સિન્ધુ નદીના પ્રદેશમાંનો એક દેશ. (ભા૨૦ સ૦ ૨૮-૨૧; ૩૧-૨૬).

સુક્ષત્ર. ભારત યુદ્ધમાં આવેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ દ્રો૦ આ૦ ૨૩).

સુજ્ઞ. દશરથ રાજાનો એક મંત્રી. (કુશીલવ શબ્દ જુઓ).

સૂકરમુખ. દંડ દેવા યોગ્ય-સજા કરવાને લાયક નહિ એવા માણસને સજા કરનાર અધિકારી જે નરકમાં પડે છે તે નરક. ત્યાં આવા અધિકારી જેમ ક્રોલુમાં શેરડી પિલાય છે તે પ્રમાણે પિલાઇને યાતના ભોગવે છે.

સૂચિમુખ. જે માણસ પોતાના ધનનો ગર્વ ધરી, મદાંધ બની તેનો સદુપયોગ કરતો નથી તે જે નરકમાં પડે છે તે નરક.

સૂત. વિશ્વામિત્રનો પુત્ર એક ઋષિ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૭-૫૭).

સૂત (૨). રોમહર્ષણ નામનો એક પૌરાણિક-પુરાણ કહેનાર-વાંચનાર. (ભા૨૦ આ૦ ૧-૫). એ સૌતિ અથવા ઉગ્રશ્રવ્યનો પિતા થાય.

સૂત (૩). રથ હાંકનારનું સામાન્ય નામ.

સૂત (૪). ભારતમાં કીચકને આ નામે કહ્યો છે. (ભા૨૦ વિ૦ ૧૫-૪૯).

સૂતનન્દન. કર્ણનું નામાન્તર. (ભા૨૦ આ૦ ૨૨૧-૨૩).

સૂતપુત્ર. ઉગ્રશ્રવ્યને આ નામ લગાડવાની રુઢી છે.

સૂતપુત્ર (૨). અધિરથ સૂતે પાળીને મોટા કરેલા કર્ણને આ નામ લગાડાય છે.

સૂતપુત્ર (૩). વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

સુનૃતા. ઉત્તાનપાદ રાજાની સ્ત્રી સુનીતિનું નામાન્તર.

સુનૃતા (૨). ઉત્તમ નામના મન્વંતરમાંના વિષ્ણુના અવતારની માતા. બગડાની સંજ્ઞાવાળા ધર્મઋષિની સ્ત્રી.

સુનૃતા (૩). સત્યસહા ઋષિની સ્ત્રી. રુદ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનાર વિષ્ણુના અવતારની માતા.

સૂર્મી. અનુહ્લાદ નામના દૈત્યની સ્ત્રી.

સૂર્ય. સૂર્યમંડળનો અભિમાની દેવ. સામાન્ય રીતે તો આ નામ બાર આદિત્યને લગાડાય છે. સૂર્ય કશ્યપ અને અદિતિનો પુત્ર સવિતા તે જ. ત્વષ્ટાની પુત્રી સંજ્ઞા એની સ્ત્રી થાય. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૨૭; ૬૭-૩૫). યમ, મનુ અને અને યમુના એ એનાં અપત્ય. રુપાન્તરે છાયાને થએલો સાવર્ણિ અને શનિશ્ચર. સૂર્યનું તેજ ન ખમાવાથી છાયા ઘોડીનું રુપ લઇને નાઠી હતી. સૂર્યને ખબર પડવાથી પોતે ઘોડાનું રુપ લઇને ગયો અને એનાથી અશ્વિનો નામે બે પુત્રો થયા, જે દેવના વૈદ્ય બન્યા. અશ્વિનો બહુ જ સ્વરુપવાન હતા. (અશ્વિન, છાયા, સંજ્ઞા વગેરે શબ્દો જુઓ).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

(ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૬; ૮-૧૩, હરિ૦ ૧-૯; વિષ્ણુ૦ ૩-૨; વરાહ૦ ૨૦; બ્રહ્મ૦ ૬; વાયુ૦ ૮૪; પદ્મ૦ ૫-૮ અને મત્સ્ય૦ ૧૧).

સૂર્ય વડે કુન્તીને પેટે કર્ણ ઉત્પન્ન થયો હતો. (ભા૨૦ અા૦ ૧૨૦-૧૨૮). રાહુના પોતાને ગ્રસવાથી સૂર્યને ઘણો ક્રોધ ચઢીને તે લોક માત્રને બાળી નાંખવા તૈયાર થયો હતો. એના ક્રોધને શાંત કરવાને દેવતાઓએ અરુણને સૂર્યનો સારથિ બનાવ્યો કે તે સૂર્યના તેજની આડો આવી તેને ઓછું કરે. કર્ણ પોતાનો પુત્ર હોવાથી માગવા આવનાર કપટ બ્રાહ્મણને દિવ્ય કુંડળો ન આપવાનું કહેવાને તેના સ્વપ્નમાં આવ્યો હતો. સૂર્યથી જ સુગ્રીવ વાનર જન્મ્યો હતો (સુગ્રીવ શબ્દ જુઓ).

સૂર્ય પૃથ્વિ ઉપર મેરુની આજુબાજુ સતત ફર્યા જ કરે છેઃ

एवं त्वहरहर्मेरुं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
प्रदक्षिमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २६ ॥
ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वानघ सर्वतः ।
परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ॥२७॥
एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभि प्रदक्षिणम्॥२८॥
अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
उदीचीं भजते काष्टां बहुधा पर्व सन्धिषु॥२९॥
सुमेरुमनुवृत्तः स पुनर्गच्छति पाण्डव ।
प्राङ्मुखः सविता देवः सर्व भूत हितेरत॥३०॥
स सम्यग्विभजन्कालान्बहुधापर्वसन्धिषु ।
तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति॥३१॥
एवमेतं त्वतिक्रम्य महामेरु मतिन्द्रितः ।
सोमश्च विभजन्कालं बहुधापर्वसन्धिषु ।
भासयन्सर्व भूतानि पुनर्गच्छति सागरम् ॥३२॥
तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भासयञ्जगत् ।
मार्गमेतम संबाधमादित्यः परिवर्तते ॥३३॥
सिसृक्षुः शिशिराण्येव दक्षिणां भजते दिशम् ।
ततः सर्वाणि भूतानि कालं शिशिरमृच्छति॥३४॥
स्थावराणांच भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
तेजांसि समुपादत्ते निवृतः स विभावसुः॥३५॥
ततः स्वेदः बलमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते॥३६॥
एवमेतमनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।
पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भासयम्प्रजाः॥३७॥
वृष्टिमारुत संतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
वर्धयन्सुमहातेजा पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३८ ॥
एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतिन्द्रितः ।
प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३९ ॥
संतता गतिरेतस्य नेष तिष्टति पाण्डव ।
आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः॥४०॥
(ભા૦ ૫૦ અ૦ ૧૬૪).

(સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બન્ને મેરુ પર્વતની રોજરોજ પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેમજ સર્વ તારાગણો પણ આ પર્વતરાજ મેરુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. અને સર્વ તારાગણોને આકર્ષણ કરતા કરતા અંધકારને દૂર કરનારા ભગવાન સૂર્ય પણ એ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. મેરુની પ્રદક્ષિણા કરતા સૂર્યનાં જે સ્થાનમાં દર્શન થાય નહિ તે અસ્તનું સ્થાન સમજવું. સંધ્યાકાળે તે સ્થાન ઓળંગીને સૂર્યનારાયણ ઉત્તર દિશામાં આવે છે. અને ત્યાંથી સર્વ પ્રાણિયોના હિતમાં તત્પર એવા સૂર્યદેવ મેરુની ચોતરફ ફરતા ફરતા પાછા પૂર્વ દિશામાં આવે છે. તેમજ પર્વની સંધિયોમાં માસોના અનેક વિભાગો કરતા ભગવાન ચન્દ્ર પણ નક્ષત્રોની સાથે મેરુની આસપાસ ફરે છે. આ પ્રમાણે આળસ રહિત થઇને મહામેરુનું ઉલ્લંઘન કરીને તથા સર્વ પ્રાણીઓનું પોષણ કરીને ચન્દ્ર ફરી મંદરાચળ પ્રત્યે જાય છે. તેમ જ અંધકારને નાશ પમાડનાર સૂર્યદેવ પણ પોતાનાં કિરણો વડે જગતનું રક્ષણ કરતા કરતા આ દુઃખરહિત માર્ગે થઇને જ ભ્રમણ કરે છે. જ્યારે તે ટાઢ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે દક્ષિણ દિશા તરફ ફરે છે, અને તેથી સર્વ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પ્રાણીઓમાં શિયાળો પ્રાપ્ત થાય છે. પછી જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણ તરફથી પાછો ફરીને પુનઃ ઉત્તર તરફ ગતિ કરે છે, ત્યારે ઉનાળામાં તે પોતાના તેજનો સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણીઓના તેજને ખેંચી લે છે. અને તેથી લોકોને પરસેવો થાય છે, થાક લાગે છે, આળસ તથા ગ્લાનિ આવે છે અને પ્રાણીઓ સર્વદા વારંવાર નિદ્રાનું સેવન કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન સૂર્ય, આકાશના માર્ગમાં ભ્રમણ કરીને પાછા પ્રજાનું રક્ષણ કરવા વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે મહાતેજસ્વી સૂર્ય વૃષ્ટિ, વાયુ અને પ્રખર તાપ ઉત્પન્ન કરીને તે સુખોથી સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણીઓને વૃદ્ધિ પમાડતા પુનઃ એ જ ક્રમમાં પાછા ફરે છે. આ પ્રમાણે ફરતા સૂર્ય આળસ રહિત થઇને સર્વ પ્રાણીઓને આકર્ષણ કરતા કાળચક્રમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. સૂર્ય હમેશાં ફર્યા કરે છે. એ કોઈ વખત સ્થિર રહેતા નથી. અને પ્રાણીઓનાં તેજને ગ્રહણ કરીને ફરી તે તે જ પાછું આપે છે.

સૂર્યની ગતિને સંબંધે જમદગ્નિ ઋષિ અને સૂર્યની વચ્ચે થએલા સંવાદનો રમુજી ઇતિહાસ છે. એકદા જમદગ્નિ ઋષિ હાથમાં ધનુષ્ય લઇને ક્રીડા કરી રહ્યા હતા. ભૃગુકુળકેતુ પોતે બાણ સંધાન કરીને લક્ષ્ય તરફ ફેંકે અને તેમનાં પત્ની રેણુકા બાણ પાછાં લાવી લાવીને ઋષિને આપે. આ રીતે જમદગ્નિ ધનુષ્યની, પણછની અને બાણોની ગર્જનાથી ખુશ થઇ અત્યંત હર્ષમાં આવી જઇ ઉપરાચાપરી બાણ ફેંકે. રેણુકા તેવી જ ત્વરાથી બાણ પાછાં આણી આપે. આ વખત મધ્યાન્હનો સમય થયો હતો. સૂર્યનારાયણ પોતે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના મૂલમાં આરુઢ થયા હતા. તેથી પ્રખર તપી રહ્યા હતા. તો પણ જમદગ્નિએ બાણો ફેંકવાનું ચાલુ રાખી રેણુકાને કહ્યું;–હે સુભ્રૂ! વિશાળ નેત્રવાળી! જા સર્વ છૂટેલાં બાણને લઇ આવ, હું ફરી ફેંકું. પતિની આજ્ઞા થતાં જ રેણુકા ચાલી નિકળી, પણ માર્ગમાં વૃક્ષોની છાયાનો આશ્રય કરીને ઉભી રહેતી રહેતી ગઇ. કેમકે સૂર્યના તાપથી એનું માથું અને તપી ગએલી ભોંયને લીધે એના ચરણ તપી જતા હતા. બધાં બાણ વિણી લાવીને રેણુકા પાછી આવી ત્યારે અતિ ખિન્ન થઇ ગઇ હતી. એ સુંદર અંગવાળી યશસ્વિની સ્ત્રી મહાદુઃખે પગલાં મુકતી મુકતી અને વાર થયાને લીધે સ્વામીના ભયથી ધ્રુજતી ધ્રુજતી પોતાના સ્વામી સમીપ આવી પહોંચી. ઋષિયે ક્રોધથી કહ્યું કે રેણુકા! તું આટલી મોડી કેમ આવી?

રેણુકાએ કહ્યું કે હે તપોધન! સૂર્યના તાપને લીધે મારું મસ્તક અત્યંત તપી ગયું હતું અને મારા ચરણ પણ અત્યંત દાઝી ગયા હતા, તેથી વૃક્ષની છાયાનો આશ્રય લેતી લેતી હું આવી તેથી મને વાર થઇ એ લક્ષમાં લઈ હે તપોધન! મારા પર ક્રોધ ન કરશો.

જમદગ્નિયે કહ્યું હે રેણુકા! આ પ્રદીપ્ત કિરણવાળા સૂર્યે તને આમ કષ્ટ આપ્યું છે માટે હું મારાં અસ્ત્રોરુપ અગ્નિના તેજથી તેને બાણોદ્વારા નીચે પટકી પાડીશ.

આમ બોલીને તેમણે પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, અને સંખ્યાબંધ બાણો લઇને સૂર્યની જવાની દિશા તરફ ફરી સૂર્ય સામુ મુખ કરી ઉભા રહ્યા. આમ જમદગ્નિ પોતાને નીચે પાડવા તત્પર થયા છે એ જોઇને સૂર્ય બ્રાહ્મણનો વેષ લઇને એમની પાસે આવી આમ બોલ્યોઃ—

સૂર્યે તમારો શો અપરાધ કર્યો છે? સૂર્ય આકાશમાં રહી પોતાનાં કિરણોદ્વારા બધેથી રસ લઈ ગ્રહણ કરેલા રસને વર્ષાઋતુમાં તેની વૃષ્ટિ કરે છે. સૂર્ય વૃષ્ટિ કરે છે તેથી મનુષ્યોને સુખ આપનારું અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. વેદમાં પણ કહ્યું છે કે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

"अन्नं प्राणाः" ઔષધિયો, લત્તાઓ, પુષ્પો, પાંદડાં વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થએલું અન્ન વર્ષાકાળ પછી તૈયાર થાય છે. હે ભૃગુવંશી! જાતકર્મ આદિ સર્વ સંસ્કારો, વ્રતો, ઉપનયન સંસ્કારો, ગોદાનો, વિવાહો, પુષ્કળ યજ્ઞો, શાસ્ત્રો, દાનો, સર્વ વ્યવહારો અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ સર્વ કેવળ અન્નને લીધે જ થઇ શકે છે, એમ તમે જાણો છો. જેટલા રમણિય કામો અને જેટલા રમણિય આરંભો છે તે સર્વ કેવળ અન્નથી જ થાય છે. એમ બધું કહીને બ્રાહ્મણરુપે આવેલા સૂર્યે ફરી કહ્યું કે સૂર્યને પાડવાથી તમને શું ફળ મળશે?

આમ પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ જમદગ્નિ શાંત થયા નહિ. પેલા બ્રાહ્મણે ફરી હાથ જોડી કહ્યું કે "હે બ્રહ્મર્ષિ! સૂર્ય સદાકાળ ગતિ કર્યા કરે છે. તેથી એ સૂર્યરુપી લક્ષ્ય ચંચળ છે, છતાં તમે એને કેવી રીતે વિંધી શકશો?

જમદગ્નિએ કહ્યું કે તું સ્થિર લક્ષ્ય હો કે ચળ લક્ષ્ય હો, પણ મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી મેં તને ઓળખી લીધો છે. આજે મારે તારામાં વિનય દાખલ કરવો છે. હે સૂર્ય, મધ્યાહ્ને એક અર્ધનિમિષ જેટલા સમય સુધી તું સ્થિર રહે છે; માટે તે સમય હું તને વિંધીસ, એમાં કાંઇ વિચાર કરવાનો નથી.

સૂર્ય કહે કે ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ટ બ્રહ્મર્ષિ! તમે મને અવશ્ય વિંધી નાખશો। અને હું આપનો અપરાધી પણ છું. હું આપને શરણ આવ્યો છું એમ આપ જાણો.

આ સાંભળીને જમદગ્નિ ખડખડ હસી પડયા. તેમણે સૂર્યને કહ્યું, હે સૂર્ય! તું ભય ન પામીશ, કેમકે તું મારે શરણે આવ્યો છે. બ્રાહ્મણોમાં જે સરળતા છે, પૃથ્વિમાં જે સ્થિરતા છે, ચન્દ્રમાં જે સૌમ્યતા છે, વરુણમાં જે ગંભીરતા છે, અગ્નિમાં જે કાન્તિ છે, મેરુમાં જે પ્રભા છે, અને સૂર્યમાં જે પ્રતાપ રહેલો છે તે સર્વનું જે પુરુષ ઉલ્લંઘન કરે છે તે જ શરણે આવેલાનો વધ કરે છે. જે શરણે આવેલાનો વધ કરે છે તેને ગુરુતલ્પગામીનું, બ્રહ્મહત્યાનું અને મદિરાપાનનું પાતક લાગે છે. માટે હે તાત, તેં જે અવિનય કર્યો છે તેને દૂર કરવા માટે કોઇ યોગ્ય ઉપાય તું બોળી કાઢ, જેથી તારાં કિરણોથી તપ્ત થએલા માર્ગમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય સુખેથી ગમન કરી શકે.

જમદગ્નિ ઋષિયે આમ કહેતાં જ તેમને છત્ર અને ઉપાનહ બન્ને આપ્યાં. તે સમયથી આરંભી ત્રણે લોકમાં છત્ર તથા ઉપાનહનું દાન પુણ્યદાયી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

पुरा स भगवान्साक्षाद्धनुषा क्रीडति प्रभो ।
संधाय संधाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ॥७॥
तान्क्षिप्तान्त्रेणुका सर्वांस्तस्येषून्दीप्ततेजसः ।
आनीय सा तदा तस्मै प्रादादस्य कृदच्युत ॥८॥
सा गच्छन्यन्तरा छायां वृक्षभाश्रित्य भामिनी ।
तस्थौ तस्या हि संतप्तं शिरः पादौ तथैव च॥१२॥
शिरस्तप्तं प्रदीप्तौमे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजो निरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता॥१६॥
अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदम् ।
शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नि तेजसा ॥१८॥
स विष्फार्यधनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान्बहून् ।
अतिष्टत्सूर्यमभितो यतो याति ततोमुखः ॥१९॥
अथ तं प्रेक्ष्यं सन्नद्धं सूर्योऽभ्येत्य वचोऽब्रवात् ।
द्विजरुपेण कौन्तेय किं ते सूर्यऽपराध्यति ॥२०॥
(भा० अनु० अ० १४४).

ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत्।
कृताञ्जलि विप्ररुपी प्रणम्यैनं विशांपते ॥३॥
चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ।
कथं चलं भेत्स्यसि त्वं सदायान्तं दिवाकरम्
॥ ४ ॥
स्थिरं चापि चलंस्यापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा ।
अवश्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥५॥
मध्याह्ने वै निमेषार्द्धं तिष्टसि त्वं दिवाकर।
तत्र भैत्स्यामि सूर्य त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा
॥ ६ ॥
असंशयं मां विप्रर्षे भेत्स्यसे धन्विनांवर ।
अपकारिणं मां विद्धि भगवञ्शरणागतम् ॥७॥

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

तत प्रहस्य भगवाञ्जमदाग्नि रुवाच तत् ।
न भीः सूर्य त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि
॥ ८ ॥
एतस्य त्वमनोतस्य समार्धि तात चिन्तय ।
यथा सुखगमः पन्था भवेत्वद्दाश्मि तापितः ॥१२॥
एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ।
अथ सूर्योऽवदत्तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥१३॥
महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्दाश्मि वारणम् ।
प्रति गृह्णीणीष्व पदूभ्यां च त्राणार्थं चर्मपादुके
॥ १४ ॥
अद्य प्रभृति चैवेह लोके संप्रचरिष्यति ।
पूण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥ १५ ॥
(ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪૫).

ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति ।
मध्यगश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः ॥२७॥
वैवस्वते संयमने उद्ययन्सूर्यः प्रदृश्यते ।
सुषायामर्धरात्रस्तु विभावर्याऽस्तमेति च ॥२८॥
वैवस्वते संयमने मध्याह्नेतुरविर्यदा ।*
सुषायामथ वारुण्या मुत्तिष्ठन्स तु दृश्यते ॥२९॥
विभावर्यामध्यरात्रं माहन्द्रया मस्तमेव च ।
सुषायामथ वारुण्यां मध्याह्ने तु रविर्यदा ॥३०॥

સૂર્ય મેરુની આસપાસ ભમે છે એ માન્યતા મત્સ્યપુરાણમાં પણ જણાવી છે. (મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૨૪).

પૃથ્વી ઉપર માનસોત્તર પર્વત ઉપર આવેલી ઇંદ્રની અમરાવતી નામની દેવધાની નગરીના શિરોભાગ ઉપર સૂર્ય ફરતો ફરતો આવે છે ત્યારે ત્યાં મધ્યાન્હ થાય છે; યમની સંયમની નગરીમાં સૂર્યોદય થાય છે; વરુણની સુષા નગરીમાં મધ્યરાત્ર થાય છે, અને કુબેરની વિભાવરી નગરીમાં સૂર્યાસ્ત થાય છે. આ જ પ્રમાણે સંયમની પર સૂર્ય આવતાં દેવધાનીમાં અસ્ત, સુષામાં ઉદય અને વિભાવરીમાં મધ્યરાત્ર થાય છે.

માટે પૃથ્વી નથી ફરતી, પણ સૂર્ય અને ચન્દ્ર બધા નક્ષત્રોને લઇને પૃથ્વીના મધ્યમાં આવેલા મેરુની આસપાસ નિરંતર ફરે છે તે જ ખરું છે!

अचिन्या खलु ये भावा न त्वां स्तर्केण साधयेत्।
प्रकृतिभ्य परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥१२॥

માટે આધુનિક ખગોળવેત્તાઓની પૃથ્વી સૂર્યની આજુબાજુ ફરે છે એ કલ્પના માનવી નહિ. આ મત જૂનો અને પૌરાણિક છે. પૃથ્વી ફરે છે એ સિદ્ધાંત ભાસ્કરાચાર્યનો છે, જે અગીયાર કે બારમા સૈકામાં થયા હતા.

સૂર્ય (૨). દનુપુત્ર એક અસુર. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૨૭).

સૂર્યતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વન૦ ૮૧–૪૮).

સૂર્યદત્ત. વિરાટ રાજાનો એક ભાઇ. એને દ્રોણે ભારત યુદ્ધમાં માર્યો હતો. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૭૫–૧૫; વિ૦ ૩૩–૨૧; દ્રો૦ ૧૫૯–૪૦).

સૂર્યધ્વજ. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. (ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૧૮૬).

સૂર્યનેત્ર. ગરુડનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૩).

સૂર્યભાનુ. રામની સેનાનો એક વાનર.

સૂર્યભાસ. અભિમન્યુએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૪૮).

સૂર્યવર્ચા. કશ્યપની મુની નામની ભાર્યાને પેટે થએલા દેવગંધર્વોમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૪૨).

* પૌરાણિક ભૂગોળખગોળની આ માન્યતા ઉપરથી રા. ગોડબોલે કહે છે કે મહાભારતમાં આવું વર્ણન હોવાને લઇને–એટલે કે સૂર્ય અને ચન્દ્ર નક્ષત્રો ધ્રુ–ને લઇને મેરુની આસપાસ ફરે છે એ માન્યતા જ માનવાની છે. સૂર્ય સ્થિર હોઇ પૃથ્વી તેની આજુબાજુ ફરે છે એવું કદી કહેવું નહિ! મહાભારતમાં ભીષ્મપર્વમાં બીજા પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે ઋષિયો સિવાય બીજાઓ આવી બાબતોનો વિચાર કરી શકે એ અશક્ય હોઇ એ અચિન્ય છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સૂર્યવર્મા. ત્રિગર્તરાજ, એક ક્ષત્રિય. (**ભા૨૦ અશ્વ૦ ૭૪–૧૧**).

સૂર્યવંશ. સૂર્યનો રાજવંશ તે જ. કિયા કિયા રાજા સુર્યવંશના છે તે રાજાના નામ પ્રમાણે અનુક્રમે કોષમાં જોવા.

સૂર્યવાન. એક પર્વત વિશેષ.

સૂર્યશત્રુ. લંકાનો એક રાક્ષસ.

સૂર્યાત્મ. અથર્વણવેદનું એક ઉપનિષદ.

સૂર્યાનન. રામની સેનાનો એક વાનર.

સૂર્યાક્ષ. રામની સેનાનો એક વાનર.

સૂર્યાક્ષ (૨). ક્ષત્રિય વિશેષ. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૫૭**).

સૂષા. પશ્ચિમ દિગ્પાળ વરુણની નિમ્લોચિ નામની નગરીનું બીજું નામ.

સૂક્ષ્મ. દનુપુત્ર દાનવમાંનો એક.

સૃંગાલ. એક રાજા. (**ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૪**).

સૃંજય. ઉત્તમ નામના ત્રિજા મનુના પુત્રોમાંનો એક.

સૃંજય (૨). સુર્યવંશીય દિષ્ટકુલોત્પન્ન ધૂમ્રાક્ષ રાજાના પુત્ર સંયમનું બીજું નામ.

સૃંજય (૩). સોમવંશીય અનુરાજાના પૌત્ર કાલનરનો પુત્ર. એનો પુત્ર જનમેજય.

સૃંજય (૪). સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત અન્વયમાં થએલા શૂર રાજાના દસ પુત્રોમાનો પાંચમો પુત્ર. કંસની બ્હેન રાષ્ટ્રપાલી તે આની સ્ત્રી થાય. એને વૃષ અને દુર્મર્ષણ નામે બે પુત્ર હતા.

સૃંજય (૫). પાંચાળ કહેવાતા પાંચ ભાઇઓમાંના સંજય રાજાનું નામાન્તર.

સૃંજય (૬). અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકા એ ત્રણ કન્યાઓના માતામહ–હોત્રવાહન રાજાનું નામાન્તર.

સૃંજય (૭). શિબિ દેશનો રાજા. એની સ્ત્રીનું નામ કૈકેયી હતું. નારદ અને પર્વત એ બન્ને ઋષિયો આના મિત્રો હતા. એક સમય એ બન્ને ઋષિયો આની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે અમારા બન્નેની ઇચ્છા કેટલા કાળપર્યંત તારા ઘરમાં રહેવાની. છે. રાજાએ કહ્યું ભલે. રાજાએ એમને માટે રહેવાની એકાન્ત સ્થળે સોય કરીને પોતાની કન્યા દમયંતીને તેમની સેવા કરવા રાખી. દમયંતીને જોઇને નારદે પુછ્યું રાજા આ કોણ છે ? રાજાએ કહ્યું એ મારી કન્યા છે અને વરાર્થિની એટલે વર વરવાની ઇચ્છાવાળી છે; મતલબ કે તે કુંવારી છે. આ ઉપરથી નારદના મનમાં આવ્યું કે એ મને પરણે તો ઠીક. નારદ અને પર્વત વચ્ચે પ્રથમથી એવો કરાર હતો કે એકબીજાએ પોતપોતાના મનમાં જે સંકલ્પ થાય તે એકબીજાને કહેવા. એમ હોવા છતાં નારદે પોતાની આ કન્યાને પરણવાની ઇચ્છા થયાની વાત પર્વત ઋષિને કહી નહિ; તેથી પર્વત ઋષિયે નારદને શ્રાપ આપ્યો કે જા તારું મોં વાનર જેવું થશે. પર્વત ઋષિના મનમાં પણ આ કન્યાને પરણવાની ઇચ્છા થઇ હતી. એણે લાજને લીધે નારદને આ વાત કહી નહોતી. સબબ નારદે એને શાપ્યો કે આજથી તારાથી દેવલોકમાં જવાશે નહિ. આમ એકબીજાને શાપ આપી તેઓ કેટલાક કાળ સુધી ત્યાં રહ્યા. પછી પર્વત ઋષિ પૃથ્વી પર ફરવા નિકળી પડ્યા અને વાનરના મુખ જેવું મુખ થયું હતું માટે નારદ ત્યાં જ રહ્યો.

પર્વત ઋષિના ગયા પછી દમયંતીએ વિચાર કર્યો કે નારદે મારા પિતાને આ કોણ પુછતાં હું કુંવારી છું વગેરે જવાબ દેવા ઉપરથી મારે એની સ્ત્રી થવું જોઇએ. વળી નારદનું મોં વિકૃત થઇ ગયું છે તેનું કારણ પણ એ જ હોવું જોઇએ. માટે મારે જરુર આને જ પરણવું. આવુ મનમાં આણીને એણે ઋષિની ઘણી ઉત્કૃષ્ટ રીતે સેવા કરવા માંડી કે દેવોએ પણ એનું સત્ય જોવાના પ્રયત્ન કર્યા તેમાં પણ એ રંચ માત્ર ડગી નહિ. ઘણો કાળ ગયા પછી એણે પોતાની માને જણાવ્યું કે મારો વિવાહ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

નારદ જોડે કરો. એની માતાએ રાજાને આ વાત કરી. રાજા કહે આવા વાંદરા જેવા મોંવાળાને હું મારી કન્યા શી રીતે આપું? લોકો મને ચૂંટી ખાય, માટે મારાથી નહિ થાય. આ જાણી દમયંતી નિરુપાય થઇ; છતાં પોતાના મનમાં વેરવાની ભાવના રાખીને નારદની સેવા ચાલુ રાખી.

આ વાતને ઘણો સમય વિતતાં ફરતા ફરતા ફરી પર્વતઋષિ ત્યાં આવી ચઢયા. પર્વતે નારદને અને નારદે પર્વતને શાપમુક્ત કર્યા. આ પ્રમાણે નારદનું મુખ વાનર જેવું થયું હતું તે મટીને પૂર્વવત્ થયું. આ જોઇને પછી રાજાએ પોતાની કન્યાના મનોરથ પ્રમાણે તેનું લગ્ન નારદની જોડે કર્યું. (**ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૩૦; દ્રો૦ ૫૫-૧૧; દેવી ભા૦ ૬ ઠો સ્કં૦ અ૦ ૨૭**).

જેના શરીરમાંથી સોનું નીકળતું હતું એવો સુવર્ણષ્ઠિવી નામનો પુત્ર તે આ જ રાજાનો. (સુવર્ણષ્ઠિવી શબ્દ જુઓ).

સૃંજયા. સંજય રાજાની કન્યા અને સાત્વતપુત્ર ભજમાન રાજાની મોટી સ્ત્રી.

સૃતંજય. પૂરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ વંશના કર્મજિત્ રાજાનો પુત્ર. વિપ્રરાજા આનો પુત્ર થાય.

સૃષ્ટિ. ઉગ્રસેન રાજાના નવ પુત્રો પૈકી આઠમો પુત્ર.

સૃગાળ. કરવીરપુરનો રાજા સૃગાળ વાસુદેવ તે જ. કલિંગદેશના રાજા ચિત્રાંગદે પોતાની કન્યાનો સ્વયંવર રચ્યો હતો અને જ્યાંથી કર્ણની સહાયતાથી દુર્યોધન એ કન્યાનું હરણ કરી ગયો હતો તે સ્વયંવરમાં આ રાજા પણ ગયો હતો (**ભા૨૦ શાં૦ ૪-૭; હરિ વં૦ ૨-૪૪**)

સૃગાળ (૨). શિયાળનું રુપ ધારણ કરીને આવેલો ઇન્દ્ર. એ રુપવાળા ઇન્દ્ર જોડે કાશ્યપનો સંવાદ થયો હતો (**ભા૨૦ શાં૦ ૧૭૮**).

સૃગાલ (૩). એક બીજું સૃગાલ. જેણે વાનરની સાથે સંવાદ કર્યો હતો. (**ભા૨૦ અનુ૦ ૩૦**).

સેક. ભારતવર્ષીય દેશ. એ ચર્મણ્યવતી નદીના દક્ષિણે અને અવંતિની ઉત્તરે આવેલો છે. ભારતમાં કહ્યું છે કે અપરસેક કરીને એનો એક વિભાગ હતો(**ભા૨૦ સ૦ ૩૨-૯**).

સેચક. એક સર્પ વિશેષ. (**ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૫**).

સેતુ. સોમવંશીય દ્રુહ્યુપુત્ર બભ્રુરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે આરબ્ધ રાજા.

સેતુ (૨). લંકામાં જવાને નલ વાનરની પાસે રામે કરાવેલો પાષાણમય માર્ગ તે જ. એ દસ યોજન પહોળો અને સો યોજન લાંબો હતો. એ છેક સમુદ્રને તળીએથી પાણીની સપાટી સુધી પથ્થર નાંખી પૂરીને કરવામાં નહોતો આવ્યો. પણ તરતા પથ્થરનો બનાવ્યો હતો સબબ સમુદ્રમાં હાલ તેની નિશાની-અવશેષ-રહી નથી.

સેદુક. વૃષદર્ભનો ભાઇ એક રાજા. (૧ વૃષદર્ભ શબ્દ જુઓ).

સેન્દ્રકેના. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

સેન. સોમવંશના હેમરાજાનું નામાંતર.

સેનજિત્. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન અજમીઢપુત્ર બૃહદિષુના વિશદ રાજાનો પુત્ર. એને રુચિરાક્ષ, દૃઢહનુ, કાશ્ય અને વત્સ એમ ચાર પુત્રો હતા.

સેનજિત્ (૨). ફાગણ મહિનાના આદિત્યના સમાગમમાં આવનારી અપ્સરા. (૧ તપસ્ય શબ્દ જુઓ).

સેનાનિ. કાર્તિકેયનું નામ.

સેનાની. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (**ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૯**).

સેનાપતિ. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો સો પુત્રોમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૯૭; ભી૦ ૬૪-૭૨**).

સેનાબિન્દુ. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. એને કર્ણે માર્યો હતો. (**ભા૨૦ દ્રો૦**

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અ૦ ૨૩; ક૦ અ૦ ૪૮). એ પાગ્ચાળ હતો.

સેનાબિન્દુ (૨). અર્જુને દિગ્વિજય કાળે જિતેલો દેવપ્રસ્થ નગરીનો રાજા. (ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭).

સેયન. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

સૈતવાહિની. બાહુદા નદીનું બીજું નામ.

સૈંધવ. સિંધુદેશના બધા રાજાઓનું સામાન્ય નામ. આ નામ બહુધા જયદ્રથને લગાડાય છે. (ભા૨૦ આ૦ ૧-૨૧૬).

સૈંધવાયન. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ અનુ૦ ૭-૫૧).

સૈંધવારણ્ય. સિંધુદેશસ્થ અરણ્ય તે.

સૈન્ય. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાઋષિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

સૈરંધ્ર બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૈરંધ્રી. અજ્ઞાતવાસના સમયમાં જે નામ ધારણ કરીને દ્રૌપદી વિરાટને ત્યાં રહી હતી તે. (કીચક શબ્દ જુઓ).

સૈવલક. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ટ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૈંહિકેય. કશ્યપ ઋષિને સિંહિકાને પેટે થએલા રાહુ, સુચંદ્ર, ચંદ્રહર્તા અને ચંદ્રમર્દન નામે ચાર પુત્રો તે.

સૈંહિકેય (૨). કશ્યપની કન્યા અને હિરણ્યકશિપુની બ્હેન સિંહિકાને વિપ્રચિત્તિ દાનવથી ઉત્પન્ન થએલા વ્યંસ, કલ્પ, નલ, વાતાપિ, ઇલ્વલ, નમુચિ, શ્વસૃપ, અજન, નરક, કાલનાભ, સરમાણ, કાલવીર્ય અને વિખ્યાત એ તેર પુત્રો તે.

સૈસિરિધ્રા. દેશ વિશેષ.(ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૭).

સોમ. વૈશ્રવણનું મૂળ નામ.

સોમ (૨). સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના અત્રિનો પુત્ર. ચાલુ મન્વંતરની પહેલાંના સોમમંડળનો આ અધિપતિ હતો એમ સમજવાનું છે.

સોમ (૩). ચાલુ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને તેની વસુ નામની ભાર્યાને પેટે આઠ પુત્રો, જે વસુ નામના દેવો થયા હતા તેમાંનો એક. આ ચાલુ મન્વંતરમાં સોમમંડળનો અધિપતિ છે.

विवस्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वैवस्वतेंतरे ।
द्युतिमान् ऋषिपुत्रस्तु सोमोदेवो वसुः स्मृतः
॥ १७ ॥

(લિંગ૦ અ૦ ૬૧).

સોમ (૪). ચાલુ મન્વંતરમાંના અત્રિ ઋષિનો પુત્ર. એનાથી સોમવંશી રાજાઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ચન્દ્ર તે જ. એની માનું નામ મનસ્વિની. એનો પુત્ર તે વર્ચા. (ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૬૬-૬૭).

અહીં વિચારવાનું એ છે કે જો આ અત્રિપુત્ર હોઇ સોમવંશનો સ્થાપનાર હોય તો બુધ એ આનો જ પુત્ર, અને જો બુધ આનો પુત્ર હોય તો એ રોહિણીની કૂખે થએલો એ પણ ખૂલ્લું છે. રોહિણી પ્રાચેતર દક્ષની સતાવીસ કન્યામાંની એક છે. ત્યારે આ સતાવીસે કન્યાનો પતિ હોવો જોઇએ, કેમકે પ્રાચેતસ દક્ષે રોહિણી સહિત બધી કન્યા એકને જ પરણાવી હતી. આ બધા ઉપરથી સોમમંડળાધિપતિ આ જ હોવો જોઇએ, એ નિઃસંશય છે. લિંગપુરાણમાંના ઉપર આપેલા વાકય પ્રમાણે તો ધર્મઋષિનો પુત્ર સોમ સોમમંડળાધિપતિ હતો એમ જણાય છે. આ શી રીતે બને?

એમ જણાય છે કે જેમ ચાલુ મન્વંતરમાં પ્રત્યેક જુદા જુદા આદિત્યો સૂર્યમંડળાધિપતિ હોય છે, તેમ સોમમંડળના ઉત્તર અને દક્ષિણ અયનોમાં સોમમંડળના અનુક્રમે જુદા જુદા અધિપતિઓ હોય–એક ઉત્તરાયનનો અને એક દક્ષિણાયનનો–અને લિંગપુરાણમાં માત્ર એક વિવસ્વાન આદિત્યનું એકલાનું જ નામ આપ્યું છે, તેમ અષ્ટ વસુઓમાં પણ એક વસુ પ્રધાન કહ્યો હોય, એમ થવું સંભાવ્ય છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ચ્યા સોમને ભદ્રા અને જ્યોત્સ્ના નામે બે કન્યાઓ હતી. ભદ્રા એ ઉતથ્ય ઋષિને અને જ્યોત્સ્ના એ વરુણ પુત્ર પુષ્કરને પરણી હતી.

સોમ (૫). સમુદ્રમથન કાળે તેમાંથી નિકળેલો ચન્દ્ર. આ ચન્દ્રને શંકર ભગવાન ભૂષણરુપે પોતાના જટાજૂટ ઉપર રાખે છે.

સોમ (૬). પાર્વતી સહિત શંકર ભગવાનનું– એ યુગનું નામ.

સોમ (૭). એ નામનો એક વેલો. યજ્ઞ વખતે એના રસની જરુર પડે છે. (**ભા૨૦ શાં૦ ૧૬૩–૫**). N. O. Asclepideacœ Asclepias acida. ઝંદ અવસ્તાનો 'હોમ'. ખરસાણીના ડુંગરની વનસ્પતિ.

સોમ (૮). સાતની અંક સંજ્ઞાવાળા સોમમાંથી ગાળવામાં આવતું પેય વિશેષ. સોમરસ યજ્ઞમાં દેવોને અર્પતા અને ઋષિયો પીતા. એ એવો માદક હતો કે બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા એને જોરવી શકતા નહિ.

સોમવલ્લિ રસ પાન શુદ્ધ જે બ્રાહ્મણ હોય તે કરે;
વગળવંશીને વમન કરાવે વેદ વાણી ઉચ્ચરે. પ્રેમરસ. (દયારામ).

સોમ (૯). કુબેરનું નામાન્તર; એ ઉપરથી ઉત્તર દિશાનું નામ સૌમ્ય પડયું છે.

સોમક. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાંચાળ વંશના સહદેવ રાજાનો પુત્ર. એને સો સ્ત્રીઓ હતી પણ પુત્ર માત્ર એક જંતુ નામનો હતો. એક વખત આ પુત્રને ફોડી કરડી તેથી એને ઘણી વ્યથા થઇને મરવા જેવો થઇ ગયો. આ ઉપરથી રાજાને ઘણો શોક થયો અને મનમાં આવ્યું કે આ એક પુત્ર હોવો તે વાંઝીયા જેવું જ છે. આંધળાની એક આંખ કહેવાય. એવામાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણ હતો તેણે રાજાને કહ્યું કે જો તારે બહુ પુત્રો હોવાની ઇચ્છા હોય તો તું આ પુત્રને પશુ છે એમ કલ્પી હું તને કહું એ પ્રમાણે એને અગ્નિમાં હોમ. પછી એનો જે ધૂમાડો નિકળે તે તારી સોએ સ્ત્રીઓના નાકમાં જવા દે. એથી એ બધીઓને ગર્ભ રહી તેમને દરેકને એકેકો પુત્ર થશે. એ ઉપરથી રાજાએ બ્રાહ્મણના કહેવા પ્રમાણે કર્યું. એ જંતુ પૃષત્ નામે પ્રસિદ્ધ હતો અને એનો પુત્ર તે દ્રુપદ રાજા હતો.

કેટલાક કાળ પછી આ બ્રાહ્મણ અને રાજા થોડી થોડી મુદતને અંતરે મરણ પામ્યા. રાજા સ્વર્ગમાં ગયો અને બ્રાહ્મણ નરકમાં પડયો. સ્વર્ગમાં ગયા પછી રાજાને આ વાતથી ખબર પડી. એ તરત જ યમની પાસે ગયો અને તેને વિનવીને કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણને આવી દશા પ્રાપ્ત થવાનું મૂળ કારણ હું પોતે છું. માટે એને સ્વર્ગમાં મોકલો. એની તરફથી નરક યાતના હું ભોગવીશ. પણ યમે કહ્યું કે જેનું તેનું પાપ તેણે પોતે જ ભોગવવું જોઇએ. પણ તું તારે મોઢે કહે છે કે એનો સાંસર્ગિક પાપી હું છું, તો એ પાપનો કેટલોક હીસ્સો તારે પણ ભોગવવો જોઇએ. આ ઉપરથી પોતે સ્વર્ગમાં ન જતાં રાજા ત્યાં જ રહ્યો. એણે બ્રાહ્મણનું અડધું પાપ એને ભોગવવા દઇ, બાકીનું અડધું પોતે ભોગવ્યું. ત્યારબાદ સોમક બ્રાહ્મણને જોડે લઇને સ્વર્ગમાં ગયો. (**ભા૨૦ ૫૦ અ૦ ૧૨૭–૧૨૮**), (**ભા૦ ૯ સ્કં અ૦ ૨૨; હરિ વં૦ ૧–૩૨**).

સોમક (૨). ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજસમુદાય.

સોમક (૩). કૃષ્ણને કાલિંદીને પેટે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

સોમક (૪). પૂરુકુલોત્પન્ન પાંડવવંશીય સુદાસ રાજાના પુત્ર શતાનીકનું બીજું નામ.

સોમકલ્પ. બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાંનો થઇ ગએલો ઓગણીસમો દિવસ-કલ્પ તે. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ).

સોમકીર્તિ. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૬**).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સોમગિરિ. ભારતવર્ષનો એક સામાન્ય પર્વત.

સોમતન્વિ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થએલો એક ઋષિ.

સોમદત્ત. સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના કૃતાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુમતિ.

સોમદત્ત (૨). સૂર્યવંશના પુરુકુળના અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર જન્હુરાજાના અન્વયમાં થયેલા પ્રતીપ રાજાના પુત્ર બાલ્હીક રાજાનો પુત્ર. આને ભૂરિશ્રવા, ભૂરિ, સલ અને યૂપકેતુ એમ ચાર પુત્રો હતા.

એઓમાં ભૂરિશ્રવાની ઉત્પત્તિ સંબંધે એવી વાત છે કે પૂર્વે વસુદેવ અને દેવકી એ બન્નેનું લગ્ન થયું તે વખતે શિનિ નામના યાદવ સાથે આનું કાંઇ કારણસર યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં શિનિયે વાળ પકડી આને ભોંય પર પાડીને લાત મારી. આથી ખિન્ન થઇને રુદ્રનું આરાધન કરી અને શિનિની એવી જ અવસ્થા કરી શકે એવા પુત્રની યાચના કરી. રુદ્રે તથાસ્તુ કહ્યું અને એને ત્યાં ભૂરિશ્રવાનો જન્મ થયો. શિનિ તો મરી ગયો હતો પણ ભારતના યુદ્ધમાં શિનિના પૌત્ર સાત્યકિને હરાવીને ભૂરિશ્રવાએ એના વાળ પકડી ભોંય પાડીને લાત મારી હતી. (**ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૪૪**).

આગળ જતાં ભારતના યુદ્ધમાં સોમદત્ત મરાયો હતો. (**ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૬૨**).

સોમદા. ઊર્મિલા નામની ગંધર્વીની કન્યા. એ પોતે ચૂલિના પુત્ર બ્રહ્મદત્તની માતા થતી હતી.

સોમધેય. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. પૂર્વ દિશાના દિગ્વિજયમાં ભીમસેને આ દેશ જિત્યો હતો. (**ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦**).

સોમન્યૂષાયણ. ચાલુ મન્વંતરમાં થઇ ગએલો ત્રેવીસમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ).

સોમપ. માનસ લોકમાં રહેનાર પિતર. એની માનસ કન્યા નર્મદા બ્રાહ્મણોને પૂજ્ય છે.

સોમપથ. ચન્દ્ર લોકમાં જવાના રસ્તામાંનો પ્રદેશ.

સોમપદ. એક પૂણ્યક્ષેત્ર વિશેષ. (**ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૧૬૯**).

સોમપાન. એક તીર્થ વિશેષ.

સોમભોજન. ગરુડનો એક પુત્ર. (**ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૨**).

સોમરાજક. ગૌતમાંગિરસોનું એક કુળ. (૬ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

સોમવંશ. ચન્દ્રવંશી રાજાઓનો વંશ. એ વંશના રાજાઓનાં નામ વર્ણાનુક્રમે કોષમાં આપ્યાં છે.

સોમવાહ. અગત્સ્ય કુલોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

સોમવિત. એક રાજા.

સોમશ્રવા. નાગિણી નામની સ્ત્રીની કૂખે શ્રુતશ્રવા ઋષિને થએલો પુત્ર. એ પાંડવોના પ્રપૌત્ર જન્મેજયનો પુરોહિત હતો. (**ભા૨૦ આ૦ ૩–૧૩**).

સોમા. એક અપ્સરા.

સોમાપિ. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ પુત્ર સહદેવના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

સોમાત્રાયનિ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થએલો એક ઋષિ.

સોમોદ્ભવા. સોમ પિતરની કન્યા નર્મદાનું નામાન્તર.

સોહુંજિ. સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન હૈહયવંશના કુંતિ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે મહિષ્માન.

સૌગંધિક. કૈલાસ શિખરની ઇશાન દિશામાં આવેલું હિમાલયનું એક શિખર વિશેષ.

સૌગંધિક (૨). સૌગંધિક શિખર ઉપર આવેલું કુબેરનું વન વિશેષ. (**ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૪**).

સૌગંધિક (૩). વનવાસકાળમાં પાંડવો ગંધમાદન પર્વત પર ગયા ત્યાં એકદા વાયુમાં ઉડીને આવીને પડેલું સહસ્રદળ કમળ દ્રૌપદીએ દીઠું. દિવ્ય સુગંધવાળું, સહસ્ર દળવાળું અને સુંદર આકારનું આ કમળ જોઇ દ્રૌપદીએ એ લીધું અને ભીમસેનને કહ્યું કે આ કમળ તો હું યુધિષ્ટિરને આપીશ, પણ તમે મને આવાં બીજાં કમળ આણી આપો. મને એ બહુ જ પ્રિય લાગે છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આ ઉપરથી ભીમસેન જે દિશામાંથી વાયુ આવતો હતો તે દિશામાં કમળ લેવા ગયા. રસ્તામાં એમને હનુમાન મળ્યા હતા. (હનુમાન શબ્દ જુઓ). સૌગંધિક સરોવર જઈ પહોંચી ભીમે કમળ લેવાનું આદરતાં ત્યાંના રક્ષક રાક્ષસોએ આ તો કુબેરની તળાવડી અને કમળો છે તે મનુષ્યને મળે નહિ. માટે તું ધનપતિની આજ્ઞા મેળવીને આમાંથી પાણી પી અને કમળો લે. પરંતુ તે શિવાય તું એ કમળો તરફ દૃષ્ટિયે કરી શકીશ નહિ.

ભીમસેને કહ્યું કે હું કુબેરને આટલામાં દેખતો નથી. અને દેખું તો પણ હું એની પાસે યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી. હું રાજપુત્ર છઉં અને રાજાઓ કોઇની યાચના કરતા નથી, એ સનાતન ધર્મ છે. હું મારો ક્ષેત્રિયધર્મ છોડી દેવા ઇચ્છતો નથી. વળી આ સરોવર પર્વતનાં ઝરણાંઓનું બન્યું છે અને કુબેરના ભવનની પાસે પણ નથી. માટે આ સરોવર પર કુબેરના જેટલો જ સર્વ પ્રાણીઓનો હક્ક છે. આવા પ્રકારમાં કોણ કોની યાચના કરે ?

આમ કહીને ભીમ સરોવરમાં પેઠો. બધા રાક્ષસો એને પકડો, બાંધો, મારો, રાંધીને ખાઇ જઇએ, ઇત્યાદિ બોલતા ભીમસેન ઉપર તૂટી પડ્યા. શસ્ત્રાસ્ત્રોનો એના ઉપર વર્ષાદ વર્ષાવ્યો. ભીમસેન પોતાની ગદા લઇને રાક્ષસો ઉપર કોપ કરીને ધાયો. એણે આગેવાન સો રાક્ષસોને મારી નાંખ્યા. રાક્ષસો ભીમનું પરાક્રમ, બળ, વિદ્યાબળ તેમ જ બાહુબળ જોઇને, આને આપણાથી પહોંચી વળાશે નહિ, ધારી ત્યાંથી નાઠા. ભીમે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કમળો લીધાં.

ભીમથી પરાજય પામી રાક્ષસો ધનેશ પાસે ફરીઆદ ગયા. કુબેરે બધી વાત સાંભળીને હસીને કહ્યું કે "દ્રૌપદીની ઇચ્છા પ્રમાણે ભીમસેન ભલે કમળો લઇ જાય. હું એ વાત પ્રથમથી જાણું છઉં."

ભીમસેન કમળો લઇ સ્વજનો તરફ પાછો આવ્યો.

यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मनः ॥६॥
अन्यायेनेह यः कश्चिदवमत्य धनेश्वरम् ।
विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येन्न संशयः ॥७॥
आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पीत्व हरस्व च ।
नातोऽन्यथा त्वयाशक्यं किंचित्पुष्करमीक्षितुं।९
राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वर मिहान्तिके ॥
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे॥१०॥
इयं च गलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥१२॥
तुल्या हि सर्वभूताना मियं वैश्रवणस्य च ।
एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति॥१३॥
इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनोव्यगाहत ।
तां तु पुष्करिणा वीरः प्रभिन्न इव कुञ्जरः
॥ १४ ॥
तेषां वचस्तत्तु निशाम्य देवः
प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।
गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥२७॥
(ભા૨૦ વ૦ ૧૪૮-૧૫૫).

સૌચકિ. ત્રણની અંક સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.

સૌચિત્તિ. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષના એક રાજા-સત્યધૃતિનું નામાન્તર. એ યુદ્ધમાં એ કર્ણને હાથે મરાયો હતો. સુચિત્તનો પુત્ર હોવાથી એને સૌચિતિ કહેતા. (ભા૨૦ ઉ૦ ૨૮ ૧૭૧-૧૮; ૧૯૬-૨૮; ક૦ ૩-૩૧).

સૌજામિ. ઋષિ વિશેષ.

સૌતિ. રોમહર્ષણનો પુત્ર ઉગ્રશ્રવા તે જ. એણે નૈમિષ્યારણ્યમાં રહેતા શૌનકાદિને મહાભારત પુરાણ સંભળાવ્યું હતું. એને શૌનકો સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૧-૫, ૪ અને ભા૦ ૧૦-૭૮).

સૌત્રામણિ. દ્રુપદની ભાર્યા કૌંસવી તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૯-૪૯).

સૌદામિની. કશ્યપથી વિનતાની કુખે થએલી કન્યા,

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સૌદાસ. સૂર્યવંશના ઋતુપર્ણ રાજાના પુત્ર સુદાસનો પુત્ર. (**ભા૨૦ આ૦ ૧૨૮-૪૯**). એનું બીજું નામ કલ્માષપાદ છે. (**ભા૨૦ આ૦ ૧૯૩-૨૬**). એનું બીજું નામ વળી મિત્રસહ પણ હતું. (**હરિ વં. ૧-૧૫**). વસિષ્ટના પુત્ર શક્તિઋષિયે એને શાપ દીધો હતો કે તું રાક્ષસ થા. એ રાક્ષસ થયો. અને શક્તિઋષિને જ મારી ખાધા. (**ભા૦ આ૦ ૧૯૨-૪૦**). પછી વસિષ્ટે આ રાજાને શાપમુક્ત કર્યો. શાપમુક્ત થતા પહેલાં એકદા કલ્માષપાદ વનમાં ભટકતો હતો, ત્યાં મૈથુન કાર્યમાં રોકાયલા એક બ્રાહ્મણના યુગ્મને જોયું. એ બન્ને રાજાથી બ્હીને મૈથુન અધુરું મુકીને નાસતાં હતાં. રાજાએ બ્રાહ્મણને પકડી પાડયો. બ્રાહ્મણીએ ઘણી ઘણી આજીજી કરી તે ન લેખવતાં બ્રાહ્મણને મારીને ખાઇ ગયો. આ પ્રમાણે પોતાના ધણીનું મૃત્યુ થતાં બ્રાહ્મણીએ સહગમન કર્યું. એણે બળતાં પૂર્વે રાજાને શાપ દીધો કે તું મૈથુન કરતાં જ મૃત્યુ પામીશ. (**ભા૨૦ આ૦ ૧૯૮-૨૧**).

પછી જ્યારે રાજા શાપમુક્ત થયો ત્યારે અયોધ્યામાં જઇને સારી રીતે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

એક વખત એની સ્ત્રી ઋતુકાળમાં હતી ત્યારે વસિષ્ટ ઋષિ એને ત્યાં આવ્યા. રાજાએ તેવામાં પોતાની સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાને ઘણો યત્ન કર્યો કેમકે કામાંધતાને લઇને બ્રાહ્મણીના શાપની વાત રાજા ભૂલી ગયો હતો. પણ એની રાણી મદયન્તીને એ વાતની સ્મૃતિ હતી. એણે રાજાને એ વાતની યાદ આપીને વારી રાખ્યો. એટલે રાજાએ વસિષ્ટ ઋષિની પ્રાર્થના કરીને મદયન્તીને પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવ્યો. મદયન્તીને ગર્ભ રહ્યો એટલે વસિષ્ટ પોતે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા.

જ્યારે સૌદાસ શાપગ્રસ્ત હતો ત્યારે ઉત્તંક ઋષિ એની પાસે મણિમય દિવ્ય કુંડળોની યાચના કરવા આવ્યો હતો. આ કુંડળો એની પાસે ગુરુપત્ની ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યાએ ગુરુ દક્ષિણામાં માગ્યાં હતાં. સૌદાસે આ કુંડળો તો મારી રાણીનાં છે માટે એની પાસે માગ, એમ કહેતાં ઉત્તંકે માગવાથી સૌદાસની રાણી મદયન્તીએ એ કુંડળો એને આપ્યાં હતાં. (**ભા૨૦ અશ્વ૦ ૫૩-૩૦**). (**રા૦ ઉ૦ સર્ગ૦ ૬૫; વિષ્ણુ૦ ૪-૪; ભાગ૦ ૯-૬**).

સૌદેવ. સુદેવ રાજાના પુત્ર દિવોદાસનું નામાન્તર.

સૌદ્યુમ્નિ. યુવનાશ્વ શબ્દ જુઓ. યુવનાશ્વનું નામાન્તર. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ કોઈ સુદ્યુમ્ન રાજાનો પુત્ર હશે. (**ભા૨૦ વ૦ ૧૨૭-૧૦**).

સૌદ્યુમ્નિ (૨). વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઇલ રાજાનું નામ સુદ્યુમ્ન હતું. એના પુત્રો તે સૌદ્યુમ્નિ.

સૌધિક. ત્રણની અંક સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌધૃતેય. સુવૃતીના પુત્ર નર રાજાનું બીજું નામ. આ નર રાજા તે સૂર્યવંશના દિષ્ટ કુલોત્પન્ન નર રાજા સમજવો.

સૌપુરિ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થ-એલો એક ઋષિ.

સૌપુષ્પિ. બગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અત્રિ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌબળ. ગન્ધારના સુબળ રાજાનો જ્યેષ્ટ પુત્ર. શકુનિ તે જ. (**ભા૨૦ આ૦ ૧-૧૮૦**).

સૌબલી. ગાન્ધારના સુબળ રાજાની પુત્રી અને સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની ગાન્ધારી તે જ.

સૌબુદ્ધિ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થએલો એક ઋષિ.

સૌભ. સાલ્વ રાજાનું વિમાનના આકારનું સ્વે-ચ્છાપૂર્વક ગમે ત્યાં ફેરવાય-લઇ જવાય એવું નગર. (**ભા૨૦ વ૦ ૧૪-૨-૧૫; ૧૫-૩**).

સૌભદ્ર. સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તે જ. (**ભા૨૦ આ૦ ૧-૨૧૪**).

સૌભદ્ર (૨). રથરાજની કૂખે વસુદેવને થએલા ત્રણ પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ટ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સૌભદ્ર (૩). તીર્થ વિશેષ. (નારી તીર્થ શબ્દ જુઓ).

સૌભપતિ. સાલ્વ રાજા.

સૌભર. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૩૨-૯). એને સૈારભ પણ કહ્યો છે.

સૌભરિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. આ ઋષિને એકદા એવી ઇચ્છા થઇ કે મારે લગ્ન કરવું. તેથી તે માંધાતા રાજા પાસે ગયો અને એની કન્યાની યાચના કરી. પરંતુ સૌભરિ વૃદ્ધ હોવાથી રાજાએ કહ્યું કે તમે મારા અન્તઃપુરમાં જાઓ, ત્યાં મારી કન્યાઓ છે.તેમાંથી તમને પરણવાની કોની ઇચ્છા છે તે જુઓ.

આ ઉપરથી સૌભરિ રાજાના અંતઃપુરમાં ગયો અને પોતાના તપોબળ વડે પોતે દિવ્ય અને તરુણ દેહ ધારણ કર્યો. કન્યાઓ પાસે જઇને એણે પુછ્યું કે તમારામાંથી કોને મને વરવાની ઇચ્છા છે ? ઋષિને દિવ્ય અને તરુણ સ્વરૂપના દેખીને બધી કન્યાઓ આનંદ પામી, હું પરણું-હું પરણું એમ બોલી ઉઠી. આ ખબર રાજાને થતાં તે આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી એણે બધી કન્યાઓને વિવાહ વિધિવડે ઋષિને પરણાવી. પોતાની બધી સ્ત્રીઓને લઇને સૌભરિ પોતાને આશ્રમે આવ્યો. (ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૬).

એનો આશ્રમ નર્મદાના તીર ઉપર હતો. યુધિષ્ઠિર રાજાએ અશ્વમેધ કર્યો, તે વખત અશ્વરક્ષા સારુ ફરતો ફરતો અર્જુન એને આશ્રમે આવ્યો હતો. તે વખત એ સૌભરિને મળ્યો હતો. સૌભરિએ એને ઉદ્દાલક ઋષિ અને એની સ્ત્રી ચંડીની વાત કરી હતી. (૩ અર્જુન શબ્દ જુઓ).

સૌભાગ્ય. ઋગ્વેદનું એક ઉપનિષત.

સૌમદત્તિ. સોમદત્તના પુત્ર ભૂરિશ્રવાને બહુધા આ નામે કહ્યો છે. (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૭૦૫-૨૨).

સૌમદેય. સોમદા ગંધર્વીના પુત્ર બ્રહ્મદત્તનું નામાન્તર.

સૌમનસ. પર્વત વિશેષ.

સૌમનસ્ય. પ્રિયવ્રતપુત્ર યજ્ઞબાહુના સાત પુત્રો માંનો ત્રીજો.

સૌમનસ્ય (૨). સૌમનસ્યના દેશનું નામ.

સૌમનસ્ય (૩). શાલ્મલિદ્વીપમાંના બીજા દેશનું નામ.

સૌમિત્ર. અગિયારમો સુમિત્ર શબ્દ જુઓ.

સૌમિત્રિ. સુમિત્રાના બન્ને પુત્રો. પરંતુ વિશેષે કરીને લક્ષ્મણને આ નામ લગાડાય છે.

સૌમ્ય. એક પ્રકારના પિતરો.

સૌમ્ય (૨). સોમના પુત્ર બુધનું નામાન્તર.

સૌમ્ય (૩). મયદાનવે કરેલું સભાગૃહ જોવા યુધિષ્ઠિર પાસે આવેલો એક ઋષિ.

સૌર. શુચિ નામના અગ્નિનું નામાન્તર.

સૌર (૨). ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

સૌર (૩). સૂર્ય સંબંધી સૂક્ત.

સૌરથ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯).

સૌરથ (૨). સુરથના વંશજોનું સામાન્ય નામ.

સૌરભ. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨-૯). એને સૌભર પણ કહ્યો છે.

સૌરભેયી. શાપને લઇને મગરી થએલી અપ્સરા. (નારી તીર્થ શબ્દ જુઓ). અર્જુને એનો મોક્ષ કર્યો હતો.

સૌરિ. સૂર્યપુત્ર હોવાથી શનિનું પડેલું નામ.

સૌરિ (૨). ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌવર્ણ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

સૌવીર. યવનોનો અધિપતિ એક રાજા. એ પોતે યવન નહતો. એણે એકદા ત્રણ સંવત્સર ચાલે એવો યજ્ઞ કર્યો હતો. અર્જુનની સાથે એને કાંઇ કારણસર યુદ્ધ થતાં એમાં એનું મૃત્યુ થયું હતું.

સૌવીર (૨). સિંધુ દેશને લગતો આવેલો દેશ. (ભા૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૦). હાલની ઝેલમ અને સિંધુ એ બે નદીઓ વચ્ચે આવેલો

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

દેશ તે જ. ત્યાંનું આંખમાં આંજવાનું અંજન (સુરમો–સોરિયો) પ્રસિદ્ધ છે.

सौवीरांजन मिदमंब चक्षुषोस्ते विन्यस्तं
कनकशलाकया मयायत् ॥
तन्नूनं मलिनमपि त्वदक्षिसंगाद् ब्रह्मेंद्राद्य
मिलषणीयतामियाय ॥
(દેવી માનસપૂજા)

સૌશલ્ય. ભારતવર્ષીય દેશ. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯).

સૌશ્રુતિ. અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક ત્રિગર્ત રાજા. (ભા૨૦ ક૦ અ૦ ૧૮–૩).

સૌસુક. વિશ્વામિત્ર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌહ્રસોક્તિ. ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળમાં થએલો એક ઋષિ.

સ્કંદ. કાર્તિકેય. સુબ્રહ્મણ્ય તે જ. પૂર્વે દેવ દાનવોનું ઘોર યુદ્ધ થતું હતું; તેમાં દાનવો દેવોનો સર્વદા પરાજય કરતા હતા. તેમણે દેવસેનામાં ભંગાણ પાડયું. તે જોઇને ઇન્દ્ર સેનાપતિ મેળવવાને ચિંતા કરવા લાગ્યો કે પોતાના પરાક્રમ વડે દેવસેનાનું રક્ષણ કરે એવો પુરુષ મારે બોળી કાઢવો જોઇએ. એટલામાં તેણે કોઇ સ્ત્રીનો ભયંકર આર્તનાદ સાંભળ્યો કેઃ–'દોડો, દોડો, કોઇ પુરુષ આવીને મારું રક્ષણ કરો. મને યોગ્ય પતિ મેળવી આપો કે મારો પતિ થાઓ.' આ સાંભળીને ઇન્દ્રે તે સ્ત્રીને કહ્યું કે બ્હીશ નહિ. તારે બ્હીવાનું કારણ નથી. એટલામાં તો તેણે કેશીદૈત્યને એ કન્યાની આગળ ઉભેલો જોયો. એણે મુકુટ પહેર્યો હતો અને હાથમાં ગદા લઇને પર્વતની પેઠે અડગ ઉભો હતો. ઇન્દ્રે કહ્યું હે નીચ! તું આ કન્યાનું હરણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે કે, જાણ કે હું વજ્રધારી ઇન્દ્ર છઉં, માટે તું એને પીડા કરવાનું છોડી દે.

કેશીએ કહ્યું કે આ કન્યા મેળવવાની મેં ઇચ્છા કરી છે, માટે તું જ એને છોડી દે. તેમ કરવાથી જ તું તારા નગરમાં જીવતો જઇ શકીશ. પછી ઇન્દ્ર ઉપર એણે પર્વતનું શિખર ફેંકયું, જે ઇન્દ્રે પોતાના વજ્રથી વિદાર્યું, એટલે બ્હીને કેશી ત્યાંથી નાશી છૂટયો. પછી ઇન્દ્રે એ કન્યાને એનો ઇતિહાસ પૂછયો.

કન્યાએ કહ્યું કે હું દેવસેના નામની પ્રજાપતિની કન્યા છઉં, હું અને મારી બ્હેન દૈત્યસેના–જેને પૂર્વે કેશીદૈત્ય હરી ગયો હતો તે–અમે બન્ને સખીઓ સાથે માનસ પર્વત ઉપર પ્રજાપતિની આજ્ઞા લઇને નિત્ય રમવા આવીએ છીએ. રોજ આ દૈત્ય અમને અમારું હરણ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. મારી બ્હેન એને ચહાય છે. એને આ કેશી હરી ગયો અને મને હરી જવાનું ધારે છે. પણ હું એને ઇચ્છતી નથી. હું તમારા સામર્થ્ય વડે આનાથી છૂટી, તમારા દેખાડેલા દુર્જય પતિની ઇચ્છા રાખું છઉં.

ઇન્દ્રે કહ્યું કે અદિતિ મારી માતા હોવાથી તું મારી માસીની પુત્રી છે. હવે તારું પોતાનું બળ કેટલું છે તે કહે.

કન્યાએ કહ્યું કે હે મહાબાહુ! હું પોતે તો અબળા છઉં, પણ મારા પિતાના વરદાનથી મને બળવાન પતિ મળશે અને દેવો અને દૈત્યો તેને નમશે. પછી ઇન્દ્ર આ કન્યાને લઇને બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો. એને બળવાન પતિ મળશે એવું બ્રહ્મદેવથી જાણીને પાછાં આવતાં ઇન્દ્રને મહાઘોર સંગ્રામ થતો જોવામાં આવ્યો અને દુઃચિન્હ દેખાયાં. એણે ઉદયકાળના સૂર્યને અને સૂર્યમાં પ્રવેશતા ચન્દ્રને જોયા. સૂર્ય અને ચન્દ્ર બન્ને વર્ષની છેલ્લી અમાવાસ્યામાં હોવાથી પાપસ્થાનમાં હતા. એટલામાં અગ્નિને સૂર્યમાં પ્રવેશતો જોયો. બ્રહ્મદેવની પાસેથી પછી ઇન્દ્ર એ કન્યાને લઇને જ્યાં વસિષ્ઠ વગેરે સમર્થ ઋષિઓ બેઠા હતા ત્યાં ગયો. મહાત્મા ઋષિઓએ ઇષ્ટિ કરીને હુતદ્રવ્ય લેવા અગ્નિનું આવાહન કર્યું. એટલે અગ્નિ ત્યાં વિધિપૂર્વક આવ્યો અને આહવનીય અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી એણે હુતદ્રવ્ય લઇને

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

દેવતાઓને અર્પણ કર્યું. પછી ત્યાંથી જતી વખતે એણે મહાત્મા ઋષિયોની પત્નીઓને પોતપોતાના આસન પર બેસી સુખરુપ ઉંઘતી દીઠી. તેઓ સુવર્ણની વેદી જેવી ઉજ્વળ, ચંદ્રલેખા જેવી નિર્મળ, અગ્નિની જ્વાળા જેવી તેજસ્વી અને તારાના જેવી ચમકતી હતી. આવી ઋષિપત્નીઓને જોઇને અગ્નિ તેમનામાં આસક્ત થઇ ગયો, અને એની ઇન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઇ ગઇ. તે કામને વશ થઇ ગયો, પણ વિચારવા લાગ્યો કે હું આ પ્રમાણે ક્ષોભ પામ્યો તે યોગ્ય નથી. આ દ્વિજેન્દ્રોની પત્નીઓ સદાચરણી અને કામના વિનાની છે. હું કાંઇ નિમિત્ત વગર એઓને જોવાને અને સ્પર્શવાને પણ સમર્થ નથી. તેથી હું ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું અને એમને વારંવાર જોઉં.

પછી ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં પ્રવેશેલો અગ્નિ પોતાની જ્વાળાઓથી ઋષિપત્નીઓને સ્પર્શ કરતો અને જોઇને આનંદ પામતો ઘણા કાળ પર્યંત ત્યાં રહ્યો. આમ આ સ્ત્રીઓમાં મન જોડીને ઘણા કાળ સુધી રહ્યા છતાં, એને આ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓનો લાભ થયો નહિ. ત્યારે કામવડે સંતાપ પામેલો તે દેહત્યાગનો નિશ્ચય કરી ત્યાંથી વનમાં ચાલી ગયો.

દક્ષપુત્રી સ્વાહા પ્રથમથી જ આ અગ્નિની કામના કર્યા કરતી હતી. આ પ્રેમાળ સ્ત્રીને ઘણા સમયથી અગ્નિને મળવાનો સંધિ મળતો નહતો. સ્વાહાએ જ્યારે જાણ્યું કે કામથી સંતાપ પામી અગ્નિ શા કારણે વનમાં ચાલી નિકળ્યો છે, ત્યારે આ સુંદરીએ વિચાર કર્યો કે:–હું સપ્તર્ષિયોની પત્નીઓનાં રુપો ધારણ કરીને તે સ્ત્રીઓના રુપથી મોહિત થએલા અગ્નિની પાસે જઇને તેનો ઉપભોગ કરું. આથી હું જે કામાતુર છઉં તે મારી કામપૂર્તિ થશે અને અગ્નિની પણ પ્રીતિ મારાઉપર થશે.

પછી સ્વાહાએ અંગિરાની શીલ, રુપ અને ગુણસંપન્ન શિવા નામની ભાર્યાનું રુપ લીધું; અને અગ્નિ પાસે જઇને કહ્યું કે હે અગ્નિદેવ, હું કામથી તપી ગઈ છું માટે તમે મારો સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છો. નહિ કરો તો હું મરણ પામીશ. મને ઋષિપત્નીઓએ વિચાર કરીને મોકલી છે.

કેટલીક વાતચિત થયા પછી અગ્નિયે એનો સ્વીકાર કર્યો. અગ્નિનું વીર્ય સ્વાહાએ હાથમાં લઇ લીધું. એમ, એક પછી એક છ ઋષિપત્નીઓનાં રુપ અને નામ ધારણ કરીને સ્વાહાએ અગ્નિને ભોગવ્યો; પણ એ સાતમી અરુન્ધતીની પતિસેવા અને તપને પ્રભાવે કરીને તેના દિવ્ય સ્વરુપને ધારણ કરી શકી નહિ. અરણ્યમાંથી નિકળતાં મને કોઇ જોશે તો બિચારી બ્રાહ્મણપત્નીઓ નાહક ફજેત થશે ધારી, સ્વાહાએ એ રુપ બદલી ગરુડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ત્યાંથી નિકળી. હાથમાં લઇ લીધેલું અગ્નિનું વીર્ય સ્વાહાએ છએ વખત એક સુવર્ણ કુંડમાં નાંખ્યું.

આ પ્રમાણે સ્વાહાએ જુદી જુદી ઋષિપત્નીઓનાં રુપ ધારણ કરી અગ્નિને ભોગવી છએ વખતનું વીર્ય જે સુવર્ણ કુંડમાં નાંખ્યું હતું તેમાંથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ કુમારને છ મસ્તક, બાર કાન, બાર નેત્ર, બાર હસ્ત, એક કંઠ અને એક ઉદર હતું. જન્મથી જ એ મહાબળવાન હતો. તે કાળે ઘણા ઉત્પાત થતા હતા તેથી એના બળથી બ્હીને લોકો નિંદા કરવા લાગ્યા કે અગ્નિએ આ બ્રાહ્મણીઓ જોડે સમાગમ કરીને અમારા ઉપર આ મોટો અનર્થ કર્યો છે. વળી જેણે ગરુડીને અરણ્યમાંથી જતાં જોએલી તેઓ ગરુડીને કહેવા લાગ્યા કે તેં જ અમારા ઉપર આ સંકટ આણ્યું છે.

આ લોકનિંદા સાંભળીને વિશ્વામિત્ર શિવાય છ ઋષિયોએ પોતાની પત્નીઓનો ત્યાગ કર્યો. વિશ્વામિત્ર તો ક્રોધિત કર્યા પછી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

જે વખત કામથી સંતાપ પામી અગ્નિ જતો હતો તે વખત એની પાછળ પાછળ ગયા હતા. તેથી સઘળો વૃત્તાંત તેમને ખબર હતો. એમણે કહ્યું કે આપણી સ્ત્રીઓનો કશો વાંક છે જ નહિ. છતાં લોકાપવાદના ભયથી છ ઋષિયોએ આવું કર્યું હતું.

દેવોએ સ્કંદકુમારનું મહા પરાક્રમ સાંભળ્યું, ત્યારે એકઠા મળીને ઇન્દ્ર પાસે ગયા, અને અસહ્ય બળવાળા આ સ્કંદનો તમે નાશ કરો એમ કહ્યું. જો તમે નાશ નહિ કરો તો એ ત્રણ લોકને, અમને અને તમને તાબે કરશે. ઇન્દ્રે કહ્યું કે એ બાળક મહા બળવાન છે, તેથી એ યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને લોકસૃષ્ટા વિધાતાનો પણ નાશ કરશે; પણ હું એ બાળકનો નાશ કરવાનો નથી. આ સાંભળી 'તારામાં સામર્થ્ય નથી માટે તું એવું બોલે છે. અસ્તુ. આજે સર્વ લોક માતૃકાઓ જાઓ અને એ યથેષ્ટ પરાક્રમવાળી દેવીઓ એ બાળકનો નાશ કરો,' એવું દેવોએ કહ્યું. ઠીક એમ કહી બધી માતૃકાઓ ગઇ. પણ સ્કંદની આગળ જતાં જ તે બળવાળા બાળકને દેખીને તેમનાં મોં ખિન્ન થઇ ગયાં. આનો વધ કરવો અશકય છે, એમ ધારી તેઓએ સ્કંદને કહ્યું કે હે મહાબળસંપન્ન, અમે તારી માતાઓ થવા ઇચ્છીએ છીએ. સ્કંદે તેમનું સ્તનપાન કરી તેમને અભિનંદન આપ્યું. એટલામાં અગ્નિ ત્યાં આવ્યો. બાળકે માતૃકાગણની સાથે એનું પણ પૂજન કર્યું. અગ્નિ બાળકનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ બધી હકીકત જાણતા હોવાથી તેમણે બાળકને વિવાહ પૂર્વના જાત કર્માદિ સંસ્કારો કર્યા, તેને કુકડો, શક્તિ, દેવી તથા પાર્ષદો વગેરે સાધનો મેળવી આપ્યાં.

પછી ઉપગ્રહોની સાથે ગ્રહો, ઋષિયો, માતૃકાઓ, અગ્નિ, મદોન્મત્ત પાર્ષદો વગેરે સ્કંદની આસપાસ વિંટાઇ ઉભાં રહ્યાં. સ્કંદને જીતવાને ઇન્દ્ર બધા દેવોની સાથે આવતાં તેની સાથે યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યો.

પછી બધા દેવોએ સ્કંદને ઇન્દ્રપદ લેવાની પ્રાર્થના કરી પણ સ્કંદે ઇન્દ્રને કહ્યું કે તમે જ ઇન્દ્રપદ પર રહો અને ત્રિલોકનું પાલન કરો. મને ઇન્દ્રપદ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા નથી. છેવટે બધાની માગણી ઉપરથી સ્કંદે દેવના સેનાપતિ થવાનું કબૂલ્યું. સેનાપતિ પદે સ્કંદનો અભિષેક થયા પછી ઇન્દ્રે પેલી છોડવેલી કન્યા દેવસેનાને બોલાવી અને તેને શણગારી સ્કંદને કહ્યું કે તમારા જન્મ પૂર્વે બ્રહ્માએ તમારી ભાર્યા તરીકે નિર્માણ કરી છે, માટે તમે વિધિ અને મંત્ર પૂર્વક એનો અંગિકાર કરો. દેવસેના સ્કંદની પટ્ટરાણી બની.

સ્કંદની અનેક માતૃઓ, માતૃગણ, એના પાર્ષદો, એના ગ્રહો વગેરે વિશેષ ઇતિહાસ માટે મહાભારતના વન પર્વમાં જોવું. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૭–૧૮–૪૦, ૨૩૦–૬–૨૩૩, શ૦ ૪૬–૫૬–૧૧૫, ૪૭–૧–૪૩, ૪૭–૭૩, ૪૭–૮૪; શાં૦ ૪૫; અનુ૦ ૧૩૩, ૧૬૭).

સ્કંદ (૨). મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

સ્કંદસ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુલોત્પન્ન ઋષિ.

સ્તનકુંડ. ગૌરીશિખર ઉપર આવેલું તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૧૫૧).

સ્તનયિત્નુ. વિદ્યોતનો પુત્ર.

સ્તનપોષિકા. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯–૬૮).

સ્તનબાળા. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯–૬૩).

સ્તનિત. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુલોત્પન્ન ઋષિ.

સ્તમ્બ. શ્યામપરાશર કુલોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

સ્તમ્બમિત્ર. જરિતા નામની સારઙ્ગીને પેટે મંદપાળ ઋષિને થએલા ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. મંદપાળ ઋષિની પ્રાર્થના ઉપરથી ખાંડવ વન ભક્ષણ કરતાં અગ્નિયે એ પુત્રોને બચાવ્યા હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૨૫૮–૧૨).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સ્તુતિ. ઋષભદેવ વંશના પ્રતીહ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંના પહેલા પ્રતિહર્તાની સ્ત્રી. અજ અને ભૂમા એ બે પુત્રોની માતા.

સ્તુત્યવ્રત. પ્રિયવ્રતપુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર.

સ્તુત્યવ્રત (૨). સ્તુત્યવ્રતનો દેશ.

સ્તુત્યવ્રત (૩). કુશદ્વીપમાંનો પાંચમો દેશ.

સ્ત્રીરાજ્ય દેશ. ભારતવર્ષીય દેશ. (**ભા૨૦ ભી૦ ૬**). પાંડવોના સમયમાં આ દેશમાં પ્રમીલા નામે રાણીનું રાજ્ય હતું. પ્રમીલાએ પાંડવોના અશ્વને બાંધ્યો હતો. (પ્રમીલા શબ્દ જુઓ).

સ્થપતિ. જનમેજયસુત લોહિતાક્ષ નામનો સ્થલમાપનાદિ શાસ્ત્ર જાણનારો. (**ભા૨૦ આ૦ ૫૧-૧૫, ૫૮-૧૨**).

સ્થવિષ્ઠલેયુ. સોમવંશીય પૂરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાને ઘૃતાચી અપ્સરાને પેટે થએલા દસ પુત્રોમાંનો ત્રિજો. (**ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૬**).

સ્થલ. સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના કુશાન્વયના બલ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વજ્ર અથવા વજ્રનાભ.

સ્થલપિંડ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભ્રગુકુળનો એક ઋષિ.

સ્થાણુ. બ્રહ્મમાનસપુત્ર એક પ્રજાપતિ. એણે જરામરણ રહિત પ્રજા નિર્માણ કરી હતી, જેથી સૃષ્ટિ ઉપર વસ્તી બહુ જ વધી. બ્રહ્મદેવને લાગ્યું કે આગળ જતાં પૃથ્વિ પર રહેવાની જગા મળશે કે નહિ મળે. આ ઉપરથી બ્રહ્મદેવે આને એવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી રહેવા દેવાનું કહ્યું. બ્રહ્મદેવનું આ વચન સાંભળીને આ સ્તબ્ધ થઇ ગયો, એ ઉપરથી એનું સ્થાણુ એવું નામ પડયું છે. (**ભા૨૦ શાં૦ ૨૬૩**).

સ્થાણુ (૨). અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૩**).

સ્થાણુ (૩). જેને ચલન જ નથી એવા પરમાત્મા શંકર ભગવાન.

સ્થાણુમતી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

સ્થાણુવટ. તીર્થ વિશેષ. (**ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૭૮**).

સ્થાનેશ્વર. તીર્થ અને ક્ષેત્ર વિશેષ.

સ્થાપત્ય. અથર્વણ વેદનો એક ઉપવેદ. એમાં શિલ્પશાસ્ત્રનો વિષય છે.

સ્થૂણ. વિશ્વામિત્ર કુળનો એક ઋષિ. (**ભા૨૦ આ૦ ૭-૫૧**).

સ્થૂણ (૨). સ્થૂણાકર્ણ શબ્દ જુઓ. એ યક્ષ કુબેરનો એક અનુચર હતો. (**ભા૨૦ ઉ૦ ૬૯૧-૨૦-૨૨**).

સ્થૂણકર્ણ. વનવાસના સમયમાં પાંડવોની સાથે કેટલોક કાળ દ્વૈતવનમાં રહેલો એક ઋષિ.

સ્થૂણાકર્ણ. શિખંડીને જેણે તેનું સ્ત્રીત્વ લઇને પોતાનું પુરુષત્વ આપ્યું હતું તે યક્ષ. કુબેરનો એક અનુચર. (શિખંડી શબ્દ જુઓ).

સ્થૂલકેશ. પ્રમદ્વરા નામની કન્યાનું પાલન કરનાર એક ઋષિ. (**ભા૨૦ આ૦ ૮-૧૦**).

સ્થૂલગિરા. એક ઋષિ.

સ્થૂલશિરા. વિશ્વાવસુ ગંધર્વને જેણે 'જા તું કબંધ નામનો રાક્ષસ થઇશ' એવો શાપ દીધો હતો તે ઋષિ. (**ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૩૫; વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૭૧; સ૦ ૪-૧૭**).

સ્થૂલાક્ષ. એક ઋષિ.

સ્થૂલાક્ષ (૨). દૂષણ રાક્ષસના ચાર અમાત્યો પૈકી એક. (**વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૨૩**).

સ્નાતપ. બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુળનો એક ઋષિ.

સ્નુર્જ. એક રાક્ષસ. (સહસ્ય શબ્દ જુઓ).

સ્મય. વસિષ્ઠના પ્રજાપતિ પુત્રોમાંનો એક.

સ્મર. મદન-કામદેવ તે જ. એનો નાશ કરનાર શંકર ભગવાનનાં એને મારવા ઉપરથી સ્મરહર, કામાન્તક એવાં અનેક નામ પડયાં છે.

સ્મર (૨). મરીચિ ઋષિને ઊર્ણાને પેટે થએલા છ પુત્રોમાં મોટો પુત્ર. (૧ ઊર્ણા શબ્દ જુઓ).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સ્મૃતિ. સ્વાયંભુ મન્વંતરમાં ધર્મઋષિને મેધાની કૂખે થએલો પુત્ર.

સ્મૃતિ (૨). ચાલુ મન્વંતરમાં અંગિરા કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

સ્મૃતિ (૩). ભગવતી શ્રુતિનું સ્મરણ કરીને મનુ વગેરેએ લખેલા ગ્રન્થો વિશેષ. વિસ્તૃત અર્થમાં વેદાંગ, સૂત્રો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને ધર્મશાસ્ત્રોની ગણના સ્મૃતિમાં થાય છે. (ડાઉસન પા. ૩૦૧).

સ્મૃતિકાર. મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, શંખ, લિખિત, પરાશર વગેરે ધર્મશાસ્ત્રના લખનારા ઋષિયો.

સ્યંદિકા ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

સ્યમંતકમણિ. યદુકુળોત્પન્ન સત્રાજિત્ રાજાને સૂર્યના પ્રસાદથી મળેલો જે મણિ તે. એ મણિમાં એવો ગુણ હતો કે જ્યાં એ હોય તે સ્થળમાં કદી દુકાળ પડે નહિ, રોગ થાય નહિ. એમાંથી દરરોજ આઠભાર સોનું નિકળતું.

दिनेदिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो।
दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः॥
न सान्तिमायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः
॥ ११ ॥

(ભા૦ દશમ સ્કં૦ અ૦ ૫૬–૧૧).

આઠ હજાર તોલાનો એક ભાર એ હિસાબે સત્રાજિત્ યાદવને દરરોજ ચોસઠ હજાર તોલા સુવર્ણ પ્રાપ્ત થતું હતું.

એકદા આ મણિ કંઠમાં ધારણ કરીને સત્રાજિત યાદવ દ્વારકામાં આવતો હતો, ત્યારે આ મણિનું તેજ જોઇને બધા યાદવો છક્ક થઇ જઇને કૃષ્ણને આ કોણ છે વગેરે પુછવા લાગ્યા. કૃષ્ણે એના ઉત્તરમાં એ સત્રાજિત્ રાજા છે એટલું કહ્યું એટલામાં તો સત્રાજિત્ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કૃષ્ણે તેની આગતાસ્વાગતા કરીને બેસાડીને પછી આ મણિ સંબંધી હકીકત પુછી. સત્રાજિતે સઘળી હકીકત કહી. એણે પ્રયત્ને કરીને મેળવેલા મણિને અંગે કોઇએ કશું કહેવું જોઇતું નહોતું, છતાં કૃષ્ણે સહજ કહ્યું કે આ મણિ ઉગ્રસેન પાસે હોય તે વાજબી છે. એ ઉગ્રસેનને ત્યાં જ શોભે; કારણ ઉગ્રસેન સર્વ યાદવોના પ્રમુખ છે. કૃષ્ણનું આ કહેવું સત્રાજિતને ઠીક ન લાગ્યું અને એ ખોટું લગાડી સભામાંથી ઉઠી પોતાને ઘેર ગયો.

આ વાતને ઘણા દિવસ વિત્યા બાદ એક વખત સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન યાદવ આ મણિ કંઠમાં ધારણ કરી, મૃગયા કરવા ગયો. એક સિંહની પછવાડી પડી પ્રસેન છેક એની બોડ સુધી ગયો. એટલામાં તો સિંહ એકાએક પાછો ફર્યો અને એણે પ્રસેનને જીવથી મારી નાંખ્યો. પ્રસેનને મારીને સિંહ ઉભો હતો, એટલામાં ઋક્ષરાજ જાંબુવાન ત્યાં આવ્યો. એણે મણિનું અપૂર્વ અને અપાર તેજ જોઇ સિંહને તત્કાળ મારી નાંખ્યો અને મણિ લઇને પોતે પોતાની ગુફામાં ગયો.

અહીં પ્રસેન ઘેર આવ્યો નહિ સઘળા સત્રાજિતને ઘણી ચિંતા થઇ. એણે પોતાના ભાઇ પ્રસેનની શોધ સારુ ચોમેર દૂતોને મોકલ્યા. પણ એ શિકાર કરતાં ઘણે જ આઘે જઇને મરણ પામેલો હોવાથી એનો પત્તો લાગ્યો નહિ. બધા દૂત પાછા આવ્યા એટલે સત્રાજિતના મનમાં વ્હેમ આવ્યો કે કૃષ્ણે જ મારા ભાઇને હતો નહતો કરી નાંખીને મણિ લઇ લીધો.

સત્રાજિતના આ વ્હેમની વાત ફેલાતી ફેલાતી સ્વતઃ કૃષ્ણના કાન સુધી પહોંચી. કૃષ્ણને આથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. એમના મનમાં આવ્યું કે આપણા પર આવેલું ખોટું આળ ભૂંશી નાંખવું જોઇએ. પછી શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં એઓશ્રીને સૂઝ્યું કે પ્રસેન અરણ્યમાં જઇને ગૂમ થયો છે માટે એની શોધ કરવા અરણ્યમાં જ જવું જોઇએ.

પછી કૃષ્ણ કેટલાક યાદવોને સંગાથમાં લઇને પ્રસેનની ખોળ કરવા અરણ્યમાં ગયા. ઘણે દૂર જતાં જતાં એક ઘોડાની અને

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પ્રસેનની લાશ દીઠામાં આવી. પણ પ્રસેનના અંગ પર મણિ નહોતો. પછી પ્રસેનને કોણે માર્યો હશે એ વિચારતાં વિચારતાં આજુબાજુ જોતાં એક સિંહ મરણ પામીને પડેલો જોયો. ત્યાં પણ મણિનો પત્તો લાગ્યો નહિ, પણ ત્યાં કોઇ બીજાનાં પગલાં પડેલાં દીઠાં. એમણે તર્ક કર્યો કે પ્રસેનને સિંહે અને સિંહને કોઇ બીજાએ માર્યો હોવો જોઇએ. માટે એઓ એ પગેરે પગેરે આગળ ગયા. અગાડી જતાં એ પગલાં એક ગુફામાં પેઠાં. પછી જોડે ગએલા બધા યાદવોને ગુફાને બારણે બેસાડી પોતે એકલાએ જ એ ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. એ ગુફા અંદરથી ઘણી લાંબી હોઇને તેમાં ઘણે આઘે ગયા પછી એક વિસ્તીર્ણ મહેલ જોવામાં આવ્યો. કૃષ્ણ એ મંદિરમાં બેધડક પેશીને જોવા લાગ્યા તો તેમને એ મંદિર એક ઋક્ષરાજનું હોવાનું જણાયું. મંદિરમાં એક ઋક્ષના બચ્ચાના પારણા ઉપર લટકાવેલો મણિ એમના જોવામાં આવ્યો. ટુંકામાં કૃષ્ણ ત્યાં ગયા એટલે કોણ આવ્યું, કોણ આવ્યું એવી ગરબડ થતાં મંદિરમાંથી જાંબુવાન આવ્યો. એને ઘણો વયોવૃદ્ધ દેખીને કૃષ્ણે એને કહ્યું કે આ અમારો મણિ તમારે ત્યાં આવ્યો છે તે અમારો અમને પાછો આપો. પરંતુ કૃષ્ણનું કહેવું જાંબુવાન લેખવે નહિ. પરિણામે જાંબુવાનની સાથે કૃષ્ણને અઠ્ઠાવીસ દિવસ સુધી બાહુયુદ્ધ થયું. છેવટે જાંબુવાન થાક્યો અને કહ્યું કે હવે યુદ્ધ બસ. આ મારી એક કન્યા જાંબુવતી છે તે તને ભાર્યા તરીકે આપું છું. તેને અને આ મણિને લઇને તું તારે ઘેર જા. કૃષ્ણે તથાસ્તુ કહીને જાંબુવતીની સાથે વિવાહ વિધિથી લગ્ન કરી, પોતે એને અને મણિને લઇને ત્યાંથી નિકળી ગુફાને દ્વારે પોતે યાદવોને બેસાડયા હતા ત્યાં આવ્યા. આ જાંબુવાન રામાવતારના હતા.

અહીં ગુફાના દ્વાર પર બેસાડેલા યાદવો, કૃષ્ણની વાટ જોતા જોતા બાર દિવસ સુધી ત્યાં બેસી રહ્યા. છેવટે એ આવવાનું હશે ત્યારે આવશે, આપણે કેટલા દિવસ બેસી રહીશું, એમ ધારી ત્યાંથી ઉઠી દ્વારકામાં ગયા. કૃષ્ણ આવી જુએ છે તો યાદવો મળે નહિ એટલે પોતે ત્વરાથી દ્વારકામાં પધાર્યા.

દ્વારકામાં આવી કૃષ્ણે સભા બોલાવી અને સત્રાજિતને કહાવ્યું કે મનમાં કશી પણ શંકા આણ્યા વગર દ્વારકામાં આવી જજો. તેથી સત્રાજિત સભામાં આવ્યો. સભામાં કૃષ્ણે પ્રસેનની અને મણિની સઘળી હકીકત અથઇતિ વિદિત કરી. તેમને આણેલો મણિ સત્રાજિતને સ્વાધીન કર્યો. સત્રાજિતને પોતે કૃષ્ણ ઉપર આળ મૂક્યું હતું તેથી લાજ તો ઘણી આવી પણ મણિ પોતાને ઘેર લઇ ગયો.

પ્રસેનની મરણક્રિયા વગેરે સંસ્કારો પૂરા થયા પછી સત્રાજિતે વિચાર કર્યો કે પોતાની કન્યા સત્યભામા કૃષ્ણને પરણાવીને મણિ તેમને જ આપી તેમની સાથે મૈત્રી કરવી. તરત જ એણે પોતાના અભિલાષની સિદ્ધિ કરીને સત્યભામા પરણાવીને મણિ કૃષ્ણને આપ્યો.

સત્રાજિત યાદવ હતો; કૃષ્ણ પણ યાદવ હતા, છતાં ક્ષત્રિયોમાં એક ગોત્રી હયા છતાં પણ જો પુરોહિત જુદા જુદા હોય તો તેમનાં લગ્ન થાય છે; એટલે આ લગ્ન વિષયે શંકાને સ્થાન નથી.

કૃષ્ણે આ મણિ સત્યભામાની પાસે જ રહેવા દીધો હતો. એવામાં હસ્તિનાપુરથી સમાચાર આવ્યા કે કુંતી સહવર્ત્તમાન પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં બળી મુઆ. એ સાંભળી સત્યભામાને સત્રાજિતને ત્યાં મોકલી પોતે બળરામની સાથે ઘણી ત્વરાથી હસ્તિનાપુર ગયા.

અહીં દ્વારકામાં અક્રૂર અને કૃતવર્મા બન્ને જણા કોઇ એક શતધન્વા નામના યાદવ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પાસે આવ્યા. આ શતધન્વા તે કૃતવર્માનો ભાઇ શતધન્વા નહિ પણ બીજો જ.

અક્રૂર અને કૃતવર્માએ શતધન્વાને કહ્યું કે તું સત્રાજીત પાસેથી મણિ શા માટે લઇ લેતો નથી? જેણે રત્ન જેવી કન્યા આપણને હા કહીને પછી ન આપતાં કૃષ્ણને આપી એ સત્રાજીત પોતાના ભાઇ પ્રસેનની પાસે કાં ન જાય? આમ બુદ્ધિ ફેરવતાં જેનું મોત પાસે આવ્યું હતું તેવા પાપી શતધન્વાએ સત્રાજિતને સૂતો માર્યો. સ્ત્રીઓ અનાથની પેઠે ચીસો પાડતાં અને રોતાં કકળતાં સતાં કસાઇ પશુને મારે એમ સત્રાજિતને મારી શતધન્વા મણિ લઇ ગયો.

પોતાના પિતાને મારી નાંખેલો જોઇ શોકથી વ્યાપ્ત થએલાં સત્યભામા હે બાપ! હે બાપ! હું મરી ગઇ એમ વિલાપ કરતાં મુર્ચ્છિત થઇ ભોંય ઉપર ઢળી પડ્યાં. પછી મુએલા બાપને તેલની કોઠીમાં નાંખી સત્યભામા પોતે હસ્તિનાપુર ગઇ. ત્યાં જઇને ભગવાન જે તે વાત જાણતા જ હતા તેમને પોતાના પિતાના વધની વાત કરી. આ વાત સાંભળી ઇશ્વર છતાં મનુષ્યાવતારને અનુસરી બન્ને ભાઇઓ આંખમાં આંસુ લાવીને અહો, અમને મોટી વિપત્તિ આવી. એમ વિલાપ કરવા લાગ્યા. પછી બલભદ્ર અને સત્યભામાની સાથે આવીને કૃષ્ણ શતધન્વાને મારીને મણિ પાછો લેવાની પેરવી કરવા લાગ્યા. આ ગોઠવણની ખબર પડવાથી ભયગ્રસ્ત શતધન્વાએ કૃતવર્માની સહાયતા સારુ પ્રાર્થના કરી. કૃતવર્માએ કહ્યું કે કૃષ્ણ અને બળરામ જેવા મોટા સમર્થનો અપરાધ હું નહિ કરું. એઓનો અપરાધ કરવાથી કોણ સુખી થાય? એઓનો દ્વેષ કરવાથી પોતાના અનુચરો સહિત કંસ રાજ્યલક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થઇ મરણને શરણ થયો. અને જરાસંધ પણ સત્તર વાર સંગ્રામમાં હાર ખાઇને જતો રહ્યો. આમ કૃતવર્માએ ના પાડતાં શતધન્વાએ અક્રૂરજીની પોતાને પડખે રહેવા પ્રાર્થના કરી. એમણે પણ કહ્યું કે કૃષ્ણ અને બળભદ્ર ઇશ્વરરૂપ છે. એમના બળને જાણનારો કયો પુરુષ એમની સાથે વિરોધ કરે? જે ભગવાન પોતે આ જગતને પોતાની લીલાથી સરજે છે, પાળે છે અને નાશ કરે છે; જેની ગતિને માયાથી મોહ પામેલા બ્રહ્માદિક પણ જાણતા નથી; અને જેણે સાત વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાં બાળક જેમ બિલાડીના ટોપને ઉખાડી લે તેમ લીલા માત્રમાં પર્વતને ઉખાડીને એક હાથથી ધારણ કરવા જેવું અદ્‌ભૂત કર્મ કરનાર, અનંત, સર્વના કારણ, અવિનાશી, અને પરમાત્મા એવા કૃષ્ણ ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છઉં.

અક્રૂરજીએ આમ કહ્યું એટલે પોતે આણેલો મણિ અક્રૂરજીને થાપણ તરીકે સોંપી શતધન્વા સો યોજન ચાલે એવા અશ્વારુઢ થઇ ત્યાંથી જતો રહ્યો.

પછી ગરુડની ધ્વજાવાળા અને મહાવેગવાન અશ્વ જોડેલા રથમાં બેસીને બળભદ્ર અને કૃષ્ણ સત્રાજિતને મારનારા શતધન્વાની પછવાડે ગયા.

મિથિલા નગરીના ઉપવનમાં ઘોડો થાકથી પડી જવાથી શતધન્વા પગપાળો નાઠો. ભગવાન પણ ક્રોધથી એની પાછળ દોડ્યા. કૃષ્ણ ભગવાને શતધન્વાનું માથું તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્ર વડે ઉડાડી દઇ, મણિને સારુ એનાં લૂગડાં વગેરે ખોળ્યાં. પણ મણિ મળ્યો નહિ. એમણે આવીને બળભદ્રને આ વાત કહેતાં એમના મનમાં આવ્યું કે મણિ પોતાની સ્ત્રીને આપવા સારુ ભાનો રાખી કૃષ્ણ મને ઠગે છે. પણ આ વાત મનમાં રાખીને તેમણે કહ્યું કે શતધન્વાએ વખતે કોઈ બીજાને ત્યાં મૂક્યો હશે. માટે દ્વારકામાં જાઓ અને તેનો શોધ કરો. હું તો વિદેહ રાજા જે મને બહુ વહાલો છે તેની પાસે જાઉં છઉં. બળભદ્ર મિથિલામાં જનકને ત્યાં ગયા અને કૃષ્ણ દ્વારકા આવ્યા.

બલભદ્ર ત્યાં રહ્યો છે એ સાંભળી એ સંધીનો લાભ લેવા દુર્યોધન ત્યાં આવ્યો અને એણે બલભદ્ર પાસે ગદાયુદ્ધનો અભ્યાસ કર્યો.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

એમણે સત્યભામાને શતધન્વાને મારવાની અને મણિ ન મળવાની કરી. સત્યભામાના મનમાં પણ આવ્યું કે કૃષ્ણે મણિ પોતાના મોટાભાઇને આપી મિથિલા મોકલ્યા છે અને મારે મોડે ખોટું કહ્યું છે.

શતધન્વાને ચડાવનાર કૃતવર્મા અને અક્રૂરને મારવાની ઉડતી વાતો સાંભળી બ્હીકના માર્યા તેઓ દ્વારકામાંથી જતા રહ્યા. અક્રૂરજીના દ્વારકા છોડીને જવાને અંગે લોકોમાં અનેક તરેહનાં ગુલ્બાનો ચાલ્યાં. કોઇ કાંઇ કહે, અને કોઈ કાંઇ કહે. અક્રૂરજી કાશી ગયા અને ત્યાં સુવર્ણવેદી કરી યજ્ઞો કરવા લાગ્યા. લોકોએ કહેવા માંડયું કે અક્રૂરજીને કૃષ્ણે જ કાશી મોકલ્યા છે. આમ વિવિધ ખોટી ગપો શાંત પાડવા કૃષ્ણે અક્રૂરજીને કાશીથી તેડાવ્યા.

કૃષ્ણે અક્રૂરને પોતાની પાસે તેડાવી, બેસાડી મીઠી મીઠી વાતો કરી કહ્યું કે હે દાનપતિ! શતધન્વાએ સ્યમંતક મણિ પ્રથમથી જ તમારે ત્યાં મૂક્યો છે એ અમને ખબર છે. જો કે સત્રાજિતને પુત્ર ન હોવાથી એની બધી મિલ્કત લેવા એના દિકરીના દિકરાઓને અધિકાર છે; પણ એ મણિ તમારા સિવાય બીજા કોઈથી રાખી શકાય એમ ન હોવાથી, તમારી પાસે જ રહેવા દઇશું. તમે સારા નિયમ પાળનારા છો માટે એ જ ઉત્તમ છે. પરંતુ મણિ સંબંધે મોટાભાઈ (બલભદ્ર) મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરતા નથી. માટે એ મણિ દેખાડો અને બંધુઓમાં પરસ્પર મન દુઃખાયાં છે તેની શાન્તિ કરો. મણિના વિષયમાં તમારાથી ના પડાય એમ છે જ નહિ. કેમકે હમણાં સુધી સોનાની વેદીવાળા તમારા યજ્ઞો ચાલ્યાં કરે છે.

આ બધું સાંભળી અક્રૂરજીએ મણિ હાથમાં લઇ લૂગડે ઢાંકી ભગવાનને આપ્યો. એ મણિ બધાં સગાંવહાલાંઓને બતાવી પોતા ઉપરનો અભિશાપ ટાળીને ભગવાને મણિ અક્રૂરજીને પાછો આપ્યો.

જો કે સ્યમંતકમણિ અક્રૂરજીને પાછો આપ્યો, પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારું સુવર્ણ તો અનાયાસ જ કૃષ્ણને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું. (ભાગ૦ દશમ સ્કં૦ અ૦ ૫૬–૫૭; હરિ વં૦ સ્કં૦ અ૦ ૩૮). (ડાઉસન પા. ૩૧૫). આ મણિ દ્વારકાથી હસ્તિનાપુર ગયો. ત્યાંથી કાળક્રમે મુસલમાનોને હાથ આવ્યો. મુસલમાનોએ એનું નામ કોહીનૂર પાડયું. ત્યાંથી ઇરાન ગયો અને ત્યાંથી પાછો હિંદુસ્તાનમાં રણજીતસિંહની પાસે આવ્યો. સીખ સલ્તનત ખાલસા કરતાં અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો અને એમણે મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાને નજર કર્યો. હાલ ઇંગ્લંડના રાજ જવાહીરોમાં છે. લંડનના કિલ્લાના જવાહીરખાનામાં કોહીનૂરના જેવો જ કૃત્રિમ બિલોરનો નમુનો પ્રેક્ષકો સારુ રાખવામાં આવ્યો છે.

આમ કેટલાક કોહીનૂર તે સ્યમંતક મણિ જ છે એમ માને છે.

સ્યમંતપંચક. પરશુરામે ક્ષત્રિયોને મારીને તેમના લોહીથી ભરેલા પાંચ કુંડ ભર્યા હતા તે. એમનાં રામહૃદ નામ પ્રસિદ્ધ છે. ઋચિકાદિ પિતરોના આશિર્વાદને લઇને તે જળરુપ બની ગયા છે. (ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૩–૨). અહીંથી થોડે જ છેટે કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું. (ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૩–૨). (સમંતપંચક શબ્દ જુઓ).

સ્થાનંદ્વર. કેરલ દેશમાં આવેલું અન્તશયન ક્ષેત્ર. અર્જુન ત્યાં યાત્રા સારુ ગયો હતો (ભાર૦ આ૦ ૨૩૭–૩૭).

શ્યૂમરશ્મિ. કપિલના પ્રસાદથી બ્રહ્મતત્ત્વ સંપન્ન થયેલો એક ઋષિ. એકદા નહુષ રાજાને ત્યાં ત્વષ્ટા દેવ અતિથિ થઇ આવ્યા હતા. તેમનું આતિથ્ય કરવાને મધુપર્કમાં કાપવા સારુ એક ગાયને આણી. એ ગાયને જોઇને ઉદાર અંતઃકરણવાળા, સત્વગુણમાં સ્થિતિ કરનારા, સંયમ ઉપર પ્રીતિ રાખનારા, જ્ઞાનમાં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

નિષ્ટાવાળા, નિયમપૂર્વક આહાર કરનારા, અને સર્વ તરફથી નિર્ભય, શ્રેષ્ટ, દઢ, સત્ય તથા ઉત્તમ નિષ્ટાવાળી બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થએલા કપિલ મુનિ, વધ કરવા માટે ઉભી રાખેલી ગાયને જોઇને એક વાર આ પ્રમાણે બોલી ઉઠયા કે, " અરે એ વેદ ! "

આ પ્રમાણે કપિલ મુનિયે વેદનો આક્ષેપ કર્યો, એટલે આ સ્યૂમરશ્મિ-જે જ્ઞાનસંપન્ન ઋષિ હતો તે-પોતાના યોગબળે કરીને ગાયના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને કપિલ પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યો. " અહો ! વેદને આ પ્રમાણે જો નિંદ્ય માનવામાં આવે છે, તો પછી વેદમાં કહેલા બીજા હિંસારહિત ધર્મોને કેવી રીતે પ્રમાણ ગણવામાં આવશે ? માટે વેદોક્ત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રરુપ દૃષ્ટિવાળા ધીર તપસ્વીઓ એમ જ માને છે કે વેદોમાં જે કંઇ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ નિત્ય જ્ઞાનસંપન્ન પરમાત્માનાં જ વચનો છે. શ્રુતિ કહે છે કે,

'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्य
दृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ।

આ પ્રમાણે આ સ્યૂમરશ્મિ અને કપિલ મુનિની વચ્ચે સંવાદ થયો હતો, જે કપિલગીતા નામે પ્રસિદ્ધ છે. (ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૨૬૮-૬૯).

સ્રષ્ટા. બ્રહ્મદેવ તે જ.

સ્વક્ષ. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯).

સ્વધા. સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના દક્ષ પ્રજાપતિની સોળ કન્યામાંની એક. એ કન્યા દક્ષે પિતરને આપી હતી. પિતરને એની મારફતે અન્ન વગેરે અર્પણ કરાય છે. અર્પણ કરેલું અન્ન વગેરે-કવ્ય એ પિતરની પાસે લઈ જઇને આપે છે. સ્વધાને વયુના અને ધરિણી નામે બે કન્યાઓ હતી.

સ્વધામા. રુદ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો વિષ્ણુનો અવતાર.

સ્વન. નિષ્કૃતિ નામના અગ્નિનો પુત્ર, એક અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ ૫૦ ૨૨૧-૨૩).

સ્વયંપ્રભા. હેમા નામની અપ્સરાની સખી. હેમાને મયાસુરે એક મહેલ બનાવીને ત્યાં રાખી તેની જોડે ચેન કરતો હતો. અગાઉ જતાં મયાસુરને ઇન્દ્રે ત્યાંથી કાઢી મૂકયો અને હેમા સ્વર્ગમાં ગઇ. જતી વખત પોતાને માટે નિર્માણ કરેલું સ્થળ સ્વયંપ્રભાને આપતી ગઇ. એ આ સ્થળમાં ઘણા કાળથી રહેતી હતી. અંગદ વગેરે વાનરો સીતાની ખોળ કરવા લંકા જતા હતા તે વખત સ્વયંપ્રભાને મળવાથી એણે એમની ઘણી આગતાસ્વાગતા કરી હતી. પછી 'તમે આંખ મિંચો' એમ કહીને તેમણે આંખો મિંચી કે તરત તેમને સમુદ્ર તીરે પહોંચાડી દીધા. પોતે પણ રામનાં દર્શન કરીને પછી સ્વર્ગે ગઇ. (વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૫૦-૫૨).

સ્વયંભૂ. જો કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણેને સ્વયંભૂ કહેવાય છે; પણ બહુધા બ્રહ્મદેવને આ નામ લગાડાય છે.

સ્વયંભૂ (૨). ચાલુ મન્વંતરની પહેલી ચોકડીમાં થએલો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ). એણે પૈલ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ અને સુમંતુને અનુક્રમે વેદના ઋગાદિક ચાર ભેદ શિખવ્યા હતા. યાજ્ઞવલ્કય પાસેથી યજુર્વેદની શાખા પાછી લઇને તિત્તિરિ ઋષિને આપી, એ ખટપટ વ્યાસ શિષ્ય વૈશંપાયનના સમયમાં થઇ હતી.

સ્વયંભોજ. સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશના શિનિના પૌત્ર વૃષ્ણિના અન્વયમાં થએલા શિનિ રાજાનો પુત્ર. એને હૃદિક નામે પુત્ર હતો.

સ્વરસ. શાલ્મલી દ્વીપમાં આવેલો એક પર્વત વિશેષ.

સ્વરાષ્ટ્રદેશ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯-૪૮).

સ્વરુપ. વરુણલોકમાં રહેતો એક અસુર વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૯-૧૮).

સ્વર્ગ. પુણ્યશાળી માણસોને દેહત્યાગ પછી દિવ્યદેહે સુખ ભોગવવાનું સ્થાન. (ભા૨૦ ૫૦ ૨૬૨-૧૨૮).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સ્વર્ગ (૨). પૃથ્વિની ઉપર ઉંચે જે સાત લોક આવેલા છે તેમાંનો ત્રીજો લોક.

સ્વર્ગ (૩). ચાલુ મન્વંતરમાં ધર્મ નામના ઋષિને યામી નામની ભાર્યાની કૂખે થએલો પુત્ર. એનો પુત્ર તે નંદી.

સ્વર્ગ. સુવર્ણ શબ્દ જુઓ.

સ્વર્ણપ્રસ્થ. જંબુદ્વીપની આજુબાજુ આવેલા આઠ ઉપદ્વીપોમાંનો એક.

સ્વર્ણરોમા. વિદેહવંશીય મહારોમા નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ હ્રસ્વરોમા જનક હતું.

સ્વર્ધુની. આકાશમાંથી મેરુ પર્વત પર પડેલી નદી અલકનંદા, સીતા, ભદ્રા અને ચક્ષુ એ ચાર પ્રવાહ રુપે ચારે દિશામાં વહી છે. અલકનંદા નામનો પ્રવાહ આપણી દિશામાં વહે છે. સપ્તર્ષિયોના સંતોષાર્થે સપ્ત પ્રવાહ રૂપે થઇ છે. એ સાત પ્રવાહોનાં વસ્વૌકસારા, નલિની, સરસ્વતી, સીતા, પાવની, સુચક્ષુ અથવા જંબુ નદી, ગંગા અને સિંધુ એવાં નામ છે. અગાડી જતાં ગંગાનાં જ ભાગીરથી, જાન્હવી વગેરે નામો પડયાં છે. (ભા૨૦ ભી૦ ૬).

પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં આ નામોના સંબંધે જબરો ગોટાળો છે. પણ બહુ મતને આધારે આ નામ નિર્ણય કર્યાં છે.

સ્વન્હ. તુષિત દેવોમાંનો એક. (તુષિત શબ્દ જુઓ).

સ્વર્ભાનવી. સોમવંશી પુરુરવાના પુત્ર આયુષની ભાર્યા. તેનો પુત્ર તે નહુષ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૯-૨૯).

સ્વર્ભાનુ. દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક. એને કોઇ કોઇ ગ્રન્થમાં રાહુ પણ કહ્યો છે. સમુદ્રમથન કાળે જ્યારે વિષ્ણુ મોહિનીસ્વરુપ ધારણ કરીને અમૃત વહેંચતા હતા તે વખત આ દૈત્યનું રુપ ધારણ કરીને સૂર્ય અને ચન્દ્રની વચ્ચે બેશી ગયો હતો. વિષ્ણુએ આનું આ કપટ જાણ્યું અને પોતાના તેજદાર ચક્ર વડે આનું માથું ઉરાડી દીધું. પરન્તુ એના પેટમાં અમૃત ગયું હતું તેથી એ મરણ ન પામતાં શિર અને કબંધ બે રુપે રહ્યો. શિરનું નામ રાહુ અને કબંધ-ધડનું નામ કેતુ પડયું, અને એમની ગણના ગ્રહોમાં થઇ.

આ બનાવ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં બન્યો. છતાં ગ્રહમંડળમાં રાહુ અને કેતુ અનાદિ સિદ્ધ છે. સમય અનાદિથી ગ્રહણ આમનાથી થાય છે એ માનવામાં બાધ નથી !

સ્વર્ભાનુ (૨). કૃષ્ણથી કાલિંદીને થએલો પુત્ર.

સ્વર્વીથી. ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવપુત્ર વત્સરની સ્ત્રી. એને પુષ્પાર્ણ વગેરે છ પુત્રો હતા.

સ્વશ્રવ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

સ્વસૃપ. કૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક. (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ).

સ્વસ્તિ. એક ઋષિ વિશેષ.

સ્વસ્તિકર. ત્રણની અંક સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠકુળનો એક ઋષિ.

સ્વસ્તિપુર. સ્થાન વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૯૧-૧૭૪).

સ્વસ્ત્યાત્રેય. અત્રિવંશજ એક ઋષિ.

સ્વસ્થલી. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ટ કુળનો એક ઋષિ.

સ્વાતી. સોમની સત્યાવીસ સ્ત્રીઓ પૈકી એક.

સ્વાતી (૨). એ નામનું એક નક્ષત્ર વિશેષ.

સ્વાદૂદક. સપ્ત મહાસાગરોમાંનો સાતમો મહાસાગર. (૧ શુદ્ધોદ શબ્દ જુઓ).

સ્વાંભસેતુ. એક અગ્નિ. આ અગ્નિ ઉદક ઉત્પન્ન કરનારો છે. યજ્ઞમાં જે સોમ હોમાય છે તે આ અગ્નિ જ ગ્રહણ કરે છે.

સ્વાયંભૂમનુ. બ્રહ્મદેવ—સ્વયંભૂના જમણા અંગમાંથી નિર્માણ થએલો પુરુષ. ચૌદ મનુઓમાં આ પહેલો મનુ હોઇ, બ્રહ્મદેવના જ ડાબા અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી શતરુપા નામની કન્યાનો પતિ હતો. આ શતરુપાને કોઇ કોઇ ગ્રન્થમાં સરસ્વતી અગર અનંતી એવે નામે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પણ વર્ણવી છે. આ મનુને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ, એ બે પુત્ર અને આકૂતી, દેવહૂતી, અને પ્રસૂતી એવે નામે ત્રણ કન્યા હતી. એણે આકૂતી રુચિ ઋષિને, દેવહૂતી કર્દમ પ્રજાપતિને અને પ્રસુતી દક્ષ પ્રજાપતિને આપી હતી. તેમાં આકૂતી રુચિ ઋષિને પુત્રિકાધર્મથી આપી હતી. માટે એનાં સંતાન યજ્ઞ અને દક્ષિણા ઋષિ પાસેથી લેઇ, યજ્ઞને પોતાનો પુત્ર કર્યો હતો અને દક્ષિણાને કન્યાદાન વિધિથી લઇ યજ્ઞની સ્ત્રી કરી હતી.

આ મનુના સત્તાકાળને સ્વાયંભુ મન્વંતર કહે છે. એના મન્વંતરમાં પ્રલ્હમાનસ પુત્ર મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ઋતુ, અને ભ્રગુ એ ધર્મોપદેષ્ટા સપ્તર્ષિ હતા. પુત્રિકાધર્મ પ્રમાણે રુચિ ઋષિ પાસેથી લીધેલો યજ્ઞ સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રસ્થાને હતો. એની સ્ત્રી દક્ષિણા તે ઇન્દ્રાણી હતી. યજ્ઞને દક્ષિણાથી થયેલા તોષ, પ્રતોષ વગેરે બાર તૂષિત સંજ્ઞાવાળા પુત્ર થયા હતા તે સ્વર્ગમાં દેવ રુપે હતા.

तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायंभुवेंतरे ।।

(તુષિત શબ્દ જુઓ). (ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૩. અને મત્સ્ય૦ અ૦ ૯).

આ મન્વંતરમાં ઇન્દ્રને સાહ્ય કરનારો કોઇ ખાસ વિષ્ણુનો અવતાર થયો નહતો.

સ્વાયષ્ટ. શ્વેતપરાશર કુલોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

સ્વારોચિષ્મનુ. સ્વાયંભુ મનુનો સત્તાકાળ એટલે સ્વાયંભુ મન્વંતર પૂરો થયા પછી બીજો મનુ તે આ ચક્ષુષ્. અગ્નિને સ્વાહાની કૂખે થએલા ચાર પુત્રોમાં આ નાનો હતો. એને નભ, નભસ્ય, પ્રસૂતિ અને ભાનુ એમ ચાર પુત્ર થયા હતા. દ્યુતિમાન, સુષેણ, રોચિષ્માન વગેરે એ પુત્રોનાં બીજાં નામ હતાં. એના એટલે ચાક્ષુષ્ મન્વંતરમાં દત્ત, નિશ્ચવન, રતંભક, પ્રાણ, કશ્યપ, ઔર્વ અને બૃહસ્પતિ એ ધર્મોપદેષ્ટા સપ્તર્ષિ હોઇને હવીર્દ્ર, સુકૃત, મૂર્તિ, આપ, જ્યોતિ, અય અને રમય એ સાત વસિષ્ટપુત્રો પ્રજાપતિ હતા. પહેલાંના મન્વંતરમાંના તુષિત નામના દેવ હતા અને રોચન નામનો ઇન્દ્ર માત્ર તેમનો સ્વામી હતો. વેદશિરા ઋષિથી તુષિતા સ્ત્રીને થએલો વિભુ નામનો વિષ્ણુનો અવતાર ઇન્દ્રને સાહ્ય કરનાર થયો હતો. **(ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૩. મત્સ્ય૦ અ૦ ૯).**

સ્વાહા. સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના દક્ષ પ્રજાપતિની સોળ કન્યાઓમાં ચૌદમી. એ કન્યા એણે પ્રધાન નામના અગ્નિને આપી હતી. દેવતાઓને હવિર્ભાગ પહોંચાડનાર હોઇને એને પાવ, પવમાન, શુચિ અને સ્વારોચિષ્ એમ ચાર પુત્ર હતા. એમાં પહેલા ત્રણની ગણના અગ્નિવંશમાં છે; અને ચોથો પુત્ર બીજો મનુ થયો હતો. પોતાના પતિને સપ્તર્ષિઓની સ્ત્રીઓની મોહિની અને જંખના લાગેલી હોવાથી આ સ્વાહાએ અરુન્ધતી શિવાય બીજી ઋષિ પત્નીઓનાં રુપ ધારણ કરીને એને સંતોષ્યો હતો. (સ્કંદ શબ્દ જુઓ).

(ભા૨૦ વ૦ ૨૨૬–૩૯૩–૨૨૭–૧–૧૬; ૨૩૧–૩૧–૩૩).

સ્વાહા (૨). ચાલુ મન્વંતરમાંના બૃહસ્પતિથી તારાની કૂખે થએલી કન્યા. એ વૈશ્વદેવ સંબંધી વૈશ્વાનર નામના અગ્નિની સ્ત્રી હોય એમ જણાય છે. એને કામ, અમોઘ અને ઉકથ એમ ત્રણ અગ્નિ વિશેષ પુત્રો હતા. **(ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૩૧–૩૩).** એનો પુત્ર તે સ્કંદ **(ભા૨૦ વ૦ ૨૩૧–૧).** એને સ્કંદે વરદાન આપ્યું હતું. **(ભા૨૦ વ૦ ૨૩૧–૫).**

સ્વાહેય. સ્કંદ તે જ.

સ્વિષ્ટકૃત. બૃહસ્પતિને તારાની કૂખે થએલા છ પુત્રોમાંનો એક–પ્રાયશ્ચિતાગ્નિ વિશેષ. **(ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૨૯).**

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હ.

હનુમાન (હનૂમાન). એક બળવાન વાનર. હનુમાન સંબંધી ઇતિહાસ મહામુનિ અગસ્ત્યે રામચંદ્રને વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો છે.

સૂર્યના વરદાનથી સુવર્ણના બનેલા મેરુ નામના પર્વત ઉપર કેસરી નામે એક વાનરને જગવિખ્યાત અને અત્યંત પ્રિય અંજની નામે સુંદરાંગી સ્ત્રી રહેતી હતી. એક વખત વિહાર કરતી કરતી તે પર્વતના એક વિભાગ પર આવી પહોંચી. તેનું સ્વરુપ અને સૌન્દર્ય જોઇ વાયુને કામ વ્યાપ્યો અને એણે પોતાનું વીર્ય અંજનીના કર્ણદ્વારા મુકયું. એથી અંજનીને વાયુથી ગર્ભ રહી આ હનુમાનનો જન્મ થયો. શાલીના અગ્ર જેવા તેજસ્વી હનુમાનને જન્મ આપ્યા પછી, તરત અંજની ફળ લેવાને માટે ગહન વનમાં ચાલી ગઈ હતી. માતાના વિયોગથી અને ક્ષુધાથી પીડાયલા હનુમાને તે વેળાએ, સરકટના વનમાં જેમ કાર્ત્તિકેય રડતા હતા તેમ, રડવા માંડયું. (**ભા૦ વન૦ ૧૪૯-૨૭**), (**ભા૦ વન૦ ૧૪૮-૧૪૯-૧૫૨**).

એટલામાં જાસુદના પુષ્પના રાશિ જેવા ઉદય પામતા પ્રભાતના સૂર્યને હનુમાને જોયો. એને ફળ ધારી એ ફળને લેવાને હનુમાન કુદ્યો. ઉદય પામતા સૂર્યની સામે જ બીજો સૂર્ય હોય નહિ, એવો હનુમાન કુદીને આકાશમાં ગયો. બાળક છતાં જ્યારે તેણે આકાશમાં કુદવા માંડયું ત્યારે દેવ, દાનવ અને યક્ષો બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. વાયુનો પુત્ર જેવી આકાશમાં છલંગ મારતો ગતિ કરતો હતો તેવી તો વાયુ, ગરુડ કે મન પણ ગતિ કરવાને સમર્થ નથી. ત્યારે દેવોએ વિચાર કર્યો કે આ હનુમાન આજે બાળક છતાં આટલી બધી ગતિથી કુદે છે, તો જ્યારે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તો કોણ જાણે શું એ કરશે! અને કોણ જાણે કેવો એ વેગ ધારણ કરશે! જે વેળાએ પોતાનો પુત્ર સૂર્યને પકડવાને માટે આકાશમાર્ગે, સૂર્યની સામે જતો હતો ત્યારે, તેના તાપથી તે બળી જશે એવા ભયથી વાયુ, હિમ જેવો ઠંડો થઈ એની પાછળ દોડતો હતો.

એ પ્રમાણે અનેક યોજન સુધી આકાશ માર્ગે ગતિ કરી, વાયુપુત્ર પોતાના પિતાના બળથી અને વાયુના વાત્સલ્યથી, ઠેઠ સૂર્યની પાસે જઈ પહોંચ્યો. સૂર્યનારાયણે પણ તેને બાળક જાણી તથા તેને હાથે ભવિષ્યમાં અદ્‌ભુત કાર્યો થવાનાં છે એમ જાણીને દઝાડ્યો નહિ; પણ તે સમયે એક અદ્‌ભુત બીના બની.

જે વેળાએ વાયુપુત્ર સૂર્યને ગ્રહણ કરવા જતો હતો તે દિવસે સૂર્યગ્રહણ હતું; અને રાહુ પણ સૂર્યને ગ્રહણ કરવા જતો હતો. પરન્તુ સૂર્ય અને ચન્દ્રને ત્રાસ આપનાર એ રાહુ હનુમાનની હડફટમાં આવવાથી ત્રાસ પામીને દૂર નાશી ગયો. પછી સિંહિકાપુત્ર રાહુ ક્રોધે ભરાઇને, ઇન્દ્રની પાસે ગયો; અને દેવગણથી વિંટાયલા ઇન્દ્રને ભ્રકુટિ ચઢાવીને કહેવા લાગ્યો કે હે ઇન્દ્ર! તમે મને ચન્દ્ર અને સૂર્ય-ભોજનાર્થે પરાપૂર્વથી આપેલા છે, તો હવે તે બીજાને કેમ આપો છો? આજ પર્વને દિવસે હું સૂર્યને ખાવા જતો હતો ત્યારે કોઇ બીજા રાહુએ આવીને તેને ગ્રહણ કર્યો એ શું? રાહુનાં વચન સાંભળીને સુવર્ણની માળા ધારણ કરનાર ઇન્દ્ર, પોતાના આસન ઉપરથી ઉભા થયો, અને કૈલાસપર્વત જેવા ધોળા ચાર દંતુશળવાળા, મદઝર અને સુવર્ણ ઘંટાઓથી અટ્ટહાસ કરતા પોતાના ઉત્તમ હસ્તી ઉપર આરુઢ થયો. રાહુ આગળ અને હાથી ઉપર બેઠેલો ઇન્દ્ર પાછળ પાછળ જતા હતા. બન્ને જણ જ્યાં હનુમાન સહિત સૂર્ય હતો ત્યાં ગયા. રાહુને તાલાવેલી લાગી હતી તેથી તે ઇન્દ્રને પાછળ મુકી પોતે સૂર્યની પાસે ગયો. પણ તેને હનુમાને પર્વતના શિખરની પેઠે આવતો

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

જોયો એટલે એ સિંહિકાપુત્ર પણ કોઇ ફળ જ છે ધારી, સૂર્યને મૂકી દઇ, હનુમાન એને પકડવાને દોડ્યો. સૂર્યને છોડીને પોતાને પકડવા આવતા હનુમાનને જોઇને રાહુ અવળે મુખે નહાસવા લાગ્યો. પોતાના રક્ષણ સારુ વારંવાર ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરતા રાહુએ ખૂમો પાડી કે હે ઇન્દ્ર મારું રક્ષણ કર! રક્ષણ કર! તેને ભયભીત થએલો જોઇ, ઓ રાહુ તું ભય છોડ, હું એનો નાશ કરું છું, એમ કહીને ઇન્દ્રે ધૈર્ય આપ્યું. પણ એટલામાં તો હનુમાન ઐરાવતને જોઇને આ વળી બીજી જાતનું ફળ આવ્યું છે ધારી, તેને લેવા દોડ્યો. અને ઐરાવતને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી સામે આવતા હનુમાનનો પ્રકાશ જોઇને ઇન્દ્રને પણ કિંચિત્ ભય ઉત્પન્ન થયો. પછી શચીપતિ ઇન્દ્રે જરા ક્રોધે ભરાઇ હાથના અગ્રવડે તેને વજ્રનો પ્રહાર કર્યો. તે વજ્રપ્રહારથી હનુમાન ફડાક કરતો એક પર્વતના ઉપર પડ્યો અને એની હડપચી-હનુ-ભાગી ગઇ.

વજ્રપ્રહારથી પોતાના બાળકને નીચે પડેલો જોઇને વાયુરાજ ઇન્દ્ર ઉપર ક્રોધે ભરાયો. અને તેણે પ્રજામાત્રનું અનહિત કરવા ધાર્યું. સર્વની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કર્ત્તા તથા દેહમાત્રમાં વ્યાપી રહેલા વાયુદેવે, પોતાના પુત્રને ત્યાંથી ઉપાડી લીધો; અને પ્રાણીઓને હિતાવહ એવા પોતાના પ્રચારને-વહેવાને-લઇને એક ગુફામાં ભરાઇ ગયો. પછી ઇન્દ્ર જેમ મેઘ બંધ કરે તેમ વાયુએ પણ મળમૂત્રાદિ સ્થાન બંધ કરીને પ્રાણીમાત્રને ગભરાવી મૂક્યાં. વાયુના કોપથી પ્રાણીમાત્રના શ્વાસોશ્વાસ બંધ થઇ ગયા. સર્વના સંધિબંધ સજ્જડ થઇ ગયા. પ્રાણીઓ કાષ્ટનાં પુતળાં જેવાં થઇ રહ્યાં. વાયુના કોપે ત્રણે લોકમાંથી સ્વાધ્યાય, વષટ્કાર વગેરે ક્રિયાઓ અને ધર્મ એ સર્વનો લોપ થયો. ત્રણે લોક નરકમાં પડ્યા હોય એમ ગભરાઇ ગયા!

આવા પ્રસંગથી દેવ, અસુર અને મનુષ્ય, એમ સર્વે પ્રજા દુઃખી થઇ ગઇ. તે સર્વે સુખની ઇચ્છાથી પિતામહ પ્રજાપતિ પાસે ગયા. સૌનાં પેટ મોટાં દેડકાં જેવાં ફુલી ગયાં. બધા મહોદર રોગીઓ હોય એવા જણાતા હતા. પછી દેવોએ હાથ જોડી પ્રજાપતિને કહ્યું કેઃ—

હે નાથ! રક્ષણ કરો! રક્ષણ કરો! આપે ચાર પ્રકારની પ્રજા સરજીને વાયુને અમારું રક્ષણ કરનાર સરજ્યો છે. એને અમારાં આયુષ્યનો સ્વામી સ્થાપિત કર્યો છે. પણ હે મહાશય! એ વાયુ આજે રુસણાં લઇ બેઠો છે, અને જેમ કોઇ સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં ઘાલીને પીડે એમ અમને વાયુનું રોધન કરીને પીડી રહ્યો છે. વાયુથી હણાયલા અમે તમારે શરણ આવ્યા છીએ. વાયુરોધનથી થએલું દુઃખ નાશ કરવાને તમે જ સમર્થ છો. બ્રહ્મદેવ બોલ્યા કે અરે, એમ થવાનું કાંઇ કારણ છે કે? ત્યારે દેવોએ વાયુ જે કારણથી કોપ્યો હતો તે યથાર્થભૂત કહી સંભળાવ્યું. પછી બ્રહ્મા કહે કે રાહુના વચનથી ઇન્દ્રે વાયુના પુત્રને હણ્યો છે તેમાં બીજા શું કરે? તમે હાથે જ દુઃખ વહોરીને બીજાને દોષ કેમ દો છો? એ વાયુ, શરીર રહીત છે તેથી તે સર્વના શરીરમાં રહીને દેહીઓને પાળે છે. માટે વાયુને આપણે મનાવવો જોઇએ. એમ કહીને બ્રહ્મા, દેવો, ગંધર્વ, ભુજંગ, ગુહ્યક વગેરે સર્વ પ્રજાઓ જ્યાં આગળ ઇન્દ્રે હણેલા પોતાના પુત્રને લઇને વાયુ ભરાઇ બેઠો હતો ત્યાં આવી, સૂર્ય, અગ્નિ કે સુવર્ણ જેવો પુત્ર જેના ખોળામાં પડ્યો છે તેવા વાયુને જોઇને દેવ, ગંધર્વ, ઋષિ, યક્ષ અને રાક્ષસો સહિત બ્રહ્મદેવે તેના ઉપર પ્રેમ ભરી કૃપાદૃષ્ટિ કરી તેને મનાવ્યો.

પિતામહને પોતાની પાસે આવેલા દેખીને પુત્રના વધથી ખેદ પામેલો વાયુ ઉભો થયો. એણે મૌક્તિકહાર અને શોભાયમાન કુણ્ડલો પહેર્યા હતાં, અને સુવર્ણનાં આભુષણો ધારણ કર્યા હતાં. તે પિતામહની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરીને તેમને પગે પડ્યો. વેદજ્ઞ અને આભરણથી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

શોભતા બ્રહ્મદેવે વાયુને પોતાના હાથ વડે ઉઠાડયો અને તેના પુત્રને પ્રેમથી પંપાળ્યો. બ્રહ્મદેવનો સ્પર્શ થતાં જ જળથી સિંચેલા છોડની માફક, હનુમાન પુનઃ જીવિત પામ્યો. પોતાના પુત્રને જિવતો થએલો જોઇને પ્રસન્ન થએલો ગંધવાહ-વાયુ જેણે પ્રાણવાયુનો રોધ કર્યો હતો, તે સર્વભૂતમાં પુનરપિ પૂર્વવત્ વહન કરવા લાગ્યો. વાયુના રોધથી મુકત થએલી બધી પ્રજા આનંદ પામવા લાગી. પછી યશ અને વીર્ય, ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, એ ત્રણ, તેમ જ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણવાળા-વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશ્વર, અને એ ત્રણમાં પણ પ્રધાન, ત્રણે લોકમાં જેનું સ્થાન છે એવા દેવવંદિત બ્રહ્માએ, વાયુનું મન પ્રસન્ન કરવા સારુ ત્યાં આવેલા સર્વે દેવોને કહ્યું કેઃ-હે મહેંદ્ર! હે વરુણ! એ અગ્નિ! હે મહેશ્વર! અરે હે ધનેશ! તમે સર્વે જાણો છો, તેમ છતાં પણ હું કહું તે સાંભળો. આગળ જતાં આ બાળકને હાથે તમારે મોટું કામ કરાવવાનું છે, માટે તમે સર્વે આજ આ બાળકને ઇચ્છામાં આવે એવાં વરદાન આપી, આપણા મિત્ર વાયુને પ્રસન્ન કરો.

પ્રથમ સહસ્ત્રાક્ષ ઇન્દ્ર જ પ્રસન્ન થઇને આગળ આવ્યો અને એણે પોતાની સુવર્ણમાળા હનુમાનના કંઠમાં નાંખી અને કહ્યું કે મારા હાથથી મારેલા વજ્રથી તારી હડપચી ભાગી ગઇ છે, માટે હે વાનરોમાં વ્યાઘ્રરુપ અને મહા બળવાન, તું હનુમાન એવા નામથી પૂજાઇશ. અને આજથી આ બાળક મારા વજ્રથી પણ વિંધાશે નહિ. પછી અંધકારનાશક સૂર્યનારાયણ કહેવા લાગ્યા કેઃ-હું આ હનુમાનને મારા તેજની સોમી કળા આપું છઉ. એ જ્યારે મોટો થશે ત્યારે હું એને સર્વ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કરાવીશ, જેથી આ બાળક પરમ કુશળ થશે. પછી વરુણે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કેઃ-આ બાળકનું મારા જળમાં દશ લાખ વર્ષ સુધી રહેતાં પણ મૃત્યુ થશે નહિ. યમરાજાએ વરદાન આપ્યું કે આ બાળક મારા દંડથી અવધ્ય થશે અને એને કોઇ દિવસ કોઇ રોગ પીડશે નહિ. પછી એક નેત્ર જેનું પીળું છે એવા ધનપતિ કુબેરે વરદાન આપ્યું કે એ સંગ્રામમાં કોઇ દિવસ ખેદ પામશે નહિ. અને આ મારી ગદાથી પણ એનું મૃત્યુ થશે નહિ. શંકર ભગવાને કહ્યું કેઃ-આ બાળક મારાથી અને મારાં શસ્ત્રાસ્ત્રથી મરશે નહિ. વિશ્વકર્માએ કહ્યું કે મારાં બનાવેલાં દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રથી એ અવધ્ય થશે; અને ચિરંજીવી રહેશે. છેલ્લે દીર્ઘ આયુષ્યવાળા મહાત્મા બ્રહ્માએ કહ્યું કે આ બાળક સર્વે બ્રહ્માસ્ત્રોથી પણ અવધ્ય થશે.

આમ બધા દેવોએ હનુમાનને વરદાન આપ્યા પછી પ્રસન્ન થએલા વેદજ્ઞ બ્રહ્મદેવ પ્રસન્ન મુખે વાયુને કહેતા હવા કેઃ-હે વાયુ, તારો પુત્ર મારુતી શત્રુને ત્રાસ ઉપજાવનાર અને મિત્રને આનંદ ઉપજાવનાર, મહાત્મા, બળવાન, તથા વિજયી જ થશે. વળી એ ઇચ્છાનુરુપ રુપ ધારણ કરી શકશે. એ ગમે ત્યાં ગમન કરી શકશે. ગમે ત્યાં સંચાર કરી શકશે. વળી એ કુદનારાઓમાં સર્વથી ઉત્તમ નિવડશે. કોઇથી અટકાવી ન શકાય એવી ગતિવાળો થશે. અને મહા કીર્ત્તિવાન થશે. આમ કહીને દેવલોક સાથે બ્રહ્મા સ્વસ્થાન પ્રતિ ગયા.

પછી પુત્રને લઇને પ્રસન્નચિત્ત વાયુ અંજનીને ઘેર આવ્યો. અને આ બધાં વરદાનની વાત કહી પુત્રને મુકી પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યો ગયો.

એ પ્રમાણે વરદાન પામેલો હનુમાન બળવાળો અને પૂર્ણ વેગવાળો થએલો સમુદ્ર જેવો મોટો થયો. એ નિર્ભયતાથી ઋષિયોના આશ્રમોમાં ફરતો અને તેમને રંજાડતો. તેમણે સૂકવેલાં વલ્કલો ફાડી નાંખતો. અગ્નિહોત્ર

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

વિખેરી નાંખતો. છતાં બ્રહ્માએ બ્રહ્માસ્ત્રથી અવધ્ય કરેલો છે જાણતા હોવાથી ઋષિયો ખમી ખાતા. છેવટે ભૃગુ અને અંગિરા કુળના ઋષિયો બહુ કોપ્યા. તેમણે એને શાપ આપ્યો કે હે વાનર! જે બળના આશ્રયથી મત્ત થઇ તું અમને પીડા કરે છે તે જ બળને અમારા શાપને પ્રતાપે તું મોહવશ થઈ ઘણા કાળ સુધી ભૂલી જઇશ. જ્યારે કોઇ તારી કીર્ત્તિનું કથન તારી આગળ કરશે ત્યારે જ તને તારુ બળ સાંભરી, તું બળવાન થઇશ. પછી મંદ પડી ગએલા બળવાળો વાનર નરમ થઇ જઇને આશ્રમોમાં ફરતો હતો.

આ સમયમાં કિષ્કિંધામાં ઋક્ષરજસ નામનો બળવાન વાનર રાજા રાજ કરતો હતો. તે વાલી અને સુગ્રીવનો પિતા હતો. ઘણા કાળ સુધી રાજ્ય કરીને એ મરણ પામ્યો. ત્યારે મંત્રીઓએ વાલીને ગાદી પર બેસાડી, સુગ્રીવને યૂવરાજ નિમ્યો. જેમ વાયુને અને અગ્નિને મૈત્રી હોય છે, તેમ જ હનુમાનને અને સુગ્રીવને બાળપણમાંથી જ ઘાડી મૈત્રી હતી. પણ જ્યારે વાલીને અને સુગ્રીવને વૈર થયું, ત્યારે હનુમાન શાપને લીધે પોતાના બળથી અજ્ઞાન થઇ ગયો હતો, તેથી કરીને જ શાન્ત રહ્યો હતો. વાલિનો ભમાવ્યો સુગ્રીવ પણ હનુમાનના બળથી અજ્ઞાન હતો. આ પ્રમાણે ઋષિના શાપને લઇને પોતાના બળથી અજ્ઞાન હોવાથી જ એ વાલિની સાથે સંગ્રામ કર્યા વગર બેશી રહ્યો હતો; બાકી પરાક્રમ, ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, પ્રતાપ, સુશીલતા, મધુરતા, નીતિ અને અનીતિનું જ્ઞાન, ગાંભીર્ય, ચાતુર્ય, ઉત્તમ વીર્ય અને ધૈર્ય આદિ ગુણોમાં હનુમાનથી ચઢીઆતું કોઇ નહોતું.

જ્યારે વાનરેંદ્ર હનુમાનને વ્યાકરણ શિખવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે એ અપ્રમેય હનુમાન ઉદયગિરિથી અસ્તાચળ સુધી સૂર્યના સામુ જોઇ પાછે પગલે ચાલીને ગયો અને સૂર્યની પાસેથી જ 'અષ્ટાધ્યાયી', 'તાત્કાલીય સૂત્રવૃત્તિ', 'વાર્ત્તિક', 'પતંજલિકૃત મહાભાષ્ય', અને વ્યાડિકૃત 'સંગ્રહ' નામે ગ્રન્થો ભણ્યો છે. હનુમાન વળી બીજાં શાસ્ત્રો પણ ભણ્યો છે. વિદ્વત્તામાં અને છંદશાસ્ત્રમાં તે એકકો છે. તપ કરવામાં તો દેવગુરુ બૃહસ્પતિની પણ સ્પર્ધા કરે એવો છે. (વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૩૬–૩૭).

જ્યારે સુગ્રીવ અને હનુમાન ઋષ્યમૂક પર્વત પર રહેતા હતા, તેવામાં સીતાની શોધને માટે નિકળેલા રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને વીરોને પર્વત તરફ આવતા જોઇને સુગ્રીવને ઘણો ભય લાગ્યો. એને લાગ્યું કે આ અદ્‌ભૂત યોદ્ધાઓને પોતાનો નાશ કરવાને વાલિએ જ, મોકલ્યા છે. આથી ત્રાસ પામી તે તેમ જ ત્યાં વસનારા બીજા વાનરો નાશીને મૈતંગ ઋષિના આશ્રમમાં ભરાઇ ગયા. પછી સુગ્રીવે હનુમાનને કહ્યું કે તું ઉદાસી સરખો વેશ કરીને વનમાં થઇને ફરતો ફરતો એ બે પુરુષો પાસેથી સયુક્તિક વચનોવડે તેઓને તેમ જ તેમના ભાવને જાણી લે. તેમને વિશ્વાસ બેસાડીને તું આ વનમાં આવવાનું પ્રયોજન પૂછજે. આ ઉપરથી હનુમાન પર્વત પરથી નીચે કુદ્યો અને રામ અને લક્ષ્મણની આગળ ગયો. જઇને તે સત્ય પરાક્રમીઓને સુગ્રીવના હિતાર્થે બે કર જોડીને મનોહર વાણીથી મૃદુ વાક્ય કહેવા લાગ્યો કે:–હે સત્પુરુષો, રાજર્ષિ અથવા દેવતા જેવા તમે બે કોણ છો? તમે સ્થિર વ્રતવાન તપસ્વીઓ! અને શ્રેષ્ટ બ્રહ્મચારીઓ સરખા લાગો છો, તેમ જ વનમાં વસનાર મૃગાદિ પ્રાણીઓ તથા રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપજાવો એવા છો! તમે આ વનમાં કેમ આવ્યા છો? આપ કોણ છો? પોતાના સ્વરુપ વડે વનમાં વસનારી પ્રજાને ત્રાસ ઉપજાવો એવા છો છતાં, કોઇ ઉંડા

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પરિતાપમાં હો એમ નિસાસા નાંખતા કેમ દેખાઓ છો ?

હનુમાનનું વચન સાંભળી રામ કે લક્ષ્મણ કોઇ કાંઇ બોલ્યા નહિ અને એકબીજાની સામુ જોઇ રહ્યા, એટલે હનુમાને વળી પ્રિય વાક્યો કહી કહ્યું; 'સ્વામ નિર્દોષપણે પૂછવા છતાં તમે બોલતા કેમ નથી ? મારા સરખા અભ્યાગતને પોતાના સુખદુઃખની વાત કહેવાથી શો લાભ એમ ધારતા હો, તો તે યોગ્ય નથી; કેમકે મારા સરખાઓ પણ મિત્રનું હિત અને શત્રુનું અનહિત કરવા વખતે સમર્થ થાય છે.'

પછી રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણે હનુમાનને પોતાની બધી હકીકત કહી. જે સાંભળીને હનુમાને કહ્યું કે વાનરરાજ સુગ્રીવ તમારી સાથે સખ્ય કરવા ઇચ્છે છે. એના ભાઇ વાલિએ એને કાઢી મુકયો છે વગેરે હકીકત કહી. પછી પોતાની ઓળખાણ આપી. એણે કહ્યું કે હું સ્વેચ્છાચારી અને ઇચ્છિત ગતિ કરનાર વાયુપુત્ર હનુમાન છઉં અને સુગ્રીવનો સચીવ છઉં.

આ સાંભળી રામે લક્ષ્મણ પ્રતિ કહ્યું કે લક્ષ્મણ ! આણે કહ્યું તે તેં સાંભળ્યું ? જો તો ખરો. એના ભાષણમાં એક પણ અશુદ્ધ શબ્દ આવ્યો નથી. આ કોઇ વ્યાકરણશાસ્ત્રસંપન્ન જણાય છે. એના બોલવામાં માધુર્ય પણ કેવું છે ? જે રાજાની પાસે આવો સચીવ છે તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થશે જ. પછી રામના વચન ઉપરથી, આ વાનરો જોડે સખ્ય કરવાનો એમનો ઇરાદો સમજી લઇ, લક્ષ્મણે હનુમાનને પોતાનો બધો ઇતિહાસ કહ્યો. સુગ્રીવનું નામ અમે સાંભળ્યું છે અને એની જ શોધ કરતા કરતા અહીં આવ્યા છીએ એવું કહ્યું. (વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૩).

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી મારુતિને આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો. એણે પોતે ધારણ કરેલું નાનુ બટુ શરીર બદલીને પોતાનું મૂળ સ્વરુપ ધારણ કરી, રામ અને લક્ષ્મણ બન્નેને પોતાને ખભે બેસાડીને પંપા સરોવર આગળથી જે કુદ્યો, તે સુગ્રીવની પાસે આવી ઉભો. પછી રામ અને સુગ્રીવ મળ્યા અને તેમનુ સખ્ય થયું. સુગ્રીવનું દુઃખ ટાળવાનું રામે અને સીતાની શોધ કરવાનું સુગ્રીવે માથે લીધું.

તરત જ હનુમાને વાલિને ત્યાં જઇ આમંત્રણ કરવાથી વાલિ બહાર આવ્યો. એનું અને સુગ્રીવનું યુદ્ધ થયું. બીજે દિવસે રામે બાણથી વાલિને માર્યો. સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કરી વાલિપુત્ર અંગદને યૂવરાજ નિમ્યો અને પોતે લક્ષ્મણ સહિત પ્રસવણ પર્વત પર રહ્યા. રાજ્ય મળ્યા પછી ત્રણ ચાર મહિના સુગ્રીવે ઐશઆરામમાં કાઢી નાંખ્યા. આથી ક્રોધાન્વિત થઇ લક્ષ્મણ કિષ્કિંધા ઠપકો દેવા ગયા. પણ સુગ્રીવે બધા વાનરોને તેડાવ્યા હતા તેઓ તે વખત જ આવી પહોંચ્યા હતા. તે સઘળાઓને ચોતરફ સીતાની ભાળ સારુ રવાના કર્યા. હનુમાનની સાથે અંગદને પ્રમુખ કરીને દક્ષિણ દિશા તરફ મોકલ્યા. (વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૯). સીતાને વિશ્વાસ ઉપજાવવાને સારુ રામે પોતાની વિંટી હનુમાનને આપી. લંકા સુધી જવાના રસ્તાનું વર્ણન સાંભળી કપિયો સહવર્ત્તમાન હનુમાને દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. મુસાફરી કરતા કરતા તેઓ એક વનમાં આવી પહોંચ્યા. એ વનમાં પૂર્વે કંઇ ઋષિનો પુત્ર મરણ પામવાથી મહર્ષિયે એ વનને શાપિત કર્યું હતું. ' આ વન, મૃગ અને પક્ષી આદિ વગરનું, મહા કષ્ટે આવી શકાય એવું અને કોઇને પણ રહેવાને અયોગ્ય થાઓ; ' એવો એ શાપ હતો. વાનરો એ વનમાં પ્રવેશ કરીને ફરતા હતા તેવામાં તેમને ત્યાં એક રાક્ષસનો ભેટો થયો. હનુમાનાદિ લડવા તત્પર થઇ ગયા; એટલે રાક્ષસે કહ્યું, અલ્યાઓ, તમે તો

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

મારાથી હણાઇ ચૂકેલા જ છો, કહી તેમની તરફ દોડયો. અંગદે વખતે આ જ રાવણ હશે ધારી, ઉછળીને એક લપડાક ખેંચી કાઢી. એક જ લપડાકે રાક્ષસ ભોંયપર પડયો. એને વધારે મારવાની જરુર જ રહી નહિ અને એના પ્રાણ રમી રહ્યા.

આગળ જતાં આખા વિંધ્યપર્વતને ખોળી વળ્યા. એક વખત સઘળા તૃષાર્ત થઇ ગયા અને પાણીની શોધ કરતાં કોઇ જગાએ ન મળવાથી વ્યાકુળ હતા તેવામાં એક ગુફા નજરે પડી. અહીં જળાશય હશે ધારી, સઘળા અંધારી ગુફામાં પેઠા. ઘણું ચેાજનો ગયા પછી તેઓ એક સુશેાભિત અને રમણીય વનમાં આવી પહેાંચ્યા. ભાતભાતની વનસ્પતિ, રત્નજડિત રસ્તા, ઠેર ઠેર મુલ્યવાન વસ્તુઓ અને વસ્ત્રોના ઢગલા વગેરે જોઇને તે સઘળા છક્ક થઇ ગયા. અને અહીં કોણ રહેતું હશે એમ વિચારતા, સીતાની શોધ કરતા ફરતા હતા, તેવામાં તેમણે એક આશ્ચર્ય જોયું. જાણે બીજો સૂર્ય ઉદય થયેા હેાય, એવેા પ્રકાશ મારતી એક તેજપુંજ મૂર્ત્તિ તેઓની સમીપ આવી ઉભી રહી. એકાએક આવેા ચમત્કાર જોતાં તેઓ પ્રથમ તેા વિસ્મય પામી ચેામેરથી પાછા હઠીને ઉભા રહ્યા; પણ પછી ધીરજ ધરીને જોવા લાગ્યા તેા, એ તેજસ્વી મૂર્ત્તિ તે એક મહાતાપસી સ્ત્રી છે, એમ તેમને જણાયું. એનું શરીર તપ્તકાંચન સરખું નિર્મળ તેજસ્વી હતું. ઉમ્મર ઘણી વૃદ્ધ છતાં પણ તેણીએ પેાતાના શરીરપર મૃગચર્મ પહેર્યું હતું. એના શરીર પર સાદા સૌભાગ્ય અલંકારેા જ હતા. એની મુખમુદ્રા અત્યંત શાંત અને સુપ્રસન્ન દેખાતી હતી. આ બધું જોઇને મારુતિ આગળ આવી હાથ જોડી તાપસી આગળ જઇને ઉભેા રહ્યો, અને નમન કરીને પુછવા લાગ્યેા કે હે દેવી ! હે તપસ્વીની ! તું કોણ છે ? આ ભવન, રત્ન અને આખું બિલ–ગુફા–કોનું છે ?

ઋક્ષબિલમાં વસનારી ધર્મચારિણી મહાભાગ તાપસીને આમ કહીને હનુમાન ફરી પુછવા લાગ્યેા કે હે વૃધ્ધે ! ક્ષુધા અને તૃષાથી થાકા જવાને લીધે, અહીં જળ મળશે એવી આશાથી અમે આ અંધકારથી વ્યાપ્ત વિવરમાં સહસા જ પ્રવેશ કર્યો. પણ આ અનેક પ્રકારના અદ્‌ભૂત, ઉપમા ન અપાય એવા પદાર્થોને જોઇને તેા ઉલટા અમે સંભ્રાંત બની ગયા છીએ. અમારાં ચિત્ત હણાઇ ગયાં છે. માટે હે તાપસી ! અમારેા સંશય નિવૃત્ત કરવાને માટે હું પુછું છઉં કે આ તરુણ સૂર્ય સરખાં પ્રકાશિત સુવર્ણવૃક્ષેા તથા પવિત્ર અને ભક્ષણ કરવા યેાગ્ય ફળેા, મૂળેા વગેરે કોનાં છે ? વળી આ સુવર્ણના વિમાન અને જળીયાંવાળાં મણિસમૂહે શણગારેલાં મંદિરેા કોનાં છે ? હે માતાજી ! આ ફળ તથા પુષ્પેાવાળાં, પુણ્યરુપ, સુંદર સુગંધવાળાં વૃક્ષેા, તેમ જ નિર્મળ જળ વિષેનાં કમળેા કોના તેજથી સુવર્ણમય થયાં છે ? વળી જળમાંહીના આ મત્સ્યેા પણ સુવર્ણના કેમ દેખાય છે ? એ બધું નહિ જાણનારા અમને તું બધી વાત નિવેદન કરવાની કૃપા કર.

હનુમાનનેા આવેા વિવેક ભર્યો પ્રશ્ન સાંભળીને આ ધર્મચારિણી તાપસી તેમને કહેવા લાગી. માયાવી મયદાનવે પેાતાના ઉપભેાગ સારુ આ બધું નિર્માણ કર્યું હતું. હેમા નામની પુરંદરની અપ્સરા ઉપર પેાતે આસક્ત થવાથી તેની સાથે તે અહીં રહેતેા હતેા. ઇદ્રે કોપીને એની સાથે યુદ્ધ કરી એને હણ્યેા. હેમા પુનઃ સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રને ત્યાં ગઇ અને ઋક્ષરજે આ બધું હેમાને અર્પણ કર્યું; એ બધું તાપસીએ હનુમાનને કહ્યું. પેાતે મહામુનિ મેરુસાવર્ણિની સ્વયંપ્રભા નામની દુહિતા છે, હેમા પેાતાની સખી હતી તે અને હેમાની પ્રાર્થનાથી આ બધાંનું પેાતે રક્ષણ કરતી હતી તે પણ કહ્યું. તાપસીએ કહ્યું, તમે બધા વાનરેા આ વનમાં શા કામે

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આવ્યા છો? અહીં તમારે શું કામ છે? આ દુર્ગમ વનમાં શી રીતે આવી શકયા? સૌથી પહેલાં તો તમે બધા ભુખ્યા છો માટે લેવા લાયક આ ફળો ખાઓ. આ નિર્મળ જળ પીઓ, પછી સ્વસ્થ થઇ તમારો સર્વ વૃત્તાંત કહો. પછી વાનરોએ યથેચ્છ ફળ ખાધાં. પાણી પીને સ્વસ્થ થયા પછી હનુમાને તાપસીને ઇત્થંભૂત સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. વૃત્તાંત કહીને હનુમાને કહ્યું કે અતિથિ ધર્મને અનુસરીને તેં અમને ખાવા પીવાનું ન આપ્યું હોત, તો અમે બધા મરી જાત. અમારું રક્ષણ કરવા બદલ અમે તારું શું પ્રિય કરીએ?

સ્વયંપ્રભાએ કહ્યું કે હે વાનરો! તમારા જેવા સ્વધર્મવર્તીઓનાં આવાં પ્રત્યુપકાર કરવા માટેનાં વચનો સાંભળીને જ મને સંતોષ થયો છે. હનુમાને કહ્યું શોધને માટે સુગ્રીવે અમને આપેલી અવધિ પૂરી થઇ છે અને તેથી અમારાં આયુષ્ય પણ સમાપ્ત થયા જેવાં જ છે. અમને આ બિલમાંથી બહાર કાઢ. અહીં રહ્યે રહ્યે અમારાથી અમારું કાર્ય થઇ શકે નહિ.

સ્વયંપ્રભાએ કહ્યું હે હનુમંત, આ બિલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જીવતાં નિકળવું ઘણું દુષ્કર છે, તોપણ મારા તપના પ્રભાવે હું તમને સર્વને અહિંથી મુક્ત કરીશ. બહાર નિકળવું હોય તો તમે સર્વ આંખ મીંચો; તે વગર અહીંથી નિકળવાનો દુર્ગમ માર્ગ ઓળંગવો અશકય છે. બધા વાનરોએ પોતાનાં નેત્રો મીંચ્યાં અને હાથ વડે ઢાંકયાં. એક ક્ષણમાં જ તાપસીએ કહ્યું કે વાનરો! તમારાં નેત્ર ઉઘાડો! જૂઓ છે તો બધા બિલની બહાર દ્વાર આગળ બેઠા છે! તાપસી કહે છે કે હે વાનરો જુઓ, અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો અને લતાઓવાળો આ શ્રીમાન વિંધ્યપર્વત, પેલો પ્રસવણગિરિ અને આ અગાધ જળનો સમુદ્ર! હવે તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ. માયાવી ગુફામાં જવાથી એમને આપેલી મુદ્દત પૂરી થઇ ગઈ હતી. (સ્વયંપ્રભા શબ્દ જુઓ). મુદ્દત પૂરી થયા છતાં કાર્ય ફળીભૂત ન થયું માટે અંગદે પ્રાયોપવેશન કરવાનો વિચાર કર્યો. બધા તે જ સ્થળે બેસીને મરી જવું ધારીને બેઠેલા વાનરોને સંપાતિનો સમાગમ થયો. સંપાતિયે વાનરોને ઘણી હકીકતો કહીને સીતાની ભાળ આપી. સંપાતિના પુત્રે સીતાનું હરણ થતું જોયું હતું. બધી વાત કહી રહ્યા પછી વાનરોને ઉત્સાહ રહિત જોવાથી, સંપાતિયે તેમને આળસ તજીને લંકા જવાનો બોધ કર્યો. તેઓ બધા હવે શું કરવું એ વિચારમાં પડયા. સમુદ્રને ઓળંગીને લંકામાં શી રીતે જવું, એ પ્રશ્ન હતો. એક પછી એક બધા વાનરોએ પોતાનું કુદવાનું સામર્થ્ય કહી સંભળાવ્યું. છેવટે જાંબુવાને હનુમાનને કહ્યું કે તું જ આ કામ કરવાને સમર્થ છે. પછી હનુમાનના પુછવાથી તેણે હનુમાન વાયુપુત્ર કેમ કહેવાતો હતો તે કથા કહી કે:-

પુંજીકસ્થળા નામની અપ્સરામાં શ્રેષ્ઠ, એવી એક અપ્સરા હતી. તે મહાત્મા કુંજર કપિને ત્યાં જન્મીને કેસરી વાનરને પરણી હતી. અને એનું નામ અંજના હતું. એ તેના સ્વરુપને માટે ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત હતી. વળી અવસ્થામાં પણ એ પોતાની ઇચ્છામાં આવે એ રુપ ધારણ કરી શકતી હતી. એક વખત એના મનમાં આવ્યું કે આજે મનુષ્યરુપ ધારણ કરું. પછી એણે મનુષ્યરુપ ધારણ કર્યું. રુપ તથા યુવાવસ્થા વડે પૂર્ણ લાવણ્યમયી થઇને વિચિત્ર માળા, આભરણ અને ક્ષૌમ્યવસ્ત્ર (રેશમી) ધારણ કરીને વર્ષાઋતુના મેઘ સરખા વર્ણવાળા કોઇ શ્રેષ્ઠ પર્વતના શિખરપર વિચરવા લાગી. તેનું એવું સ્વરુપ, ગૌરવર્ણ અને તે પર પહેરેલું લાલ કોર છેડાવાળું પીળું રેસમી વસ્ત્ર, એ વગેરેની શોભા મોટા મુનિવરોનું મન

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પણ ચલાયમાન કરે એમ હતું. એ વેળાએ બન્યું પણ એમ જ. સર્વત્ર વ્યાપેલો વાયુ તે શિખરપર સડસડાટ વાતો હતો. તેણે અંજનાના શરીરપરનું અતિ સૂક્ષ્મ રેશમી વસ્ત્ર ખસેડી નાંખ્યું. જેથી લજ્જિત થઇ તેણીએ વસ્ત્રને ઘણું યે પકડી રાખવા માંડયું: પણ વાયુના જોરને લીધે રહ્યું નહિ. આમ બનવાથી તેના સર્વ ગુહ્ય અવયવો વાયુ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકયો. અને તેની ગોળ તથા પરસ્પર મળેલી બે ઉરુ સાથળો, ગાઢ અને મૂળ આગળથી એક બીજાંને અડકેલાં બે સ્તન તથા ચન્દ્ર સરખું સુંદર મુખારવિંદ જોઇ, એ વિશાલશ્રોણી, સુમધ્યમા તથા સર્વાંગે સુંદર એવી યશસ્વિની અંજનાપર વાયુ તત્કાળ મન્મથવશ થયો. તેના અંગોઅંગમાં કામ વ્યાપી ગયો. આથી અત્યંત વ્યાકુલ થઇ, વાયુએ તુરત પોતાના અદૃશ્યરુપે જ અંજનાને લાંબી ભુજાઓ પસારી બાથમાં લઈ, છાતી સરસી ખૂબ દાબી. તેથી તેનું આત્મતેજ તત્કાળ અંજનાના ગર્ભને વિષે પ્રવેશિત થયું. આવી રીતે કોઇએ પોતાને દૃઢ આલિંગન દીધું એમ લાગ્યું પણ દૃષ્ટિએ કોઇ પુરુષ જોવામાં આવતો નહોતો તેથી અતિ આશ્ચર્ય પામી ગભરાયલી વાણીએ એ સુવ્રતા અંજના બોલી. રે! મારાં એક પતિવ્રતને કોણે લાંછન લગાડયું? એ સાંભળી સમર્થ વાયુ તરત પ્રત્યક્ષ થયો, ને બોલ્યો કે હે સુશ્રોણી! તું ભય ના પામ. હું તારા એકપતિવ્રતપણાનો નાશ નહિ કરું. તારે વિષે મારું મન અતિ આસક્ત થઈ જવાથી મેં તને આલિંગન માત્ર આપ્યું છે. અંજનાના કર્ણોદ્વારા વીર્ય ગર્ભમાં પ્રવેશ્યાનું ભારતમાંનું વર્ણન અગાઉ કરી ગયા છીએ. વાયુએ કહ્યું કે મારા આલિંગન માત્રથી તને મારા અંશરુપ મહા સમર્થ પુત્ર પ્રાપ્ત થશે અને તેનાં વીર્ય, બુદ્ધિ, સત્ત્વ, તેજ, બળ, પરાક્રમ અને ઉલ્લંઘન, પ્લવન વગેરે સર્વ અદ્‌ભુત શક્તિયો તે સૌ મારા સરખાં જ થશે.

આ વાત કહીને જાંબુવાને હનુમાને જન્મતાં જ કરેલાં પરાક્રમોનું યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું. અને હનુમાનના બળનું પણ વર્ણન કર્યું. તેથી ઋષિના શાપ પ્રમાણે હનુમાનમાં વીરત્વ વ્યાપી ગયું અને તે સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કરીને સીતાની શોધ સારુ લંકા જવાને ઉદ્યુક્ત થયો.

લંકા જવા પૂર્વે હનુમાને પોતાનું સ્વરુપ બહુ જ વધાર્યું અને મહેન્દ્ર પર્વતના શિખર પર ઉભો રહ્યો. પોતે કેવી રીતે ઉડશે અને પોતામાં કેટલું બળ છે વગેરે વાનરોને કહીને, કયે શિખરેથી કુદવું એ જોવાને મહેન્દ્ર પર્વતનાં શિખરે શિખરે ફરી વળ્યો. આ વેળા બધો પર્વત ખળભળી ઉઠયો; ઝાડોપરનાં પુષ્પો ખરી પડયાં; પર્વતમાંથી પાણી નિકળી આવ્યાં; ત્યાં રહેનારા વિદ્યાધરાદિયો ભયથી કંપી નાશી જવા લાગ્યા.

છેવટે પોતે કુદવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના પરિઘ જેવા બે બાહુને પર્વતના શિખર પર ગોઠવ્યા અને કમ્મરમાંથી વાંકા વળી પોતાના બે પાછલા પગને સંકોચી લીધા. વીર્યવાન વાયુપુત્રે પોતાના આગલા બે હાથને દૃઢ રાખી ગરદન સંકોચી લીધી; અને પોતાનામાં વીર્ય, તેજ અને બળનો જુસ્સો આણ્યો. પછી પોતાના કર્ણને સંકોચી કૂદકા મારતી વેળાએ નેત્ર ઉંચાં રાખી પોતાનો દૂરનો માર્ગ તપાસી લીધો. પછી હું ઉડીને લંકામાં જાઉ છું અને જઇને આવાં આવાં પરાક્રમ કરીશ વગેરે, કપિયોને કહીને યત્કિંચિત પણ શંકા ન રાખતાં, ત્યાંથી સડસડાટ ઉડવા માંડયું. હનુમાનને મદદ કરવાના હેતુથી સમુદ્રે પોતાની અંદર છૂપાયલા મૈનાક પર્વતને ખૂલ્લો કર્યો. મૈનાક પર્વતનાં શિખરો એને થાક ખાવાને માટે આવતાં હતાં. પણ હનુમાને જાણ્યું કે કોઈ રાક્ષસ મને અંતરાય કરવા આવે છે, તેથી પોતાની છાતીના ધક્કા વડે શિખરને પાડી નાંખી પોતે આગળ ચાલ્યો. મૈનાક પર્વતે મનુષ્યનું રુપ ધારણ કરીને

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પોતાનો અને સાગરનો હેતુ જણાવ્યો એટલે તેમને વિવેક કરી, થાક ખાવા ન થોભતાં હનુમાન સડસડાટ આગળ ધપ્યો.

આમ હનુમાન જતો હતો તે વખત દેવ, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને ઋષિયોએ મળીને સૂર્યના જેવા પ્રકાશવાળી નાગની માતા સુરસાને કહ્યું કે :–હે સુરસા! આ હનુમાન ઉડે છે તેને તું અતિ ઘોર પર્વત સમાન રાક્ષસીનું રુપ ધારણ કરી, આકાશ સ્પર્ષે એવું અને પીળા ડોળાવાળું ભયંકર મુખ પહોળું કરીને ક્ષણવાર વીઘ્ન કર; જેથી જણાય કે એનામાં વીર્ય અને બળ કેવાં છે. આ પ્રમાણે દેવ અને ગંધર્વની આજ્ઞા થતાં તે સત્કાર પામેલી દેવી, વિકાળ; વિરુપ અને ભય ઉપજાવે તેવી થઈ સમુદ્રની વચમાં આવી ઉભી રહી. આકાશમાં ઉડતા હનુમાનના સામી આવી તેને કહેવા લાગી કે અલ્યા હનુમાન! ઠીક થયું કે આજે તો તું જ મારુ ભક્ષ થયો. હું તને ખાવા ઇચ્છું છું; માટે તું મારા મુખમાં પ્રવેશ કર. પૂર્વે મને બ્રહ્માએ આમ કરવાનુ વરદાન આપ્યું છે.

સુરસાએ આમ કહ્યું એટલે હનુમાન હસીને બોલ્યા કે હે રાક્ષસો, દશરથપુત્ર રામ પોતાના ભાઇ લક્ષ્મણ અને પોતાની સ્ત્રી સીતાની સાથે દંડકારણ્યમાં આવી રહ્યા હતા; ત્યાંથી તેમની યશસ્વીની ભાર્યા સીતાને રાવણ હરી ગયો છે. તેમણે મને દૂત તરીકે સીતાના શોધને સારુ મોકલ્યો છે. અલિ! તું તેમના પ્રદેશમાં રહેનારી છે, તો તારે તો આ કામમાં સહાય કરવી જોઇએ. અને એ વાત તને ન ગમતી હોય તો મૈથિલીને મળી, તેની અગર લઇ, દોષરહિત રામને એ કહી, હું તારી પાસે આવીશ. ત્યારે તું મને ખાજે. મારું વચન છે કે હું તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ.

સુરસાએ કહ્યું કે મારૂં ભક્ષ થયા વગર કોઇપણ પ્રાણી અહીંથી જઇ સકે નહિ, એવું પૂર્વે બ્રહ્માનું વચન છે. પણ હનુમાન તો સડસડાટ ચાલ્યો જ ગયો. હનુમાનનું બળ અજમાવવા સુરસાએ પોતાનું મોં પહોળું કર્યું. છેવટે હનુમાને કહ્યું કે તારી ઇચ્છા જ છે, તો હું તારા મોંમાં પ્રવેશ કરૂં છઉં. હું માઉં એટલું તારૂં મોં પહોળું કર! પછી હનુમાને પોતાનું શરીર દશ, વીસ અને ત્રીસ યોજન વિસ્તાર્યું. જેમ જેમ પોતાનું શરીર વિસ્તારે તેમ તેમ સુરસા પોતાનું મોં વધારેને વધારે મોટું કરતી જાય. છેવટે તેણે પોતાનું મોં સો યોજનના વિસ્તારવાળું કર્યું. આમ થતાં જ હનુમાને પોતાનો દેહ માત્ર અંગુષ્ટ જેવડો નાનો કરી દીધો અને સુરસાના મુખમાં પ્રવેશ કરીને એકદમ બહાર નિકળી ગયો! પછી આકાશમાં ઉભા રહીને કહ્યું કે હે દાક્ષાયણિ! હું તારા મુખમાં પેસી નિકળ્યો છું. હવે હું મૈથિલી પાસે જઇશ, કેમકે તારૂં વરદાન હતું તે સત્ય થયું છે. હનુમાનનું આ બોલવું સાંભળી તે બોલી કે હે વાનરોત્તમ, હે સૌમ્ય! તું તારા ધારેલા કાર્ય સારૂ સુખે જા; અને મહાત્મા રામની સાથે મૈથિલીને મેળવ. (સુરસા શબ્દ જુઓ). (વા૦ રા૦ સુંદ૦ સે–૧).

લંકા પહોંચતાં પહેલાં વળી એક સિંહીકા નામની રાક્ષસી મળી. એણે ઉડીને જતા હનુમાનની છાયાને પકડી. સુગ્રીવે કહ્યું હતું કે છાયાને પકડે એવી એક રાક્ષસી સમુદ્રમાં રહે છે, એ હનુમાનને સાંભર્યું. હનુમાને તરત જ પોતાનું સ્વરૂપ મોટું કર્યું. રાક્ષસીએ પોતાનું મુખ પણ બહુ જ વિસ્તાર્યું. હનુમાને નાનુ સ્વરૂપ કરી એના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો અને અંદર જઇ નખ વડે એનાં મર્મસ્થાનો વિદારી નાંખ્યાં, આથી એ મરણ પામી. પછી પોતે મનના જેવા વેગથી બહાર નિકળી આવ્યો. (૨ સિંહિકા શબ્દ જુઓ).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ટુંકામાં આવાં આવાં પરાક્રમો કરતો સતો હનુમાન લંકા પહોંચ્યો. (વા૦ રા૦ સુંદર સ–૧), (ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૮૨).

છેક સંધ્યાકાલે હનુમાન લંકામાં પહોંચ્યો. તેના ગયા પછી થોડી વારે જ ચન્દ્રોદય થયો. સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરીને એ લંકામાં પ્રવેશ કરતો હતો એટલે લંકાના રક્ષણ કરનારાઓએ એને અટકાવ્યો. મારૂતિએ એમનો પરાભવ કરીને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો.

લંકાની શોભા જોતો જોતો હનુમાન ચાલ્યો. રાજમાર્ગ, નાના પ્રકારનાં દેવાલયોનાં સિંહદ્વારો, અનેક ઉપવનો, ક્રીડાસ્થાનો, ફોશાગારો, અશ્વો, રથો, ગજો, પદાતિયો, શસ્ત્રાસ્ત્રગૃહો અને યાનગૃહો વગેરે બધું એણે સંપૂર્ણ નિહાળ્યું. એક યોજન લાંબો અને અરધો યોજન પહોળો રાવણનો પોતાનો મહેલ જોયો. રાવણને સ્ત્રીઓની સાથે પલંગપર સુતેલો જોઇ, ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. સંપાતિયે કહ્યું હતું કે સીતાને અશોકવનમાં રાખેલાં છે, તેથી ત્યાંથી અશોકવનનો રસ્તો લીધો. (વા૦રા૦ સુંદર૨૦સ.૨–૧૩).

અશોકવનમાં જતાં જ હનુમાન જુએ છે તો, ત્યાં અનેક સુંદર પ્રાસાદો આવી રહ્યા છે. અનેક વાપીઓ, ફળ, ફુલો લચી રહેલાં લક્ષાવધિ ઝાડો ડોલી રહ્યાં છે. આ બધું ઐશ્વર્ય જોઇને મુળે લંકા વગેરે જોઇને ચકિત થએલો હનુમાન ઘણો જ વિસ્મય પામ્યો આમ જોતાં જોતાં ત્યાં એણે એક સીસમના ઝાડ નીચે પીળાં વસ્ત્ર પરિધાન કરીને બેઠેલી એક સ્ત્રીને દીઠી. એણે રાક્ષસીઓની પેઠે ત્રણ શેર્યે વાળ ન બાંધતાં માત્ર એક જ વેણી રાખી હતી. અપવાસને લઇને એ કૃશ થઇ ગએલી હતી. મલીન, દુઃખિત અને વિચારમાં ઘૂમ થઈ ગએલી દેખાતી હતી એના તેજ વડે, એની મુખમુદ્રા વડે, આ દિવ્ય સ્ત્રી જ સીતા હશે એમ હનુમાનને લાગ્યું. મનમાં આવો નિશ્ચય થતાં જ હનુમાનને આનંદ વ્યાપી રહ્યો; એને લાગ્યું કે રામને આને માટે જે શોક થાય છે, તે યોગ્ય જ છે. કાં કે એ એવી જ ગુણવતી, પતિવ્રતા અને સુંદરતાની મૂર્તિરૂપ દેખાય છે. આવા આવા વિચાર હનુમાનના મનમાં ઘોળાતા હતા, એટલામાં પ્રભાત થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. (વા૦રા૦સુ૦અ૦ ૧૪–૧૭)

પ્રભાત થતાં જ રાવણ ઠાઠ કરીને અશોકવાટિકામાં જવા નિકળ્યો. એની પાછળ સેંકડો સ્ત્રીઓ ચાલતી હતી: કેટલીકના હાથમાં સોનાની મસાલો હતી. કેટલીકના હાથમાં ચામરો હતાં, જેવડે એઓ રાવણને વ્યજન કરતી હતી. કોઇના હાથમાં સોનાની ઝારીઓ હતી. કોઇના હાથમાં ઢાલ અને તરવાર હતી. કોઇના હાથમાં રત્નજડિત સોનાનાં પાનપાત્ર હતાં. કોઇ શ્વેત હંસના જેવું અને ચન્દ્રના જેવું ઉજ્વલ છત્ર ધરીને ચાલતી હતી. રાવણની માનીતી રાણીઓ પોતાના વીરપતિની પાછળ ચાલતી હતી. તેમના હાર, કેયૂરો વગેરે ખસી ગયાં હતાં. તેમની પિયેળો ભૂંસાઇ ગઇ હતી. ચોટલાની લટો છૂટી થઇ ગઇ હતી. શેષ રહેલી મદ્યની અસરથી તેમનાં નેત્ર ઘેરાયલાં હતાં. આ બધી સ્ત્રીઓ અને રાણીઓ મંદમંદ પગલે પાછળ આવતી હતી, અને સીતામાં આસક્ત થઇ ગયેલો મંદબુદ્ધિ રાવણ પણ પોતે મંદમંદ ગતિએ જતો હતો. એઓ જ્યારે અશોકવાટિકાની છેક પાસે આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે સ્ત્રીઓની કટીમેખલા અને નુપૂરનો રણઝણાટ હનુમાને સાંભળ્યો. તેની તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં અપ્રતિમ કર્મ, અચિંત્ય બળ અને પૌરૂષવાળા રાવણને અશોકવાટિકાના દ્વાર પાસે આવતો તેણે જોયો. આવી રીતે જતા રાવણને જોઇને તેને બરાબર ઓળખવાને માટે વૃક્ષઘટામાં છૂપાયલો

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હનુમાન ઉંચો નીચો થવા લાગ્યો. (વા૦રા૦ સુ૦સ૦૧૯)

તેને જોયા પછી તેની પાછળ નજર કરતાં રૂપયૌવનસંપન્ન રાવણની સુંદરીઓ પણ જોવામાં આવી. તે સ્થળે પુરુષ માત્ર શંકુકર્ણ નામનો એક રાક્ષસ જ હતો. બાકી બધું સ્ત્રીયારાજ્ય જ દેખાતું હતું. શંકુકર્ણ મદિરાથી મત્ત થએલો, સ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરીને ઉભો હતો. તેણે રાવણને પ્રણામ કર્યા. લંકામાં જે શયનગૃહમાં સુતો હતો તે જ આ, એમ હનુમાને એને ઓળખ્યો. હનુમાન પોતે તેજવાળો છતાં, રાવણના તેજથી ખચકાઇ વૃક્ષના પાંદડાંની ઘટામાં સંતાઇને બેઠો. હનુમાન બેઠો હતો ત્યાં આગળ થઈને રાવણ શ્યામકેશવાળી, સુંદર નિતંબવાળી, પરસ્પર અડેલા સ્તનવાળી, તથા રાતાકૂણાવાળાં નેત્રવાળી સીતાને મળવા ઉતાવળે ઉતાવળે આગળ ચાલ્યો.

રૂપયૌવનસંપન્ન અને ઉત્તમ ભૂષણોથી વિભૂષિત રાક્ષસાધિપ રાવણને આવતો જોઇ અનિંદિતા રાજપુત્રી સીતા, ઉન્મત્ત વાયુથી જેમ કદલી કંપે, તેમ થરથર કંપવા લાગી. પોતાના બન્ને ઉરુથી ઉદરને ઢાંકીને તથા બે હાથે સ્વસ્તિક કરી બન્ને સ્તનોને ઢાંકીને અતિ રુદન કરવા લાગી. સીતા દીન, અલ્પ આહારવાળી, તપ એ જ ધન છે માની તપ કરતી, દુખીયણ થઇને રામથી રાવણનો પરાભવ થાએ, એમ કુળદેવીની પ્રાર્થના કરતી હતી. આવી મૈથિલીને કાળનો પ્રેર્યો રાવણ પોતાના વધને અર્થે જ ફોસલાવવા લાગ્યો.

અનેકધા પટુ વચનોમાં રાવણ કહેતો હતો, કે હે મૈથિલી, તારાં જે જે અંગ મારા જોવામાં આવે છે, તે તે અંગમાં જ મારી દૃષ્ટિ ખૂંપી રહે છે. બીજું અંગ જોવાની મતિ યે થતી નથી. તું આ મિથ્યા ગાંડાઇ મુકી દે અને મારી પટ્ટરાણી થા. મેં અનેક જગાએથી અનેક ઉત્તમ સ્ત્રીઓ આણી છે; છતાં મને પરણીને તું તેમાં સર્વેની ઉપરી, રાજમહિષી થા. હું આખી સૃષ્ટિમાંથી બળાત્કારે આણેલાં સઘળાં રત્નો અને મારું આખું રાજ તને આપી દઇશ. જે અનેક નગરોથી શોભિત પૃથ્વી હું જીત્યો છું તે હું તારા પિતા જનકને આપી દઇશ. તને અતિ સુકુમારને જોઇ છે, ત્યારથી મારી સ્ત્રીઓમાં મને જરાપણ પ્રીતિ થતી નથી. મારી સઘળી સ્ત્રીઓ તારી સેવા કરશે. જે જે રત્નો અને ધન કુબેરને ત્યાં છે તે બધું મારી સાથે રહી યથેચ્છ ભોગવ. હે દેવી! તપ, બળ, પરાક્રમ, ધન કે કીર્ત્તિમાં કોઇ પણ રીતે રામ મારી બરોબરી કરી શકે એવો નથી. હે લલિતનયને, તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ પાન કર, વિહાર કર; ભોજન કર અને ભોગ ભોગવ. તારી ઇચ્છામાં આવે તે ગમે તેને આપી દે. ચાલ સમુદ્ર તીરે આવી રહેલાં વનોમાં સોનાના હારથી શણગારાઇ મારી સાથે મનગમતો વિહાર કર.

તે ભયંકર રાક્ષસનાં વચનો સાંભળી દુખિયણ સીતાએ, ધીરે સ્વરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. આ વેળાએ તપસ્વિની, સુંદર આરોહવાળી, પતિવ્રતા સીતા દુઃખાર્ત થએલી, રુદન કરતી, ધ્રુજતી અને પોતાના પતિનું જ ચિન્તવન કરતી હતી. રાવણના અને પોતાની વચમાં અંતરપટ તરીકે તણખલું આડું ધરી તે મંદ મંદ હસતાં કહેવા લાગી. હે રાવણ! તું મારા ઉપરથી તારું ચિત્ત ખસેડી, તારી સ્ત્રીઓ ઉપર જ પ્રીતિ કર. હું પતિવ્રતા છઉં અને આવું નિંદિત કર્મ કરનારી નથી. કારણ કે હું પવિત્ર કુળમાં જન્મેલી છઉં અને એવા જ પવિત્ર કુળમાં પરણેલી છઉં.

આમ કહીને એણે રાવણ તરફ પોતાની પીઠ કરીને કહ્યું, હું સતી છઉં, અને પારકાની સ્ત્રી છઉં, માટે તારે ઉપભોગ કરવા યોગ્ય નથી. તું ધર્મનો વિચાર કરી સારાં આચરણો રાખ. હે નિશાચર, તું જેમ તારી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે, તેમ જ તારે પારકી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. તું પરસ્ત્રીગામી નથી એવો દાખલો તારી સ્ત્રીઓને તારે આપવો જોઇએ. જે માણસ પોતાની સ્ત્રીમાં અસંતુષ્ટ રહી ઇન્દ્રિયોને ચંચળ કરે છે, તેવા ચપળ અને ધિક્કારવા યોગ્ય પુરુષોનો પરસ્ત્રીઓથી જ પરાભવ થાય છે. હું માનું છઉં કે તારા નગરમાં કોઇ સાધુજન વસતો જ નથી. જો વસે છે તો તેની શિખામણ પ્રમાણે તું વર્તતો નથી. તેથી જ તારી બુદ્ધિ આ પ્રમાણે આચાર વિચાર રહિત અને વિપરીત થઇ ગઇ છે.

अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ॥
समृद्धानि विनश्यंन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥

આવાં આવાં અનેક વચનોથી રાવણનો તિરસ્કાર કરવાથી ક્રોધેલો રાક્ષસાધિપ બોલ્યો કે જગતની રીત જ છે કે, પુરુષ જેમ જેમ સ્ત્રીને સાન્તવન કરતો જાય છે તેમ તેમ તે તેને પોતાના દબાણમાં લેતી જાય છે. અને જેમ જેમ અપ્રિય વચન કહેતો જાય છે તેમ તેમ અળખામણો થતો જાય છે. હું તારા પ્રતિ જેમ જેમ માયા બતાવું છું તેમ તેમ તું મારો તિરસ્કાર કરવામાં ઉણપ રાખતી નથી. હે ચારુવદ્દન, મિથ્યાવ્રતનું ઢોળ ઘાલનારી તું નાશ તથા અપમાનને યોગ્ય જ છે. છતાં માત્ર સ્નેહ અને પ્રેમને વશ હોવાથી જ હું તારો વધ કરતો નથી. બાકી હે મૈથિલી તેં જે જે વચનો કહ્યાં છે, તેના બદલામાં તો તારો દારુણ વધ કરવો એ જ યોગ્ય છે. આમ પરસ્પર કેટલીક વાત થયા પછી રાવણ ત્યાંની રાક્ષસીઓને સામ, દામ, ભેદ અને દંડથી એને મને ભજવાનું સમજાવો, વગેરે કહીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. (વા૦ રા૦ સું૦ અ૦ ૧૮–૨૨).

રાવણના ગયા પછી રાક્ષસીઓ સીતાને બહુ સતાવતી હતી એટલામાં ત્રિજટા નામની રાક્ષસી આવી, તેણે બધીઓને શાન્ત કરી.

હનુમાનના મનમાં આવ્યું કે હું આ સમયે સીતાનું સાન્તવન નહિ કરું તો એ જરૂર મરણ પામશે. પણ કરવું કેમ ? મને માયાવી જાણી એ મારું માનશે નહિ. પછી પોતે સૂક્ષ્મરુપ ધારણ કરીને રામના ગુણાનુવાદ ગાવા માંડયા. રામચંદ્રનો અથઇતિ ઇતિહાસ કહી પોતાને શોધને સારુ મોકલ્યો છે તે કહ્યું. અને મને ઋષિયોએ કહ્યું હતું તેવી જ મૈથિલીને મેં આજે આ જોઇ, એમ બોલ્યો.

વૃક્ષમાંથી નિકળતી આવી વાણી સાંભળી સીતાને ઘણો અચંબો થયો. ઝાડ તરફ ટીકી ટીકીને જોતાં કોઇ દેખાયું નહિ, એટલે સીતાએ કહ્યું કે જેણે મને અમણાં અમૃતતુલ્ય રામચરિત્ર સંભળાવ્યું તે મહાત્મા મજ અભાગણીને પ્રત્યક્ષ થાઓ.

એમ કહેતાં જ હનુમાને પ્રત્યક્ષ થઇ તેને વંદન કર્યું; અને તેની સન્મુખ ઉભો રહ્યો. તેને જોઇને સીતાએ ગળે ફાંસો ખાવાને પકડેલી ડાળી હાથમાંથી છોડી દેઇ તેની નીચે બેઠી.

હનુમાને એને કહેવા માંડયું એટલામાં સીતાના મનમાં આવ્યું, કે જેમ રાવણ મારી પાસે ભિક્ષુક થઇને આવ્યો હતો તેમ આ પણ કોઇ માયાવી વેષ તો નહિ હોય. સીતાએ કહ્યું કે મને આવી ઠગાઇ કરીને વારે વારે સંતાપવાથી તને શો લાભ થાય છે ? હનુમાન સમજ્યો કે સીતાને વિશ્વાસ આવતો નથી. એટલે એણે આણેલી રામચન્દ્રની વિંટી સીતાને આપીને કહ્યું કે હે દેવી હું ખરેખાત રામદૂત જ છઉં. સીતા જોડે ઘણી વાતો થયા પછી હનુમાને કહ્યું કે મારા ખભાપર બેસીને રામ પાસે આવવું હોય તો હું તૈયાર છું. પણ સીતા કહે એમ નહિ. મને અહીં આવીને રામ લઇ જાય એ એમની કીર્ત્તિવર્ધક છે. માટે તું જા અને એક મહિનામાં રામને લઇને અહીં આવ. પછી રામને બતાવવાને પોતાના કેશપાશમાં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પહેરવાનો ચૂડામણિ એંધાણી દાખલ આપ્યો. તે લઇને હનુમાન ત્યાંથી વિદાય થયો.

હનુમાનના મનમાં આવ્યું કે હું અહીં આવ્યો તો રાવણને મળ્યા વગર અને કાંઇ ચમત્કાર બતાવ્યા વગર જવું ન જોઇએ. પછી એણે અશોકવાટિકાના કેટલાક ભાગનો સદંતર નાશ કર્યો. ત્યાંના એક હજાર સ્થંભવાળા મહેલને જમીનદોસ્ત કર્યો. રક્ષકોને માર્યા. આ વાત રાવણને જણાવતાં એણે સૈન્ય મોકલ્યું. ખાસ યોદ્ધા મોકલ્યા. તે બધાને હનુમાને ઠાર માર્યા.

રાક્ષસીઓ સીતાને પુછવા લાગી કે આ વાનર કોણ છે? સીતાએ કહ્યું કે તમારી રાક્ષસી માયા તમે જાણો. હું શું કહું? રાવણનો પુત્ર અક્ષ ચઢી આવ્યો. તે પણ મરાયો. પુત્ર મરણનું જાણીને ક્રોધે ભરાયલા રાવણે ઇન્દ્રજિતને મોકલ્યો. એણે બ્રહ્માસ્ત્ર મારતાં બ્રહ્મદેવના માનની ખાતર મારુતિ બંધાયો. એને રાવણની હજૂરમાં લઇ ગયા. ત્યાં હનુમાનના ભાષણથી આ કોઇ સામાન્ય વાનર નથી એમ બધાને લાગ્યું.

सभांतरस्थस्य च रावणस्य तं पुरो
निधायाहबलारि जित्तदा ॥
यदुक्तमत्रार्य विचार्य मंत्रिभिर्विधीयतामेष
न लौकिको हरिः ॥ ४ ॥
(અધ્યાત્મ રા૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૪)

પછી હનુમાને બહુ છટાથી રાવણને બોધ કર્યો. એને મારવાના હેતુથી એનું પુંછડું સળગાવ્યું. સળગતે પુંછડે હનુમાને ઠેકાણે ઠેકાણે લંકામાં આગ લગાડી. પછી સીતાની આજ્ઞા લઇ અરિષ્ટ નામના પર્વત પરથી કૂદ્યો, તે મહેન્દ્ર પર્વત પર આવી ઉભો રહ્યો. (૪ અરિષ્ટ શબ્દ જુઓ.) હનુમાનની મુખમુદ્રા ઉપરથી જ વાનરોએ જાણ્યું કે એ સીતાની ખોળ કાઢીને આવ્યો છે. આથી બધાનાં મોં પ્રફુલ્લિત થઇ ગયાં (વા૦ રા૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૫૭)

જાંબુવાનના પૂછવાથી હનુમાને પોતે જવા નીકળ્યો હતો ત્યાંથી, તે પાછો આવ્યો ત્યાં સુધીનો બધો વૃત્તાંત કહ્યો. બધા પછી સુગ્રીવ પાસે ગયા. ત્યાંથી અંગદ સહવર્ત્તમાન સઘળા વાનરોને લઇને સુગ્રીવ રામ પાસે ગયો. (વા૦ રા૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૫૮-૬૩)

જાંબુવાને આગળ આવીને બધી હકીકત રામને જણાવી. હનુમાને સીતાએ આપેલો ચૂડામણિ રામના પાદારવિંદમાં મૂક્યો. રામને ઘણો હર્ષ થયો અને લંકા જવાની તૈયારી કરવાની સુગ્રીવને આજ્ઞા કરી. પછી સઘળા વાનરસેના લંકા ગઇ. ત્યાં ઘોર સંગ્રામને અન્તે રાક્ષસ માત્ર અને કુટુંબ સહિત રાવણ મરાયો.

યુદ્ધમાં પણ વખતો વખતે હનુમાને ઘવાયલા વાનરોને ઉપચારાર્થે ઋષભ પર્વત પરથી ઔષધિ વગેરે લાવીને, લક્ષ્મણને શક્તિ વાગી તે વખત કાળનેમીનો વધ કરીને અને દિવ્ય ઔષધિ લાવીને ઘણી ઘણી સેવા ઉઠાવી.

રાવણના મૃત્યુ પછી લંકાની ગાદીએ વિભીષણની સ્થાપના કર્યા પછી રામ અયોધ્યા ગયા, ત્યારે હનુમાન પણ એમની જોડે ગયો હતો. રામના રાજ્યાભિષેક થતાં સુધી રહી બીજા વાનરો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા પછી પણ હનુમાન રામની પાસે જ રહ્યો. પોતાની સેવાને યોગે એણે રામને ઘણા પ્રસન્ન કર્યા, એના ઉપર રામની મમતા એટલી બધી હતી કે એમણે એને પ્રાણથી પણ પ્રિય એવી બ્રહ્મવિદ્યા શિખવી. તેમ જ એમાં એને નિપુણ કરીને બીજાને શિખવવાનો અધિકાર બરાબરી આપ્યો.

इदंरहस्यं हृदयं ममात्मनो मयैव
साक्षात्कथितं तवानघ ॥
मद्भक्तिहीनाय शठाय न त्वया दातव्यमैंद्रा-
दपि राज्यतोधिकं ॥
(અધ્યાત્મ રા૦)

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પછી જ્યારે રામચંદ્ર નિજધામ પધાર્યા ત્યારે હનુમાન જોડે જવા લાગ્યા તેને એમણે આજ્ઞા કરી કે તારે આ કલ્પના અન્તસુધી આ ભૂમિપર રહેવું (વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૦૮)

હનુમાન બહુધા ગંધમાદન નામના હિમાલયના શિખર પર રહે છે; પરન્તુ સતત ત્યાં વાસ કરતો નથી. કોઇ કોઇ વખત ત્યાં અને બાકી કિંપુરુષવર્ષમાં રહે છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે એ સતત બધાને રામકથા સંભળાવે છે. હનુમાને એક રામાયણ પણ લખ્યું છે જે હનુમાનનાટક નામે પ્રસિદ્ધ છે.

હયગ્રીવ. પૂર્વકલ્પની રાત્રિમાં થએલો અસુરનો અવતાર. (મત્સ્યાવતાર શબ્દ જુઓ).

હયગ્રીવ (૨). હયગ્રીવ નામના દૈત્યને હણવાને લીધેલો એ નામનો વિષ્ણુનો અવતાર,

હયગ્રીવ (૩). એક દૈત્ય–એણે ઉગ્ર તપ કરીને દેવીને પ્રસન્ન કર્યા અને માગ્યું કે મારા જ નામનો માણસ હોય તેને જ હાથે મારું મૃત્યુ થાય. પછી એણે પ્રાણીમાત્રને પીડા કરવાનો આરંભ કર્યો. એને મારવાને સારુ વિષ્ણુએ એ જ નામે અવતાર ધારણ કરીને એને માર્યો હતો. (દેવી–ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૫)

હયગ્રીવ (૪). વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર. (ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૧૦)

હયગ્રીવ (૫), ક્ષત્રધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરીને સ્વર્ગે ગએલો એક રાજાર્ષિ. (ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૨૪–૨૩–૨૪)

હયગ્રીવ (૬). અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષત્.

હયશિરા. એક અસુર–ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળો હયગ્રીવ તે જ. (ભા૨૦ શાં૦ ૩૪૭)

હયશિરા (૨). છની અંકસંજ્ઞાવાળા ક્રતુ દાનવની સ્ત્રી.

હયશિરા (૩). વિષ્ણુનો અવતાર (ભા૨૦ શાં૦ ૧૨૨–૮૫, ૩૬૭–૬૦; ૩૫૭)

હયશિરા (૪). સૂર્યનું રૂપ વિશેષ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૯૯–૫)

હર. શિવ. (હરિહર શબ્દ જુઓ).

હર(૨). એક રુદ્ર. ભારતમાં કહેલા રુદ્રોમાંના એકનું નામ.

હર(૩). કશ્યપને દનુને પેટે થએલા દાનવોમાંનો એક.

હર(૪). માલી રાક્ષસના પુત્રોમાંનો એક. એ વિભીષણનો અમાત્ય હતો.

હર(૫). રામની સેનામાંનો એક વાનર. (વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૭).

હરપ્રીતિ. એની અંક સંજ્ઞાવાળા અત્રિકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હરિ. વિષ્ણુ. (ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૨–૩).

હરિ (૨). ઋષભદેવને જયંતીની કૂખે થએલા નવ પુત્રોમાંનો એક.

હરિ(૩). તામસ મન્વંતરમાં થએલો વિષ્ણુનો અવતાર. એણે ગજેંદ્ર અને મગરનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधसः ॥
हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात्॥३०
(ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ–૧).

હરિ(૪). તામસ મન્વંતરમાંના દેવમાંનો દેવ વિશેષ.

હરિ(૫). ત્રણની અંક સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

હરિ(૬). અકંપન રાજાનો પુત્ર. (૧. અકંપન શબ્દ જુઓ) (ભા૨૦ દ્રો૦ ૫૨-૨૮; શાં૦ ૨૬૨–૮).

હરિ(૭). રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

હરિ (૮). પાંડવ પક્ષનો એક ચેદી રાજા. એને યુદ્ધમાં કર્ણે માર્યો હતો. (ભા૨૦ ક૦ અ૦ ૫૧–૪૯).

હરિ (૯). તારકાક્ષનો પુત્ર. (ભા૨૦ક૦૨૪–૩૧).

હરિ (૧૦). ગરુડ પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૩).

હરિકેશ. શિવ.

હરિકેશ (૨). પૂર્ણભદ્ર નામના યક્ષનો પુત્ર. એણે શિવનું આરાધન કરીને, કાશીક્ષેત્રનું ક્ષેત્રપાલપણું, ઉદ્‌ભ્રમ અને સંભ્રમ એ બન્ને રુદ્રગણોનું આધિપત્ય, અને અન્નદાતૃત્વ સામર્થ્ય એમ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ત્રણ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. (**મત્સ્ય૦ અ૦૧૭૬**)

હરિકેશ (૩). વસુદેવના બાપ શ્યામકના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ટ પુત્ર.

હરિજટા. સીતાના સંરક્ષણને સારુ યોજેલિ રાક્ષસીઓમાંની એક.

હરિણ. સર્પ વિશેષ. (**ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૨૬**).

હરિણાશ્વા. સૂર્યવંશનો એક ક્ષત્રિય. (**ભા૨૦ શાં૦ ૧૬૪-૭૯**).

હરિણી. તામસ મન્વંતરમાં થએલા વિષ્ણુના અવતારની માતા.

હરિણી (૨). હિરણ્યકશિપુની પુત્રી અને અગ્નિની ભાર્યા. (**ભા૨૦ વન૦ ૨૨૩-૧૮**).

હરિત. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હરિશ્ચન્દ્ર રાજાનો પૌત્ર અને રોહિતનો પુત્ર. એનું બીજું નામ વૃક અને એના પુત્રનું નામ ચંપ રાજા હતું.

હરિત (૨). રુદ્ર સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા દેવ વિશેષ.

હરિતાશ્વ. સૂર્ય.

હરિદ્રુક. સર્પ વિશેષ. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૫-૧૨**).

હરિબભ્રુ. એક ઋષિ. (**ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૨**)

હરિમિત્ર. એ નામનો એક બ્રાહ્મણ.

હરિમેધા. પરમાત્મા-શ્રી નારાયણ. (**ભા૨૦ શાં-૩૫૭-૬**). (**ભા ગ૦ ૧૧ સ્કં૦ અ૦ ૨૯**).

હરિમેધા (૨). તામસ મન્વંતરમાંના વિષ્ણુના અવતારનો પિતા. જેનાથી એ અવતાર ઉત્પન્ન થયો તે. (**ભાગ ૮-૧-૩૦**).

હરિમેધા (૩). એક બ્રહ્મર્ષિ. ધ્વજવતીનો પિતા. (**ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૦-૪૩**).

હરિલોમા. રામની સેનાનો એક વાનર. (**વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૩**).

હરિવંશ. સ્વર્ગારોહણિક પર્વની પછીનું હરિવંશ નામનું મહાભારતનું પર્વ. એ ' ખિલપુરાણ ' કહેવાય છે. અન્ય શાખાનું ભણવાનું અપેક્ષાને લીધે અન્ય શાખામાં ભણવામાં આવે તેને વેદમાર્ગમાં "ખિલ" કહેવામાં આવે છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતમાં પણ અપેક્ષાને લીધે બીજા પુરાણના " હરિ વંશાદિ" ભાગ 'ખિલ' કહેવાય છે. (**ભા૨૦ આ૦ ૨-૮૩**).

હરિવર્ષ. પ્રિયવ્રતપુત્ર આગ્નીધ્ર રાજાને પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરાને પેટે થએલા નવ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. મેરુની કન્યા ઉગ્રદંષ્ટ્રી એની સ્ત્રી હતી. જંબુદ્વીપમાંના હેમકૂટ અને નિષધ એ બે પર્વતની વચ્ચે આવેલા આજ નામના ભૂભાગ પર એનું રાજ્ય હતું. (**ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨; ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૬**).

હરિવર્ષ (૨). જંબુદ્વીપના વર્ષ સંજ્ઞાવાળા નવ ભાગ પૈકી હરિવર્ષ રાજાનો દેશ તે. આ ભાગ આપણી ઉત્તરે આવેલા કિંપુરુષ વર્ષની ઉત્તરે આવેલો છે. (**ભા૨૦ સ૦ ૨૯-૮; ભા૦ ૬-૮**).

હરિવાહન. ઇન્દ્ર.

હરિવાહન (૨). ગરુડ.

હરિવાહન (૩). સોમવંશીય પૂરુકુલોત્પન્ન ઉપરિચર વસુના પુત્રોમાંનો એક. કોઇ ગ્રંથમાં એનું ' મવિલ્લ ' એવું બીજું નામ આપ્યું છે.

હરિશ્ચન્દ્ર. સૂર્યવંશીય નિબંધન રાજાનો પૌત્ર અને સત્યવ્રત અથવા ત્રિશંકુ રાજાનો મોટો પુત્ર. (**ભા૨૦ સ૦ ૭-૧૩; વ૦ ૭૭-૨૬; વિ૦ ૫૩-૧૬**). એની માતાનું નામ સત્યવ્રતા, ભાર્યાનું નામ ચન્દ્રવતી અને પુત્રનું નામ રોહિત. (**ભાગ૦૯ સ્કં૦ અ૦ ૭. હરિ વં. ૧-૧૩**). ત્રિશંકુ રાજાની હયાતીમાં જ એને અયોધ્યાનું રાજ્ય કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. (ત્રિશંકુ શબ્દ જુઓ). એને સો સ્ત્રીઓ હતી, તેમાં શિબિદેશની તારા એ જ્યેષ્ઠા હતી. (**દેવી૦ ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૪; ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૧૨**). તારાને રોહિત શી રીતે ઉત્પન્ન થયો હતો એ સારુ શુનઃશેપ શબ્દ જુઓ.

હરિશ્ચન્દ્ર વસિષ્ટનો મોટો ગુરુભક્ત શિષ્ય હતો. આથી એના ઉપર વસિષ્ટનો ઘણો પ્રેમ હતો.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

એક સમય વસિષ્ટ ઇન્દ્રસભામાં ગયા હતા, ત્યાં સહજ વાત નિકળતાં એમણે હરિશ્ચન્દ્રની વર્ત્તણુકનું વર્ણન કરીને એનાં બહુ વખાણ કર્યાં. વિશ્વામિત્ર ત્યાં બેઠા હતા તેનાથી આ સંખાયું નહિ. છેવટે ન રહેવાયાથી વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે જેણે વરુણની સાથે ઘણી વાર ઠગાઈ કરી એવા કપટી હરિશ્ચન્દ્રનાં આટલાં વખાણ કેવાં ? છતાં વસિષ્ટ એનાં વખાણ કરતાં અટકયા નહિ. વિશ્વામિત્ર આથી કોપાયમાન થયા અને એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હરિશ્ચન્દ્રના સત્યશીલપણાની પરીક્ષા કરતાં શી વાર ? જો મારી પરીક્ષામાં એ સત્યમાં ટકયો તો મારા કરેલા તપનું ફળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ. જો ન ટકયો તો તમારા તપનું ફળ મને પ્રાપ્ત થાઓ. આમ પ્રતિજ્ઞા કરીને વિશ્વામિત્ર ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી વસિષ્ટ પણ સ્વસ્થાને આવ્યા. (દેવી૦ ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૭).

હવે હરિશ્ચન્દ્રને સત્ય ચૂકાવવાની સંધિ વિશ્વામિત્ર જોઇ રહ્યા છે, એવામાં એકદા હરિશ્ચન્દ્ર મૃગયાસારુ અરણ્યમાં ગયો. એ જાણી વિશ્વામિત્રે એક માયાવી વરાહ ઉત્પન્ન કર્યો અને એનાવડે અરણ્યના પ્રાણીઓને ઘણી પીડા ઉપજાવી. એ જોઇ હરિશ્ચન્દ્ર વરાહ-ડુક્કરની વાંસે પડયો. પણ ડુક્કર રાજાને દોડાવીને ઘણે દૂર લઇ જઇ પોતે અદૃશ્ય થઇ ગયો. હરિશ્ચન્દ્ર થાકી ગયો હતો તે થોડો કાળ વિશ્રાંતિ લેતાં લેતાં વિચાર કરતો હતો કે અહો, હું કેટલે બધે દૂર આવ્યો ? હવે નગરમાં કીએ રસ્તે જવું ? એટલામાં એણે અકસ્માત એક બ્રાહ્મણને દીઠો. બ્રાહ્મણની જોડે એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતાં. વસ્તુતઃ વિશ્વામિત્ર પોતે જ બ્રાહ્મણનું રુપ લેઇને આવ્યા હતા. રાજાએ બ્રાહ્મણને વંદન કર્યું અને નગરમાં જવાનો માર્ગ પૂછયો. પછી બ્રાહ્મણે તું કોણ વગેરે પ્રશ્નો પૂછયા. તેના ઉત્તર આણે યથાસ્થિત આપ્યા. (દેવી ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૮)

બ્રાહ્મણે રાજાને કહ્યું કે તું અનાયાસે અહીં આવી ચઢયો છે, તો તારે આ પાસેના તીર્થમાં સ્નાન કર્યા વગર જવું તારા જેવાને અનુચિત છે, માટે તું નહાવા ચાલ, હું તને પછી તારો માર્ગ દેખાડીશ. ઠીક, કહીને હરિશ્ચન્દ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવા ગયો. સ્નાન કર્યા પછી દેવતર્પણ, ઋષિતર્પણ અને પિતૃતર્પણ કરી રાજાએ બ્રાહ્મણને કહ્યું કે દક્ષિણા માગો. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે આ મારી જોડે મારો પુત્ર છે. આ કન્યા કોઇ બીજાની છે. કન્યાના પિતાની ઇચ્છા એને મારા પુત્રાર્થે આપવાની છે. પરંતુ એ બ્રાહ્મણ પાસે કન્યાદાન સારુ દ્રવ્ય બિલ્કુલ ન હોવાથી એણે આ કન્યા મને એમને એમ આપી ને કહ્યું છે કે, તું તારી મેળે એનું લગ્ન કરી લેજે. હવે હું પણ દ્રવ્યહીન છઉં. માટે તું જો આ બન્નેનું લગ્ન કરી આપીશ તો તને ઘણું પુણ્ય થશે.

આ બધી વાત ખરી જાણી રાજાએ તે બન્નેનો વિવાહ કર્યો. ફરી બ્રાહ્મણને કહ્યું કે બીજું કાંઇ માગો. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે હું તો દક્ષિણા પછી માગીશ પણ પહેલી તેં વિવાહ કર્યો છે. એ મારા પુત્રને દક્ષિણા આપ. રાજા કહે બહુ સારુ, માગી લો. બ્રાહ્મણે કહ્યું તારું બધું રાજ્ય આને આપ એટલે થયું. આ સાંભળીને રાજાને મતિભ્રમ થઇ તે એણે તત્કાળ હાથમાં અંજલી લીધી. (કેટલાક ગ્રન્થોમાં રાજાએ સ્વપ્નમાં દાન કર્યું એવું યે છે). ગમે તેમ હો, પણ રાજાએ સંકલ્પ કરીને બ્રાહ્મણના હાથમાં પાણી મૂકયું એ વાત ખરી.

પછી બ્રાહ્મણે રાજાની ઘણી સ્તુતિ કરીને કહ્યું કે રાજા તું દાનેશ્વરી છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું તે ખરું છે. પણ હવે, મને શી દક્ષિણા આપે છે ? રાજાએ કહ્યું કે માગો, પણ મારી પાસે હાલ તો કશું યે આપવાનું નથી. હું નિરાંતે સોઈ પડયે આપીશ. ભલે તને જ્યારે ફાવે ત્યારે આપજે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પણ હાલ તુરતનો તું મારા હાથમાં અઢીભાર સુવર્ણનો સંકલ્પ કરીને આપ. એમ બ્રાહ્મણે કહેતાં રાજાએ જેવું એના હાથમાં પાણી મૂકયું, તેવો જ બ્રાહ્મણ અદશ્ય થયો. બ્રાહ્મણનો છોકરો અને વહુ એ પણ અદશ્ય થઇ ગયાં.

આ ઉપરથી વિસ્મય થએલો રાજા અશ્વારૂઢ થઇ નગર તરફ ગયો. કેટલેક દિવસે એના મંત્રીઓ એને મળી ગયા ને એને નગરમાં લઇ ગયા. પરંતુ રાજાને રાજ્ય કરવું સારું લાગે નહિ; પોતે રાજ્ય અરણ્યમાં બ્રાહ્મણને આપ્યું છે, એ વાતનુ સ્મરણ થયા કરે. રાજાને આમ ઉદાસીન જોઇને તારાએ એને પૂછયું કે આપ આમ અમનસ્ક કેમ જણાઓ છો? પણ રાજાએ એને કશું કહ્યું નહિ.

થોડા દિવસ થયા એટલે અરણ્યવાસી એક બ્રાહ્મણ એની પાસે આવ્યો. રાજાએ એને ઓળખ્યો અને કહ્યું કે બ્રાહ્મણ ! આ સઘળું રાજ તારું છે; તું તારે સંભાળ. હવે માત્ર અઢીભાર સોનું જ બાકી રહ્યું છે, તે હું તને સાવકાસે આપીશ.

પછી રાજાએ તારામતીને અને રોહિતને કહ્યું કે આપણા ત્રણેના દેહ ખેરીજ કરીને બધું રાજપાટ મેં આ બ્રાહ્મણને દાન કરી દીધું છે, માટે તમે મારી જોડે ચાલો. રાજા નગર બહાર જતો હતો તે જોઇને રાણી એની જોડે થઇ. આ જોઇને નાગરિકોને જે શોક થયો તેનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. (**દેવી ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૬**).

સ્ત્રી અને પુત્ર સહિત અયોધ્યાથી નિકળેલો હરિશ્ચન્દ્ર કાશી ગયો. ત્યાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે અઢીભાર એટલે વીસ હજાર તોલા સોનું આ બ્રાહ્મણને શી રીતે આપવું, એના મનમાં આવ્યું કે સ્ત્રી અને પુત્રને વેચીને તેમાંથી આનું સોનું આપું. પછી જો બાકી રહે તો હું જાતે વેચાઇને પૂરું કરું. (**અ૦૨૦**) આમ રાજા, સ્ત્રી અને પુત્ર વેચવાને ઉભો છે, ત્યાં વેષ પલટીને વિશ્વામિત્ર પોતે આવ્યા. હરિશ્ચન્દ્રે આંકેલી કિંમત આપીને એમણે બન્નેને વેચાતાં લીધાં. તારામતી અને છોકરાને ધોલધપ્પો કરીને એમણે કહ્યું જલ્દી ચાલો. એ ગયાં. થોડી વાર થઇ એટલે વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણરુપે પાછા આવ્યા, અને મારી દક્ષિણા આપ એમ કહેવા લાગ્યા. હરિશ્ચન્દ્ર કહે આ લો. બ્રાહ્મણ કહે આ દ્રવ્ય તેં કયાંથી આણ્યું ? અને બાકી રહેલી દક્ષિણા કયારે આપીશ ? આજ સાંજ સુધીમાં મારું બાકી રહેલું દ્રવ્ય નહિ આપે તો હું તને શાપ દઇશ. (**મત્સ્ય-અ૦ ૨૧-૨૨**).

કાશીના બજારમાં ઉભાં રહીને હરિશ્ચન્દ્રે મોટે ધાંટે કહ્યું કે હું મારું તેટલું મૂલ્ય આપો અને મને પોતાને કોઇ વેચાતો લ્યો. પણ એટલું દ્રવ્ય આપીને વેચાતી લેનાર કોણ મળે ? કોઇ માગણી કરે નહિ. એટલામાં કોઇ એક બ્રાહ્મણ એક સધન ચાણ્ડાલને લઇને ત્યાં આવ્યો. ચાણ્ડાલે કહ્યું કે તું માગે તે આપીને હું તને લેવા તૈયાર છું. બ્રાહ્મણે કહ્યું, આ સ્મશાન રક્ષક ચાણ્ડાળ માગે તેટલા પૈસા આપીને લેવા તૈયાર છતાં, કાં રે તું લેતો નથી ? દિવસ થોડો જ રહ્યો છે. પછી મારી જોડે કામ છે હોં ! દીનવાણીથી હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું, મહારાજ હું સૂર્યવંશી રાજા હોઇને ચાણ્ડાલને ત્યાં કેમ વેચાઉં ? કોઇ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રી લેનાર મળે તો મને સંતોષ થાય. આપ કહો છો કે તને વેચાતો લેનાર કોઇ ઉભો યે રહેતો નથી. તો એમ કરો કે આપ જ મને વેચાતો લ્યો, અને પોતાનો દાસ કરો. બ્રાહ્મણ કહે ઠીક ત્યારે તું મારો દાસ. અને મારો દાસ હોવાથી હું તને ચાણ્ડાળને ત્યાં વેચું છું; તું ત્યાં જા. છેવટે નિરુપાય થઇ હરિશ્ચન્દ્રે ચાણ્ડાળ પાસેથી પૈસા લીધા, બ્રાહ્મણનું દેવું પતાવ્યું અને ચાણ્ડાળ જોડે ચાલવા માંડયું. તે વખત આકાશમાં વાણી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

થઇ કે હરિશ્ચન્દ્ર રાજા, વિશ્વામિત્રના ઋણમાંથી તું મુક્ત થયો છે. (દેવી૦ ભા૦ સ્કં૦ સ૦ ૨૩)

વિશ્વામિત્રના ગયા પછી, પ્રવીર અથવા વીરબાહુ નામનો ચાણ્ડાળ હરિશ્ચન્દ્રને પોતાને ત્યાં લઇ ગયો. "તું સ્મશાનમાં જઇને રહે અને દરેક મડદું આવે તેનાં લૂગડાં અને દ્રવ્ય જે હોય તે તારે મને આપી જવાં," એવી આજ્ઞા કરી. નિશાની દાખલ એનો પોતાનો દણ્ડ એને આપ્યો. આ પ્રમાણે હરિશ્ચન્દ્રે એ દુર્ગંધ ભરેલી જગામાં રહીને મહાદુઃખે બાર મહિના સુધી આ ચાણ્ડાળની નોકરી કરી. (અ૦ ૨૪)

બારમો મહિનો પૂરો થયો એટલે એક દિવસ કાલકૌશિક નામના બ્રાહ્મણે–જે વિશ્વામિત્ર જ હતા–રોહિતને દર્ભસમિધ લેવા મોકલ્યો. એણે એક સર્પને આજ્ઞા કરી રોહિતને દંશ કરાવ્યો. આ વર્ત્તમાન એની જોડે ગયેલા બીજા બાળકોના કહેવાથી તારામતી શોકાકુળ થઇ; એણે પોતાના છોકરા પાસે જવાની આજ્ઞા માગી. આટલું કામ કરીને જા. એમ કહીને છેક મધ્ય રાત્રિયે એને જવાની રજા આપી. એ ગઇ એટલે વિશ્વામિત્ર-પેલો બ્રાહ્મણ–એની પૂઠે પૂઠે ગયો અને નગરજનોને આઘેથી આંગળી કરીને તારામતીને બતાવીને કહ્યું કે જોઇ, પેલી છોકરા ખાનારી રાક્ષસી! ચાલો એને પકડીએ. એટલામાં દિવસ ઉગવાની તૈયારી થઈ. તારામતીને પકડી અને એના પોતાના છોકરાનું પ્રેત એને જ માથે મૂકાવીને વીરબાહુ ચાણ્ડાલને ત્યાં મારી નંખાવવા લાવ્યા. એણે બધી વાત સાંભળીને એને મારી નાંખવાની હરિશ્ચન્દ્રને આજ્ઞા કરી. હરિશ્ચન્દ્રે સ્ત્રીહત્યા બહુનિંદ્ય છે વગેરે કહીને ઘણે પ્રકારે વીરબાહુને સમજાવ્યો; પણ એણે કશું કાને ન ધરતાં, હરિશ્ચન્દ્રને મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તારે આનો વધ કરવો જ જોઇએ, એમ કહ્યું. નિરુપાય થઈને હરિશ્ચન્દ્રે ખડ્ગ હાથમાં લીધું અને તારામતીને કહ્યું કે આ લોક કહે છે તેમ જો તું રાક્ષસી હોય તો તો મારે કશું કહેવાનું નથી. પરન્તુ જો મનુષ્ય હોય તો તારું જે રક્ષણકર્ત્તા હોય તેનું સ્મરણ કર. તારામતીએ અશ્રુપૂર્ણ આંખો નીચી કરીને કહ્યું કે મારું દૈવ જ મારા પર રુઠ્યું છે. આ મરણ પામેલો મારો પોતાનો પુત્ર હોઇ, હું એના મરણથી શોકાકુળ બની રહી છઉં, છતાં હું એનું જ ભક્ષ કરનારી રાક્ષસી ઠરી! પુત્રનો પુત્ર ગયો અને મારા પોતાના પર આ મરણનો પ્રસંગ આવ્યો! આપત્તિ કાળમાં સ્ત્રીનું રક્ષણ તેનો પતિ કરે, તે મારો પતિ તો મને અંતરિયાળ વેચીને પોતે ચાણ્ડાળની સેવામાં ગુંથાયો છે. તો હું એકલી કોનું સ્મરણ કરું? મારો પુત્ર મરણ પામ્યો છે અને હવે હું પણ મરીશ જ. માટે વિધાતાની પ્રાર્થના કરું છઉં કે મને જન્મોજન્મ હરિશ્ચન્દ્ર સરખો પતિ, રોહિતના સરખો પુત્ર, વસિષ્ટ સરખા ગુરુ અને વિશ્વામિત્ર સરખા યાચક મળજો. આમ કહીને એણે તરવારનો ઘા ઝીલવા પોતાની ગરદન નમાવી. તારામતીના શબ્દો સાંભળી હરિશ્ચન્દ્ર સ્તબ્ધ થઇ ગયો. પછી એને મારવાને એણે તરવાર ઉગામી. તારામતીના શબ્દો સાંભળી અદૃશ્ય રહેલા વિશ્વામિત્રનું હૃદય તદ્દન પીગળી ગયું અને એમણે પ્રત્યક્ષ થઇ, રાજા ઉગામેલી તરવારે ઘા કરે તે પહેલાં જ, તેના હાથમાંથી લઇ લઇને ભોંયપર નાંખી દીધી.

પછી વિશ્વામિત્રે રોહિતને સજીવ કરી, તારામતી, રોહિત અને હરિશ્ચન્દ્રને એકઠાં કર્યા. બધાંને અયોધ્યા લઇ જઇ રાજાને પુનઃ ગાદીપર બેસાડયો. પોતે હાર્યો એમ કબૂલીને પોતાના તપનું ફળ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વસિષ્ઠને આપી, હરિશ્ચન્દ્રની ક્ષમા માગી પોતાને આશ્રમે ગયા.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હરિશ્ચન્દ્રે ત્યારપછી ઘણા કાળ સુધી અયોધ્યાનું રાજ્ય ન્યાય પુરસ્સર ચલાવ્યું. છેવટે રોહિતને યૂવરાજ કરી અયોધ્યામાંથી જેટલાં આવ્યાં તેટલાં મનુષ્યોને જોડે લઇ પોતે સ્વર્ગે ગયો.

આ પ્રમાણે હરિશ્ચન્દ્રના યશ શુક્રાચાર્યે ગાયા છે. (**દેવી ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૨૪-૧૭**). દેવીભાગવતમાં હરિશ્ચન્દ્રનું આખ્યાન જે કે આખું પણ અસંગત છે. અહીં માર્કંડેય પુરાણાદિ ગ્રંથોમાંથી હકીકત લઇ વ્યવસ્થિત કરીને ઉપન્યાવી કાઢીને લખ્યું છે. વખતે ન્યૂનાધિક હશે યે ખરું.

હરિશ્ચન્દ્રે અને એની સ્ત્રીએ રોહિતની ચિતામાં જ બળી મરવાનું ધારતાં, પોતાના માલિક ચાણ્ડાલની રજા વગર પોતાનો દેહ પાડવા હરિશ્ચન્દ્રે ના કહી. પછી એણે વિષ્ણુનુ ધ્યાન ધર્યું. ધર્મને આગળ કરીને બધા દેવો ત્યાં આવ્યા. જોડે વિશ્વામિત્ર પણ હતા. તેમણે હરિશ્ચન્દ્ર, તેની પત્ની અને પુત્રનો સ્વર્ગમાં જવાનો હક્ક છે એમ ઠેરવીને કહેતાં હરિશ્ચન્દ્રે પોતાના શેઠની રજા વગર જવાની ના કહી. પછી ચાણ્ડાલે રજા આપતાં પોતાની પ્રજાને મુકીને જવાનું એને ઠીક ન લાગ્યું. પછી પોતે મિત્રો અને પ્રજાજન સાથે સ્વર્ગમાં ગયો.

નારદની પ્રેરણાથી હરિશ્ચન્દ્રે પોતાનાં સુકૃત્યોનાં વખાણ કર્યાં. આમ કરવાથી એને સ્વર્ગમાંથી કાઢી મૂક્યો. એ નીચે પડતો હતો તે વખત એને પોતાના કૃત્યનો ઘણો પસ્તાવો થવાથી, છેક નીચે ન પડતાં અંતરિક્ષમાં આવેલા એક નગરમાં અટકી ગયો. એ હજુએ ત્યાં છે; અને એ શહેર, ગાંધર્વનગર, આકાશમાં કદી કદી લોકની નજરે પડે છે.

(ડાઉસન પા. ૧૧૬)

હરિશ્રાવા. ભારતવર્ષીય નદી.

હરિહય. ઇંદ્ર.

હરિહય (૨). સૂર્ય.

હરિહય (૩). સ્કંદ.

હરિહર. વિષ્ણુ અને શિવ બન્ને. આ બન્નેમાં માત્ર નામભેદ જ છે. રુપમાં ભેદ ન હોઇ બન્ને ઇશ્વર જ છે; કારણ કે ઇશ્વર સાત્વિક પ્રકૃતિનો અંગીકાર કરી આ જગતના નિમિત્ત કારણ, અને તામસ પ્રકૃતિનો અંગિકાર કરી આ જગતના વિવર્તોપાદાન કારણ થયા. એમ ઉપનિષદ્‌ભાગરુપ બ્રહ્મવિદ્યાશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. મૃગજળની ઉત્પત્તિનું વિવર્તોપાદાન કારણ રશ્મિ છે અને મધ્યાહ્ન કાળનો સૂર્ય નિમિત્તકારણ છે; છતાં બન્ને કારણો તે એક જ છે. તેમ જ હરિહર બે નામવડે એક ઇશ્વર એવો નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાંત સમજીને, સૂર્ય જેમ મહાકાશાશ્રિત છે. તેમ ઇશ્વર પરબ્રહ્માશ્રિત છે એમ સમજવું.

સારાંશ, હરિહર, વિષ્ણુ શિવનું મૂળ રુપ, આ પ્રકારનું હોઇને ઇશ્વરભાવમાં તો બન્ને નિત્યમુક્ત છે. બદ્ધમુક્ત એટલે બ્રહ્મદેવની પેઠે જીવત્વમાં આવીને પછી મુક્ત થએલા એવા નહિ. સદા કાળ મુક્ત જ છે. જીવત્વમાં આવીને મુક્ત થનાર બદ્ધમુક્ત કહેવાય છે; માટે બ્રહ્મદેવની ગણના બદ્ધમુક્તમાં હોઇ તે પૃથ્વીપરના સઘળા બદ્ધમુક્તોના મુકુટમણિ છે. બદ્ધમુક્તની બીજી સંજ્ઞા જીવનમુક્ત છે.

આ જે હરિહરનાં મૂળરુપ કહ્યાં, તે જ હરિહર સ્વકીય ઇચ્છાને લઇને જલકરન્યાયે એટલે જેમ વર્ષાદનું પાણી કરાનું રુપ પકડે તેમ, વિગ્રહ ધારણ કરીને પોતે પોતાના લોક નિર્માણ કરીને ત્યાં રહે છે. જગતની ઉત્પત્તિને અંગે વિવર્તોપાદાન હેતુરુપ જે બે મુખ્ય ઉપાધિ, તેપણ એમણે બ્રહ્મદેવને સોંપી દીધી છે; તેથી એમને સ્ત્રીપુત્રાદિક ગૌણ ઉપાધિ નથી, એ ખુલ્લું જ છે. એમના લોકમાં બ્રહ્મદેવ અને સનકાદિ ચાર ભાઇઓની જ માત્ર ગતિ છે. ઇતર ભેદબુદ્ધિવાળા અને મત્સરો ભૃગ્વાદિને ગતિ નથી.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

જે જીવ આ બન્નેમાં ભેદબુદ્ધિ ન રાખતાં નિર્મત્સર બુદ્ધિએ અત્યુત્તમ વૈરાગ્યપૂર્વક એમની ઉપાસના કરે છે તે એમના લોકમાં પુણ્યતારતમ્યાનુરુપ સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારુપ્ય અને સાયુજ્ય ક્રમે ક્રમે એવી મુક્તિ મેળવી, પરિણામે અખંડ બ્રહ્મકૈવલ્ય પામે છે, તેમનામાં અંતર કિંવા બ્રહ્મનિષ્ઠા સંબંધમાં ભેદબુદ્ધિવડે અનાદર થયો, તો તે તત્કાળ પતન પામે છે. આ સંબંધમાં જય વિજયનું ઉદાહરણ બસ છે.

આમણે જેવી રીતે જગદુત્પત્તિની શક્તિ બ્રહ્મદેવને આપી છે, તે પ્રમાણે જગતના પાલનસંહારણની શક્તિ પણ આપી છે. જો તેના પાલનઅર્થે કદી અસમર્થ થાય, તો તત્કાળ ત્યાં પોતે પ્રકટ થઇને બ્રહ્મદેવને સાહ્ય કરે છે. ઉદાહરણ હંસઋષિનું છે.

સારાંશ વિષયોન્મુખ જીવોને સ્વરુપોન્મુખ કરવા એટલી જ ઉપાધિ એમને (હરિહરને) છે; બીજી નહિ.

બીજી જે ભૃગ્વાદિએ લાત મારી હતી વગેરે વાતો કહેવાય છે, તે આમની નહિ પણ તેમની વિભૂતિરુપ અવતારની સમજવી.

હરિહર એ બ્રહ્મચૈતન્યનું અથવા પરમાત્માનું અદ્વિતિય સંયુક્ત સ્વરુપ છે. કેટલાક આગમ મતોમાં તેમનું અર્ધનારીશ્વર અથવા સાંબ રુપે વર્ણન આવે છે.

હરી. ક્રોધવશાને પેટે કશ્યપને થએલી નવ કન્યામાંની એક. ઘોડા, વાનરો અને ગોલાંગુલોની ઉતપત્તિ એનાથી થઇ છે. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૬૦).

હરેદ્ભેદ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

હર્મ્યચન્દ્ર. ક્ષેત્ર વિશેષ.

હર્યશ્વાયન. એક બ્રહ્મર્ષિ.

હર્યશ્વન. સોમવંશી આયુપુત્ર વૃદ્ધના પુત્ર કુશ નામના પૌત્રના વંશમાંના કૃતરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સહદેવ.

હર્યશ્વ. પ્રાચેતસ દક્ષે બીજીવાર જે બીજા દસ સહસ્ર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેમાંનો પ્રમુખ.

હર્યશ્વ (૨). ક્ષત્રિય કાશીરાજ. એનો પુત્ર તે સુદેવ. દિવોદાસ એનો પુત્ર થાય. (ભા૨૦ અનુ૦ ૮–૧૧–૧૪).

હર્યશ્વ (૩). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન કુવલાક્ષ રાજાનો પૌત્ર, દૃઢાશ્વ રાજાનો પૌત્ર અને પ્રમોદરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નિકુંભરાજા.

હર્યશ્વ(૪). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના અયોધ્યાપતિ અનરણ્ય રાજાનો જ્યેષ્ટ પુત્ર. એને માધવી નામની યયાતિની કન્યાની કૂખે વસુમના નામે પુત્ર થયો હતો. (૩ ગાલવ શબ્દ જુઓ). એની મુખ્ય વિવાહિત સ્ત્રી તે દૃષદ્વતી. એને પેટે અરુણ રાજા જન્મ્યો હતો. મધુ નામના દૈત્યની પુત્રી મધુમતી એની બીજી ભાર્યા હતી. તેને પેટે યદુ નામે પુત્ર થયો હતો. (ભા૨૦ ઉ. ૧૧૫–૧૮; હરિવં૦ ૨–૩૭).

હર્યશ્વ (૫). વિદેહવંશી ધૃષ્ટકેતુ જનકનો પુત્ર. મરુજનક આનો પુત્ર થાય.

હર્યશ્વ (૬). સુદેવ રાજાનું બીજું નામ.

હર્યશ્વિ. નીલપરાસર કુલોત્પન્ન ઋષિ.

હર્યક્ષ. ઉત્તાનપાદ વંશના પૃથુરાજાને અર્ચિને પેટે થએલા પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રિજો પુત્ર.

હર્યાત્મા. ઉત્તમા નામના વ્યાસનું બીજું નામ.

હર્ષ. બગડાની સંજ્ઞાવાળો સંતોષ તે જ.

હર્ષ (૨). મિત્રવિંદાની કૂખે કૃષ્ણને થએલા પુત્રોમાંનો એક.

હર્ષ (૩). ધર્મપ્રજાપતિનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ નન્દા હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૩૧–૩૩).

હલધર. હથીઆર તરીકે હળ રાખતા હતા તે ઉપરથી પડેલું બળરામનું નામ.

હલમય. વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હલાયુધ. બલરામ તે જ.

હલિમક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૫).

હવિર્યાન. ઉત્તાનપાદ વંશના વિજિતાશ્વ રાજાને નભસ્વતીની કૂખે થએલો પુત્ર. આને હવિર્ધાની

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અથવા ધીષણા નામની સ્ત્રીને પેટે બર્હિષદ્ (બીજો પ્રાચીનબર્હિ), ગય અથવા સાંગ, શુકલ, કૃષ્ણ, સત્ય અને જિતવ્રત એમ છ પુત્રો થયા હતા.

હવિર્ધાની. હવિર્ધાન રાજાની સ્ત્રી, ધીષણાનું બીજું નામ.

હવિર્ધ્ર. એક રાજર્ષિ.

હવિર્ભુવા. કર્દમ પ્રજાપતિને દેવહૂતીની કૂખે થએલી નવ કન્યામાંની એક. આ સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના પુલસ્ત્ય ઋષિની સ્ત્રી હતી.

હવિષ્યંત. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

હવિષ્પંદ. મરીચિગર્ભ લોકમાં રહેનાર પિતર વિશેષ. એ અંગિરા ઋષિનો પુત્ર હોઇ ક્ષત્રિયોને પૂજ્ય છે.

હવિષ્મતી. બૃહસ્પતિને શુભાની કૂખે થએલી સાત કન્યામાંની પાંચમી.

હવિષ્મતી (૨). અંગિરસ ઋષિની પુત્રી. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૭).

હવિષ્માન. બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિયોમાંનો એક.

હવિષ્માન (૨). અંગિરસ દેવોમાંનો એક.

હવિષ્માન (૩). એક ઋષિ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૭–૧૩).

હવીંદ્ર. વસિષ્ઠપુત્રોમાંનો એક. એ સ્વારોચિષ મન્વંતરમાનો પ્રજાપતિ હતો.

હવ્યવાન. રૈવત મનુના પુત્રોમાંનો એક.

હવ્યવાહ. ધર નામના વસુના પુત્રોમાંનો એક.

હવ્યવાહ (૨). પવમાન અગ્નિનો પુત્ર.

હવ્યસૂદ. યજ્ઞમાં પશુમારણ કર્મમાં જે અગ્નિ પ્રધાન છે તે.

હંસ. બ્રહ્મદેવના માનસપુત્રોમાંનો એક વિરક્ત પુત્ર.

હંસ (૨). એક સમય સત્યલોકમાં બ્રહ્મદેવને સનકાદિકોએ અધ્યાત્મવિષય સંબંધી કાંઇ પ્રશ્ન કર્યો. તે વખત બ્રહ્મદેવની વૃત્તિ બીજા કાર્યમાં ગુંથાયલી હોવાથી સનકાદિકોને એમનાથી યથાસ્થિત ઉત્તર અપાયો નહિ. એવું જોઇને વિષ્ણુ અને શિવરુપી ઇશ્વર, હંસનાં રુપ ધારણ કરીને ત્યાં પ્રાપ્ત થયા, અને તેમણે સનકાદિકોના સંશયનો નાશ કર્યો તે રુપો વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૩).

હંસ (૩). બ્રહ્મદેવનું સામાન્ય નામાન્તર.

હંસ (૪). વિષ્ણુનું સામાન્ય નામાન્તર.

હંસ (૫). શિવનું સામાન્ય નામાન્તર.

હંસ (૬). ગુરુનું બીજું નામ.

હંસ (૭). કશ્યપને અરિષ્ટાની કૂખે થએલા પુત્રોમાંનો એક, ગંધર્વ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૮૩). સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર તે આ ગંધર્વનો અંશાવતાર હતો.

હંસ (૮). બાર સાધ્યદેવોમાંનો નવમો.

હંસ (૯). ડિમ્ભરાજાનો મોટો ભાઇ. (હંસડિંભક શબ્દ જુઓ). આને બલરામે માર્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૧૪–૪૩).

હંસ (૧૦). વસુદેવને શ્રીદેવાની કૂખે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

હંસ (૧૧). મેરુના કર્ણિકાપર્વતોમાંનો એક.

હંસ (૧૨). યજુર્વેદોપનિષત્.

હંસકૂટ. ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૨૪–૫૧).

હંસકેતુ. હંસધ્વજ શબ્દ જુઓ.

હંસચૂડ. એક યક્ષ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૮).

હંસજિત્૦હુ. બ્રહ્મર્ષિ વિશેષ. (૩ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

હંસજિત્૦હુ (૨). બ્રહ્મર્ષિ. વિશેષ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

હંસડિમ્ભક. હંસ અને ડિમ્ભક એ બન્ને ભાઇઓ હોઇ કરુષક દેશના રાજા હતા. એઓ શસ્ત્રથી અવધ્ય – વરદાનને લીધે મરે નહિ એવા– હોઇ પરાક્રમી હતા. જરાસંધ રાજાના પ્રધાન હતા. આવા જબરા પ્રધાનોના બળની જરાસંધને મોટી ઓથ હતી. એક સમય જ્યારે કૃષ્ણને જરાસંધની સાથે યુદ્ધ થતું હતું, તે વેળા હંસને બલરામના શસ્ત્રાઘાતથી મૂર્છા થઇ અને એ ભૂમીપર પડયો. ઘણી વાર સુધી એની મૂર્છા વળી નહિ: એટલે એના ભાઇ ડિમ્ભકને લાગ્યું કે એ મરણ પામ્યો. આથી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પોતે જઇને યમુનામાં ઝંપલાવ્યું અને પ્રાણ તજ્યા. કેટલીક વારે હંસને મૂર્ચ્છા વળતાં એને પોતાના ભાઇના મૃત્યુની વાતની ખબર થઇ, એટલે એણે પણ જઇને યમુનામાં પડીને પોતાના પ્રાણ તજ્યા. આમ બન્ને ભાઇઓ શસ્ત્ર વગર મરણ પામ્યા. (ભા૨૦ અ૦ ૧૪-૪૩).

હંસતીર્થ. પ્રયાગમાં ભાગીરથીના પૂર્વભાગમાં આવેલું તીર્થ વિશેષ.

હંસતીર્થ (૨). નર્મદા ઉપરનું એક તીર્થ વિશેષ.

હંસધ્વજ. ચંપકાનગરીનો રાજા. એણે પાંડવોના અશ્વમેધનો ઘોડો બાંધ્યો હતો. એને વિદૂરથ, ચંદ્રસેન અને ચંદ્રકેતુ વગેરે ભાઇઓ હતા. સુરથ, સુધન્વા, સુદર્શન, સુબલ અને સમ એમ પાંચ પુત્રો હતા. સુમતિ, સુગતિ, તુષ્ટ અને શ્રદ્ધાલુ એ આના મંત્રી હતા. શંખ લિખિત ઉપાધ્યાય હતા. એ પોતે ઘણો પરાક્રમી હતો અને એની પાસે સેના પણ પુષ્કળ હતી.

એણે ઘોડો પકડીને સર્વેને આજ્ઞા કરી કે સંધ્યાકાળે ફલાણે વખતે રણભૂમીપર હાજર થવું. મુકરર કરેલા વખતમાં અંતર પડતાં તે માણસને ઉકળતા તેલની કઢામાં નાંખવામાં આવશે, એવી આજ્ઞા કરી હતી. આ ઉપરથી સવળા આજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે ઠેરવેલે વખતે સમરાંગણપર આવી હાજર થયા.

ઠેરવેલે વખતે હંસધ્વજ રણક્ષેત્રપર આવ્યો. એણે સુમતિ આદિ પોતાના મંત્રીઓ, તેમના વિરકેતુ, તીવ્રરથ અને શતધન્વા વગેરે પુત્રો, એના પોતાના ભાઇ, તેના પુત્રો વગેરે જોયા. પરન્તુ તેમાં સુધન્વા નહોતો. સુધન્વા ન આવ્યો જોઇને આ ઘણો જ કોપી ઉઠ્યો.

અહીં સુધન્વા યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇને પોતાની માતાની આજ્ઞા લેવા ગયો. માની આશિષ લઇને, પોતાની બ્હેનને મળી, પોતાની પ્રભાવતી નામની સ્ત્રીને મળવા ગયો. ત્યાં ગયો તો પ્રભાવતી તે દિવસે ઋતુસ્નાત હતી તેણે ઋતુદાન માગ્યું. એણે ઘણુંયે કહ્યું કે અત્યારે સમય નથી; પણ પ્રભાવતીની ઘણી હઠને લઇને એ ત્યાં ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર એનો મનોરથ પૂર્ણ કરવામાં રોકાયો. આને લીધે એને વાર થઇ.

જેવો સુધન્વા સમરાંગણપર આવ્યો કે હંસધ્વજે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુસાર એને તેલના કઢામાં નાંખવાનો હુકમ કર્યો. પણ ઉકળતા તેલના કઢામાં પડયો છતાં, ઇશ્વરકૃપાથી એને ઉનો આંચે આવી નહિ. હંસધ્વજે એને બહાર કઢાવ્યો. તેલ ઉનું નહિ થયું હોય કહેનાર મંત્રીએ કઢામાં નાળીએર નંખાવ્યું. નાંખતાં જ નાળીએર ફાટયું અને તેની કાચલી મંત્રીના કપાળમાં વાગી, આથી એ તત્ક્ષણ ખાઇ કઢામાં પડયો અને બળી મુઓ.

પછી કૃષ્ણ અને અર્જુન સાથે દુર્ધર યુદ્ધ થયું. અર્જુન હારસે એવો પ્રસંગ જોઇને આની સાથે કૃષ્ણે અર્જુનની મૈત્રી કરાવી. (જૈમિ૦ અશ્વ મે૦ અ. ૧૭-૨૧.) (નર્મ૦ ક૦ કો૦ પા. ૨૬૨).

હંસપથ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯.)

હંસપાંડુર. પ્રયાગ પાસેનું એક તીર્થ.

હંસપ્રયત્તન. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

હંસિકા, કામધેનુની દિકરી. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨

હંસી. ભગીરથ રાજાની પુત્રી અને કૌત્સ ઋષિની ભાર્યા. (ભા૨૦ અનુ૦ ૨૦૦).

હસ્ત. સોમની સત્યાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક, દક્ષકન્યા

હસ્ત (૨). એ નામનું નક્ષત્ર વિશેષ.

હસ્ત (૩). રોચનાની કૂખે વસુદેવને થએલા પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

હસ્તિ. સોમવંશીય પૂરૂકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વપુત્ર ઋતેયુના વંશના બૃહત્ક્ષય રાજાનો પુત્ર. આને અજમીઢ, દ્વિમીઢ અથવા દ્વિમીઢ અને પૂરુમીઢ એવા નામના ત્રણ પુત્રો હતા. ધણ કરીને હસ્તિનાપુર આણે જ સ્થાપ્યું છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હસ્તિદાન. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

હસ્તિનાપુર. સોમવંશીય પૂરુકુળોત્પન્ન હસ્તિ રાજાએ વસાવેલું શહેર.

बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरम् ॥२०॥ (ભાગ૦ ૯ સ્કં)

પરન્તુ ગ્રન્થોપરથી જણાય છે કે હસ્તિનાપુર નામ પૂર્વથી ચાલ્યું આવે છે. અત્રિપુત્ર સોમ એક સમય અરણ્યમાં વિહાર કરતો હતો, તેવામાં એણે એક પક્ષીને એક હાથીને એકાએક ઉપાડી જતાં જોયું. આ ઉપરથી આશ્ચર્ય પામી એણે આ સ્થળે શહેર વસાવ્યું. આ શહેરમાં પૂર્વે હસ્તિરાજાની પહેલાંના સોમવંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેનાં ઘણાં ઉદ્દાહરણો મળે છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે હસ્તિરાજાએ આ શહેરનો વિસ્તાર કર્યો હશે. દુર્યોધનના સમયમાં આ શહેરને બળરામે ઉખાડી નાંખ્યું હતું. નિમિચક્ર રાજાના સમયમાં ભાગીરથીના બલવાન વોહમાં આ શહેર એકવાર તણાઇ ગયું હતું. (નિમિચક્ર શબ્દ જુઓ) એનાં નાગપુર, ગજપુર ઇ૦ અર્થનાં ઘણાં નામો છે.

આ શહેર કૌરવોની રાજધાની હતું, અને મહાભારતનું યુદ્ધ આ શહેરના રાજ્યાસન સારુ થયું હતું, કેટલાક કહે છે કે ભરતપુત્ર હસ્તિયે એ શહેર વસાવ્યું હતું. મહાભારત અને વિષ્ણુપુરાણમાં એ શહેરનું નામ હસ્તી એટલે હાથી ઉપરથી પડયું છે એમ કહ્યું છે. હાલના દિલ્લીની ઇશાનમાં સત્તાવન મૈલ દૂર ગંગાના જૂના પાત્રમાં દટાયલા શહેરના અવશેષો હજુપણ નિકળે છે. સ્થાનિક લૌકિક વાતોમાં આ નામ હજુએ ચાલે છે. (ડાઉસન પા૦ ૧૨૦)

ઇંદ્રપ્રસ્થ દિલ્લીની આગ્નેય દિશામાં યમુનાને કાંઠે હતું. કુરુક્ષેત્ર, દિલ્લીની વાયવ્ય દિશામાં હતું. (નર્મ૦ ક૦ કો૦ ૨૮૨)

હસ્તિપૃષ્ઠક, એક નગર. (વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૧).

હસ્તિપદ. એક સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦આ૦ ૩૫–૯)

હસ્તિપિંડ. એક સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૧૪).

હસ્તિભદ્ર. એક સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ અ૦ ૧૦૩–૧૩).

હસ્તિમુખ. રાવણના પક્ષનો લંકાનો એક રાક્ષસ. (વા૦ રા૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૬).

હસ્તિસોમા. ભારતવર્ષીય નદી. (ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯).

હસ્તી. સોમવંશીય અવિક્ષિત વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા જનમેજયના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧–૪૬.)

હસ્તી (૨). સોમવંશીય સુહોત્રનો પુત્ર. એની માતુ નામ જયન્તી, અને પુત્રનું નામ વિકુંજન હતું. એની ભાર્યાનું નામ યશોધરા હતું.

જયન્તીનું સુવર્ણા, વિકુંજનનું વિકુણ્ઠન અને યશોદાનું યશોધરા એવાં એ ત્રણેનાં બીજાં નામો હતાં. એ હસ્તિનાપુરનો નિર્માણ કરનાર હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૩૭).

હહા. હાહા શબ્દ જુઓ.

હાટકેશ્વર. વિતલ નામના પાતાળમાં ભોગાવતી નદીના તીર પર આવેલી શિવની વિભૂતિ–અતળ પાતાળની નીચે આવેલા વિતળ પાતાળમાં પોતાના પાર્ષદરુપ ભૂતનાં ટોળાથી વિંટાયેલા સાક્ષાત્ હાટકેશ્વર મહાદેવ, બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વધારવાને સારુ પાર્વતીની સાથે જોડું બનીને રહ્યા છે એ મહાદેવ અને પાર્વતીના વીર્યમાંથી હાટકી નામની મોટી નદી ત્યાં આવેલી છે.

ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान्हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापति सर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण...॥ १७ ॥ (ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૪); જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૩૬).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હાટકેશ્વર (૨). સુવર્ણના લિંગ રૂપે પૂજાતા નાગરોના ઇષ્ટદેવ; વડનગરમાં એમનું મૂળ ધામ છે તે. દર વર્ષે ચૈત્ર સુદ ચૌદશને દિવસે એમની વડનગરમાં સ્થાપનાનો વાર્ષિક ઉત્સવ દરેક જગામાં દરેક જાતના નાગરો પાળે છે.

હારહૂણ૦ પાંડવોના સમયમાં પશ્ચિમ આનર્ત દેશની પૂર્વે આવેલો દેશ વિશેષ.

હારહૂણ (૨). હારહૂણ દેશના રહેવાશી લોક. (ભા૨૦ સ૦ ૩૫–૧૨; ૫૦ ૪૮–૨૫).

હારકર્ણિ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હારિત. ભારતવર્ષીય તીર્થ.

હારિતાયન. બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હારીત. આંગિરસ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હારીન (૨) સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન માન્ધાતા રાજાનો પપૌત્ર, અંબરીષરાજાનો પૌત્ર અને યૌવનાશ્વ રાજાનો પુત્ર.

હાર્દિકય. સોમવંશીય હૃદિક રાજાના પુત્રોની સંજ્ઞા. વિશેષે કરીને કૃતવર્માને એ નામ લગાડાય છે.

હાલાહલ. સમુદ્ર મંથન કરતાં નિકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક વણ કાતીલ ઝેર. એ નિકળ્યું તે વખત દેવો અને અસુરોને ભય અને મહા ફિકર થઇ કે એને કોણ લેશે. પછી બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને આગળ કરી બધા શિવની પાસે ગયા અને સ્તુતિ કરી કે–

निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं महोल्वणं हाला-
हलह्वमग्रतः ॥
संभ्रान्तमीनोन्मकराहिकच्छपात्तिमिद्विप
ग्राहतिमिङ्गिलाकुलात् ॥१८॥
तद्वग्रवेगं दिशिदिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पद-
सह्यमग्रति ॥
भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्गसेश्वरा अरक्ष्यमाणाः
शरणं सदाशिवम् ॥१९॥
विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय
देव्याभिमतं मुनीनाम् ॥
आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपोजुषाणां
स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥२७॥
देवदेव महादेव भूतात्मन्भूतभावन ।
त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात्
॥२१॥
तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपयाभृश पीडितः ॥
सर्वभूत सुहृद्देव इदमाह सतीं प्रियाम् ॥३६॥
अहो बत भवान्येतत्प्रजानां पश्य वैसम् ॥
क्षीरोदमथनोद्भूतात्कालकूटादुपस्थितम् ॥३७॥
आसां प्राणपरीप्सूनां विधेयमभयं हिमे ॥
एतावान्हि प्रभोरर्थोयदीन परिपालनम् ॥
प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः॥
बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥३९॥
पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रियते हरिः ॥
प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥
तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु
मे ॥ ४० ॥
एवमामन्त्र्यभगवान्भवानीं विश्वभावनः ॥
तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञाऽन्वमोदत ॥४१॥
ततः करतली कृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ॥
अभक्ष्यन्महादेवः कृपयाभूतभावनः ॥ ४२ ॥
तस्यापि दर्शयामास स्वर्वीर्यजलकल्मषः ॥
यच्चकार गले नीलं तच्च साधो विभूषणम्
॥ ४३ ॥
तप्यन्ते लोकतापेन साधवःप्रायशो जनाः
परमाराधनं तद्धि पुरुषस्या खिलात्मनः ॥४४॥
निशम्य कर्म तच्छम्भोर्देवदेवस्य मीढुषः ॥
प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुण्ठश्च शसंसिरे॥४५॥
प्रस्कन्नं पिबतः प्राणैर्यत्किंचिज्जगृहुः स्म
तत् ॥
वृश्चिका हि विषौषध्यो दन्दशूकाश्चयेऽपरे ॥४६॥
(ભા૧૦ ૮ ૨૬૦ અ૦ ૭)

મથન કરવાને લીધે જેમાં માંછલા, મગર અને કાચબા વગેરે દુઃખી થતાં હતાં તથા તિમિ, જળના હાથીઓ, ઝૂડ અને તિમિંગલોથી વ્યાકુળતા થઇ હતી એવા સમુદ્રમાંથી જેનો કોઇ ઉપાય થાય નહિ એવું હળાહળ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઝેર ઉત્પન્ન થયું. ઉગ્ર વેગવાળા અને અસહ્ય જોરવાળા એ ઝેરને સઘળી દિશાઓમાં ઉપર અને નીચે ફેલાતું જોઇને ભય પામેલી લોકપાળ સહિત સઘળી પ્રજાઓ બીજા કોઇ તરફથી રક્ષણ નહિ મળતાં સદાશિવને શરણે ગઇ.

ત્રૈલોકના કલ્યાણને સારૂ પાર્વતીની સાથે કૈલાસમાં બેઠેલા અને મુનિલોકોએ સ્વીકારેલું તપ તેઓને જ મોક્ષ આપવાને માટે કર્યા કરતા શંકર ભગવાનને જોઇને સઘળા લોકોએ તેમને પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી.

પ્રજાપતિયો સ્તુતિ કરીને કહે છે કે હે દેવનાદેવ ! હે મહાદેવ ? હે જગતના આત્મા ! હે જગતનું રક્ષણ કરેનાર ! આ ત્રૈલોકયને બાળી નાંખે એવા ઝેરથી અમો શરણાગતની રક્ષા કરો. આ સઘળા જગતના બંધ અને મોક્ષના સ્વામી તમે એક જ છો. એટલા માટે આપને શરણાગતની પીડા હરનાર અને ગુરૂ જાણી ડાહ્યા પુરૂષો પૂજે છે.

એ પ્રમાણે પ્રજાઓનું દુઃખ જોઇ કરૂણાથી બહુ જ ઘેરાયેલા સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર સદાશિવે પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે કહ્યું:–

હે પ્રિયા ! ક્ષીરસમુદ્રનું મથન કરતાં ઉત્પન્ન થએલા ઝેરથી પ્રજાઓને આ દુઃખ આવી પડયું છે તે જૂઓ. પ્રાણના બચાવને ઇચ્છતી આ પ્રજાઓને મારે અભયદાન દેવું જોઇએ, કેમકે દીન લોકોનું રક્ષણ થાય એ સમર્થ પુરૂષોનું પ્રયોજન છે. પ્રાણીઓ કે જેઓ ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલાં છે, અને વેરભાવ રાખીને એક બીજાને મારી નાંખવા ધારે છે, તેઓમાં સાધુ પુરૂષો પોતાનાં ક્ષણભંગુર પ્રાણને જતા કરીને બીજા પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે. હે પ્રિયા ! જે પુરૂષ બીજાઓની ઉપર દયા કરે છે તેના ઉપર સર્વના આત્મા ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે; અને ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે સ્થાવર જંગમ સહિત હું પ્રસન્ન થાઉં છું. એટલા માટે આ ઝેરને હું ખાઇ જાઉં છઉં. મારાથી પ્રજાઓનું કલ્યાણ થાઓ.

એ પ્રમાણે જગતનું રક્ષણ કરનાર સદાશિવે પાર્વતીની રજા લઇને, તે ઝેર ખાવાની તૈયારી કરી અને તેમના પ્રભાવને જાણનારાં પાર્વતીએ પણ તે કામમાં પોતાની સંમતિ આપી. પછી પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર સદાશિવ પ્રજાઓની ઉપર દયાને લીધે તે ચારે કોર ફેલાએલા હળાહળ ઝેરને પોતાની હથેલીમાં લઇને ખાઈ ગયા. ઝેરે મહાદેવને પણ પોતાનું જોર દેખાડયું. તેમના કંઠમાં શ્યામતા વ્યાપી રહી. પોતે નીલકંઠ થઈ ગયા! એ શ્યામતા મહાદેવને દોષરૂપ નહિ પણ સાધુપણું જણાવતા અલંકારરૂપ છે. ઘણું કરીને જગતનું દુખ જોઇને સાધુ પુરૂષો તપે છે–દુખ પામે છે. અને એમ જગતના દુખે દુઃખી થવું એ જ સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનની પરમભક્તિ છે. દેવના દેવ અને જગતના મનોરથને પૂર્ણ કરનાર સદાશિવનું આ કાર્ય જોઇને પ્રજાઓ, સતી–પાર્વતી, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એમણે એમનાં વખાણ કર્યાં. સદાશિવે ઝેરનું પાન કરતાં ઝેરના જે છાંટા પડી ગયેલા તેને વીંછી, સર્પ, ઝેરી ઔષધિ અને બીજાં ઝેરી પ્રાણીઓએ લઇ લીધું. (ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૭)

હાલાહલ (૨). શિવ અને વિષ્ણુ બન્નેએ મળીને મારેલો એ નામનો એક દૈત્ય વિશેષ. (દેવી ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૭ ૨૬–૩૦)

હાવિર્ધાની. બર્હિષદ અથવા બીજા પ્રાચીનબર્હિનું હવિર્ધાનીનો પુત્ર હોવાથી પડેલું નામ.

હાસિની એક અપ્સરા વિશેષ.

હાસ્તિક. બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુળોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

હસ્તિનપુર. હસ્તિનાપુર તે જ. એના નામને માટે જુવો–ભાર૦ આ૦ ૬૩–૬૭. કૌરવોની રાજધાની હાલની દિલ્હીની પશાને આવેલી આ નગરીનો ગંગા નદીએ તદ્દન નાશ કર્યો હતો. ભીરતની પશાને આવીસ મૈલ ઉપર

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

બ્બિજનોરથી નૈઋતમાં ગંગાને દક્ષિણ કિનારે એ નગરી હતી.

હાહા. અરિષ્ટાનો પુત્ર. ચાલુ મન્વંતરની પૂર્વનો એક દેવગંધર્વ. (**ભા૨૦ અ૦ ૬૬૫૨**).

હાહા (૨) કશ્યપને પ્રાધાની કૂખે થએલા ગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક. આ દર જેઠ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (૨ શુક્ર શબ્દ જુઓ).

હિંગુલા. જવાળામુખી દેવીનું સ્થાન. પ્રાકૃત લોકો જેને હિંગળાજમાતા કહે છે તે દેવીની જગા. (**દેવી ભા૦ ૭ સ્કં અ૦ ૩૮**).

હિડિમ્બ. બકરાક્ષસ અને કિર્મીર રાક્ષસનો ભાઈ (**ભા૨૦ વન૦ ૧૧–૩૨**). લાક્ષાગૃહમાંથી સળંગને રસ્તે નિકળીને બચી ગયા પછી પાંડવો ફરતા ફરતા આ રાક્ષસના અરણ્યમાં આવ્યા. રસ્તે આવવાના થાકને અને ઉજાગરાને લીધે બહુ શ્રમિત થવાથી ભીમસેન શિવાય બધાં નિદ્રાવશ થઇ ગયાં. ભીમસેન જાગતો પાસે બેસી રહ્યો હતો, તેને દૂરથી જોઇને હિડિમ્બે પોતાની બહેનને કહ્યું કે પેલા આદમીને મારી પાસે પકડી લાવ, હું એને ખાઇ જઉં. આ ઉપરથી હિડિમ્બા રાક્ષસી ભીમસેનને પકડી જવા એ બેઠો હતો ત્યાં આવી. પરન્તુ ભીમસેનના રૂપ ઉપર મોહિત થઇ જઇને પોતે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી એની સન્મુખ આવી અને કહ્યું કે હું હીડીમ્બ રાક્ષસની બ્હેન છઉં. એણે મને તને બોલાવવા મોકલી છે. પણ તારૂં આવું સુંદર સ્વરૂપ જોઇને મારા મનમાં આવ્યું કે તમારા બધાનો વધ કરવો એ ઠીક નથી. મને વાર થઇ છે માટે હીડમ્બ અહીં આવશે અને તમને બધાને મારી નાંખશે. માટે જો તું મને સ્વીકારે તો હું તમને બધાંને કોઇક બીજે સ્થળ દૂર લઈ જઉં. એની વાણી સાભળીને ભીમસેને કહ્યું કે હું તારો અંગીકાર કરું. એમ નથી. તું અહીંથી સત્વર ચાલી જા. અમારૂં રક્ષણ કરવાને અમે સમર્થ છૈયે.

આ પ્રમાણે હીડિમ્બા પોતાનો અંગિકાર કરવાને ભીમસેનને વિનવે અને ભીમસેન ના કહે. એમ ચાલતું હતું એટલામાં તો હિડિમ્બ રાક્ષસ પોતે જ ત્યાં આવ્યો. એણે પોતાની બ્હેન ભીમસેનને વિનવતી હતી કે સાંભળ્યું અને તેને કહ્યું. કેમરે, તારે આને પતિ કરવો છે ? મેં તને એને મારે ખાવા સારૂ લેવા મોકલી તો, તું તો પતિ કરવા તૈયાર થઇ ગઇ ! ઠીક, જોઉં છઉં તું એને શી રીતે પરણે છે. હું અમણાં જ તારા દેખતાં જ એને મારીને પછી તને પણ પૂરી કરૂં છઉં. આમ બોલીને તે ભીમસેનના ઉપર ધાયો. ભીમને અને એને જબરી બથંબથા થઈ. એથી યુધિષ્ઠિરાદિ જાગી ઉઠયા. એટલામાં તો ભીમસેને હિડિમ્બને ઠાર માર્યો. (**ભા૨૦ આ૦ અ. ૧૫૨–૧૫૪**) પછી ભીમે હિડિમ્બાને મારવા લીધી, પણ એ કુંતીને શરણ ગઈ અને પોતાની ભીમસેનને વરવાની ઇચ્છા વિદિત કરી. કુંતી અને યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ભીમસેને એનો અંગિકાર કર્યો. (**ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૧૫૫**).

હિડિમ્બા. હિડિમ્બ રાક્ષસની બ્હેન. એ કુંતીની વિનતિ કરીને ભીમસેનને પરણી હતી. એની જ આજ્ઞા લઇને હિડિમ્બા ભીમસેનને ઘર સંસાર માંડવા કોઇ સ્થળે ઘણા કાળસુધી લઈ ગઈ હતી. તે વેળા એને ભીમસેનથી ઘટોત્કચ નામે પુત્ર થયો હતો. એ પુત્ર પણ ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષે લઢીને મરાયો હતો. હિડિમ્બાનું નામ કમળપાલિકા હતું. કમળપાલિકા દિવ્યજ્ઞાન વાળી હતી. એને થએલો બળવાન પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે એને માથે વાળ નહોતા, તેથી કમળપાલિકાએ કહ્યું કે આનું માથું બોડકું છે. આ ઉપરથી એ પુત્રનું નામ ઘટોત્કચ. (વાળ વગરના માથાવાળો) એવું પડયું હતું. (**ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૮૦; ૧૬૭–૨૭**).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હિમપ્રસ્થ. કૌરવ પાંડવોની યુદ્ધભૂમિ-કુરુક્ષેત્રની પાસેનું સ્થળ વિશેષ. અરુણા અને સરસ્વતીનો ઓઘવતી નામનો પ્રવાહ ત્યાં આગળ વહે છે. (**ભા૨૦ શલ્ય૦ અ. ૫**).

હિમયાન. હિમાલય પર્વત. (**ભા૨૦ ભી૦ ૬**).

• પિતૃકન્યા મેના એની પત્ની થાય. મૈનાક પર્વત તે એનો પુત્ર. અપર્ણા, એકપર્ણા અને એકપાટલા એ ત્રણ એની પુત્રીઓ થાય. અપર્ણા મહાદેવનો, એકપર્ણા અસિતઋષિની અને એકપાટલા જૈગીષવ્ય ઋષિની પત્ની થાય. (**હરિવંશ ૧-૧૮; મત્સ્ય૦ અ; સુ.**) એનો ઉત્તર પ્રદેશ સ્વર્ગતુલ્ય છે. (**ભા૨૦ શાં. ૧૬૯૦**)

હિમાલય. અજનાભ અથવા ભરતવર્ષની ઉત્તરે અને હૈમવત અથવા કિંપુરુષની દક્ષિણે એમ એ બે દેશની વચ્ચે સીમારુપ આવેલો પર્વત. એની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઇ (**अशीतिश्च सहस्राणि योजनानि विशांपते**). એંશી સહસ્ર યોજન છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને છેડે સમુદ્રને અડકેલો છે.

अवगाढाह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ
हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ॥
(**ભા૨૦ભી૦૬-૩-૪ અને મત્સ્ય ૧૧૨**).

અલકનંદાના સપ્તપ્રવાહ પૈકી ગંગા નામના પ્રવાહનું મૂળ આ પર્વતમાં હોઇને તે ઉદ્ગમસ્થળમાંથી જે કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી એની એક હજાર ×યોજન લંબાઇ છે.

હિમાલયના મૂર્તિમાન દેવ-હિમાલયને, બીજે મતે, મેના સ્ત્રી, અને પેટે મૈનાક કૌંચ પુત્રો અને અપર્ણા, પર્ણા અને એકપર્ણા એમ ત્રણ પુત્રીઓ હતી.

હિમાલય (૨). યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞપ્રસંગે ભીમસેન પૂર્વ દિશા જિતવા ગયો હતો, તે પ્રસંગે દિશા તરફ વળ્યો તે વખત હિમાલય પર્વત આવ્યો હતો. હાલ જેને હિમાલય કહીએ છિયે તે આ પર્વત હશે એમ જણાય છે.

ततो गोपालकक्षं च सोत्तरानपि कोसलान् ॥
मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं चाजयत्प्रभुः ॥३॥
ततो हिमवतः पार्श्वसमभेत्य जलोद्भवं ॥
सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशं बली ॥४॥
(**ભા૨૦ સભા૦ અ, ૪૦**)

ત્યાંથી પછી દક્ષિણ તરફ વળીને ભીમસેન પૂર્વથી પુષ્કળ દૂર ગયો હતો. ભીમસેન શબ્દમાં જે દિગ્વિજયની હકીકત જોઇ, તે

लोहान् परमकांबोजा नृषिनुत्तरानपि ॥
सहितातान्महाराज व्यजयत्पाकशासनिः
॥ २६॥
ऋषिकेष्वपि संग्रामो बभूवाति भयंकरः ॥
तारकामयसंकाशः परस्त्वृषिक पार्थयोः ॥२६॥
सविजित्य ततो राजन्नृषिकानुत्तरानपि ॥
शुकोदर समांस्तत्र हयानष्टौ समानयत् ॥२७॥
स विनिर्जित्य संग्रामे हिमवंतं सनिष्कुटं ॥
श्वेतपर्वतमासाद्य न्यविशत्पुरुषर्षभः ॥ २९ ॥
(**ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૨૯**)

લોહદેશ અને પરમ કાંબોજદેશ એ જીતીને અર્જુન ઉત્તરે ઋષિક (રશિયા) દેશમાં ગયો. ત્યાંના રાજાની જોડે ભયંકર સંગ્રામ થયો. છેવટે એ રાજાને જીતીને એની પાસે કર-ભાગ લઇને આગાડી જતાં જતાં હિમાલયના શ્વેત શિખરોપર ગમન કરીને ત્યાંનો પ્રદેશ જીત્યો. આ ઉપરથી પાંડવોના સમયમાં હિમાલયપર જવાને પગરસ્તો હતો એમ જણાય છે. વચ્ચે સમુદ્ર મૂળે જ આવ્યો નહોતો એ ખુલ્લું જણાય છે. હાલ પશ્ચિમ સમુદ્ર વધીને એણે વચલો પ્રદેશ નિમગ્ન કર્યો છે. (**ગોડબોલે.**)

× દક્ષિણોત્તર રેખા-યામ્યોત્તરવૃત્ત-હાલના ભૂગોળવેત્તાઓના મતે ઉત્તર ધ્રુવથી તે દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી પૃથ્વીનો આંસ-અથવા વ્યાસ કહીએ તોપણ ચાલે, એ આઠ હજાર માઈલ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આપણા ઇતિહાસોમાં કહેલી બધી પૃથ્વીનો શોધ પૂરો થયો નથી. કારણ કે જે પ્રમાણો વડે પૃથ્વી આવડી જ છે એ નક્કી કર્યું છે, તે પાંચ પ્રકારના દોષયુક્ત છે. મહદ્મોહાદિક માનસદોષ, પિત્તકફમલાદિ શારીરદોષ, કાણત્વાદિક અર્થદોષ અને કાચાદિક યંત્રદોષ.

જ્યારે, યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે એમણે અર્જુનને ઉત્તર દિશાનો વિજય કરવા મોકલ્યો હતો. અર્જુનને આ પર્વત કિયા દેશની આવ્યો તે સંબંધે આમ છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઉપરથી તે કાળે બંગાળાનો ઉપસાગર મૂળે જ નહિ હોય એમ લાગે છે. પૂર્વાપર સમુદ્રને લાગેલો ન હોવાથી આ મુખ્ય હિમાલય નહિ હોય.

આ પર્વતમાંથી નિકળેલી નદીઓ આ પ્રમાણે છેઃ–ભાગીરથી (ઉપર લખેલા પ્રથમ હિમાલય પરથી ભાગીરથી ગંગાને લાવતાં તે માર્ગમાં એના પિતરોનો ઉદ્ધાર કરીને ગુપ્ત થઈ હશે. અને આ હિમાલયપર પ્રકટ થઇને પુનઃ વહેવા માંડી હશે). સિંધુ, સરસ્વતી (ભોગાવતી), શતદ્રુ, ચંદ્રભાગા, યમુના, સરયૂ. ઇરાવતી (એરાવતી), વિતસ્તા, વિશાળા, દૃવિકા, કુહૂ, ગોમતી, ધૂતપાપા, બાહુદા, દશદ્વતી, તૃતીયા, કૌસિકી, નિશ્ચવા, ગંદકી, ઇક્ષુ (ઇક્ષુદા), લોહીતા (લોહિતારણી), કૃતમાળા વગેરે. (**મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૨૩**).

હિમોદક. અગત્સ્યના વંશમાં, કુળવદ્ધિ કરનાર એક ઋષિ.

હિરણ્મય. પ્રિયવ્રતપુત્ર આગ્નીધ્રના નવ પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો. આગ્નીધ્રે જંબુદ્વીપના નવ ભાગ કરી તેને વર્ષ–દેશ–સંજ્ઞા આપી તેમાના એકપર આ હિરણ્મયને આધિપત્ય આપ્યું હતું.

હિરણ્મય (૨) હિરણ્મય રાજાને જેનું આધિપત્ય મળ્યું હતું તે દેશ.(**ભા૨૦ ભી૦ ૮ અ. ૫.**) જંબુદ્વીપના કરેલા નવ ભાગમાંનો છઠ્ઠો દેશ. એની ઉત્તર તરફ આવેલા શ્વેત નામના મહા પર્વતની અને દક્ષિણ તરફ આવેલા શૃંગવાન પર્વતની વચ્ચે અને પૂર્વ પશ્ચિમ ક્ષારસમુદ્ર સુધી આ દેશ હતો.

હિરણ્યકશિપુ. કશ્યપ ઋષિથી દિતિને જન્મેલો એક અસુર. ભાગવતમાં ત્રિજા સ્કંધમાં એને હિરણ્યાક્ષ નામે ભાઈ હતો એમ લખ્યું છે. મહાભારતના **एक एव दितेः पुत्रः** । એ વાકય ઉપરથી એ એની માને એકલો જ હતો; એટલે હિરણ્યાક્ષ નામનો એને ભાઇ મૂળે જ ન હતો. એણે ઘણા કાળ સુધી તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા. બ્રહ્મદેવે પ્રત્યક્ષ થઇને એને વર માગવાનું કહેતાં એણે માગ્યું હતું કે હું ઘરની અંદર તેમ જ ઘરની બહાર ન મરું. દિવસે ન મરું તેમ જ રાત્રિયે પણ ન મરું. નર અગર પશુ, શસ્ત્ર અગર અસ્ત્ર, તેમ જ અજીવ અગર નિર્જીવ પદાર્થથી મારું મોત ન થાય. બ્રહ્મદેવ તથાસ્તુ કહીને સત્યલોકમાં ગયા એટલે આણે ત્રૈલોક્યને જિત્યાં. દેવો વગેરેને અનેક તરેહથી પીડવા લાગ્યો. ઋષિયો અને રાજાઓના યજ્ઞની સિદ્ધિ જ થવા દે નહિ.આમ ઘણા કાળ પર્યંત એણે રાજ્ય કર્યું. (**ભાગ. ૭ સ્કં૦ અ૦ ૩–૪; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૦–૧૬૨**).

જંભાસુરની કન્યા કયાધુ આની સ્ત્રી થાય. તેને પેટે આને પ્રલ્હાદ, અનુહ્લાદ, સંહ્લાદ, હ્લાદ, શિબિ, અને બાષ્કલ વગેરે પુત્રો હતા. ચાલુ મન્વંતરની ચોથી ચોકડીમાં સત્યુગમાં એ વિષ્ણુ ભગવાનના નૃસિંહ નામના અવતારને હાથે મરણ પામ્યો હતો. બ્રહ્મદેવે આપેલા વચનમાં બિલકુલ બાધ ન આવે એ રીતે એને માર્યો હતો.

હિરણ્યકશિપુ (૨). કશ્યપને દનુને પેટે થએલા દાનવોમાંનો એક. આ પોતે ઘણો મોટો પરાક્રમી હતો. એણે દેવ, અસુર અને મનુષ્યના ઉપર એક અર્બુદ, દશ ક્રોડ વર્ષ, સત્તા ચલાવી રાજ્ય કર્યું હતું. એની સ્ત્રીનું નામ મળ્યું નથી. માત્ર મંદાર નામનો દાનવ એનો પુત્ર હતો એમ જણાય છે (**ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪**).

હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મદેવ. મનુના કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મદેવ જ હિરણ્યગર્ભ છે. પ્રથમ આદિકારણે બનાવેલ એમ માત્ર પુરુષ તે જ છે. એ સૂર્યપ્રભ છે. એ અંડમાં એક વર્ષ રહીને એમણે ઇચ્છા માત્ર વડે અંડના બે વિભાગ કર્યા, અને બે અંડાર્ધમાંથી એકનું સ્વર્ગ અને બીજાની પૃથ્વી બનાવી. અને આકાશને વચ્ચે રાખ્યું. એણે જ આઠ વર્ષો (દેશ) અને પાણીનું સતત સ્થાન પણ બનાવ્યું. (**ડાઉસન** પા. ૧૨૧).

હિરણ્યગર્ભ (૨) વિષ્ણુ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હિરણ્યગર્ભ (૩). મહેશ્વર

હિરણ્યગર્ભ (૪). કપિલ મહામુનિનું નામાન્તર. ભા૨૦ શાં૦ ૩૪૯–૬૫

હિરણ્યગર્ભ (૫). ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે પ્રારંભમાં હિરણ્યગર્ભ થયા. તે જ ભૂત માત્રના અધિષ્ટાતા હતા. એ જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ધારણ કરી રહ્યા હતા.એ જ જીવ અને પ્રાણ દાતા છે. અને સર્વમાં ચૈતન્યરૂપ છે. (ડાઉસન પા–૧૨૧).

હિરણ્યઘેનુ. હિરણ્યધેનુ શબ્દ જુઓ.

હિરણ્યધેનુ. નિષાદાધિપતિ–માછીઓ અને કોળીઓનો રાજા. એકલવ્ય નામના નિષાદનો પિતા (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૨–૪૦).

હિરણ્યનાભ. સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન વિધૃતિ નામના રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે પુષ્પરાજા. એ આ કોષમાં લખેલા પ્રથમ જૈમિનીનો શિષ્ય હોઇ તેની પાસે તેણે સામવેદની કેટલીક શાખાઓની સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું. એણે પુરુકુળના સન્નતિમાન રાજાના પુત્ર કૃતિરાજાને પ્રાચ્યસામની છ સંહિતાઓ આપી હતી.

હિરણ્યપુર. પૌલોમ કાળકેયના રહેઠાણવાળું પાતાળમાં આવેલું દૈત્યનું પુર. અર્જુન એ નગરીમાં ગયો હતો.(ભા૨૦વ૦ ૧૭૫–૧૩; ઉ૦ ૧૦૦–૧).

હિરણ્યબાહુ. એની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપકુળનો એક ઋષિ.

હિરણ્યબાહુ (૨) સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૬)

હિરણ્યબિંદુ. પ્રથમ લખેલા હિમાલય પર્વત પર આવેલું તીર્થ વીશેષ.

હિરણ્યબિંદુ. (૨) કાલંજર પર્વત પર આવેલા અગત્સ્ય ઋષીના આશ્રમનું નામ.

હિરણ્યરેતા. બ્રહ્મદેવનું નામાંતર.

હિરણ્યરેતા (૨). અગ્ની.

હિરણ્યરેતા. (૩). પ્રીયવ્રત રાજાના દસ પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર. ઘૃતોદા–ઘૃત સમુદ્રથી વેષ્ટીત કુશદ્વીપનો અધીપતી હતો. એણે પોતાના દેશના સાત ભાગ કરી તેને વર્ષ (દેશ) નામ આપ્યાં હતાં. આ સાતે એણે પોતાના સાતે દીકરાઓને અનુક્રમે વ્હેંચી આપ્યા હતા. વસુ, વસુદાન, દૃઢરુચી, નાભી ગુપ્ત, સ્તુત્યવ્રત, વીવીક્ત અને વામદેવ, એ એના પુત્રો અને તેમના દેશનાં નામ હતાં.

હિરણ્યરોમા. રૈવત મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

હિરણ્યરોમા (૨). ચાર મનુષ્યજાતીય દીગ્પાળોમાંનો ઉત્તર દિગ્પાળ.

હિરણ્યરોમા (૩). રુક્મણીનાં પીતા ભીમક અથવા ભીષ્મનું નામાન્તર (ભા૨૦ ઉ૦ આ૦ ૧૫૮)

હિરણ્યવર્મા. પશ્ચીમ દશાર્ણ દેશના રાજા. એણે પોતાની કન્યા દ્રુપદ રાજાના પુત્ર શિખંડીને પરણાવી હતી. વધારે હકીકત સારુ શીખંડી શબ્દ જુઓ.

હિરણ્યવાહુ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળો શોણ શબ્દ જુઓ.

હિરણ્યશૃંગ. પ્રથમ કહેલા હીમાલયનું એક શિખર. કૈલાસ શિખરની ઉત્તરે આવ્યું છે.

હિરણ્યશૃંગ (૨) કુબેરનો દૂત વિશેષ. વંશીકસાર નદીને તીરે જે સુરભવન છે, ત્યાં રહે છે. એને સુમહાન, અમિમૌજ અને સુવિક્રમ એમ ત્રણ મિત્રો છે.

હિરણ્યષ્ઠીવ. પ્લક્ષદ્વીપમાં આવેલા પર્વતો પૈકી એક પર્વત વિશેષ.

હિરણ્યહસ્ત. કાલકવૃક્ષની શકુન્તીને પેટે થએલો પુત્ર. એ મહર્ષિ હતો. મદિરાશ્વરાજાની પુત્રી સુમધ્યમા એની સ્ત્રી થતી. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૪૦–૩૫; અનુ૦ ૨૦૦–૨૪).

હિરણ્યાક્ષ. ચાલુ કલ્પના આરંભમાં થઈ ગએલો એક મહાબલાઢ્ય અસુર. એ દિતિનો પુત્ર હતો. (ભા૦૩ સ્કં. ૧૪–૧૭). અને હિરણ્યકશિપુનો ભાઈ હોઈ, અસુર હતો. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૦૮–૧૦). એ સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના કશ્યપનો પુત્ર હોવો જોઈએ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પૃથ્વીને એ પાતાળમાં લઇ ગયો હતો. વિષ્ણુએ વરાહ અવતાર ધરીને પૃથ્વીને પોતાની દાઢ પર ઉચકીને પાતાળમાંથી આણી પૂર્વવત સ્થાનકે મૂકી હતી. (ભાગ ૩-૧૯) એની સ્ત્રીનું નામ રુષાભાનુ અગર રુષદ્ભાનુ હતું. શકુનિ, શમ્બર વગેરે એના પુત્રો હતા. (ભા૦ ૭ સ્ક૦ અ૦ ૨)

હિરણ્યાક્ષ (૨). વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

હિરણ્યાક્ષ (૩). મયાસુરની ઉપદાનવી નામની કન્યાનો પતિ, ચાલુ મન્વંતરમાંનો.

હિરણ્યાક્ષ (૪). સોમવંશી વસુદેવના ભાઇ શ્યામકના બે દિકરામાંનો મોટો પુત્ર તે.

હિરણ્યવ્રત. વર્ષ વિશેષ (ભા૨૦ સ૦ ૨૯-૫૩)

હિરણ્યવતી. કુરુક્ષેત્ર સમીપ આવેલી નદી. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૮-૧૨; ઉ૦ ૧૬૦-૧; ભી૦ ૯-૨૫; અનુ૦ ૨૭૧-૨૫).

હિરણ્ય—કૌશિક ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ).

હીક. પિશાચણી વિશેષ, (ભા૨૦ક૦ ૩૭-૫૨).

હુત. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

હુતભુક્. અગ્નિનું નામ. આ અર્થનાં એનાં ઘણાં નામ છે.

હુહુ. હૂહૂ શબ્દ જુઓ.

હૂણ. જંગલી મ્લેચ્છ મનુષ્યજાતી વિશેષ.

હૂણ(૨). જંગલી મ્લેચ્છોનો દેશ વિશેષ (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૬૬).

હૂહૂ. ચાલુ મન્વંતર પૂર્વનો અરિષ્ટનો પુત્ર કોઈ ગંધર્વ. દેવળ ઋષિના શાપને લઇને જલ મધ્યે મગર થયો હતો. ગજેંદ્રને એણે પકડયો હતો, હરિ નામના વિષ્ણુના અવતારે ગજેન્દ્રમોક્ષ કરી આને ઉદ્ધાર્યો હતો. (ભા૨૦ ૮ સ્ક૦ અ૦ ૪).

હુહૂ (૨). પ્રાધાને પેટે કશ્યપને થએલા ગંધર્વોમાંનો એક. એ પ્રતિ અશાઢ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (૧૬. શુચિ શબ્દ જુઓ).

હૃદય. મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

હૃદીક. સોમવંશીય યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત અન્વયના સ્વયંભોજ નામના યાદવનો પુત્ર. એને દેવમાહુ, શતધનુ (શતધન્વા), મહામળ, હતવર્મા અને દેવમીઢુષ એવા પાંચ પુત્રો હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૪-૧૪૭).

હૃષીકેશ. દેહમાત્રની ઇન્દ્રિયોના સ્વામી ઇશ્વર તે જ, વિશેષે કરીને આ નામ વિષ્ણુને લગાડાય છે. નારાયણ. (ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૨-૧).

હેતિ. પ્રહેતીનો મોટો ભાઇ. કાલની કન્યા ભયા એની સ્ત્રી હતી. તેને પેટે વિદ્યુત્કેશ નામે પુત્ર થયો હતો. (વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૪).

હેતિ (૨). ચાલુ મન્વંતરમાં ચૈત્ર માસના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરનારો એક યક્ષ. (જુઓ મધુ શબ્દ) ઉપર કહેલો હેતિ અને આ એક કે જુદા એનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

હેતિ (૩). વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર.

હેમ. સોમવંશીય અનુકુળોત્પન્ન રુષદ્રથ રાજાનો પુત્ર, અને સુતપા રાજાનો પિતા. સેન તે જ.

હેમકૂટ. કિંપુરુષ દેશની ઉત્તરે અને હરિવર્ષની દક્ષિણે, આ બે દેશની સીમા રુપ પર્વત. એ પૂર્વ પશ્ચિમ ક્ષારસમુદ્રને સ્પર્શેલો છે. એના એક કૈલાસ નામના શિખર ઉપર કદી કદી વૈશ્રવણ આવીને રહે છે. એની પાછળના ભાગ ઉપરના સરોવરમાંથી સરસ્વતી નદી નિકળે છે. આ જ નદી મુખ્ય હિમાલય પર આવી ત્યાંથી એની સંજ્ઞાવાળા હિમાલય પર પ્રગટ થઇ હશે.

હેમકૂટ (૨). રામની સેનાનો એક વાનર. (વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦).

હેમગુહ, સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૬).

હેમચન્દ્ર. સૂર્યવંશીય દિષ્ટકુળોત્પન્ન તૃણબિંદુ રાજાના પૂત્ર વિશાળનો પુત્ર. એનો પુત્ર સુચન્દ્ર.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હેમનેત્ર. એક ગંધર્વ.

હેમનેત્ર (૨). એક યક્ષ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૦-૧૮).

હેમવર્ણ. ગરુડપુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૨૦૧-૧૪)

હેમવર્ણ (૨). રૌચમાનનો પુત્ર. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩-૬૮).

હેમા, એક અપ્સરા. સ્વયંપ્રભાની સખી. (સ્વયંપ્રભા શબ્દ જુઓ).

હેમા (૨). ભારતવર્ષીય નદી. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૨૩).

હેમાંગદ. વસુદેવને રૌચનાને પેટે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

હેરમ્બ. દેશ વિશેષ,

હેરમ્બકા. હેરમ્બના રહેવાશીઓ. (ભા૨૦ સ૦ ૩૨-૧૪).

હૈડિમ્બ. હૈડિમ્બેય શબ્દ જુઓ.

હૈડિમ્બેય. હિડિંબાના પુત્ર ઘટોત્કચનું નામાન્તર.

હૈમવતવર્ષ. કિંપુરુષ દેશનું નામાન્તર.

હૈમવતી. હિમવાન પર્વતની કન્યા-પાર્વતી તે જ.

હૈમવતી (૨). કૌશિક ઋષિની ભાર્યા. (૪ કૌશિક શબ્દ જુઓ).

હૈમવતી (૩). હિમાલયમાંથી નિકળનારી નદી વિશેષ. આનું જ નામ આગળ જતાં શતદ્રુ પડયું છે. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

હૈરણ્યવતી. હિરણ્મય દેશમાંની નદી (ભા૨૦ ભી૦ ૮-મૂ).

હૈહય. સૂર્યવંશીય શર્યાતિકુળોત્પન્ન એક રાજા. એને દસ સ્ત્રીઓ અને એકસો પુત્ર હતા. તેમાં વીતહવ્ય મોટો હતો.

હૈહય (૨). સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન યદુરાજાનો પૌત્ર અને શતજિત રાજાના ત્રણ પુત્રોમાં મોટો. એનો પુત્ર તે ધર્મ.

હૈહય (૩). સોમવંશીય તુર્વસુકુળોત્પન્ન હરિવર્મા રાજાનો પુત્ર.

હોત્રક. સોમવંશીય વિજયકુળોત્પન્ન કાંચન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે જન્હુ રાજા.

હોત્રવાહન. કાશીરાજાનો સસરો. એનું નામ સુંજક પણ હતું. અંબા વગેરે ત્રણે બ્હેનોનો એ આજો થાય.

હોત્રવાહન (૨). કાંઇ કાળ પર્યંત પાંડવોની સાથે દ્વૈતવનમાં રહેલો એક ઋષિ.

હૃદિકા. ઋષ્યવાન પર્વતમાંથી નિકળનારી નદી વિશેષ.

હૃદિની. કામ્યકવનની ઉત્તરે આવેલી નદી વિશેષ.

હૃસ્વકર્ણ. રાવણપક્ષીય એક રાક્ષસ. (વા૦૨૨૦ સુ૦ સ૦ ૬)

હૃસ્વરોમા. વિદેહવંશના મહારોમા રાજાનો પૌત્ર અને સ્વર્ણરોમા જનકનો પુત્ર. એને સીરદ્વજ અને કુશદ્વજ એમ બે પુત્ર હતા.

હ્લાદ. કયાધુને પેટે હિરણ્યકશિપુને થએલા પુત્રોમાંનો એક.

હ્લાદિની. સુદામા પર્વત પાસેની નદી. એ ઘણુ કરીને એ પર્વતમાંથી જ નીકળે છે. (વા૦ ૨૨૦ અયો૦ સ૦ ૭૧)

હ્રી. સ્વાયંભુ મન્વંતરમાં દક્ષ પ્રજાપતિયે ધર્મઋષિને આપેલી તેર કન્યામાંની એક. એના પુત્રનું નામ પ્રશ્રય.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ક્ષ.

ક્ષત્તા. વિદુરનું બીજું નામ.

ક્ષત્ર. એક યાદવ વિશેષ.

ક્ષત્રંજય. ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રોમાંનો એક મહાભારતના યુદ્ધમાં એ દ્રોણાચાર્યને હાથે મરાયો. (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦)

ક્ષત્રદેવ. શિખંડિનો પુત્ર. મહાભારતના યુદ્ધમાં આ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. એના રથના ઘોડા વર્ણન કરવા જેવા હતા. દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણને હાથે મરાયો. (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦)

ક્ષત્રદેવ (૨) ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રોમાંનો એક. જે ભીષ્મ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યો હતો, અને મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષે લઢી મરણ પામ્યો હતો તે. (ભા૦ દ્રો૦ ૧૦)

एते द्वादश वर्षाणि क्रीडामुत्सृज्य बालकाः ॥
अस्त्रार्थमवन्भीष्मे विभ्रतो व्रतमुत्तमम् ॥५२॥
क्षत्रञ्जयः क्षत्रदेवः क्षत्रधर्मा च मानदः ॥
धृष्टद्युम्नात्मजा वीरा.....॥ ५३ ॥

ક્ષત્રધર્મા. સોમવંશીય આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કુશ નામના પૌત્રના વંશના જયરાજનો પુત્ર.

ક્ષત્રધર્મા (૨) ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રોમાંનો એક એને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો.

आकर्णपूर्णमोचार्यो बलवानभ्यपासृजत् ॥
सहत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम धरणीतलम् ॥६६॥
स भिन्नहृदयो वाहान्यपतन्मेदिनीतले ॥
ततः सैन्यान्कम्पयन्त धृष्टद्युम्न सुते हते ॥६७॥
(ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦)

ક્ષત્રવર્મા. ક્ષત્રધર્મા તે જ (ઉપર એ શબ્દો જુઓ)

ક્ષત્રવૃદ્ધ. સોમવંશી આયુરાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. નહુષરાજાનો નાનો ભાઇ. એના પુત્રનું નામ સુહોત્ર.

ક્ષત્રોપેક્ષ. ચક્રલક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

ક્ષપણક. પાખંડમતનો એક પુરૂષ વિશેષ.

ક્ષપાવિચક્ર. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

ક્ષમાવંત. દેવલ ઋષિના બે પુત્રોમાંનો એક. પ્રત્યૂષ નામના વસુનો પુત્ર.

ક્ષારકર્દમ. જે માણસ પોતાની વિદ્યા, તપ, ધન, કુળ વગેરેને લઇને બીજાનો તિરસ્કાર કરે તે માણસને પ્રાપ્ત થતું નર્ક વિશેષ.

ક્ષારોદ. જંબુદ્વીપની આજુબાજુ વલયાકારે આવેલો ખારો સમુદ્ર. મહાસાગરોમાં એ પહેલો હોઇ એની પહોળાઇ એક લાખ યોજનની છે. એની પછી આજુબાજુ પ્લક્ષદ્વીપ આવેલો છે.

ક્ષિપ્રા. વિંધ્યાચળમાંથી નીકળનાર એક નદી વિશેષ; ઉજ્જયિની પાસે વહે છે તે.

ક્ષુર. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

ક્ષીરા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

ક્ષીરદ્રુવની. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

ક્ષીરોદ. સપ્ત મહાસાગરોમાં પાંચમો. આ ક્રૌંચદ્વીપની આજુબાજુ વિંટાયલો છે અને એની પહોળાઇ સોળ લાખ યોજનની છે. એની પછી શાકદ્વીપ એની આસપાસ વિંટાયલો છે.

ક્ષુદ્રક. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંતરિક્ષરાજાના પહેલાંના વંશમાં થએલા પ્રસેનજીત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર રણક અથવા કુલકરાજા.

ક્ષુદ્રભુત. સ્વાયંભુ મન્વંતર માંહ્યલા મરીચિ ઋષિના છ પુત્રો પૈકી એક. કૃષ્ણાવતાર વેળા કૃષ્ણના તેમની પૂર્વે જન્મેલા છ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ભાઇઓમાં એક તરીકે જન્મી કંશને હાથે મરણ પામ્યો હતો.

ક્ષુધિ. મિત્રવિંદાને કૃષ્ણથી થએલા પુત્રોમાંનો એક.

ક્ષુપ. બ્રહ્મદેવની છીંકમાંથી ઉત્પન્ન થએલો એક પ્રજાપતિ. (ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૧૨૨)

ક્ષુભ્ય. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા, ભૃગુ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ક્ષુરિકા. મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

ક્ષેમ. પ્રિયવ્રતપુત્ર ઇધ્મજીહ્વાના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર.

ક્ષેમ (૨). ક્ષેમરાજાના દેશનું નામ

ક્ષેમ (૩). પ્લક્ષદ્વીપના સાત દેશોમાંનો પાંચમો દેશ.

ક્ષેમ (૪). સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને તિતિક્ષાની કૂખે થએલો પુત્ર

ક્ષેમ (૫). ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. (ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૬૭) આ ક્રોધવશ નામના અસુરના અંશવડે જન્મ્યો હતો

ક્ષેમ (૬). સોમવંશીય પૂરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ વંશના શુચિ નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુવ્રત રાજા

ક્ષેમક. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો રાજા. એના સંબંધે વિશેષ હકીકત મળતી નથી.

ક્ષેમક (૨). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાંડવવંશીય નિમિ રાજાનો પુત્ર. આ પાંડવવંશનો છેલ્લો રાજા હોઇ, એનાથી એ વંશ બંધ થયો; કારણ એની સંતતિનું નામ કયાંઈ પણ મળતું નથી

ક્ષેમંકર. પશ્ચિમ તિગર્ત દેશનો રાજા. (૩ જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

ક્ષેમદર્શી. ઉત્તરકોસલ દેશનો રાજા. એના અમાત્ય બહુ નઠારા હતા એનાથી એને ઘણો ત્રાસ થતો હતો. કાલકવૃક્ષીય નામના કોઇ બ્રાહ્મણે યુક્તીથી બધાને શાસન કરી એનું રાજ પાછું મેળવી ક્ષેમદર્શીને સુખી કર્યો હતો. વિદેહવંશી એક જનકરાજાની કન્યા આની સ્ત્રી થતી હતી (ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૧૦૬)

ક્ષેમધન્યા. સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન કુશની પહેલાં જન્મેલા પુંડરીક રાજાનો પુત્ર. આને દેવાનીક નામનો પુત્ર હતો.

ક્ષેમધી. વીદેહવંશીય ચિત્રરથ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સમરથજનક.

ક્ષેમધૂર્ત. મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા (ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૫)

ક્ષેમધૂર્તિ (૨). ભીમસેને મારેલો દુર્યોધનપક્ષનો એક રાજા (ભા૨૦ કે૦ અ૦ ૧૩)

ક્ષેમમૂર્તિ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો.

ક્ષેમવૃદ્ધિ. શાલ્વરાજાનો સેનાપતિ (શાલ્વ શબ્દ જુઓ)

ક્ષેમશર્મા. ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનપક્ષનો એક રાજા.

ક્ષેમા. એક અપ્સરા.

ક્ષેમ્ય. સોમવંશીય નહુષકુલોત્પન્ન પૂરુરાજાના વંશના હસ્તી રાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના કુળમાં જન્મેલા ઉગ્રાયુધ રાજાનો પુત્ર. એને સુવીર નામે પુત્ર હતો.

ક્ષૌમિ. શ્યામપરાશર કુળમાં થએલો એક ઋષી.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

જ્ઞ.

જ્ઞ. સોમપુત્ર બુધ. આ નામ કોઈ કોઈ ગ્રન્થોમાં મળી આવે છે.

જ્ઞાતિ. સોમવંશના અનુકુલોત્પન્ન એક રાજા, વંશાવળીમાં આનું નામ નથી.

જ્ઞાનપાવન. ભારતવર્ષીય તીર્થ વીશેષ. આ તીર્થનું સ્થળ નિર્ણય કરાતું નથી.

જ્ઞાનસંજ્ઞેય. એક બ્રહ્મર્ષી (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)



P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પૂરવણી અ.

અ.

અકર્કર. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૬).

અક્ષયપાત્ર. જેમાથી નિકળતો ખોરાક ખૂટે જ નહિ એવું પાત્ર. વનવાસ વખતે સૂર્યે યુધિષ્ટિરને આપ્યું હતું, જેથી પાંડવો પોતાની જોડે વનવાસમાં ફરતા અનેક ઋષિયો વગેરેને ભોજન આપી શકતા હતા. (ભા૨૦ વ૦ ૩-૧૧).

અગસ્તિ. આકાશમાં શિશુમારચક્રની ઉપર આવેલ હનુવટીની ઉપર આવેલો એક તારો. (ભાગ૦ ૫-૨૩-૭).

અગસ્તિ (૨). અગસ્ત્ય કુળમાં જન્મેલો ઋષિ.

અગસ્ત્યતીર્થ. નારીતીર્થમાંનું એક. તીર્થયાત્રામાં અર્જુન અહીં ગયો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૨૩૬-૩).

અગસ્ત્ય. પુલસ્યનો પુત્ર, એક ઋષિ. (ભાગ. ૪-૧).

અગસ્ત્ય (૨). અપ્સરા ઉર્વશીને જોઇને ક્ષુભિત થએલા મિત્રાવરુણનું વીર્ય ધડામાં પડયું, તેમાંથી જન્મેલો મિત્રાવરુણનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૬-૧૮; મત્સ્ય૦ ૬૧-૨૦૧; પદ્મ૦ ૫-૨૨; ભા૨૦ સ૦ ૧૧-૧૨, શાં૦ ૨૦૭-૩૧).

અગસ્ત્યાશ્રમ. પંચવટીની પાસે આવેલું પુણ્યક્ષેત્ર વિશેષ. લોમશ ઋષિની સાથે યુધિષ્ટિર ત્યાં ગયો હતો. નાસિકથી આગ્નેય દિશામાં આવેલી પુરી જે હાલ અગસ્તિપુરી કહેવાય છે તે. (ભા૨૦ વ૦ ૯૪-૧).

અગસ્ત્ય પર્વત. કાલંજર પર્વતનો ઉપપર્વત. (ભા૨૦ વ૦ ૮૫-૨૧).

અઙ્ગ. દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક મ્લેચ્છ રાજા. એ કર્ણનો માણ્ડલિક હતો અને ભીમસેનને હાથે મરણ પામ્યો હતો.

અઙ્ગ (૨). શિક્ષાદિ ષડઙ્ગને અઙ્ગ કહેવામાં આવે છે.

અઙ્ગદ. ભારતીય યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષમાંનો રાજા વિશેષ. એ યુદ્ધમાં મરાયો હતો.

અઙ્ગદીયા. લક્ષ્મણ પુત્ર અઙ્ગદની નગરી. કારુપથ દેશની રાજધાની, એનું બીજું નામ અશ્વનગર. (ભાગ૦ ૯-૧૧-૧૨).

અઙ્ગમલજ. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૦).

અઙ્ગિરસાંવર. દ્રોણાચાર્ય તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૨-૮૧).

અઙ્ગિરા. શ્રાવણ મહિનામાં સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર એક ઋષિ. (ભાગ૦ ૧૨-૧૧ -૩૭).

અગ્નિ. સરસ્વતીને કિનારે આવેલું એક પવિત્ર સ્થળ. અહીં વિદુર તીર્થયાત્રામાં આવ્યો હતો. (ભાગ૦ ૩-૧-૧૨).

અગ્નિ (૨). અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાને પેટે પાવક, પવમાન અને શુચિ એમ ત્રણ પુત્ર થયા હતા. તેમના વડે ઉત્પન્ન થએલા પિસ્તાળીસ અગ્નિયો. (ભાગ૦ ૪-૧-૬૦) એ સિવાય સ્વારોચિષ નામે પુત્ર અને સુચ્છાયા નામે પુત્રી થઈ હતી, જે ધ્રુવપુત્ર શિષ્ટને દીધી હતી.

અગ્નિ (૩). દક્ષકન્યા અને અગ્નિની ધર્મપત્ની વસુને પેટે થયેલા અષ્ટવસુમાંનો પાંચમો પુત્ર અગ્નિ જન્મ્યો હતો તે. એને વસોર્ધારા નામે પત્ની અને દ્રવિણક નામે પુત્ર હતો. (ભાગ૦ ૬-૬-૧૧).

અગ્નિ (૪). વરુણે કરેલા યજ્ઞમાંથી ત્રણ ઋષિયો ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમાં અઙ્ગિરા ઋષિયે આને પુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યો હતો. એ આગ્નેયી દિશાનો અધિપતિ હતો. શ્વેતકી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

રાજાએ કરેલા અપરિમિત યજ્ઞોને લીધે આ અગ્નિને અજીર્ણ થયું હતું. એણે કૃષ્ણ અને અર્જુન પાસે બ્રાહ્મણ રૂપે જઈને ખાણ્ડવ વન ખાવા માગ્યું હતું. જે ખાંડવથી એનું અજીર્ણ ટળ્યું હતું.

અગ્નિ (૫). શ્રી અવધૂતનો એક ગુરુ. (ભાગ ૧૧-૭-૩૩).

અગ્નિ (૬). શ્રી ભગવાનનું એક સ્વરુપ. (ભાગ૦ ૧૧-૧૬-૨૩).

અગ્નિદગ્ધા. ઋગ્વેદ અને મનુએ ગણાવેલા પિતૃઓના બે વર્ગમાંનો એક. પોતાની હયાતીમાં જેમણે ગાર્હપત્ય અગ્નિ રાખી તેમાં હોમ કર્યો હોય તે પિતૃઓ. જેમણે ગાર્હપત્ય અગ્નિ ન રાખ્યો હોય તે " અનગ્નિદગ્ધ પિતૃ. " (ડાઉસન પા. ૮).

અગ્નિદુર્ગ. ભૌમાસુરની પ્રાગ્જ્યોતિષ નગરીની પાસે અનેક કિલ્લાઓ હતા, તે પૈકી એક કિલ્લો. શ્રી કૃષ્ણે સુદર્શન વડે એનો નાશ કર્યો હતો. (ભાગ૦ ૧૦-૫૯-૩૪),

અગ્નિમાન. પ્રાયશ્ચિતાગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ ૫૦ ૨૨૩-૩૧).

અગ્નિષોમૌ. અગ્નિના વંશમાં જન્મેલા અગ્નિ અને સોમ બન્ને. (ભા૨૦ સ૦ ૧-૨૧; ૫૦ ૨૨૩-૧૫).

અગ્નિમિત્ર. શુંગ રાજાઓમાં પ્રથમ રાજા. છેલ્લા મૌર્ય રાજા બૃહદ્રથની પછી ગાદી પર આવ્યો હતો. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૧૬).

અગ્નિવેશ્યાયન. અગ્નિવેશ્યના કુળના બ્રાહ્મણો. (ભાગ૦ ૯-૨-૨૨).

અગ્નિહોત્ર. સવિતા અને પૃશ્નીનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૬-૧૮-૧).

અઘમર્ષણ. એક સૂક્ત " ઋતં ચ સત્યં " (ઋ૦ મં૦ ૧૦ સૂક્ત ૧૯૦) અઘમર્ષણ એટલે પાપક્ષાલન. પાણીને આ મન્ત્ર વડે અભિમંત્રિત કરી, સુંઘી અને ડાબી બાજુએ ફેંકી દેવામાં આવે છે. આનો હેતુ શરીરમાંથી પાપ પુરુષનો નાશ કરવાનો છે.

અગ્નીધ્રી. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ ૫૦ ૨૨૩-૨૨).

અગ્નીધ્રાયી. ક્ષત્રિય. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૧૧).

અજ. શ્રી ભગવાન તે જ, જેને જન્મ નથી.

અજગર. શ્રી કૃષ્ણનો નાશ કરવા સારુ અઘાસુરે લીધેલું કપટ રૂપ. (ભાગ૦ ૧૦-૧૨-૧૬).

અજગર (૨). અવધૂતનો એક ગુરુ. (ભાગ૦ ૧૧-૭-૩૩).

અજય. શિશુનાગ વંશના દસ રાજાઓમાંનો સાતમો રાજા. એનો પિતા દર્ભક અને પુત્ર નંદિવર્ધન. (ભાગ ૧૨-૧-૬).

અજમીઢ. પૂરુનું નામાન્તર.

અજમીઢ (૨). પૂરુવંશીય સુહોત્રને ઐક્ષ્વાકીની કૂખે ત્રણ પુત્રો થયા, તેમાંનો મોટો પુત્ર. એને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. તે વચ્ચે ચાર પુત્ર હતા. ધૂમિનીલાને ઋક્ષ, નીલીને દુષ્યન્ત અને પરમેષ્ટી અને કેશિનીને જન્હુ. આ જન્હુએ ગંગાનું પ્રાસન કર્યું હતું.

અજમીઢ (૩). હસ્તિનાપુર વસાવનાર સોમવંશી હસ્તિનો પૌત્ર અને વિકુંઠનનો પુત્ર. એને ચાર સ્ત્રીઓ હતી. કૈકેયી, ગાંધારી, વિશાલા અને ઋક્ષી. આ બધીઓથી ચોવીસ પુત્રો હતા.

અજમીઢ (૪). અજમીઢ, દ્વિમીઢ, પૂરુમીઢ એ હસ્તિન રાજાના મુખ્ય પુત્રો હતા. અજમીઢનો કણ્વ, તેનો મેધાથિ; અજમીઢનો બીજો પુત્ર બૃહદ્ધીષુ, ઋક્ષ નામના પુત્રનો સંવરણ, તેનો કુરુ. આ કુરુએ કુરુક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું.

અજા. શ્રાવણ વદ અગિયારસ.

અજૈકપાદ. યજ્ઞ સંબંધી અગ્નિ વિશેષ.

અરમાન. આંધ્ર રાજ્યમાં થએલા ત્રીસ રાજાઓ પૈકીનો એક. એનો પિતા મેઘસ્વામિ અને પુત્ર અનિષ્ટ કર્મ. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૪).

અટવીશિખર. કલિંગ દેશની દક્ષિણે આવેલો વિદ્યમાન દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૪૮).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અતલ. સપ્ત પાતાલો પૈકી એક. એ પૃથ્વીથી નીચે ચાર હજાર ક્રોશ હોઇ, ત્યાં સ્વર્ગ જેવું સુખ છે. (ભાગ૦ ૫–૨૪–૭.)

અતિબાહુ અરિષ્ટાની પુત્રી એક અપ્સરા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૫૧).

અતિભીમ. પાંચજન્ય અગર તપ નામના અગ્નિએ ઉત્પન્ન કરેલા યજ્ઞમાં નાશ કરનારા પંદર દેવો, અસુરોમાંનો એક. સુભીમ, અતિભીમ, ભીમ, ભીમબળ અને અબળ એ પાંચ યજ્ઞ ધ્વંસ કરનારા અસુરો છે. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૦–૧૧). આવાં પાંચ પાંચનાં ત્રણ ટોળાં છે. યજ્ઞવિદ્યામાં કુશળ યાજ્ઞિકોએ તેઓને વેદીની બહાર ભાગ આપવાનું ચાલુ કર્યું છે. તેથી તેઓ અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું હોય એ અંતર્વેદીમાં પ્રવેશ કરતા નથી. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૦–૧૬).

અતિરથ. સોમવંશીય મતિનારનો પુત્ર. એને તંસુ, મહાન, અને દ્રુહ્યું નામે ભાઇઓ હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૧૨–૧૩).

અત્રિ. જેઠ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરનાર ઋષિ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૩૨).

અથર્વણ. યજ્ઞમાં વરેલા બ્રાહ્મણોમાં અગ્નિને બહાર આણનાર અને આહુતિ આપનાર બ્રાહ્મણને ઋગ્વેદમાં અથર્વણ કહ્યો છે. પૌરાણિક ગ્રન્થોમાં આને જ બ્રહ્માનો પુત્ર–એક પ્રજાપતિ માન્યો છે. ચોથો વેદ આને જ સ્ફુરી આવ્યો હતો. બ્રહ્મદેવે આને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું.

અગાડી જતાં પાછલા વખતમાં અંગિરસ અને આ એક જ એમ મનાઇ એના વંશજો અથર્વણા કહેવાય છે. અને ઘણી વખત અંગિરા તે જ આ, એમ કહ્યું છે. (ડાઉસન પા–૩૧).

અથર્વા. અથર્વાઙ્ગિરા શબ્દ જુઓ.

અથર્વાઙ્ગિરસ. અથર્વાંગિરા શબ્દ જુઓ.

અથર્વાઙ્ગિરા. એક ઋષિ, અંગિરસનો પુત્ર. એની માનું નામ સતી. (ભાગ૦ સ્કં૦ ૬). કર્દમપુત્રી શાન્તિ એની સ્ત્રી થાય. શાન્તિનું નામાન્તર ચિતિ પણ હતું. એના પુત્રનું નામ અશ્વશિરા. અશ્વશિરાના દધ્યંગ અને દધીચિ. આ નામાન્તર હોય એમ જણાય છે. (ભાગ૦ સ્કં૦ ૪ અ૦ ૧).

અદ્‌ભ્રુત. સહ નામના ભુર્લોક અને ભુવર્લોકના અધિપતિની મુદિતા નામની પત્નીની કૂખે થએલો અગ્નિ વિશેષ. આ અદ્‌ભૂત સર્વનો આત્મા અને ભુવનનો ભર્તા છે. આ જ અગ્નિ ગૃહપતિ નામથી નિત્ય યજ્ઞમાં પૂજાય છે. અને હુતદ્રવ્ય દેવતાઓને પહોંચાડે છે. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧–૨૦). અદ્‌ભૂતની સ્ત્રીનું નામ પ્રિયા હતું. અને એને વિડૂરથ નામે પુત્ર હતો.

અદ્‌ભૂતસિંહ. નરસિંહનું નામાન્તર. (ભાગ૦ ૧૦–૪૦–૯).

અદ્‌ભુત બ્રાહ્મણ. સામવેદનું બ્રાહ્મણ. ચમત્કારો અને શુકન વગેરે એમાં વર્ણવ્યા છે. વેબરે આ બ્રાહ્મણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. (ડાઉસન ૨).

અંધક. યાદવોની એક શાખા. (ભાગ ૩–૩–૨૫).

અંધક (૨). એક સાત્વતવંશીય રાજા. એના પુત્રનું નામ દુંદુભિ (ભાગ૦ ૯–૨૪–૬).

અંધ્ર. એક વંશ. આ વંશ કલિયુગમાં આંધ્રરાજા કણ્વને મારીને પોતે રાજા થશે. (ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૨).

અંધ્ર (૨). ક્ષત્રિય વિશેષ. દુષ્યન્ત પુત્ર ભરતે દિગ્વિજયમાં એને જીત્યો હતો. (ભાગ૦ ૯–૨૦–૩૦).

અધ્વર્યુ. યજ્ઞમાં વરેલો યજુર્વેદ ભણનારો બ્રાહ્મણ. (ભાગ ૪–૪–૩૩).

અધૂર્તરજા. સૂર્યવંશી ગયરાજાનો પિતા. એનું નામાન્તર અમૂર્તરજા છે. (ભા૨૦ વ૦ ૨૩–૨૦).

અધોક્ષજ. શ્રીકૃષ્ણ. આ નામ પડવાના કારણ સારૂ જુઓ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૬૯–૧૦).

અધોલોક. પાતાલ લોક. એના વર્ણનને સારૂ જુઓ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૬૯–૧૦).

અનઙ્ગ. કર્દમ પ્રજાપતિનો એક પુત્ર, ઋષિ. (ભા૨૦ શાં૦ ૫૮–૬૯).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અનઙ્ગ (૨). રામની સેનાનો વાનર વિશેષ.

અઙ્ગગા. ભારતીય નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૬-૩૫).

અનગ્નિ. પિતૃનો ભેદ વિશેષ. દક્ષકન્યા સ્વધા એમની પત્ની થાય. (ભાગ૦ ૪-૧-૬૩).

અનન્તસેન. કોઇ એક દેવ-સ્કન્દ અગર રુદ્ર-જેણે ભીષ્મની ધાત સારુ અમ્બાને માલા આપી હતી તે. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૬-૬૭).

અનરક. ભારતીય તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૬૮).

અનરણ્ય. કાર્ત્તિક માસમાં માંસાહાર વર્જ્ય કરનાર રાજાઓ પૈકી એક.

અનલ. ગરુડપુત્ર.

અનલ (૨). યમની સભાનો સદસ્ય, એક રાજા.

અનશ્વાનસ. એક ક્ષત્રિય, સોમવંશીય પૂરુવંશના કુરુપુત્ર વિદુરથનો પુત્ર. સંપ્રિયા માગધી એની માતા થાય. એની સ્ત્રીનું નામ અમૃતા અને પુત્રનું નામ પરીક્ષિત હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૪૪).

અનાગતવિધા. સંકટ આવ્યા પહેલાં જ ઉપાય કરનાર એ નામનું એક માછલું. સંકટ આવ્યા પહેલાં ઉપાય કરનાર, સંકટ આવ્યે તરત ઉપાય ખોળી કાઢનાર અને દીર્ઘસૂત્રી એટલે લાંબી લાંબી ધડલાંગ કરનાર એવાં ત્રણ માછલાં, જે પરસ્પર મિત્રો હતાં, તેમનું ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હતું. (ભા૨૦ શાં૦ ૧૩૭).

અનાદ. વિશ્વરૂપના એક મસ્તકનું નામ. (ભાગ૦ ૬-૯-૬).

અનાદૃ (૨). કૃષ્ણપત્ની મિત્રવિંદાનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૬).

અનાવૃષ્ટિ. સોમવંશીય પૂરુવંશના રૌદ્રાશ્વનો પુત્ર. જેની માતાનું નામ મિશ્રકેશી અપ્સરા. (ભા૨૦ આ૦ ૯૮-૧૧).

અનાવૃષ્ટિ (૨) શ્રીકૃષ્ણનો અનુયાયી એક યાદવ. (ભા૨૦ આ૦ ૨૪૭-૨૫: સ૦ ૧૪-૬૨: વિ૦ ૬૮-૬; ઉ૦ ૧૫૧-૧૭.)

અનિકેત. એક યક્ષ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૦-૧૯).

અનિમિષ. ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૬).

અનિમિષક્ષેત્ર. વિષ્ણુના વિજય વડે પવિત્ર થએલો પ્રદેશ. (ભાગ૦ ૧-૧-૪).

અનિય. ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૬).

અનિલ (૨). વસુઓમાંનો એક. એની ભાર્યાનું નામ શિવા હતું. એને મનોજવ અને અવિજ્ઞાનગતિ એ નામે બે પુત્રો હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૧૮) એને અનીલ પણ કહ્યો છે.

અનિલ (૩). વૃષાદર્ભિનો પુત્ર એક ક્ષત્રિય. કોઈ શૈબ્ય રાજાએ પોતાના પુત્રનું દાન કર્યું હતું. રાજપુત્ર માંદો હોવાથી મરી ગયો. એ વર્ષે જબરો દુષ્કાળ હતો અને અન્ન સમુળગું મળતું નહોતું. સપ્તર્ષિ, અરુન્ધતી, પરિચારિકા ગણ્ડા અને એનો વર પશુસખ ત્યાં ફરતાં ફરતાં આવ્યાં. તેઓ ક્ષુધાતુર હોવાથી મૃત રાજપુત્રનું માંસ રસ્તામાં રાંધતાં હતાં. તેવામાં વૃષાદર્ભિ આવ્યો અને સપ્તર્ષિયોને દક્ષણા માંગવાનું કહ્યું, પણ તેમણે અનેક યુક્તિયો છતાં પરિગ્રહ ન કર્યો. (ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૬૩).

અનિય (૪). વાયુ તે જ.

અનિય (૫). વાયુના ગણો. એઓ સંખ્યામાં ઓગણપચાસ છે.

અનિષ્ટકર્મા. કલિયુગમાં કાણ્વરાજાની પછી કૃષ્ણસુતકર્મા દે જે ત્રીસ રાજાઓ થયા તેમાંનો છઠ્ઠો રાજા. એના પુત્રનું નામ હાલેય. (ભાગ ૧૨-૧-૨૫).

અનીકવિદારણ. જયદ્રથનો ભાઇ ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ વ૦ ૨૬૬-૧૩).

અનીલ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૬).

અનુકલ્પ. અનુકલ્પનું નામાન્તર.

અનુતાપન. દક્ષકન્યા અને કશ્યપની પત્ની દનુના અરાઠ મુખ્ય દિકરા પૈકી એકનો પુત્ર. (ભાગ ૬-૬-૩૨).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અનુમતિ. પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણકળા થતાં સ્હેજ ઓછી કળા હોય તેવો ચન્દ્ર. આ રુપે એ એક દેવીતરીકે પૂજાય છે. (ડાઉસન પા. ૧૮).

અનુરાધા. નક્ષત્ર વિશેષ.

અનુવત્સર. સંવત્સરોનો ભેદ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૨૨-૫-૭).

અનુવ્રત. શાકદ્વીપમાં રહેનારી જાતિ વિશેષ. એ વાયુની ઉપાસક છે. (ભાગ ૫-૨૦-૨૭).

અનુષ્ટુપ. બત્રીશ અક્ષરનો છન્દ વિશેષ. એ બ્રહ્મદેવના સ્નાયુઓમાંથી નિકળ્યો છે. (ભાગ ૩-૧૨-૪૫).

અનુસર. એક રાક્ષસ વિશેષ. (ડાઉસન ૧૮).

અન્તરિક્ષ. પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચે આવેલું આકાશ. એમાં ગંધર્વો, યક્ષ અને અપ્સરાઓ રહે છે. (ડાઉસન ૧૮).

અન્તક. યમ તે જ. એ મુવેલાં માણસોનો ન્યાય કરે છે. (ડાઉસન ૧૮).

અન્તર્ગિરિ. ગંગા નદી અને જમના નદીની વચ્ચેનો દોઆબ તે જ. (ડાઉસન ૧૮).

અન્તર્ગિરિ.(૨) રાજસૂય યજ્ઞ વખત ઉત્તર દિશાના દિગ્વિજય કાળે અર્જુને જિતેલો દેશ વિશેષ. (ભાર૦ સ૦ ૨૮-૩).

અન્તર્ગિરિ.(૩) ભારતીય દેશ વિશેષ.(ભા૦ ભી૦ ૯-૪૯).

અન્તર્વેદિ. ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેનો પ્રદેશ. દોઆબ.

અન્તર્દ્વીપ. દ્વારકાની પાસેનો ઉપદ્વીપ. મહાદેવની યાત્રા નિમિત્તે યાદવો ત્યાં ગયા હતા. (ભાર૦ આ૦ ૨૪૧-૭૧).

અન્ધ. બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી વરદાન મેળવી સર્વનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનારુ ફાડી ખાનાર પ્રાણી વિશેષ. એને બ્રહ્મદેવે જ આંધળું કર્યું હતું. આ અન્ધ શ્વાપદને બલાક નામના શિકારીએ મારી નાંખ્યું. તે દિવસે એને કશો શિકાર મળ્યો નહતો, અને કુટુંબ પોષણને સારુ જરુર હતી, માટે શ્વાપદ અન્ધ છતાં બલાકે એને મારીને દોષ કર્યો હતો. આંધળા પ્રાણીને મારવું એ પાપ ભરેલું છે. આમ છતાં આ શ્વાપદને મારવાથી આ શિકારી સ્વર્ગે ગયો હતો. કારણ કે આ શ્વાપદ સર્વનો વિનાશ કરવાને જ જન્મ્યું હતું. આમ હત્યામાંથી સ્વર્ગલાભ! ખરેખર ધર્મનું સ્વરુપ દુર્જ્ઞેય છે. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે ઘણો જ કપટો આપી અર્જુનનો તિરસ્કાર કર્યો અને અર્જુને એમને મારવા ખડ્ગ ખેંચવાની તૈયારી કરી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મ, અધર્મ, સત્ય, અસત્ય વિગેરે સમજાવ્યું હતું; તેમ જ ક્યાં સત્ય કહેવું, ક્યાં ન કહેવું, ક્યાં અસત્ય પણ કહેવું, વગેરે સમજાવવા આ આખ્યાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું.

सत्यस्यवचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम्।
सुदुर्विदं हि तत्त्वेन तत्सत्यमिति मे मतिः॥३२॥
भवेत्सत्यमवक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत्।
यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ॥३३॥
विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्राणात्यये सर्वधनापहारे ॥
विप्रस्यचार्थे ह्यनृतं वदेत्
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३४ ॥
सर्वस्यापहारे तु वक्तव्यमनृतं भवेत्।
तदानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ॥३५॥
किमाश्चर्यंकृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥
सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥३७॥
किमाश्चर्यंपुनर्मूढो धर्मकामोह्यपंडितः।
सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगास्विव कौशिकः ॥ ३८ ॥
मृगव्याधोऽभवत्कश्चिद्बलाको नाम भारत।
यात्रार्थं पुत्रदाराणां मृगान्हन्ति न कामतः ॥ ४० ॥
वृद्धौ च मातापितरौ बिभर्त्यन्यांश्च संश्रितान्।
स्वधर्मनिरतोनित्यं संविभज्यानसूयकः ॥४१॥

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

स कदाचिन्मृगप्रेप्सुर्नान्वविन्दन्मृगं क्वचित् ।
अथा पश्यत्स पीवानं श्वापदं घ्राणचक्षुषम्॥४२॥
अदृष्ट पूर्वमपि तत्सत्वं तेन हतं तदा ।
अन्धेहते ततोऽन्योऽभ्नः पुष्पवर्षं पपात च ॥४३॥
तद्धत्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयम् ।
बलाकोऽगात्स्वर्गलोकमेवंधर्मः सुदुर्विदः॥४६॥
कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वीनो बहुश्रुतः ।
नदीना सङ्गमे ग्रामाद दूरे स किलावसत् ॥४७॥
सत्यंमया सदावाच्यमिति तस्या भवद्व्रतम् ।
सत्यवादीति विख्यातः स तदासीद्धनंजय ॥४८॥
अथ दस्यु भयात्केचित्तदाद्धवनमाविशन् ।
तत्रापिदस्यवः कुद्धास्तान् मार्गन्त यत्नतः॥४९॥
अथ कौशिकमभ्येत्य प्रोचुस्ते सत्यवादिनम् ।
कतरेण पथायाता भगवन्निति वै जनाः॥५०॥
सत्यसत्वविभागज्ञः सत्यतेभ्यः शशंसह ।
बहु वृक्षलतागुल्ममेतद्गहनमाश्रिताः ।
इतितान्खापयामासतेभ्यस्तत्वं स कौशिकः॥५१॥
ततस्तेतान्समासाद्य क्रूराजघ्नु रितिश्रुतिः
ततोऽधर्मेण महता वाग्दुरुक्तेन कौशिकः ॥५२॥
गतःसुकष्टं निरयं धर्मसूक्ष्मेष्वतत्त्ववित् ।
दृष्टपूर्वश्रुतोमूढो धर्माणामविशारदः ॥५३॥
अकूजनेन चेन्मोक्षो नात्र कूजेत्कथं च न॥६०॥
अवश्यं कूजितव्ये ह शङ्केरन्वाप्य कूजनात् ।
येऽन्यायेन जिहिर्षन्तो धर्मं पृच्छन्ति कस्यचित्।
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति
विनिश्चितम् ॥ ६१ ॥
प्राणात्यये विवाहे वा सर्वजात्या महाभये ।
सर्वस्वस्य च लोपे वा वक्तव्यमनृतं भवेत्॥६२॥
अधर्मोहि न पश्यन्ति मृषोद्यं तत्र पण्डिताः ॥
सर्वथाऽभिवदेत्तत्तुनानृतंस्याद्विचक्षणः ॥६३॥

જે સ્થળે સત્યનું પરિણામ અસત્ય રૂપે આવતું હોય, ત્યાં સત્ય બોલવું નહિ; પણ તે સ્થળે સત્ય હોય છતાં અસત્ય બોલવું. આમ કોઇ સ્થળે અસત્યને પણ સત્ય તરીકે માનવું પડે છે; તેથી જ વિવાહ સમયે, રતિ પ્રસંગે, કોઇનો પ્રાણ જતો હોય તેવા સમયે, સર્વ ધન લૂંટાઇ જતું હોય તેવે વખતે તથા બ્રાહ્મણને માટે અસત્ય ભાષણ કરવું:–એ પાંચ અસત્યને પાપરૂપ ગણવામાં આવ્યાં નથી. વળી જ્યાં આપણું સર્વસ્વ લૂંટાઇ જતું હોય, ત્યાં અસત્ય જ બોલવું જોઇએ; કારણ કે તેવે પ્રસંગે અસત્યનું પરિણામ સત્યરૂપે આવે છે અને સત્યનું પરિણામ અસત્ય રૂપે આવે છે. આ પ્રમાણે સત્યાસત્યનો નિર્ણય નહિ સમજનારો અજ્ઞાની પુરુષ સર્વ સ્થળે કેવળ સત્યને જ વળગી રહે છે, પરન્તુ તેનું પરિણામ અસત્ય – અધર્મ ભરેલું જ કોઇ વેળા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પરિણામ પર દૃષ્ટિ રાખીને સત્ય હોય છતાં તે અસત્ય તરીકે સ્વીકારવું જોઇએ અને અસત્ય હોય છતાં, સત્ય તરીકે માનવું જોઇએ. અને આ રીતે જ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરીને પુરુષ ધર્મવેત્તા થઈ શકે છે. એ તો આશ્ચર્યરહિત છે, કે અતિ ક્રૂર કર્મ કરનારો પુરુષ, પણ જો મહાબુદ્ધિમાન હોય તો અતિ મહાન પુણ્યને પામી શકે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે બલાક નામનો મહા ક્રૂર પારધિ એક આંધળા પશુનો વધ કરીને પણ મહાન પુણ્ય પામી શક્યો હતો. તેમ જ કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી કે, ધર્મની ઇચ્છાવાળો છતાં પણ જો બુદ્ધિહીન હોય તો ધર્માધર્મના નિર્ણયમાં મૂંઝાઇ જઇને અતિ મહાન પાપનો ભોક્તા થઇ પડે છે. દાખલા તરીકે કોઇએક નદીના સંગમસ્થળે ગામની બહાર રહેનારો કૌશિક નામે મુનિ બુદ્ધિહીન હોવાથી ધર્માધર્મના સંબંધમાં મોહિત થઇને પાપનો ભોક્તા થયો હતો.

પૂર્વે બલાક નામનો એક પારધિ હતો. તેને હિંસા કરવાની આંતરિક ઇચ્છા ન હતી, તોપણ પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કુટુંબની આજીવિકા માટે નિત્ય મૃગોને મારી તે દ્વારા પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાનું તથા બીજાં આશ્રિતોનું ભરણપોષણ કરતો, છતાં પણ પોતાના ધર્મમાં આસક્ત રહેતો. નિત્ય સત્ય વચન બોલતો અને કોઇની અદેખાઈ કરતો નહિ. એટલામાં એણે એક આંધળા શિકારી પશુને પાણી

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પીતું, દીકું. એણે એને કદીએ જોયું નહતું. એણે બાણ મારીને તે પશુને મારી નાંખ્યું. એ આંધળા પશુના મૃત્યુને લીધે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ અને અપ્સરાઓનાં ગીત વાદિત્રથી ગાજી રહેલું વિમાન એ પારધિને લઇ જવાને આવ્યું,

એ પારધિયે મારી નાંખેલું પશુ સર્વભૂતોને વિનાશ કરવાની ઇચ્છાથી જન્મ્યું હતું. તપશ્ચર્યા કરી તેણે બ્રહ્મદેવ પાસેથી વરદાન મેળવ્યું હતું અને બ્રહ્મદેવે જ એને આંધળું કર્યું હતું. આંધળા પશુને મારવું એ પાતક છે, છતાં સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા આ અન્ધ પશુને મારતાં વ્યાધને પાપને સાટે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થઇ. આમ ધર્મનું સ્વરુપ અતિ દુર્જ્ઞેય છે.

વળી તપસ્વીઓમાં ઉત્તમ અને ત્રેદ, ત્રેદાઙ્ગાદિ અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત થએલો એક કૌશિક નામનો બ્રાહ્મણ ગામની બહાર નદીના સઙ્ગમ સ્થળે રહેતો હતો. એણે સર્વદા સત્ય જ બોલવું એવું વ્રત લીધું હતું અને મોટા સત્યવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો.

હવે એક સમયે કેટલાક મુસાફરો લૂંટારાના ત્રાસથી નાશી આવી કૌશિકના આશ્રમમાં વૃક્ષોની ઘટામાં સંતાઇ પેઠા. ક્રોધાવિષ્ટ બનેલા લૂંટારાઓ પણ તેમને પગલે પગલે કૌશિકના આશ્રમમાં આવ્યા. તપાસ કરતાં પત્તો ન લાગ્યો, એટલે કૌશિકને પૂછવા લાગ્યા કે હે ભગવન્, અહીં ઘણાં માણસો આવ્યાં હતાં, તે કયે માર્ગે ગયાં છે? આપ સત્યવાદી છો માટે આપને પૂછીએ છીએ; માટે જો આપ જાણતા હો તો અમને કહોઃ ચોરોએ પૂછયું એટલે કૌશિકે સત્ય વચન કહી દીધું કે તેઓ પેલાં વૃક્ષો અને લતાઓની ઝાડીમાં ભરાઇ પેઠાં છે. તે સાંભળી લૂંટારાઓ તે વનમાં ગયા; તેમણે એ ભરાઇ પેઠેલા મુસાફરોને પકડી, લૂંટીને મારી નાંખ્યા, એમ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે કૌશિક બ્રાહ્મણે સત્ય વચનને વળગી રહી પાપ ભરેલી દુષ્ટ વાણી કહી મહા અધર્મ કર્યો હતો. જેથી તે કષ્ટદાયક ઘોર નરકમાં પડયો હતો. આનું મૂળ એ હતું કે સૂક્ષ્મધર્મોમાં તે કુશળ હતો; પરન્તુ સૂક્ષ્મધર્મોનાં રહસ્યને તે સમજતો ન હતો. (ભા૨૦ કર્ણ૦ અ. ૭૨–૩૨–૬૩).

અન્ધક. યદુવંશોદ્ભવ, ક્રોષ્ટાનો પૌત્ર અને અનુનો પુત્ર (હરિવં૦૧–૩૪; ભાગ૦ ૯–૨૪.)

અન્ધકારક. ક્રૌંચની સમીપ આવેલો પર્વત વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૧૨–૨૮).

અન્વગભાનુ. સોમવંશી પૂરુનો પૌત્ર અને રૌદ્રાશ્વના મિશ્રકેશી નામની અપ્સરાની કૂખે જન્મેલા ઋચેયુ, કક્ષેયુ, કૃકણેયુ, સ્થંડયુ, વનેયુ, જલેયુ, તેજેયુ, સત્યેયુ, ધર્મેયુ. અને સન્નતેયુ એ નામના દસ પુત્રોમાંથી પહેલો પુત્ર. આ ઋતેયુનાં જ અન્વગભાનુ અને અનાધૃષ્ટિ એવાં બીજાં બે નામ હતાં. (ભા૨૦ આ૦ ૯૪–૮–૧૨).

અપરસેક. સેક દેશની સમીપનો દેશ વિશેષ. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે વિજય યાત્રામાં આ દેશ સહદેવે જિત્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૩૨– ૯).

અપરા. વૈશાખ વદ અગિયારસ.

અપરાચીન. સોમવંશીય પૂરુવંશોદ્ભવ જયત્સેનનો પુત્ર. એની માનું નામ સુશ્રવા. મર્યાદા એની પત્ની અને અરિહ એનો પુત્ર હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩–૧૬).

અપરાજિત. ઉત્તરમાં આવેલો દિગ્ગજ વિશેષ. (ભાગ૫–૨૦–૩૯).

અપાન્તરતમ. નારાયણનો વાગવતાર–સારસ્વત નામનો બ્રહ્મર્ષિ. એનાં પ્રાચીનગર્ભ અને વેદાચાર્ય એવાં બીજાં નામ હતાં. (ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૯–૬૬).

અપ્સરા. કશ્યપ અને મુનિની સંતતિ (ભાગ૦ ૬–૬–૨૭).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અપ્સુહોમ્ય. ઋષિ વિશેષ (ભા૨૦ સ૦ ૪-૧૮).

અબલ. અગ્નિવિશેષ (ભા૨૦ વ ૨૨૨-૧૧).

અંબષ્ટ કંસના કુવલયાપીડ નામના હાથીનો મહાવત. આ હાથીને કૃષ્ણ બળરામ ઉપર તત્પાર્યો હતો. અને એમણે હાથીને મારીને એના દંતુશળ ઉપાડી લીધા હતા. બબે આ દંતુશળ મુકીને કંસવધ વખત રાજસભામાં ગયા હતા.(ભાગ ૧૦-૪૩-૨).

અંબિકા. યશોદાને પેટે આવેલી માયાનું નામ. (ભાગ ૧૦-૧૨).

અંબિકા (૨) ગોકુળ સમિપ આવેલું વન વિશેષ. આ વનમાં જઇને ગોપોએ દેવીની પ્રાર્થના કરી હતી. (ભાગ-૧૦-૩૪-૨),

અંબિકા. (૩) દેવી વિશેષ. વિવાહ પૂર્વે રૂકિમણી જેનું પૂજન કરવા ગઇ હતી અને શ્રીકૃષ્ણે ત્યાંથી એનું હરણ કર્યું હતું તે (ભાગ ૧૦-૫૩-૪૪).

અંબિકેય. ગણેશનું નામ (ડાઉસન-૧૨).

અંબિકેય (૨). સ્કંદનું નામ (ડાઉસન-૧૨).

અંબિકેય (૩). ધૃતરાષ્ટ્રનું નામ (ડાઉસન-૧૨).

અમ્બુવીચ. એક માગધ રાજા. એનો મંત્રી મહાકર્ણિ. આ રાજા નેત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત હોતાં કેવળ શ્વાસ જ લેતો અને નિરાધાર હતો. મંત્રી મહાકર્ણિ બધું રાજ્ય ભોગવતો હતો, છતાં એનાથી એનું રાજ્ય દૈવેચ્છાથી લઇ લેવાયું નહોતું. (ભા૨૦ આ૦ ૨૨૩-૧૭).

અભિમાની. બ્રહ્મદેવનો મોટો પુત્ર, એક અગ્નિ. એને એની સ્ત્રી સ્વાહાને-પેટે-પાવક, પાવમાન અને શુચિ એમ ત્રણ પુત્ર હતા. એઓને પિસ્તાળીશ પુત્રો હતા. આ પોતે, એના ત્રણ પુત્રો અને પિસ્તાળીશ પૌત્રો મળીને ઓગણપચાસ અગ્નિ થાય છે તે. (ડાઉસન ૧).

અભિયુક્ત. કુશદ્વીપમાંની એક લોકજાતિ વિશેષ. એ અગ્નિ ઉપાસક છે. (ભાગ ૫-૨૦-૧૬).

અભિષ્યની. સોમવંશી કૂરુપુત્ર ક્ષત્રિય એની માનું નામ વાહિની. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧-૩૮).

અભિજિત્. એક શુભ મુહુર્ત. આ મુહુર્તમાં વરાહાવતારી વિષ્ણુ ભગવાને હિરણ્યક્ષનો વધ કર્યો હતો (ભાગ ૩-૧૮-૨૭).

અભિજિત્ (૨) નક્ષેત્ર વિશેષ. સર્વ નક્ષત્રમાં શ્રેષ્ટ અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરુપ મનાય છે. (ભાગ-૧૧-૧૬-૨૭).

અમીરુ. એક રાજર્ષિ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૫૩).

અમીષાહી. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૧૧૯-૮૫).

અમરકંટક. દેવતાઓનું શિખર. વિંધ્યાચળની પૂર્વના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલું તીર્થ વિશેષ. (ડાઉસન-૧૧)

અમાવસુ. સોમવંશીય પૂરુરવાનો પુત્ર. (ભા૨૦ ભા૨૦ આ૦ ૬૯-૨૭).

અમાહઠ. સર્પ વિશેષ (ભા૨૦ આ૦ ૫૯-૧૬).

અમાવાસ્યા. આમાવસુ નામનો પિતર જબરો ઇન્દ્રિય નિગ્રહી હતો. એક સમય બર્હિષદ નામના પિતરની માનસકન્યા અચ્છોદા એના ઉપર ઘણી આસક્ત થઈ અને પોતાને સ્વીકારવાને એને પ્રાર્થના કરી, પણ એણે એ વાત કબુલ કરી નહિ. એના આવા સદાચરણને લઇને પિતરો એના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને આ બનાવ જે તિથિયે બન્યો તે તિથિનું નામ આમાવસુના નામ ઉપરથી અમાવાસ્યા પાડયું. અચ્છોદા ઉપર નાખુશ થઇને તેને શાપ આપ્યો. આમાવસુ શબ્દ જુઓ:—

अच्छोदा तु तपश्चक्रे दिव्यं वर्ष सहस्रकम् ॥३॥
आजग्मुःपितरस्तुष्टाः किलदातुं च तां वरम् ।
दिव्यरूपधराः सव दिव्यमाल्यानुलेपनाः ॥४॥
सर्वे युवानो बलिनः कुसुमायुध संनिभाः।
तन्मध्येऽमावसुं नाम पितरं वीक्ष्य साऽङ्गना॥५॥
वव्रे वरार्थिनी सङ्गं कुसुमायुध पीडिता ।
योगाद्भ्रष्टा तु सा तेन व्यभिचारेण भामिनी॥६॥

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

धरांतुना स्पृशत्पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ।
तिथावमावं सुर्यस्यामिच्छां चक्रे न तां प्रति॥७॥
धैर्येण तस्य सा लोकैरमावास्ये ति विश्रुता ।
पितृणां वल्लभा तस्मात्तस्यामक्षयकारकम् ॥८॥
अच्छोदाऽधोमुखी दीना लज्जिता तपसःक्षयात्
सा पितृन्प्रार्थयामास पुरे वाऽऽत्मप्रसिद्धये॥९॥
विलप्यमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
भविष्यमर्थं मालोक्य देवकार्यं च ते तदा ॥१०॥
इदमूचुर्महाभागाः प्रसादशुभया गिरा ।
दिवि दिव्यशरीरेण यत्किंचित् क्रियते बुधैः॥११॥
ते नैव तत्कर्मफलं भुज्यते वरवर्णिनी ।
सद्या फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे॥१२॥
तस्मात्त्वं पुत्रि तपसः प्राप्स्यसे प्रेत्य तत्फलम् ।
अष्टाविंशे भवित्रीत्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा॥१३॥
व्यतिक्रमाद्दितृणां त्वं कष्टं कुलमवाप्स्यसि
तस्माद्राज्ञोवसोः कन्या त्वमवश्यं भविष्यसि
कन्याभूत्वा च लोकान्स्वान्पुनराप्स्यसि दुर्लभान्
पराशरस्य वीर्येण पुत्रमेकमवाप्स्यसि ॥१६॥
द्वीपे तु बदराप्राये बादरायणमच्युतम्
सवेदमेकं बहुधा विभजिष्यति ते सुतः ॥१६॥
पौरवस्याऽऽत्मजौ द्वौ तु समुद्रां स्वस्य शंतनोः
विचित्रवीर्य स्तनय स्तथा चित्राङ्गदो नृपः॥१७
इमावुत्पाद्य तनयौ क्षेमजावस्य धीमतः
पौष्टपद्यष्टकारूपा पितृलोके भविष्यति ॥१८॥
नाम्ना सत्यवती लोके पितृलोके तथाऽष्टका
आयुरारोग्यदा नित्यं सर्व कामफलप्रदा ॥१९॥
भविष्यसि परे काले नदी त्वं च गमिष्यसि
पुण्यतोया सरिच्छ्रेष्ठा लोकेद्यच्छोदनामिका॥२०॥
इत्युक्त्वा सगणस्तेषां तत्रैवान्तर धीयत
साऽप्यवाप च तत्सर्वं फलं यदुदितं पुरा ॥२१॥
(मत्स्य अ. १४)

અમિત. પૂરુરવાપુત્ર રય અને જયાનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૯-૧૫-૨).

અમૃત. શ્રી પરમેશ્વર. (ભાગ ૧૨-૧૩-૧૯).

અરણ્યાની. ઋગ્વેદમાં કહેલા વન અને જંગલનો અભિમાની દેવતા વિશેષ. (ડાઉસન-૨૧).

અરિષ્ટ. મિત્ર નામના આદિત્યનો પુત્ર. (ભાગ ૬-૧૮-૬).

અરિષ્ટ (૨). કંસનો સેવક વિશેષ. એ વૃષભનું રુપ ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણને મારવા ગોકુળ ગયો હતો. ત્યાં કૃષ્ણે એને મારી નાંખ્યો. (ભાગ૦ ૧૦-૩૬-૧૬).

અરિષ્ટ (૩). કશ્યપ ઋષિનું નામાન્તર.

અરિષ્ટ (૪). કશ્યપ અને વિનતાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ તાર્ક્ષ્ય હતું, એટલે વખતે આ નામ ગરુડનું જ હશે.

અરિષ્ટ (૫.) પ્રાચેતસ દક્ષની ચાર કન્યાનો પતિ.

અરિષ્ટ (૬). અજ્ઞાતવાસમાં સહદેવે તંતીપાળની પેઠે આ નામ પણ રાખ્યું હતું.

અરિષ્ટ (૭). તાર્ક્ષ્ય એવા નામાન્તરવાળો ઋષિ. એના પુત્રનો હૈહય રાજકુમારે ભૂલથી મૃગ ધારી વધ કર્યો હતો. ખરી વાત માલમ પડતાં પસ્તાતો થકો પોતાના પિતા પાસે જઈને કુમારે બનેલી હકીકત કહી. રાજા, કુમાર વગેરે મરેલા મુનિ પાસે જતાં તેને પડયો હતો તે જગાએ ન દીઠો. શોકાગ્રચિત્તે એની શોધ કરતાં કરતાં આના આશ્રમે આવી ચઢયા. અર્ઘપાદ્ય આપવા માંડયું એટલે મુનિને કહ્યું અમે ભૂલમાં બ્રહ્મહત્યા કરી છે. સબબ તમારા આતિથ્યને યોગ્ય નથી. મુનિયે પછી પોતાના મુવેલા પણ સજીવન કરેલા પુત્રને બતાવ્યો, અને કહ્યું કે અમને મૃત્યુનો ડર નથી. તમે ભૂલમાં થએલા કૃત્યને પશ્ચાત્તાપ વડે ધોઇ નાંખ્યું છે. (ભા૨૦ ૯૦ ૧-૮૪).

અરિષ્ટનેમિ. યમની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૮-૨૨).

અરિષ્ટનેમિ (૨). એક બ્રાહ્મણ. એને સગરની સાથે મોક્ષસાધન વિષયે સંવાદ થયો હતો તે. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૬૪-૨).

અરિષ્ટા. હાહા હુહુ આદિ ગંધર્વોની અને અલંબુષાદિ અપ્સરાઓની માતા, કશ્યપની સ્ત્રી. ભા૨૦ અ૦ ૬૬-૪૯).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અરિહ. સોમવંશીય અપરાચીનનો પુત્ર. વૈદર્ભી મર્યાદા એની મા, આઙ્ગી એની સ્ત્રી અને મહાભૌમ એનો પુત્ર થાય. (ભા૨૦ આ૦ ૭-૬૧૩).

અરુણ. કશ્યપ અને દનુને થએલો દાનવ. (ભા૦ ૬-૬-૩૦).

અરુણોદા. મન્દાર પર્વત ઉપરનાં આમ્રફળોના રસની પાસેથી નિકળી પૂર્વ દિશામાં ઇલા-ખંડમાં વહે છે તે ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૧૬-૧૭).

અરુન્તુદ. તીર્થવિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૫; શા૦ ૫૪-૫૮).

અર્ક. બલવાન અસુર વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭).

અર્ક (૨). આઠ વસુ પૈકી એક. (ભાગ૦ ૬-૬-૧૧).

અર્ચિષ્મન્ત. એ નામના પિતર. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૭૫-૧૫).

અર્જુન. શ્રી ભગવાનનું સ્વરુપ. (ભાગ૦ ૧૧ ૧૬-૩૫).

અર્ધનારી. નર અને નારી શક્તિસૂચક, અરધું પુરુષ અને અરધું નારી જેવું શિવનું સ્વરુપ. આ સ્વરુપ સંબંધે ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. શિવનાં આવાં શક્તિસૂચકરુપ બીજાં નામો પણ છે. જેવાં કે અર્ધનારીશ્વર, અર્ધનારીશ, પરાઙ્ગદ. (ડાઉસન ૨૧).

અર્વન. ચંદ્રના એક અશ્વનું નામ. (ડાઉશન-૨૪)

અર્વન (૨). કાલ્પનિક પ્રાણી. અરધું પક્ષી જેવું અને અરધું અશ્વ જેવું પ્રાણી જેના ઉપર દૈત્યો સ્વારી કરે છે. (ડાસઉન ૨૪).

અર્વા. અર્વન તે જ. (ડાઉસન ૨૪).

અલમ્બલ-અલંબુષ (૨). તે જ. કોષમાં જુવો. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૭૫-૧૩-૨૪).

અલમ્બુ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. (ભા૨૦ યુ૦ ૮૮-૧૪)

અવતાર. મનુષ્ય દેહ ધરીને પૃથ્વીપર જન્મવું તે. ખસુસ કરીને દેવ, અને તેમાંએ વિષ્ણુ ભગવાનને અર્થે આ શબ્દ વપરાય છે.

અવતારના સંબંધી વેદમાં તો કાંઇ કહ્યું નથી પરન્તુ જેના ઉપરથી વખતે અવતારની કલ્પના થઇ હોય એવી બાબતો તો વેદમાં છે. એ બાબતો ઉપરથી અગાડી જતાં અવતારની કલ્પના ઉદ્ભવી એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.

ઋગ્વેદમાં ત્રિપદ-ત્રણ પગલાં સંબંધે લખ્યું છે કે અજિત્ય વિષ્ણુ આ બ્રહ્માંડ ઉપર ત્રણ પગલાંમાં ફરી વળ્યા.

ૐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्।
समूढमस्य पांसुरे ॥

પ્રથમના ટીકાકારો ત્રણ પગલાંથી પૃથ્વિ, વાતાવરણ અને આકાશ સમજવાનું કહે છે. તેઓ કહે છે કે પૃથ્વિપર વિષ્ણુ અગ્નિ, વાતાવરણમાં વિદ્યુત અને આકાશમાં તેજોમય સૂર્યમણ્ડલ રુપે રહે છે. ઔર્ણવાભ નામના એક ટિકાકારે આનો અર્થ ફિલસુફી ભરી રીતે ઘટાવ્યો છે. એ કહે છે કે "ત્રણ પગલાં" એટલે સૂર્યની ઉદય, મધ્યાહ્ન અને અસ્ત એમ ત્રણ વખતની સ્થિતિ સમજવાની છે. પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર સાયણના વખતમાં ત્રિપુટીમાંના વિષ્ણુની મહત્તા સ્થાપિત થઇ ગએલી હતી. એ વળી વિષ્ણુએ વામનાવતારમાં ભરેલાં ત્રણ પગલાં સૂચક છે એમ કહે છે. તૈતરીય સંહિતામાં વળી એમ કહ્યું છે કે ઇન્દ્ર શિયાલણીનું રુપ લઇને ત્રણ કાળમાં પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરી વળ્યો હતો; આ પ્રમાણે પૃથ્વી દેવોને પ્રાપ્ત થઇ હતી.

વરાહાવતાર. તૈતરીય સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં, તેમ જ શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે:-પ્રજાપતિ જે અગાડી જતાં બ્રહ્મા કહેવાયો, તેણે પૃથ્વીને અગાધ જળમાંથી લાવવા સારુ ભૂંડનું રુપ ધારણ કર્યું. સંહિતામાં પૂર્વે પૃથ્વિ કેવળ જળ-પ્રવાહીરુપ હતી એમ કહ્યું છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પ્રજાપતિ વાયુનું રુપ ધારણ કરીને પૃથ્વીપર વાયેા. પ્રજાપતિએ પૃથ્વી જોઇ. એણે વરાહ રુપ ધરીને એને ઉપર આણી. પ્રજાપતિએ વિશ્વકર્માનું રુપ લઇને પૃથ્વીને લુંછીને ઠેારી કરી. પૃથ્વી પછી વધી–મેાટી થઇ. મેાટી થઇ તે ઉપરથી એનું નામ પૃથ્વી પડયું. બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે અગાધ જળવાળી પૃથ્વી જોઇ પ્રજાપતિએ, આ જગત શી રીતે વધે અને સ્થિર થાય એમ ધારીને ઘણું ઉગ્ર તપ કર્યું. પ્રજાપતિએ એક કમળપત્ર દીઠું. આ કમળપત્ર કશાને આધારે, કશા ઉપર રહ્યું હેાવું જોઇએ એમ વિચારી એણે વરાહરુપ ધારણ કરીને નીચે જળમાં જોવા સારુ ડુબકી મારી. જળમાં એણે પૃથ્વી દીઠી. તેમાંથી કડકેા ઉખાડી લઇને એ પાણીની સપાટીપર લાવ્યેા. પેલા કમળપત્ર પર મુકીને પૃથ્વીને વિસ્તારી. એણે આમ વિસ્તારવાથી એ વિસ્તિર્ણ બની. આમ અભૂત, બન્યું–તે ઉપરથી પૃથ્વીનું નામ ભૂમિ પડયું. તૈતરીય આરણ્યકમાં કહ્યું છે કે "સેા હાથવાળા કાળા રંગના વરાહે પૃથ્વીને પાણી ઉપર કાઢી." શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે ઇમૂશ નામના વરાહે એને બહાર કાઢી તે વખત પૃથ્વી એક વેંત જેવડી હતી. પ્રભુ પ્રજાપતિએ એને વધારીને બે વેંત જેવડી કરી. રામાયણમાં બ્રહ્માએ વરાહરુપ ધારણ કરીને પૃથ્વીને પાણી ઉપર આણ્યાનું કહ્યું છે.

કૂર્માવતાર. શતપથ બ્રાહ્મણમાં છે કે પ્રજાપતિએ કૂર્મ–કાચબાનું રુપ ધારણ કરીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. એણે જે કર્યું–અકરોત તે કૂર્મ.

મત્સ્યાવતાર. મત્સ્યાવતારનું નામ સૌથી પ્રથમ શતપથ બ્રાહ્મણમાં મળી આવે છે. જળપ્રલય સંબંધે કહેતાં ત્યાં મત્સ્યનું વર્ણન કર્યું છે. મનુએ પેાતે સંધ્યાવંદન કરવાને માટે ઓણેલા જળમાં મત્સ્ય–માછલું દીઠું. મત્સ્યે મનુને કહ્યું કે જળપ્રલય થવાનેા છે અને પ્રાણીમાત્ર તેમાં તણાઇ જઇ નાશ પામશે; પણ હું તને બચાવીશ. આ માછલું મેાટું મેાટું થતું ગયું અને એક પછી એક વાસણ અને જગા બદલી બદલી આખરે સમુદ્રમાં મુકવું પડયું. જતાં જતાં માછલું મનુને એક વહાણ તૈયાર કરવાનું કહેતું ગયું. એણે કહ્યું કે પ્રલય થાય, ત્યારે તું વહાણમાં બેશી જજે. માછલાના કહ્યા પ્રમાણે પ્રલય થયેા. આખી દુનિયા ઉપર જળ જળ થઇ ગયું. પાણી આવ્યું કે મનુ વહાણમાં બેશી ગયેા. પછી પેલું માછલું તરતું તરતું મનુ પાસે આવ્યું, મનુએ પેાતાના વહાણને માછલાના શિંગડા સાથે બાંધ્યું. માછલું વહાણને સલામતી ભરેલા સ્થળ ઉપર લઇ ગયું. મહાભારતમાં પણ પ્રલયની વાત સહજ ફેરફાર સાથે આવી જ વર્ણવી છે. ઇતર ધર્મ ગ્રન્થેામાં પણ પ્રલયની વાતેા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, મુસલમાની ધર્મમાં પાઠાફેર આનું જ વર્ણન આપેલું છે. (કેાષમાં જોવું).

પહેલાંના ગ્રન્થેામાં વરાહ, કૂર્મ અને મત્સ્યાવતાર પ્રજાપતિ–બ્રહ્મા સંબંધે કહ્યા છે. "ત્રણ પગલાં" સંબંધી વાત વિષ્ણુના "વામનાવતાર"નું મૂળ વસ્તુ છે. એ અવતાર ખરું જોતાં કેાઇ અમુક દેવનાં વખાણ કે કીર્તિ કરતાં આકાશી પદાર્થ અને કુદરતના ચમત્કારના વર્ણન સંબંધે છે. મહાભારતના સમયમાં વિષ્ણુ એ દેવેામાં અગ્રગણ્ય દેવ મનાતા હતા. એમાં વિષ્ણુના અવતારનાં ઓછાં વત્તાં વર્ણનેા આવે છે. પણ પુરાણેામાં તેા અવતારેાનાં સવિસ્તર અને સંપૂર્ણ વર્ણનેા ઉપલબ્ધ થાય છે.

સામાન્યતઃ અવતાર દસ મનાય છે, અને તે બધા વિષ્ણુના ગણાય છે. રક્ષણ કરનાર દેવ વિષ્ણુ હેાવાથી જગતને ભય અગર દુઃખમાંથી બચાવવા સારુ વિષ્ણુએ અવતાર ધારણ કર્યા મનાય છે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

મત્સ્યાવતાર :–શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવેલી, ઉપર કહી ગયા છીએ તે માછલાની વાત આ અવતારને અડૅ લેવાઈ છે. જુદાં જુદાં પુરાણોમાં આ વાત સહેજ પાઠફેર છે, એ પણ કહી ગયા છિયે. મનુષ્ય પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર સાતમા મનુ વૈવસ્વતને જળપ્રલયમાંથી બચાવી લેવાના હેતુથી આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. મનુ પોતે સંધ્યાવંદન કરવા બેઠા હતો તે વખત એની અંજલીમાં એક નાનું માછલું આવ્યું. એણે દયા કરીને એને જળપાત્રમાં મુકયું. પણ થોડી વારમાં એ બહુ મોટું થઇ ગયું. એને બીજા મોટા વાસણમાં મુકતાં ત્યાં પણ સમાય નહિ એવડું મોટું થઇ ગયું. તળાવ, નદી અને આખરે એને સમુદ્રમાં મૂકવું પડયું. મનુને આ ઉપરથી આ સામાન્ય મત્સ્ય નહિ, પણ દેવાંશી લાગ્યું, આ મત્સ્ય તે એ રુપે વિષ્ણુ ભગવાન જ હતા. મનુએ તેમની પૂજા કરી. પછી મત્સ્યે પ્રલય થવાની આગાહી કરી અને એક વહાણ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી જ્યારે પ્રલય થયો ત્યારે વૈવસ્વત મનુ, ઋષિયો અને સઘળા ભૂતપદાર્થો લઇને વહાણે ચઢયો. પૃથ્વી માત્ર જળ જળ બંબાકાર થઇ ગઇ અને બધાંનો નાશ થયો પણ મનુનું વહાણ તરતું રહ્યું. આ વખતે મત્સ્યરુપે વિષ્ણુ ભગવાન ત્યાં મનુ પાસે આવ્યા, એ મત્સ્યને કપાળમાં ગેંડાના જેવું શિંગડું હતું. મનુએ સર્પ વડે પોતાનું વહાણ મત્સ્યને શિંગડે બાંધ્યું. મત્સ્ય વહાણને લઇને પ્રલય પયોધિમાં સડસડાટ ચાલ્યું, પ્રલયનું જળ ઓસરી જતાં સુધી એણે વહાણને સલામત રાખ્યું.

શ્રીમદ્‌ભાગવત આ બાબતમાં જુદું જ કહે છે. પોતાની રાત્રિમાં બ્રહ્મદેવ વિશ્રાંતિ લે છે. એવી એક રાત્રિમાં પૃથ્વી અને બીજા આકાશી ગોળકો મહાસાગરના અગાધ જળમાં લુપ્ત થઇ ગયા. તે વખત હયગ્રીવ નામનો દૈત્ય ત્યાં આવ્યો અને બ્રહ્મદેવના મુખારવિંદમાંથી નિકળેલા વેદોનું હરણ કરી ગયો. આ વેદોને પાછા આણવાને વિષ્ણુ ભગવાને મત્સ્યાવતાર ધારણ કર્યો, અને મનુને ઉગારી લીધો. ભાગવત પુરાણમાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુએ મનુને અને ઋષિયોને બ્રહ્મવિદ્યા શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યા. પછી જ્યારે બ્રહ્મદેવ નિદ્રામાંથી જાગ્યા ત્યારે વિષ્ણુએ હયગ્રીવને મારીને વેદ તેમને પાછા સોંપ્યા.

કચ્છાવતાર, શતપથ બ્રાહ્મણમાં કૂર્મની વાત કહી છે તે ઉપર આ અવતારનું મંડાણ છે. વધીને થએલે રુપે આ વાત આ પ્રમાણે છેઃ–જળપ્રલયમાં મૂલ્યવાન પદાર્થનો નાશ થએલો તેની શોધને લઇને વિષ્ણુએ કૂર્મનું રુપ ધારણ કર્યું. કૂર્મ રુપે એઓ ક્ષિરસાગરને તળીએ બેઠા અને સમુદ્રમથન સારુ રવૈયો બનાવેલા મન્દરાચળ પર્વતને પોતે પોતાની પીઠપર ધારણ કર્યો. દેવો અને દૈત્યો બન્નેએ મળીને વાસુકિ નાગનું નેતરું બનાવ્યું અને મોંની તરફ દૈત્યો અને પૂંછડાની તરફ દેવો એમ રહીને તેમણે ક્ષિરસાગરનું મથન કર્યું. મથન કરતાં તેમાંથી (૧) અમૃત, (૨) અમૃત ભરેલા પાત્ર સહિત દેવોનો વૈદ્ય ધન્વંતરી, (૩) ધન અને સુન્દરતાની આભમાની દેવી લક્ષ્મી, (૪) માદકપેયની અભિમાની સુરા, (૫) ચન્દ્ર, (૬) સ્વરુપવાન અને પ્રેમપાત્ર સ્ત્રીઓની અધિષ્ઠાત્રી રંભા નામની અપ્સરા, (૭) ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો શ્રેષ્ટ અને સુંદર અશ્વ, (૮) સુપ્રસિદ્ધ રત્ન કાસ્તુભ, (૯) સ્વર્ગીય વૃક્ષ પારિજાત, (૧૦) ઇચ્છિત આપનારી કામધેનું સુરભી, (૧૧) સર્વાંગ સંપૂર્ણ હસ્તી ઐરાવત, (૧૨) ધ્વની કરનાર શંખ, (૧૩) પ્રસિદ્ધ ધનુષ્ય અને (૧૪) હલાહલ વિષ એમ ચૌદ રત્ન નિકળ્યાં.

વરાહાવતાર. બ્રાહ્મણમાંની વરાહની જૂની પૃથ્વીને સમુદ્રને તળીએથી ઉપર આણવા સંબંધી હકીકત જ માત્ર વિષ્ણુને લાગુ કરી દીધી છે. હિરણ્યાક્ષ નામનો દૈત્ય પૃથ્વીને

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

સમુદ્રને તળીએ ખેંચી ગયો હતો. એની સાથે હજાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરી વિષ્ણુએ પૃથ્વીને ઉપર આણી હતી.

નરસિંહ અથવા નૃસિંહાવતાર. હિરણ્યકશિપુ નામનો દૈત્ય બ્રહ્માનું વરદાન મેળવીને દેવ, મનુષ્ય અગર પ્રાણી માત્રને અજેય બન્યો હતો. એનો પુત્ર પ્રલ્હાદ વિષ્ણુનો ભક્ત હતો. આથી આ દૈત્યે બહુ ક્રોધે ભરાઇ પોતાના પુત્રને ઘણી ઘણી રીતે મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ એને મારી નાંખી શકયો નહિ. આ દૈત્યના ત્રાસથી જગત માત્રને તેમ જ પોતાના ભક્ત પ્રલ્હાદને મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશે વિષ્ણુએ નૃસિંહાવતાર ધારણ કર્યો. વાત એમ બની કે એક વખત હિરણ્યકશિપુએ પોતાના પુત્ર પ્રલ્હાદને પોતાની રૂબરુ બોલાવીને બહુ ગુસ્સે થઈ ઠપકો આપ્યો: વાતમાં એણે પૂછ્યું કે તું જેની ભક્તિ કરે છે તે તારો વિષ્ણુ કયાં છે? પ્રલ્હાદે કહ્યું કે સર્વવ્યાપક છે. અને એના શિવાય કિંચિત્માત્ર જગા પણ ખાલી નથી. દૈત્યે ક્રોધ કરીને મશ્કરી કરતો હોય એમ પૂછ્યું કે આ સ્તંભમાં છે કે? પ્રલ્હાદ કહે બેશક, સ્તંભમાં પણ છે. જો ત્યારે, હું તારા વિષ્ણુને લાત મારું છું. કહી એણે સ્તંભને લાત મારતાં જ કડકડાટ થઇને સ્તંભ ફાટયો અને એમાંથી નૃસિંહાવતારની અજાયબ આકૃતિ નિકળી!

બ્રહ્માની પાસે વરદાનમાં દૈત્યે માગ્યું હતું કે મારું મૃત્યુ દિવસે ન થાય, તેમ રાત્રિયે પણ ન થાય: ઘરમાં ન થાય, તેમ ખુલ્લામાં પણ ન થાય; માણસ વડે ન થાય, તેમ જનાવર વડે પણ ન થાય; આકાશમાં પણ ન થાય, તેમ પૃથ્વી પર પણ ન થાય; અને કોઇપણ અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર વડે પણ ન થાય. બ્રહ્માનું આપેલું આ વરદાન જળવાય માટે આ નૃસિંહાવતારનું શરીર અને પગ માણસ જેવા હતા, પણ મોં સિંહ જેવું હતું. એણે સ્તંભમાંથી નિકળી ભયભીત થએલા દૈત્યને ઉચકી લીધો. લઇને રાજગૃહના ઉંબરા ઉપર બેશી દૈત્યને પોતાના બોળામાં લીધો. બ્રહ્માના વરદાનની યથાર્થતા સચવાઇ છે એ બતાવવા દૈત્યને કહ્યું આ જો, દિવસ નથી, તેમ રાત્રી પણ નથી; પણ સંધ્યાકાળ છે. આકાશ નથી, ભૂમી નથી પણ મારો બોળો છે; ઘરમાં નથી તેમ બહાર પણ નથી પણ ઉંબરા ઉપર છે અને તને અસ્ત્ર કે શસ્ત્રથી મારતો નથી, એમ કહી પોતાના તિક્ષ્ણ નખવડે એનું પેટ ચીરી નાંખી એને ગતપ્રાણ કર્યો. નૃસિંહ ભગવાને પછી પ્રલ્હાદને આશ્વાસન આપી ગાદીપર બેસાડયો અને એની એમ જ પ્રાણી માત્રની પીડા ટાળી.

આ ચારે અવતારો સત્યયુગમાં થયા હતા.

વામનાવતાર વેદમાં ત્રણ પગલાં સંબંધી જે હકીકત છે તેના ઉપર આ અવતારનું મંડાણ છે, એ અમે કહી ગયા છીએ. ત્રેતાયુગમાં બલિ નામનો એક દૈત્યરાજા પોતાના તપ અને ભક્તિને યોગે ત્રિલોકનું રાજ સંપાદન કરી શકયો હતો. એની આગળ દેવોની પડી ઉતરી ગઇ હતી. અને દેવો શક્તિરહિત બની રહ્યા હતા. દેવોનું પદ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય, તેઓ બળવાન થાય અને દૈત્યો ચડી ન વાગે, એ હેતુથી વિષ્ણુ ભગવાને આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. કશ્યપ વડે અદિતિની કૂખે એક નાના ઠીંગણા સ્વરુપે એમણે જન્મ લીધો હતો. વેદ, વેદાંગના સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો આ વામન, ઠિંગણો બટુ,બલિ ઇન્દ્રપદને સારુ સોમો યજ્ઞ કરતો હતો ત્યાં આવ્યો. બલિએ એનો સત્કાર કર્યો અને કાંઇ માગવાનું કહ્યું. બટુ કહે સંકલ્પ કરીને મારા હાથમાં જળ મૂક. રાજાએ પાણી આપવાને ઝારી હાથમાં લેતાં દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્યે એને ઘણો વાર્યો. એણે કહ્યું આમાંથી અનિષ્ટ પરિણામ નિપજશે. પણ બલિ કહે ના, બ્રાહ્મણને તો હું ના શબ્દ નહિ જ કહું. અને જે માગશે તે આપીશ. વામને માત્ર ત્રણ ડગલાં જમીન આપ કહેતાં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

જ, રાજા સંકલ્પ કરીને પાણી આપવા જતો હતો, એટલે શુક્રાચાર્યે પોતાના તપોબળ વડે નાળચામાંથી પાણી પડવા ન દીધું. વામને ઝારીના નાળચામાં દર્ભની સળી ધીચી જેથી શુક્રાચાર્યની એક આંખ ફુટી તે કાણા થયા. પરિણામે બલિએ સંકલ્પ કરીને બટુ વામનના હાથમાં જળ મૂકયું. જળ મૂકતાં જ વિષ્ણુએ વિરાટરુપ ધારણ કર્યું. એક પગલે પૃથ્વી અને બીજે પગલે આકાશ માપી લીધું પછી માગ્યું કે હવે ત્રીજું પગલું કયાં મૂકું ? વચનના બંધાયલા બલિએ કહ્યું કે મારા પોતાના મસ્તક પર મૂકો. વામને ત્રીજું પગલું એને માથે મૂકી એને છેક પાતાળમાં દાબી દીધો. બલિ સદ્‌ગુણી અને ભક્તિમાન હોવાથી એને પાતાળનું રાજ્ય આપ્યું. એના વચનપ્રતિપાલકત્વ વગેરેથી ખુશી થઇ વામને વર માગવાનું કહ્યું. બલિએ કહ્યું કે આપ મારે ત્યાં હર વખ્ત પધારતા રહો. આથી વિષ્ણુ દેવપોઢી અગિયારસથી તે દેવઉઠી અગિયારસ સુધી દર વર્ષ પાતાળમાં જઈ બલિદ્વારે દ્વારપાળ તરીકે રહે છે.

આ પાંચે અવતારોનું વસ્તુ પૌરાણિક હોઇ, ત્યારપછીના ત્રણ અવતારો વીરત્વ ભરેલા પરાક્રમ કરનારા છે.

પરશુરામ. પરશુ–કહોવાડીવાળા રામ. એ ભૃગુવંશીય જમદગ્નિ ઋષિના પુત્ર તરીકે રેણુકાને પેટે જન્મ્યા હતા. એમણે બ્રાહ્મણોની પદ્ધીનો ધ્વંશ કરનાર ક્ષત્રિય જાતિનો ખોડો કાઢી નાંખ્યો હતો. એકવીસ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ટતા પુનઃ સ્થાપિત કરી હતી. (પરશુરામ શબ્દ કોષમાં જોવો).

રામાવતાર. રામાયણમાં જેમના ચરિત્રનું ગાન કરાયું છે, તે રામચન્દ્ર ભગવાન અયોધ્યાના સૂર્યવંશી દશરથ રાજાના પુત્ર હતા. સદ્‌ગુણ અને પતિભક્તિની મૂર્તિમાન દેવી સીતા, જનકની પુત્રી એમની સ્ત્રી હતાં. આ અવતાર પણ ત્રેતાયુગમાં થયો હતો. રાવણ નામના બળવાન અને દુષ્ટ રાક્ષસનો વધ કરવા જ વિષ્ણુએ આ અવતાર લીધો હતો.

શ્રીકૃષ્ણ. શ્યામ સલુણી મૂર્ત્તિ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કંસ રાજાના કાકાની દિકરી દેવકીના ગર્ભમાં વસુદેવજીથી ઉત્પન્ન થયા હતા. પાછળના સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા સઘળા દેવોમાં કૃષ્ણ ભગવાન બહુ જ લોકપ્રિય દેવ ગણાય છે. બધા અવતારો અંશાવતાર પણ આ અવતાર સોળે કળા સંપૂર્ણ હોઇ પૂર્ણપુરુષોત્તમ મનાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ઇશ્વરરુપ માનનારાઓ એમના ભાઇ બલરામને આઠમો અવતાર માને છે.

બુદ્ધાવતાર. દૈત્યો અને નઠારાં માણસોને વેદનિંદક બનાવવા, જાતિભેદ તોડવા અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર શિખવવા વિષ્ણુ ભગવાને આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. એમ કરીને એવાઓનો વિનાશ કરવો એ જ એ અવતારનો ઉદ્દેશ છે.

કલ્કી અવતારઃ–કલિયુગને અન્તે વિષ્ણુ ભગવાનનો આ અવતાર થશે. એ અવતાર શ્વેત અશ્વારૂઢ થઇ, ધૂમકેતુના જેવી પ્રકાશમાન તરવાર ધારણ કરશે. પાપીઓ અને અધર્મીઓનો સંહાર કરી સદ્ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરશે.

દસે અવતારના ગુણાનુવાદ ગાતી જયદેવ કવિની અષ્ટપદીનું સુન્દર ભાષાન્તર વાંચનારને મોહ ઉપજાવશે માની અહીં આપીએ છીયે.

" પ્રલય પયોનિધિ મધ્ય અસુર સંહારી
શ્રુતિ નૌકા ભવતારક તારી.
જય કેશવ મત્સ્ય સ્વરુપ! જય જગદીશ હરે! ૧
ચૌદ ભુવનમય ધર્યૂ બ્રહ્માંડ અખંડે
વણ આંટણ ધન પીઠ પ્રચંડે
જય કેશવ કચ્છપરૂપ ! જય જગદીશ હરે! ૨
શશિબિંબે ઊગમગંતા અંક શોં દંતે
ધરી ઉદ્ધારી ધરા ભગવંતે
જય કેશવ વરાહરૂપ! જય જગદીશ હરે! ૩

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ફાટ હિરણ્યકશિપુ કરકમળે અણીએ
નખ કંટક તણી હણિયો તીણીએ
જય કેશવ નરહરિરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૪
બટુક અની બલિ છળી અદ્‌ભૂત ડગલે ત્રણ
પાવન કર્યું પદપથથી ત્રિભુવન
જય કેશવ વામનરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૫
ક્ષત્રિય દુર્મદ દળી રુધિરે હ્રદ ભરિયા
શુચિ તીર્થે ને ભવભય હરિયા
જય કેશવ ભાર્ગવરૂપ ! જય જગદીસ હરે ! ૬
રણયજ્ઞે રાવણનાં શિર દશ કાપી
તર્પ્યાં દિગ્પાળો બળિ આપી
જય કેશવ રાઘવરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૭
સુહવી નિજ તનમાં પટકૂળે નીલા
શરણાગત યમુનાની લીલા
જય કેશવ હળધરરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૮
નિંદી હિંસા વિધિ પશુવધ અટકાવી
દયા ધર્મની ધ્વજા ઝગાવી
જય કેશવ બુદ્ધસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૯
ધૂમકેતુવત વિતત વિકટ તરવારે
નષ્ટ મ્લેચ્છકૂળ દુષ્ટ વિદારે
જય કેશવ કલ્કિસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ।૧૦
સ્તુતિ આ જયદેવે રસદેવ ! કવેલી
ઉર ધરિયે નમીને વીનવેલી
જય કેશવ દશવિધરૂપ ! જય જગદીશ હરે !૧૧

શાર્દૂલવિક્રિત.

ઉદ્ધારી શ્રુતિ, ધારી પીઠ જગતી, તારી દધીથી મહી,
પ્રહ્લાદ સ્તુતિ સાંભળી, બળિ છળી, ઉન્મત્ત છત્રે દળી,
ચોળી રાવણ રૌદ્ર, રોળી યમુના, ખ્હોળી દયા વિસ્તરી,
મારી મ્લેચ્છ અભંગ મંગળ કરે, તૂંહી તૂંહી શ્રીહરિ।૧

(ગીતગોવિંદ–દીવાન બહાદૂર કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ)

ઉપર વરણવી ગએલા દસ અવતાર મુખ્ય ગણાય છે. પરન્તુ વિષ્ણુ મહાત્મ્યનું જ ગાન કરનાર ભાગવત પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે બાવીસ અવતાર ગણાવ્યા છે :—

૧ પુરુષ–પ્રજાપતિ, ૨ વરાહ, ૩ નારદ, ૪ નરનારાયણ, ૫ કપિલ, ૬ દત્તાત્રય, ૭ યજ્ઞ, ૮ ઋષભ, ૯ પૃથુ, ૧૦ મત્સ્ય, ૧૧ કૂર્મ, ૧૨–૧૩ ધન્વંતરી, દેવનો વૈદ્ય, ૧૪ નૃસિંહ, ૧૫ વામન, ૧૬ પરશુરામ, ૧૭ વેદવ્યાસ, ૧૮ રામ, ૧૯ બળરામ, ૨૦ શ્રીકૃષ્ણ, ૨૧ બુદ્ધ અને ૨૨ કલ્કી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં એમ પણ કહ્યું છે કે મહાન અને અગાધ જળવાળા સરોવરમાંથી જેમ અનેક ઝરણાં નિકળે છે તેમ શ્રી વિષ્ણુના અવતાર અનેક છે. ઋષિયો, મનુઓ, પ્રજાપતિના પુત્રો સઘળા વિષ્ણુના અંશો જ છે. (ડાઉસન–૩૭)

બીજે મતે વળી અવતાર ચોવીસ છે. ૧ સનક, સનન્દન અને સનત્કુમાર એ બ્રહ્મદેવના નાકમાંથી ઉત્પન્ન થયા, ૨ વરાહ, એણે હિરણાક્ષને મારી પાતાળમાંથી પૃથ્વીને આણીને પાણી પર સ્થિર કરી. ૩ યજ્ઞપુરૂષ એણે સંસારી જીવોને યજ્ઞ કર્મ શિખવ્યાં. ૪ હયગ્રીવ–એણે મધુકૈટભ દૈત્ય જે વેદને પાતાળમાં ચોરી ગયો હતો તેને મારી નાંખી વેદ પાછા આણી બ્રહ્માને આપ્યા હતા. ૫ નારાયણ એણે ઋષિનો ધર્મ ધારણ કરી, પોતે ઉત્તરાખંડમાં તપ કરી સંસારી જીવોને તપ કરતાં શિખવ્યું. ૬ કપિલ મુનિ–એણે પોતાની મા દેવહૂતીને સાંખ્યશાસ્ત્રનો બોધ કરી તેને મુક્ત કરી. ૭ દત્તાત્રય–એણે ગોદાવરીના તટ ઉપર યદુરાજાને જ્ઞાન આપી મુક્ત કર્યો. એણે પોતે ચોવીશ ગુરુ કર્યા હતા. (૧) પૃથ્વી–(૨) પવન–(૩) આકાશ. (૪) પાણી–(૫) અગ્નિ– (૬) ચન્દ્રમા–(૭) સૂર્ય– (૮) કબુતર–(૯) અજગર–(૧૦) સમુદ્ર– (૧૧) પતંગ–(૧૨) મધમાખી–(૧૩) હાથી (૧૪) મધુહા–(૧૫) હરણ–(૧૬) માછલી– (૧૭) પિંગળા વેશ્યા–(૧૮) સમડી–(૧૯) અજ્ઞાન બાળક–(૨૦) કુમારી કન્યા–(૨૧) તીર ઘડો–(૨૨) સાપ–(૨૩) કરોળિયો અને (૨૪) ભિંગારી ભમરી–એ દત્તાત્રયનાં ગુરૂ એટલે એમની પાસેથી એણે એક એક ગુણ સંગ્રહ કર્યો હતો–૮ ઋષદેવ–એણે જૈન ધર્મ ચલાવ્યો હતો. ૯ પૃથુરાજા–એણે પોતાના

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પિતા વેનરાજાને નરકમાં જતો ઉગાર્યો અને ગૌરૂમવાળી પૃથ્વીને દોહીને વનસ્પતિ આદિને દુધરૂપે બહાર કાઢયાં. તેમ સર્વ પહાડોને ઉત્તરાખંડમાં મુકી મોટાં નગરો અને ગામો વસાવ્યાં. ૧૦ મચ્છાવતાર–એણે સત્યવ્રત રાજાને અને ઋષિયો, વનસ્પતિ વગેરેને પ્રલયમાંથી ઉગાર્યા. ૧૧ કચ્છપ એણે–રવૈયા રૂપ મન્દરાચળ પર્વતને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કરીને સમુદ્ર મથન કરાવી તેમાંથી ચૌદ રત્નો કહાડાવ્યાં. ૧૨ ધનવંતરી–એણે સમુદ્રમાંથી ઔષધિ વગેરે કહાડી. ૧૩ મોહિનીરૂપ, એણે દૈત્યોને મોહિત કરી તેમને વશે કરી દેવોને અમૃત પાયું. ૧૪ નૃસિંહ. એણે હિરણ્યકશ્યપુને માર્યો. ૧૫ વામન, એણે બલિને છળી એની પાસેથી ત્રણ પગલાં પૃથ્વી દાનમાં લઈ દેવોને આપી. ૧૬ હંસ-પક્ષી, એણે સનન્તકુમારને જ્ઞાન શિખવી એનો અહંકાર તોડયો. ૧૭ નારાયણ, એણે ધ્રુવને દર્શન આપ્યું. ૧૮ હરિ, એણે ગજેન્દ્રને ગ્રાહથી છોડાવ્યો. ૧૯ પરશુરામ, એણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી. ૨૦ રામ, એણે રાવણાદિ અધર્મી રાક્ષસોને સંહાર્યા. ૨૧ વેદવ્યાસ, એણે જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા ચાર વેદો સંગ્રહ, વેદાન્ત, મહાભારત અને અઢાર પુરાણો રચ્યાં, ૨૨ કૃષ્ણ. એણે કંસ, શિશુપાલ વિગેરે અધર્મીઓને મારીને ભૂમીનો ભાર ઉતાર્યો. ૨૩ બુદ્ધાવતાર એણે યજ્ઞક્રિયાઓ બંધ કરી દેવોની અડચણ મટાડી અને ૨૪ કલ્કી, એ હાથમાં ધૂમકેતુના જેવી ભયંકર તરવાર લઈ લીલે ઘોડે બેસી અધર્મીયોને મારી સંસારમાં પુનઃ સતયુગ ધર્મ ચલાવશે. (નર્મ. ક. કોષ).

કલ્કી અવતાર સંભલ નામના ગામમાં બ્રાહ્મણના પવિત્ર ઘરમાં મહાવીર્યવાન, મહા બુદ્ધિમાન અને મહા પરાક્રમી એવા વિષ્ણુયશા નામના બ્રાહ્મણ રૂપે થશે. એ મનમાં વિચાર કરશે એટલે જ, સર્વ વાહનો, આયુધો, યોદ્ધાઓ, શસ્ત્રો અને બખ્તરો એની પાસે આવી પહોંચશે. અને એ ધર્મ પ્રમાણે વિજય કરીને ચક્રવર્તી રાજા થશે. લોકક્ષયનો અંત લાવનારા, ઉદાર બુદ્ધિવાળા, સર્વ અધર્મીઓનો સંહાર કરનારા અને યુદ્ધનું પરિવર્ત્તન કરનારા તે કલ્કી બ્રાહ્મણ આ એકાકાર થઇ ગએલા લોકોને યોગ્ય વ્યવસ્થામાં મૂકશે તથા બ્રાહ્મણોથી વિટાઇને પર્યટન કરતાં તે સર્વત્ર રહેલા ક્ષુદ્ર મનુષ્યોને તથા મ્લેચ્છગણોને નાશ પમાડશે. (ભા૨૦ ૧૦ અ૦ ૧૯૦).

શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં વિષ્ણુયશા બ્રાહ્મણથી એટલે એના પુત્ર રુપે કલ્કી અવતાર થશે એમ કહ્યું છે; પણ મહાભારતમાં પંડે કલ્કીનું નામ જ વિષ્ણુયશા આપેલું છે.

અવતારણ. રાક્ષસોને રહેવાનું એક કૃત્રળ વિશેષ. (ડાઉસન ૩૮).

અવન્તી. સેક, અપરસેક નર્મદાની દક્ષિણે, હાલના માળવામાં આવેલો દેશ વિશેષ. ત્યાં વિંદ અને અનુવિંદ રાજ્ય કરતા હતા. તેમને રાજસૂય યજ્ઞની વિજય યાત્રામાં સહદેવે જીત્યા હતા. એની રાજધાની અવંતિકા (હાલના ઉજ્જેણ) માં હતી. આચાર્ય સાન્દીપનીને ત્યાં કૃષ્ણ બલરામે વિદ્યાભ્યાસ અહીં જ કર્યો હતો. (ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૪૬; ભા૨૦ ૧૦ ૮૭–૧; સ૦ ૩૨–૧૧; હરિવં૦ ૨–૨૩; વિષ્ણુ ૫–૨૧).

અવાકીર્ણ. સરસ્વતીને તીરે આવેલું તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦૪૨–૧૨).

અવિમુક્ત. કાશીક્ષેત્રનું નામ.

અવિમુક્ત (૨). કુરુક્ષેત્રનું નામ.

અવિક્ષિત. સૂર્યવંશીય ક્ષત્રિય, કરન્ધમનો પુત્ર એનો પુત્ર તે મરુત. (ભા૨૦ અશ્વ૦ ૪–૧૭).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અવિક્ષિત (૨). સોમવંશીય ક્ષત્રિય, કુરુનો પુત્ર. એનું પ્રસિદ્ધ નામ અશ્વવાન હતું. એની માતાનું નામ વાહિની હતું. એને પરીક્ષિત સબલાશ્વ, આદિરાજ, વિરાજ, શાલ્મલિ. ઉચ્ચૈશ્વવા, ભઙ્કારક અને જીવારિ એમ આઠ પુત્રો હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧-૩૮-૪૦).

અવિજ્ઞાન. પુરંજનનો મિત્ર વિશેષ. (ભાગ૦ ૪-૨૫-૧૦).

અવિજ્ઞાનગતિ. અનિમ નામના વસુનો પુત્ર. એની માનુ નામ શિવા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૨૫).

અશના. બલિની સ્ત્રી. (ભાગ. ૬-૧૮-૧૭).

અશોકવર્ધન. માર્યવંશીય ચન્દ્રગુપ્તનો પૌત્ર, અને વાકિસારનો પુત્ર. એનો પુત્ર સુદશ. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૩).

અશ્મકુટ્ટા. ઋષિયો વિશેષ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૪૭-૪૧).

અશ્રુતાયુ. દુર્યોધન પક્ષનો ક્ષત્રિય. એને ક્રિયુતાયુ નામે પુત્ર હતો. એ અર્જુનને હાથે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. એને અચ્યુતાયુ એવું બીજું નામ હતું. (ભા૨૦દ્રો૦ ૯૩-૭-૨૪).

અશ્વ. દિવ્ય અશ્વની જાતિ વિશેષ. તેઓ જમીન ઉપર તેમ જ આકાશમાં ગતિ કરી શકે છે. તેમની સંખ્યા સોની છે. જ્યારે તેમાંથી કોઇ મરી જાય છે કે, તરત જ તેની જગાએ બીજો એ જાતિનો ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. (ભા૨૦ ઉ૦ ૫૬).

અશ્વકન્દ. અમૃતનું રક્ષણ કરનાર એક દેવ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૨-૧૮)

અશ્વમુખ. કિન્નરો તે જ.

અશ્વમેધદત્ત. સોમવંશીય શતાનીકનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. જન્મેજયનો પૌત્ર, એની માનું નામ વૈદેહી. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૮૮)

અશ્વશિરા. બદરિકાશ્રમમાં રહેનાર એક ઋષિ. એ નિરંતર-અહોરાત્ર-વેદાધ્યયન જ કરી રહ્યા છે. (ભા૨-શાં ૧૨૭-૩) એ અથર્વાઙ્ગિરસનો પુત્ર હતો. (ભાગ ૪-૧)

અશ્વિની. નક્ષત્ર વિશેષ.

અશ્વિવાન. સોમવંશીય કુરુપુત્ર એક ક્ષત્રિય. વિશેષ સારુ અવિક્ષિત શબ્દ જુઓ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧-૩૮)

અશ્વિનો. દેવના બે વૈદ્યો. ત્વષ્ટાની પુત્રી ત્વાષ્ટ્રી, સૂર્યની ભાર્યા, ઘોડીનું રુપ ધારણ કરીને સંતાઇ ગઇ હતી. તેની સાથે ઘોડાનું રુપ ધારણ કરેલા સૂર્યવડે ઉત્પન્ન થએલા બે પુત્રો. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭ ૩૫; ભાગ૦ ૬-૬; વરાહ ૨૦; વાયુ૦ ૮૪ હરિવં-૧-૯; બ્રહ્મ૦ ૬; પદ્મ ૫-૮; વિષ્ણુ ૩-૨ શિવ પુ૦ ઉમા સંવાદ ૩૫). દેવોમાં એઓ શુદ્ર ગણાતા હોવાથી એમને યજ્ઞભાગ નહોતો મળતો. એઓ ચ્યવનના આશ્રમમાં ગયા હતા અને ચ્યવનને યૌવન અને ચક્ષુ આપ્યાં હતાં. એ ઉપકારમાં ચ્યવને એમને યજ્ઞભાગ મળે એમ કર્યું હતું. (ભા૨૦ વ૦ ૧૨૪-૬) પાંડુ રાજાની ભાર્યા માદ્રીને એમણે બે પુત્રો આપ્યા હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૬૬) આકડાનાં પાંદડાં ખાઇને રહેવાથી આંધળા બનેલા ઉપમન્યુ ઋષિને પણ આમણે નેત્ર આપ્યાં હતાં. (ભા૨૦ આ૦ ૩-૫૬)

અશ્વિનોતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૭)

અષ્ટમૈથુન. સ્ત્રી પૂરુષનો આઠ પ્રકારે થતો આનન્દ.

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पात्तिरेव च॥१॥

અષ્ટહૃદય. વૈદ્યક સંબંધી ગ્રન્થ વિશેષ.

અષ્ટયોગિની. દુર્ગાની આઠ પરિચારિકા રાક્ષસીઓ. એમનાં નામ મઙ્ગળા પિંગુળા ધન્યા, ભ્રામરી, ભદ્રિકા, ઉલ્કા, સિદ્ધા અને સકેટા.

અષ્ટવાયન. હળકુંડ, સોપારી, દક્ષિણ, ખણ્ડ, કંકણ, ધાન્ય, સૂપડું અને કાચમણિ; સૌભાગ્ય પ્રાપ્તિ સારુ નવવધુને આપવાની આઠ વસ્તુઓ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અષ્ટાવક્ર. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૭)

અષ્ટાંગ. આયુર્વેદના કર્ત્તા ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૧–૨૫)

અષ્ટાઙ્ગ (૨) શરીરના આઠ અવયવો જેનાવડે બહુ માન પુરસ્સર નમસ્કાર કરાય છે એ.
जानुभ्यांच तथा पदभ्यां पाणिभ्या मुरसाधिया।।
शिरसा वयसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांग ईरित।।१।।

અસુરાયણ. એક ઋષિ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. (ભા૨૦ અનુ ૭–૫૬)

અસુર્યા. ઘોર અંધકારથી વ્યાપ્ત એવા લોક વિશેષ, જેમાં પાપીઓને જવું પડે છે.
असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृत्ताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनः।। ३ ।।
(ईशावास्योपनिषत्)

અહ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૦૦)

અહ (૨) ધર્મ પ્રજાપતિનો પુત્ર, આઠ વસુઓમાંનો એક. એની માતાનુ નામ રતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨૦) એનું બીજું નામ સવિતા હતું. (ભા૨૦ અનુ ૨૫૫–૧૭) એને જ્યોતિ, શમ, શાન્ત અને મુનિ એ ચાર પુત્રો હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨૩)

અહુંયાતિ. સોમવંશીય ત્રિશંકુની દિકરી વરાઙ્ગને પેટે થએલેા શય્યાતિનો પુત્ર એક ક્ષત્રિય. કૃતવીર્યની દિકરી ભાનુમતી આની સ્ત્રી થાય. એના પુત્રનું નામ સાર્વભામ હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૧૩)

અહિ. સર્પ. વેદમાં કહેલા દુષ્કાળ લાવનારા દૈત્ય વૃત્રનું નામાન્તર. કેટલીક જગાએ "અહિ" અને "વૃત્ર" જુદા હોય એમ પણ જણાય છે. ઘણું કરીને જુદી જુદી જાતનાં વાદળાંને માટે આ નામ વપરાતાં હશે. (વિલ્સન–ડાઉસન ૫૧–૬)

અહિચ્છત્ર. ઉત્તર પાંચાલ દેશ. દ્રુપદની પાસેથી દ્રોણાચાર્યે પડાવી લીધેલો દેશ તે જ. બરેલીની પશ્ચિમે વીસ મૈલ પર આવેલું રામનગર તે. એ ઉત્તર પાંચાલ (રોહિલખંડ)ની રાજધાની હતી.

અક્ષસૂત્ર. રુદ્રાક્ષની માળા.

અક્ષૌહિણી. ૨૨૮૭૦ રથ, એટલા જ હાથી, ૬૫૬૧૦ ઘોડા, ૧૦૯૩ પદાતી મળીને ૨૧૮૭૦૦ની સંખ્યાવાળું લશ્કર.

આકર્ષ. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૩૭–૧૪)

આકર્ષ (૨) આકર્ષ દેશવાસી.

આકાશગંગા. હિમાલય પર બદરીમાંથી નિકળેલી નદી વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૨–૩૭)

આકાશગંગા. (૨) ઇન્દ્રે જે ગંગાના જળવડે શ્રી કૃષ્ણને અભિષેક કર્યો હતો તે. (ભાગ. ૧૦–૨૯–૨૨)

આકૃતિ. એક અસુર. ધર્મગુરુ (ડાઉસન ૧૦)

આકૃતિ. ભીષ્મકનો ભાઇ ભોજરાજા તે જ.

આગ્નિધ્રશાળા. યજ્ઞમંડપમાં આગ્નીધ્ર નામે ઋત્વિજ સારુ તૈયાર કરેલો એક ભાગ. દક્ષના યજ્ઞમાં શિવગણોએ ત્યાંની આગ્નીધ્રશાળાનો વિધ્વંશ કર્યો હતો. (ભાગ. ૪–૫–૧૪)

આગ્નેય. સ્કંદ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૩૩–૩)

આગ્નેય (૨) અરાઙ મહા પુરાણમાંનું એક. આ પુરાણનું પૂર અરાઙ હજાર શ્લોકનું છે. (ભાગ ૧૨–૧૩–૫)

આગ્રયણ. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૧૩)

આઙ્ગિરસો. પિતૃ વિશેષ. (ડાઉસન ૧૭)

આઙ્ગિરસી. એક બ્રાહ્મણી જેણે પોતાની સાથે મૈથુનમાં રોકાયલા પોતાના સ્વામીને મારી નાંખવા બદલ સૌદાસ (કલ્માષપાદ) રાજાને શાપ આપ્યો હતો કે તું પણ તારી સ્ત્રી સાથે મૈથુન સમયે મરણ પામીશ તે. (ભા૨૦ આ૦ ૧૯૯–૨૪)

આઙ્ગી. સોમવંશીય અપરાચીનના પુત્ર અરિહની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ મહાભૌમ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૧૮).

આચાર્ય. દ્રોણાચાર્યનું નામાન્તર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૪–૨૨).

આચાર્ય (૨). ઉપનયન સંસ્કાર પછી વેદ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

શિખવનાર. યદુઓનો આચાર્ય ગર્ગ હતો. શ્રીકૃષ્ણનું નામ ગર્ગે જ પાડયું હતું. (ભાગ ૧૦-૮-૭).

આચાર્ય પુત્ર. અશ્વત્થામા તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૫૫-૧૬).

આજગર. કાવેરી તીરે રહેનાર બ્રાહ્મણ વિશેષ, જે અજગર વૃત્તિથી જે આવી મળે તેટલા ઉપર સંતોષથી રહેતો હતો તે. એને પ્રહ્લાદ સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ શાં૦ ૧૭૭; ભાગ ૭-૧૪).

આજગવ. પૃથુરાજાનું ધનુષ્ય. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૬૯-૩૦).

આતપ. પ્રાચેતસ વંશના વિભાવસુ અને ઉષા એમનો પુત્ર. એનો પુત્ર પંચયત્ર. (ભાગ ૬-૬-૧૬).

આત્રેય. હંસ-પરિવ્રાજ-રૂપે ફરતા એક ઋષિ. એણે સાંખ્યદેવોને નીતિનો બોધ કર્યો હતો. (ભા૨૦ ઉ-૩૬).

આત્રેય. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૬૮).

આત્રેયિ. રામના સમયમાં હતી એ, એ નામની તાપસી વિશેષ.

આદિત્ય. સૂર્ય તે જ.

કશ્યપ અને અદિતિને થએલા બાર પુત્રો જેઓ આદિત્યો કહેવાય છે તેમનાં નામઃ- ધાતા, મિત્ર, અર્યમા, શક્ર, વરુણ, અંશ, ભગ, વિવસ્વાન, પૂષા, સવિતા, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૧૪; શાં૦ ૨૦૭-૧૭).

પરંતુ બીજે મતેઃ-અંશ, ભગ, મિત્ર, વરુણ, ધાતા, અર્યમા, જયન્ત, ભાસ્કર, ત્વષ્ટા, પૂષા, પર્જન્ય અને વિષ્ણુ એવાં નામ છે. (ભા૨૦ અનુ૦ ૨૫૫-૧૫; વિષ્ણુ૦ ૧-૧૫; ભાગ૦ ૬-૬). આદિત્યોની સ્ત્રીઓ અને પુત્રોની હકીકત સારુ જુઓ (ભાગ૦ ૬-૧૮).

વેદકાળમાં આદિત્યોની સંખ્યા ૬ અથવા બહુધા સાતની ગણાતી હતી, અને તેમાં વરુણ એ મુખ્ય હતો. આમ હોવાથી વરુણ એ મુખ્ય આદિત્ય મનાતો હતો. આદિત્યો અદિતિના પુત્રો હતા; અદિતિને આઠ પુત્રો છતાં એ એમાંના એકને તજી દઇને દેવો રૂબરુ આવી હતી. એ તજેલો પુત્ર તે માર્તંડ-સૂર્ય. અગાડી જતાં આદિત્યોની સંખ્યા બારની ગણવામાં આવી અને વર્ષના દરેક મહિનાનો અકકેકો એમ બાર મહિનાના બાર આદિત્ય મનાયા. સૂર્યનું આદિત્ય એવું યે નામ છે. ડા૦ મ્યૂર પ્રો૦ રોહના લખાણોમાંથી ઉતારો કરી લે છે કેઃ-" ત્યાં, આકાશમાં આદિત્ય એવા સામાન્ય નામવાળા દેવો વસે છે. પાછળના કાળમાં અને મહાભારતમાં એ દેવોને માટે જે વર્ણન આવે છે તે ધ્યાનમાં ન લેતાં એ કલ્પનાનું મૂળ તપાસવા જઇએ. દરેક મહિના પરત્વે અકકેકો એમ બાર દેવ કલ્પ્યા છે, એ સમજવાને એ દેવોનાં જે નામો કહેવામાં આવે છે તેના અર્થ ઉપર આપણે ધોરણ રાખવું ઘટે છે. એમનાં નામોના અર્થ "અનાશવંત," " શાશ્વત " અને " અનાદિ " એવા છે.

એવા અર્થવાળી અદિતિ તે અનાશવંત અનાદિ તત્વ અને એ તત્વને નિભાવનાર અગર એ તત્વવડે નભનાર તે. આ અનાશવંત અનાદિ તત્વ તે સ્વર્ગીય તેજ છે. બ્રહ્માંડમાં જણાતાં તેમનાં ચિન્હો-તેજસ્વી પદાર્થો તે સ્વતઃ આ દેવો નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, ઉષા જે આપણે દેખીએ છિયે તે આ દેવો નહિ, પણ આ સ્વર્ગીય દેખાવ જેના વડે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને જેને લીધે છે તે "કંઇક", એ આ દેવો છે.

૭ આદિત્યનાં મિત્ર, અર્યમા, ભગ, વરુણ, દક્ષ અને અંશ એવાં નામ છે, અગાડી જતાં દક્ષની ગણત્રી આદિત્યોમાંથી કમી થઇ, અને ઇન્દ્ર, સવિતૃ અને ધાતૃ ઉમેરાયા. બાર આદિત્યોનાં નામ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં પાઠફેર મળે છે, પરન્તુ તે બધાં સૂર્યનાં નામો છે. (ડાઉસન ૩).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આદિત્યાશ્રમ. ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૧૪).

આદિત્યતિર્થ. સરસ્વતી તીરે આવેલું તીર્થ વિશેષ. તીર્થયાત્રા કરતાં બલરામ આ તીર્થમાં આવ્યા હતા. પૂર્વે દેવો, ઇન્દ્ર, વિશ્વેદેવાઓ, મરુતો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, વ્યાસ, શુક, કૃષ્ણ, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો અને બીજા ઘણાએ હજારો યોગસિદ્ધ પુરુષો આ તીર્થમાં પરમ સિદ્ધિ પામ્યા હતાં. પૂર્વે મધુકૈટભ નામના અસુરોનો વધ કરીને વિષ્ણુ ધરાધરી, તેમ જ મહા તપસ્વી અસિત દેવલ ઋષિ પણ અહીં પરમ યોગનો આશ્રય કરીને સિદ્ધિ પામ્યા હતા. (ભા૨૦ શાં૦ ૪૯).

આદિરાજ. પૃથુરાજાનું નામાન્તર. (ભાગ ૪–૨૨–૪૮).

આદિશેષ. શેષ એ જ.

અધિરથી. કર્ણનું નામાન્તર.

આધૂર્તરજા. ગય રાજાનો પિતા અમૂર્તરય તે. (ભા૨૦ વ૦ ૯૩–૧૯).

આન્ધ્રક. કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચે આવેલો વિદ્યમાન પ્રદેશ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯).

આપ. અગ્નિ વિશેષ, એની ભાર્યા તે મુદિતા. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૪–૧).

આપ (૨). ક્રૌંચદ્વીપના રહેવાસીઓનો ઉપાસ્ય દેવ. (ભાગ ૫–૨૦–૨૨).

આપ (૩). શ્રી ભગવાનની એક વિભૂતિ. (ભાગ ૧૧–૭–૩૩).

આપોદ. ધૌમ્ય નામના બ્રહ્મર્ષિ તે જ. એમને ત્રણ શિષ્યો હતા. ઉપમન્યુ, આરુણિ અને વૈદ્ય. (ભા૨૦ આ૦ ૩–૨૧).

આમ્રવતી. નગરી વિશેષ.

આભીર. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯; ભાગ ૧૦–૧૦–૩૫).

આભીર (૨). વંશ વિશેષ. કલિયુગમાં સાત શુદ્ર રાજા આ વંશના અને સંસ્કારહીન થયા હતા. (ભાગ ૧૨–૧–૨૭).

આભીર (૩). આભીરનો શબ્દાર્થ ગોવાળ થાય છે. એઓ બ્રાહ્મણ પુરુષ અને અમ્બષ્ટ-વૈદ્ય જાતિની સ્ત્રીને પેટે ઉત્પન્ન થએલ સંતતિ છે એમ મનુએ કહ્યું છે. સિંધુને કાંઠે કાંઠે ઉત્તરમાં આ જાતિ વસતી. ગ્રન્થકારોએ પોતે જ્યાં જ્યાં રહેતા હોય તે તે સ્થાનની ઉત્તરે કે પશ્ચિમે આ જાતિ રહેતી હતી એમ લખ્યું છે. વિદેશી ભાષાન્તરકારોએ ભૂલાવો ખાઈને તેને પડોસમાં વસનારી બીજી શુદ્ર જાતિ સાથે સેળભેળ કરી દીધી છે. "શુદ્ર જાતિ" ને સુર કહેતા. બહુધા આ જાતિનું નામ "સુરાભીરા" એવું આપ્યું છે! હાલના આહીરો તે આ જાતિના વંશજો છે, માત્ર પડોસ સિવાય 'શુદ્ર' જાતિ સાથે આહીરોને વિશેષ સંબંધ હોય એ ખરો. કેટલાક ગ્રન્થકારો એમ પણ સૂચવે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રમાં "ઓફિર" નામના સ્થળની વાત આવે છે તે આ આભીરોના પ્રદેશ અગર નગરને અંગે પણ હોય. (ડાઉસન ૨).

આમ. ક્રૌંચદ્વીપમાંનો ખંડ વિશેષ.

આમ(૨). ધૃતપૃષ્ટનો પુત્ર. (ભાગ ૫–૨૦–૨૧).

આમ (૩). નાગ્નજિતિની કૂખે થએલો શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર. (ભાગ ૧૦–૬૧–૧૩).

આમલકી. ફાગણ સુદ અગિયારસ.

આમ્બિકેય. ધૃતરાષ્ટ્ર તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૬૨–૭૬).

આમ્નાય. ધર્મ સંબંધી આખ્યાયિકાઓ. સામાન્ય રીતે વેદને માટે આ શબ્દ વપરાય છે.

આયતિ. સોમવંશી નહુષનો પુત્ર અને યયાતિનો ભાઇ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૯–૩૩).

આયુ. પ્રાણ નામના વસુનો ઊર્જસ્વતીને પેટે થએલો પુત્ર. (ભાગ ૬–૬–૪૨).

આયુ (૨). શ્રીકૃષ્ણને રોહિણીને પેટે થએલો પુત્ર. (ભાગ ૧૦–૬૧–૧૭).

આયુર્વેદ. એ નામનો એક ઋષિ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૧–૨૫).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આયુર્વેદ (૨). વૈદ્યક સંબંધી ગ્રન્થ વિશેષ. એ ધન્વંતરીનો કરેલો કહેવાય છે. અને કેટલીક વખત અથર્વવેદની પૂરવણી રુપે મનાય છે. (ડાઉસન ૩૯).

આયોદ. આપોદ શબ્દ જુઓ.

આરટ્ટ. દેશ વિશેષ. (બાહ્લીક શબ્દ જુઓ) (ભા૨૦ ભી૦ ૯).

આરણીય. અરણીની જગાએ ઉત્પન્ન થવાથી પડેલું શુક્રાચાર્યનું નામ.

આરણ્ય. અરણીની જગાએ ઉત્પન્ન થવાથી પડેલું શુક્રાચાર્યનું નામ.

આરુણિ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦આ૦ ૫૭-૧૯).

આરુણિ (૨). વિનતાનો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૪૦).

આરુણિ (૩). દુષ્યન્ત પુત્ર ભરતના વંશના દુરિતક્ષયનો પુત્ર. એ બ્રાહ્મણ થયો હતો. (ભાગ૦૯-૨૧-૨૧).

આર્જીય. ક્ષત્રિય શકુનીનો નાનો ભાઈ અને ધૃતરાષ્ટ્રનો સાળો. એને યુદ્ધમાં ઈરાવાને માર્યો હતો. (ભા૨૦ ભી૦ ૯૦-૩૦).

આર્જીકીઆ. પંજાબની બિયાસ નદીનું નામ.

આર્જુનિ. અભિમન્યુ તે જ. (ભા૦ ભી૦ ૫૫-૧૫).

આતોયનિ. ઋતાયન નામના મદ્રાધિપતિનો પુત્ર શલ્ય તે જ (ભા૦ ભી૦ ૬૨-૧૪).

આર્તિમાન. એક ઋષિ જેના સ્મરણ માત્રથી જ સર્વ બાધા વિનાશ થાય છે તે. (ભા૨૦ અ૦ ૫૮-૨૩).

આર્દ્રક. સૂર્યવંશીય ઈક્ષ્વાકુવંશના વિશ્વગશ્વનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે યુવનાશ્વ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૦૬-૩).

આર્દ્રા. નક્ષત્ર વિશેષ.

આલમ્બ્ય. યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦૪-૨૦).

આલમ્બ્યાયન. ઈન્દ્રનો સખા. એણે રુદ્ર મહાત્મ્ય કહ્યું છે. (ભા૨૦ અનુ૦ ૪૯-૫).

આવન્ત્ય. અવંતિ દેશનો સંસ્કારહીન બ્રાહ્મણ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૮).

આવન્ત્ય. (૨). સુકર્માનો શિષ્ય. એણે સામવેદનું અધ્યયન કરીને તેની શાખાઓ શિષ્યોને શિખવી હતી. ભાગ. (૧૨-૬-૭૭).

આશાવહ. (વિવસ્વતનો પુત્ર. ભા૨૦ આ૦ ૧-૧૫).

આશ્મકી. પ્રાચીન્વતની ભાર્યા, એક યાદવી. એનો પુત્ર શય્યાતિ (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૧૨).

આશ્રમ. આર્યના જીવનના ચાર વિભાગ. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ. બ્રહ્મદેવે આ આશ્રમો ઉત્પન્ન કર્યા છે (ભાગ૦ ૩-૧૨-૪૧). ભગવદ્ભક્તોએ એને અનુસરવું ઉચિત છે. ભાગ૦ ૧૧-૧૦-૧). તેમના ધર્મ સંબંધે જુઓ (ભા૨૦ આ૦ ૮૫-૮૬; શાં૦ ૬૩-૬૫-૧૮૯,-૨૪૧-૨૪૮-૨૫૧; અનુ૦ ૨૦૮અને અશ્વ૦ ૪૫-૪૭).

આશ્રાવ્ય. ઈન્દ્રની સભાનો એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૯-૧૮).

આશ્લેષા. સત્તાવીસમાંનું એક નક્ષત્ર વિશેષ.

આસંગ. ઋગ્વેદના કેટલાક મન્ત્રોનો દ્રષ્ટા. એ પ્લયોગનો પુત્ર હતો, પરન્તુ દેવોના શાપથી સ્ત્રી થઇ ગયો હતો. પશ્ચાત્તાપ કરીને અને મેધાતિથિ ઋષિને અનર્ગળ દ્રવ્ય આપીને અને તેમને મન્ત્ર ઉદ્દેશીને પ્રસન્ન કરવાથી એમની કૃપા વડે પાછો પુરુષત્વ પામ્યો હતો. (ડાઉસન ૨૫).

આસુર. રાક્ષસ જાતિ વિશેષ. (ડાઉસન ૨૫).

આસુરાયણીય. સામવેદની એક શાખા વિશેષ. (ભાગ૦ ૧-૪-૨૩).

આહિચ્છત્ર. અહિચ્છત્ર જુઓ.

આહુક. એક યાદવ. એ શ્રી કૃષ્ણની સાથે સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં ગયો હતો. સામ્બને ઋષિયે આપેલા શાપને લઈને ઉત્પન્ન થએલા મૂશળનું ચૂર્ણ કરીને એણે સમુદ્રમાં નાંખી દીધું હતું. (ભાગ૦ ૧૦-૮૨-૫ અને ૧૧-૧-૨૧).

ઇક્ષુલા. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૧૭)

ઈજ્યા. અધ્વર્યુ નામના ઋત્વિજને કરાવવાનાં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કર્મ–હવન. પૂજન ઇ૦ એ બ્રહ્મદેવના દક્ષિણ મુખમાંથી ઉત્પન્ન થએલ છે.

ઇડા. ઋગવેદમાં ઇડા શબ્દ પ્રથમ ખાદ્ય ઉપાહાર–અગર અર્પણ કરેલ દુધના અર્થમાં વપરાયેા છે. ત્યાર પછી વાણીની દેવીરુપે "સ્તવન"ને ઇડા કહેવામાં આવતું. ત્યાર પછી ઇડાને મનુની શિક્ષિકા કહી છે. મનુને યજ્ઞ વિધિ પ્રથમ શિખવનાર આ જ હતી. ઇડા એ પૃથ્વીપર જેની સત્તા છે એવી દેવી છે એમ સાયણે કહ્યું છે. મનુએ પ્રજા મેળવવા કરેલા યજ્ઞમાંથી ઇડા ઉત્પન્ન થઇ, એવી શતપથ બ્રાહ્મણમાં આખ્યાયિકા છે. ઇડા ઉપર પેાતાનેા હક્ક છે કહી મૈત્રાવરુણે માગણી કર્યા છતાં ઇડા પેાતાના જનક પાસે જ રહી. મનુએ પ્રજાને માટે પ્રાર્થના અને અપવાસ કરી તપ કરતાં સતાં ઇડાથી પેાતાના વંશની વૃદ્ધિ કરી.

ઇડા (૨) પુરાણેામાં ઇડાને વૈવસ્વત મનુની કન્યા, બુધની સ્ત્રી અને પૂરુરવાની માતા કહી છે. પેાતાને પુત્ર થયા પૂર્વે, પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ એણે મિત્રા અને વરુણ પ્રીત્યર્થે યજ્ઞ કર્યો હતેા. એ યજ્ઞને પરિણામે ઇડા અથવા ઇલાનેા જન્મ થયેા. મિત્ર અને વરુણ બન્ને દેવેાની કૃપાવડે ઇડાની જાતિ બદલાઇ, ને તે પુત્રરુપે બની. એ પુત્ર તે સુદ્યુમ્ન. શિવના શાપને લીધે સુદ્યુમ્ન પાછેા સ્ત્રી બની ગયેા. સ્ત્રી રુપે એનુ નામ ઇલા હતું. આ ઇલા બુધને પરણી. એને પેટે પુરુરવા નામના પુત્રનેા જન્મ થયેા. ત્યારબાદ વિષ્ણુની કૃપાવડે સુદ્યુમ્નને પાછું પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું. પુરુષ તરીકે એને ત્રણ પુત્રેા થયા હતા.

બીજી આખ્યાયિકાનુસાર મનુના જ્યેષ્ટ પુત્રનું નામ ઇલ હતું. પાર્વતીના મના કરેલા વનમાં પ્રવેશ કરવાથી ઇલ સ્ત્રી બનીને ઇલા થઇ ગયેા. ઇલાના મિત્ર અને સંબંધીઓની વિનતિ ઉપરથી પ્રસન્ન થઇ શિવ અને પાર્વતીએ વરદાન આપ્યું હતું કે ઇલા એક મહિનેા સ્ત્રી અને એક મહિનેા પુરુષ થશે.

આ જુની આખ્યાયિકાનાં આ પ્રમાણે બીજાં યે પાઠાંફેર છે.

ઇડાવત્સર. સંવત્સરેાનેા એક ભેદ વિશેષ. (ભાગ ૫–૨૨–૭).

ઇન્દ્ર. શ્રી ભગવાનની એક વિભૂતિ. (ભાગ ૧૧–૧૬–૧૩).

ઇન્દ્ર (૨). શ્રાવણ મહિનાના સુર્યનું નામ. (ભાગ ૧૨–૧૧–૩૭).

ઇન્દ્રતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૪૯–૧૮; ૫૦–૧).

ઇન્દ્રદ્રુમ્નિ. ઋષિ વિશેષ. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૪૦–૧૮).

ઇન્દ્રપ્રમિતિ. એક ઋષિ. એણે વ્યાસના શિષ્ય પૈલની પાસે ઋગ્વેદનું અધ્યયન કરીને તેના ચાર ભાગ કરી પેાતાના શિષ્યેાને શિખવ્યા હતા. (ભાગ ૧૨–૬–૫૪).

ઇન્દ્રમાર્ગ. ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૮૧).

ઇન્દ્રાભ. સેામવંશીય અવિક્ષિતવંશેાદ્ભવ જન્મેજયનેા પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧–૪૬–૪૭.

ઇન્દ્રપ્રમદ. ભીષ્મ જે વખતે શરપંજર પર પડયા હતા, તે વખત ત્યાં આવેલેા ઋષિ વિશેષ. (ભાગ ૧–૯–૭).

ઇન્દિરા. ભાદ્રપદ વદ અગિયારસ.

ઇરા. અપ્સરા વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૨).

ઇરાવતી. ભવ નામના રુદ્રની પત્ની. (ભાગ૦ ૩–૧૨–૧૩).

ઇરાવતી (૨). બ્રહ્મદેશની નદી વિશેષ. એ મખ્ખા અને મલિખા નામે બે નદીઓના સંગમ વડે બની જાય છે. નવસેં મૈલ વહીને એ બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

ઇલિલ. સેામવંશીય ત્રસ્નુનેા પુત્ર એક ક્ષત્રિય. એની માનું નામ કાલિન્દી અને સ્ત્રીનું નામ રથન્તરી. ઇલિન, ઇતિ, ત્રસ્નેા, તંસુ એવાં એનાં નામાન્તરેા હતાં. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૨૮; આ૦ ૮૮–૧૫). દુષ્યન્ત, શુરુ, ભીમ, પ્રવસુ અને વસુ એમ એને પાંચ પુત્રેા હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૧૭).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઇશાની. માયાનું નામ (ભાગ૦ ૧૦-૨૨).

ઇષંધર. શાલ્મલી દ્વીપના લોકોનો ભેદ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૨૦-૧૧).

ઇષીક. ગંગાદ્વારે રહેનારો એક બ્રાહ્મણ. એણે શિખરડીને પુરુષત્વ મળવા સારૂ ગંધર્વની પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું હતું.

इषीकं ब्राह्मणंभीता साम्यगच्छत्तपस्विनम् ।
गङ्गाद्वारि तपस्यन्तं तुष्टिहेतोस्तपस्विनी॥२३॥
(ભા૨૦ આ૦ ૧૧૦-૨૩).

ઇષીકાસ્ત્ર. પાંડવોના વધને સારુ અશ્વત્થામાએ ખાસ બનાવેલું અસ્ત્ર વિશેષ. (ભા૨૦ સૌ૦ ૧૩-૧૮-૧૯).

ઇક્ષુહ્રદ. સુપાર્શ્વ પર્વત ઉપરનો એક હ્રદ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૧૬-૧૩).

ઈલિન. સોમવંશીય તંસુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. વિશેષને સારુ ઇલિલ શબ્દ જુઓ. (ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૧૫).

ઉગ્રકર્મા. સાલ્વ રાજા. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને હણ્યો હતો. (ભા૨૦ ક૦ ૨-૪૪).

ઉગ્રસેન. દેવકીનો એક પુત્ર. (ભાગ૦ ૯-૨૪-૨૫).

ઉગ્રસેન (૨). સ્વર્ભાનુના અંશથી ઉત્પન્ન થએલો એક ક્ષત્રિય. (ભા૦ આ૦ ૬૮-૧૩).

ઉગ્રસેન (૩). ભાદ્રપદ મહિનામાં વિવરવાન નામના સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર ગંધર્વ વિશેષ.

विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ॥
अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी
॥ ३८ ॥
(ભાગ૦ ૧૧-૩૮).

ઉચથ્ય. અંગિરસ પુત્ર એક ઋષિ. એને બૃહસ્પતિ અને સંવર્ત એમ બે ભાઈ હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૫; અનુ૦ ૧૩૨-૪૨). એની સ્ત્રીનું નામ મમતા. મમતાને ઉચથ્ય વડે ગર્ભ રહ્યો હતો છતાં એના નાના ભાઇ બૃહસ્પતિયે, મમતાના બહુ વાર્યા છતાં, એની સાથે સંભોગ કર્યો. મમતાને ઉચથ્યના સંભોગથી દીર્ઘતમ અને બૃહસ્પતિના વીર્યથી ભરદ્વાજ નામે પુત્રો થયા હતા. સોમની પુત્રી ભદ્રા એની બીજી સ્ત્રી હતી. વરુણ યમુના કિનારા ઉપરના વનમાં આવેલા ઉચથ્યના આશ્રમમાંથી એની ગેરહાજરીમાં ભદ્રાને હરી ગયો હતો. ઋષિને નારદથી આ વાતની ખબર પડતાં એણે નારદની સાથે કહેણ કહાવ્યું, પણ વરુણે માન્યું નહિ. આથી ક્રોધે ભરાઇ ઉચથ્યે જળ માત્રને પોતાના તપોબળે કરીને શોષી લીધું અને દેશને નિર્જન અને શુષ્ક કરી દીધો. આથી હારી વરુણ ભદ્રાને લઇને આવીને ઋષિને કરગર્યો અને ભદ્રાને પાછી આપી. (ભા૨૦ અનુ૦ ૨૫૯-૧૦; ૨૫૯-૨;આ૦ ૧૧૩-૬; ૬૭-૫; ભાગ૦ ૯-૨૦; વિષ્ણુ૦ ૪-૧૬; મત્સ્ય ૪૯). એનું બીજું નામ ઉતથ્ય હતું.

ઉચ્છિખ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૯).

ઉચ્છિષ્ટ. યજ્ઞમાંથી વધેલો શેષભાગ. ઋગ્વેદમાં એ પદાર્થોમાં દિવ્ય શક્તિ આવે છે એમ કહ્યું છે. (ડાઉસન ૩૨૪).

ઉજ્જયન્ત. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલો પ્રભાસ સમીપનો પર્વત વિશેષ; જૂનાગઢ પાસેનો ગિરનાર તે જ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૬-૨૧).

ઉડ્ર. હાલનો ઓઢિયા પ્રાન્ત તે જ.

ઉત્કચ. હિરણ્યકશિપુની સભાનો એક સદસ્ય, દૈત્ય વિશેષ. (ભાગ૦ ૭-૨-૧૮).

ઉત્કલ. દક્ષિણ દિશાનો રાજા, સુવ્રતનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૯-૧-૪૧).

ઉત્કોચક. તીર્થ વિશેષ. અહીં તપ કરનાર ધૌમ્ય ઋષિને પાંડવોએ પુરોહિત બનાવ્યો હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૧૬૯-૨).

ઉત્પત્તિ. કારતક વદ અગિયારસ.

ઉત્તરપાઞ્ચાલ. હાલનો રોહિલખણ્ડ તે જ.

ઉત્તરા. નક્ષત્ર વિશેષ.

ઉત્તરાભાદ્રપદ. નક્ષત્ર વિશેષ.

ઉત્તરાષાઢા. નક્ષત્ર વિશેષ.

ઉત્પલારણ્ય. હાલના કાકુપુર અને બિહારની વચ્ચેનો પાંચાળનો પ્રદેશ તે.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઉદ્ગાતા. યજ્ઞકાળે સામ ગાન કરનારો વરાયલો બ્રાહ્મણ. (ડાઉસન ૩૨૫).

ઉદપાન. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ શ૦ ૩૭–૫).

ઉદપારક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭).

ઉદયગિરિ. પૂર્વ દિશામાં આવેલો પર્વત જેની પછવાડીથી સૂર્યોદય થાય છે તે. (ડાઉસન ૩૨૪).

ઉદ્રંક. હરિશ્ચન્દ્રનું ગગનસ્થ નગર. (સૈાભ શબ્દ જુઓ).

ઉપકીચક. કેકય નામના સૂતાધિપના પુત્રો. કીચકના ભાઇઓ. એમની માતાનું નામ માલવી. એમને ભીમસેને મારી નાખ્યા હતા. સૈરંધ્રી (દ્રૌપદીના અપમાન સબબે કીચકનો વધ કરીને એના બધા ભાઇઓને ભીમસેને મારી નાંખ્યા હતા. (ભા૨૦ વિ૦ ૨૧–૧૩; ૨૭–૧૬).

ઉપગિરિ. ઉત્તરદિશામાં આવેલો પર્વત વિશેષ. રાજસૂય યજ્ઞકાળે દિગ્વિજય કરતો અર્જુન ત્યાં ગયો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૨૮–૩),

ઉપગુરુ. સત્યરથ રાજાનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૯–૧૩–૧૪).

ઉપદાન. એક પુણ્યતીર્થ–કૂપ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૨૨૬).

ઉપનન્દક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૫૦૩–૧૨).

ઉપાનત્. પાવડી–જોડા. એના પ્રચારના ઇતિહાસ સારુ, તેમ જ એના દાનના ફળ સારુ જુવો. (ભા૨૦ અનુ૦ ૧૪૫).

ઉરુગાય. ત્રેતાયુગનો એક.

ઉર્વશી. એક અપ્સરા. જેને જોવાથી મિત્રાવરુણનું વીર્ય સ્ખલિત થયું હતું. મિત્રાવરુણના શાપને લીધે એણે પુરુરવાની સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો. (ભાગ૦ ૯–૧૪–૧૭).

ઉર્વશી (૨), એક અપ્સરા જે અંશુ નામના સૂર્યની સાથે માગશર મહિનામાં સંચાર કરે કરે છે તે. (ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૪૧).

ઉર્વશીતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૧૫૬).

ઉલૂક. અમૃત કલશનો રક્ષક, દેવ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૨–૧૯).

ઉશઙ્ગુ. એ નામનો એક ઋષિ. જેણે પોતાને વૃદ્ધાવસ્થા થએલી જાણી સરસ્વતી પર આવેલા પૃથૂદક તીર્થને વિષે દેહત્યાગ કરી વૈષ્ણવપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે. એનું બીજું નામ રુશંગુ એવું હતું. (ભા૨૦ શ૦ ૪૦–૨૭) એના આશ્રમમાં આર્ષ્ટિષેણ, વિશ્વામિત્ર, સિન્ધુદ્વીપ, દેવાપિ વિગેરે ઘોર તપ કરી બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા હતા. તીર્થયાત્રા સારુ બલરામ અહીં આવ્યા હતા. અને એમણે પૃથૂદક તીર્થમાં સ્નાન કર્યું હતું. (ભા૨૦ સ૦ ૩૯–૨૪–૪૮).

ઉશીરબીજ. હિમાલયની પાસેનું તીર્થ વિશેષ. અહીં મરુતે યજ્ઞ કર્યો હતો. આ જગાએ જ જીમૂત ઋષિની આગળ હિમાલયનાં સુવર્ણનો ભણ્ડાર સાક્ષાત્ પ્રકટ થયો હતો; અને અહીંજ જીમૂત ઋષિનું સ્થાન, જાંબુનદ નામનું સરોવર આવેલું છે. ((ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૧–૨૩).

ઉષ્ણતોયવહા. બદરીમાં આવેલી નદી વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૮–૨૫).

ઉષ્મા. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨–૩૪).

ઊર્જયોનિ. વિશ્વામિત્ર પુત્ર એક ઋષિ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૫૯).

ઊર્ણાયુ. એક દેવ ગંધર્વ. તેની ભાર્યા મેનકા. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૭–૧૬).

ઊર્ધ્વભાક. અગ્નિ વિશેષ. વડવાનલ તે જ.(ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૨૮).

ઊષ્મા. ઉષ્મા તે જ.

ઋક્ષ. એક ક્ષત્રિય, સોમવંશીય ઋચનો પુત્ર. એ તક્ષકની કન્યા જ્વલંતીને પરણ્યો હતો. એને અન્તયનાર નામે પુત્ર હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૨૫).

ઋક્ષ (૨). રીંછ. ક્રોધાને પેટે થએલી મૃગમન્દાથી ઉત્પન્ન થએલાં પ્રાણી. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૬૨).

ઋક્ષા. અજમીઢની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ સંવરણ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૪૦).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઋચ. એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય પુરુવંશના દેવાતિથીનો પુત્ર. એની માતા મર્યાદા નામની વૈદર્ભી હતી. એ સંગરાજની કન્યા વામદેવીને પરણ્યો હતો. એનો પુત્ર તે ઋક્ષ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૨૪).

ઋચીક. વિવસ્વતનો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧-૧૫).

ઋચીક (૨). એક ક્ષત્રિય. સોમવંશી દુષ્યન્તના પૌત્ર ભુમન્યુનો પુત્ર. એની માનું નામ પુષ્કારિણી હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૧૩).

ઋચેયુ. એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય રૌદ્રાશ્વનો અપ્સરાને પેટે જન્મેલો પુત્ર. કક્ષેયુ વગેરે એને નવ ભાઇઓ હતા. અનાધૃષ્ટિ એવું એનું નામાન્તર છે. એના પુત્રનું નામ મતિનાર હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૯).

ઋણત્રય. દરેક જણને માથે નિર્માયલાં ત્રણ ઋણ-દેવાં. (૧) ક્રિયાઋણ, (૨) બ્રહ્મચર્યઋણ અને (૩) પ્રજાઋણ. આ ઋણોને દેવઋણ, ઋષિ ઋણ અને પિતૃઋણ પણ કહે છે. (ભા૨૦ આ૦ ૨૫૫-૧૧).

ઋત. ચક્ષુર્મનુ અને નડ્વલાને થએલા બાર પુત્રો પૈકી, પાંચમો પુત્ર. (ભાગ૦ ૪-૧૩-૧૬).

ઋત (૨). ખેતર અગર દાણાપીઠમાંથી દાણા વીણી તેના ઉપર ગુજરો કરવો તે.

ઋતધામા. શ્રીમન્નારાયણ તે જ (ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૨-૪).

ઋતુમત્. વરુણનું ઉપવન. (ભાગ૦ ૮-૨-૯).

ઋભુ. શિવગણોનો નાશ કરવાને, દક્ષયજ્ઞ કાળે ભૃગોએ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા દેવ વિશેષ. (ભાગ૦ ૪-૪-૩૩).

ઋભુ (૨). વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો દેવ વિશેષ. (ભાગ૦ ૯-૧૩-૪).

ઋષભ. પાંડ્ય દેશમાં હાલના મદુરા જીલ્લામાં આવેલા અલાગિરિ ડુંગરો. લોમેશ ઋષિની સાથે યુધિષ્ઠિર ત્યાં ગયા હતા. (ભા૨૦ વ૦ ૮૩-૨૧.)

ઋષભ (૨). મગધ દેશમાં આવેલ પર્વત વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૨૧૨).

ઋષભ (૩). ઉત્તર સાગર સમીપ આવેલો પર્વત વિશેષ. એના ઉપર શાણ્ડિલી નામે બ્રાહ્મણીએ તપ કર્યું હતું. આને ઋષભકૂટ પણ કહે છે. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૩૧).

ઋષભ (૪). ઋષભકૂટ પર રહેનાર એક વિપ્રર્ષિ. (ભા૨૦ વ૦ ૧૧૦-૯).

ઋષભ (૫). કોશલદેશમાં આવેલું તીર્થ વિશેષ, (ભા૨૦ વ૦ ૮૩-૧૦).

ઋષભ (૬) સર્પ વિશેષ. (ભાગ૦ આ૦ ૫૭-૧૭).

ઋષભાદ્રિ. દક્ષિણનો પર્વત વિશેષ.

ઋષ્યશંગ. સાવર્ણી મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિયોમાંનો એક. (ભાગ૦ ૮-૧૩-૧૫).

ઋષ્યશૃંગાશ્રમ. હાલના ભાગલપુર જીલ્લામાં સિંઘેશ્વર આગળ કુશી નદી (કૌશિકી નદી) તીરે આવેલું ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૧૧૧-૧).

ઋષિકા. ઉત્તરમાં કામ્બોજ સમીપ આવેલો દેશ. રુશિયાનો મૂલક. (ભા૨૦ સ૦ ૨૮-૨૫; ભી૦ ૯-૬૪).

એકપર્વત. ઇન્દ્રપ્રસ્થથી માગધપુર જતાં રસ્તામાં આવતો પર્વત વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૨૦-૨૭).

એકલ. શ્રીકૃષ્ણ અને કાલિંદીનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૪).

એકશય. તક્ષકપુત્ર અશ્વસેન, એક સર્પ. (ભા૨૦ ક૦ ૬૭-૧૯).

એકહંસ. એક દાનવ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૨૦).

એકાક્ષ. એક દાનવ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૨૯).

એકાનંગા. યશોદાની પુત્રી. શ્રીકૃષ્ણની ભગિની. (ભા૨૦ સ૦ ૫૬-૯).

એકાનેકા. અંગિરસની પુત્રી. એનું બીજું નામ કુહૂ હતું. (ભા૨૦ વ૦ ૨૧૨-૬).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઐરક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૩).

ઐરકા. એક જાતનું ઘાસ. ઋષિના શાપને લઈને સામ્બના પેટે બાંધેલા તાંસળામાંથી નિકળેલા મૂશળને યાદવોએ ઘસી, ભૂકો કરી સમુદ્રમાં નાંખ્યું હતું તેમાંથી ઉદ્ભવેલું. આ ઘાસ તોડી તોડીને કાપાકાપી કરી યાદવો માંહોમાંહી વિનાશ પામ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૧-૩૦-૨૦).

ઐલપત્ર. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૦).

ઐલાપત્ર. શ્રાવણ મહિનામાં ઇન્દ્ર નામના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરનાર નાગ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૩૭).

ઐન્દ્ર. ઇન્દ્રપુત્ર.

ઐન્દ્ર (૨). અર્જુન (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૫-૮).

ઐરાવત. દેવગજ-ભદ્રમનનો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૮-૫૨; ૬૭-૬૩).

ઐલવિય. કુબેરનું એક નામ.

ઐાઘવન. ઐાધવાન રાજાનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૯-૨-૧૮).

ઐાજસ. વૈશાખ મહિનામાં અર્યમા નામના સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર યક્ષ વિશેષ. (ભાગ ૧૨-૧૧-૩૪).

ઐાડ્ર. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૬-૫૭). ઐારીસા તે જ.

ઐાષધિપ્રસ્થ. હિમાલય પર આવેલું નગર વિશેષ.

ઐાષ્ટકર્ણક. એક જાતિના જન વિશેષ, જેમના ઐાઠ કાન સુધી પહોંચે એટલા મોટા થતા તે.

ઐાદુમ્બર. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૭૮-૮૯). હાલનો કચ્છ દેશ તે જ. એની જુની રાજધાની કોટેશ્વર અગર કચ્છેશ્વર નામે હતી.

ઐાદ્દાલક. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૨-૧૬૦).

ઐાદ્ભિક. કૌંચદ્વીપમાં આવેલો દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૧૨-૧૨).

ઐાપગવિ. ઉદ્ધવનું નામાન્તર. (ભાગ ૩-૪-૨૭).

ઐારગ. સર્પોનું કપટ અને માયા તે. (ભાગ ૧૦-૫૫-૨૩).

ઐાર્વ. પરીક્ષિતને મૂળવા આવનાર એક ઋષિ. એના કહેવા ઉપરથી સગરે અશ્વમેધ અને તાલજંઘ નામના ક્ષત્રિય કુળનો સંહાર કર્યો હતો. (ભાગ ૧-૧૯-૧૦; ૯-૮-૮ અને ૯-૨૩-૨૮).

ઐાર્વ (૨). ભૃગુનો પૌત્ર અને ચ્યવનપુત્ર ઉર્વ અને અરુષીનો પુત્ર, એક સુપ્રસિદ્ધ ઋષિ. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે કાર્ત્તવીર્યના પુત્રોએ ભૃગુના વંશજોનો સંહાર કરી નાંખ્યો. ગર્ભમાંનાં બાળકોનો પણ નાશ કર્યો. પણ એક સ્ત્રીએ પોતાના ગર્ભને જાંઘમાં સંતાડયો. આ બાળકનું આ કારણથી જન્મ્યું ત્યારે ઉરુ-જાંઘ ઉપરથી ઔર્વ એવું નામ પડયું. એને જોતાં જ કાર્ત્તવીર્યના પુત્રો આંધળા થઈ ગયા. અને આના ક્રોધ વડે જે અગ્નિ થયો તે આખી દુનિયાને બાળી નાંખશે એમ જણાયું. પણ એના પિતૃઓ-ભાર્ગવોની ઇચ્છા વડે એણે પોતાના ક્રોધાગ્નિને સમુદ્રમાં નાંખ્યો. ક્રોધાગ્નિનું મુખ ઘોડા જેવું બન્યું અને એ સમુદ્રમાં સંતાઇ રહ્યો. એ વાડવાગ્નિ કહેવાયો. ઔર્વ સગરનો પુરોહિત બન્યો હતો. દ્રૌપદીમાં ઔર્વ (૩) જુઓ. ઉર્વનો પુત્ર માટે એક અને ઉરુ ફાડીને જન્મ્યો માટે એમ બે રીતે એનું નામ સાધિત થાય છે. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૪૯), ૧૬૪-૨૧, ૧૬૫-૬, ૧૬૬; આપ્ટેનો સંસ્કૃત કોષ. પા. ૩૬૪).

ઐાશનસવ્યૂહ. એક રીતની સૈન્યની રચના. શુક્રાચાર્યની સૂચનાથી રાવણે રામની સાથે લડતાં પોતાના સૈન્યની એકદા આવી રચના કરી હતી. (ભા૨૦ વ૦ ૨૮૬-૬).

ઐાશન. ઉશિકનો સુત કક્ષીવાન તે-એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૩; અનુ૦ ૨૭૧-૩૭).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઔષદશ્વિ. વસુમાન તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૮૭-૧).

કઞ્છ. દેશ વિદેશ. અમદાવાદ અને ખંભાત વચ્ચે આવેલું ખેડા તે. (ભા૨૦ ભી૦ ૪-૫૬).

કઃ. પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ "કોણ". આ "ક"નું મહાત્મ્ય બહુ વધી જઇને એ પોતે દેવની પદ્વી પામ્યો છે. પ્રો૦ મેક્ષમૂલર કહે છે કે બ્રાહ્મણ લખનારાઓએ વેદની કવિત્વ ભરેલી રચના, કવિયોની "અવ્યક્ત"ને ઓળખવાની તીવ્ર ઇચ્છા અને પાછલી વાત ભૂલી જઇને આ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ "ક"ને દેવની પદ્વી આપી દીધી છે! તૈત્તરીય બ્રાહ્મણમાં, અને કૌશીતકી બ્રાહ્મણમાં, જ્યાં જ્યાં આ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ "ક" આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને "ક" એ પ્રજાપતિ છે! "ક" એ પ્રાણીમાત્રના પ્રભુ છે, એવું કહ્યું છે! એટલાથી યે અટક્યા નથી. જ્યાં જ્યાં આ શબ્દ આવ્યો છે, તેને 'કદત્' એવું નામ આપ્યું છે. ત્યાર પછી વળી નવું વિશેષણ ઉત્પન્ન થયું. આને માત્ર પ્રાર્થના જ નહિ પણ "કાય" દેવતા નામ આપીને હવિ પણ આપવા માંડ્યો! પાણિનીના કાળમાં આ શબ્દનું મહત્વ એટલું વધ્યું હતું, કે એને સાધિત કરવા ખાસ સૂત્ર લખાયું છે! ટીકાકારો "ક"ને પ્રજાપતિ કહે છે. પાછલા વખતમાં પુરાણોમાં આ "ક" ખાસ સર્વોપરી દેવ મનાઇ, એની સ્ત્રી અને વંશને ઘરોઘરી નિર્માણ થયા છે! મનુએ આપેલા લગ્નના પ્રકારમાં કાય નામે પ્રકાર દાખલ થઇ, એને "પ્રાજાપત્ય" લગ્ન કહેવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં "ક" તે દક્ષ એમ કહ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં વખતે પ્રજાપતિની પેઠે ઉત્પાદક શક્તિ હોવાથી "ક" તે કશ્યપ એમ કહ્યું છે! (ડાઉસન.)

કંક. મ્લેચ્છ રાજવંશ. દુષ્યંત પુત્ર ભરતે આનો પરાભવ કર્યો હતો. (ભા૨૦ ૯-૨૦-૩૦).

કંક (૨). દેશ વિશેષ. શ્રીકૃષ્ણ આ દેશમાં ગયા હતા ત્યારે ત્યાંના લોકોએ એમનું સ્વાગત કર્યું હતું. (ભા૨૦ ૧૦-૮૬-૨૦).

કંક (૩). કલિયુગના સોળ રાજાઓ. (ભા૨૦ ૧૨-૧-૨૯).

કકુભ. દક્ષકન્યા અને ધર્મપત્ની. (ભા૨૦ ૬-૬-૪).

કટરેશ. દેશ વિશેષ. ત્યાંના રાજા સુનામને રાજસૂય યજ્ઞની વિજયયાત્રામાં અર્જુને હરાવ્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૨૭-૧૨).

કટોદક. મૃત સંબંધી ક્રિયા વિશેષ. (ભા૨૦ ૭-૨-૧૭).

કણાદ. વૈશેષિક ન્યાય શાસ્ત્રના કર્તા. વૈશેષિક એ છ દર્શનમાંનું એક દર્શન છે. એ દર્શનમાં પદાર્થ માત્રના છ ભાગ પાડ્યા છે. તેમાં વિશેષ આ એક પદાર્થ છે, એમ પ્રતિપાદન કરીને " કણ "-" અણુવાદ "નો અંગિકાર કરવાથી આ દર્શનને કિંચિત્ હાસ્યાસ્પદ એવું "કણાદ" (કણ ખાનારા) નામ પ્રાપ્ત થયું છે. દ્રવ્ય માત્રને "અણુ"-"કણુ" છે એવી કલ્પના, પશ્ચિમની (Dalton's atomic Theory) પરમાણુની કલ્પના ઉદ્ભવ થયા પૂર્વે ઘણા યે કાળથી પ્રચલિત, એ કલ્પના જેવો આ વૈશેષિકનો પરમાણુવાદ છે.

કણ્ટકાવન. મહા રૌરવ નરકના કરતાં ચોગણી પીડા જ્યાં ભોગવવી પડે છે તેવું નરક વિશેષ. (ભા૨૦અનુ૦૨૩૦-૧૦).

કણ્ડૂ અક્રોધની ભાર્યા. કલિંગની. એના પુત્રનું નામ દેવતિથિ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૨૨).

કણ્વ. કલિયુગનો એક રાજવંશ. એઓ અલ્પગુણી હોવાથી એમણે ત્રણસેં પિસ્તાળીશ વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું હતું. (ભા૨૦ ૧૨-૧-૧૯).

કણ્વાશ્રમ. અયોધ્યાની પશ્ચિમે લખનૌ પ્રાન્તમાં આવેલું બિજનૌર તે જ. પૂર્વે એ અરણ્ય હતું.(ભા૨૦ વ૦ ૮૦-૪૬).

કતપ્રૂ. વિદ્યાધરના જેવી એક જાતિ વિશેષ. (ડાઉસન-૧૫૩).

કદલીવન. કદલી ખંડ, જ્યાં હનૂમાનનો વાસ હતો, ભા૨૦ વ૦ ૧૪૮-૬૩, ૧૫૨-૪).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કદ્રૂ. સ્કન્દ ગ્રહ. એ ભૂત જેને વળગ્યું હોય તે જો ગર્ભિણી હોય તો તેને સર્પ પ્રસવે છે. (ભા૨૦ ૬૦ ૨૩૦-૩૭).

કંદર્પ મદન-કામદેવનું નામાન્તર.

કંદર્પકલ્પ. દિવસના અનુક્રમમાં ઋભદેવના ચાલુ માસનો આઠમો દિવસ. આ કલ્પના આરંભમાં મદનનો જન્મ થયો હતો માટે એ કલ્પને આ નામ આપવામાં આવે છે.

કન્યકા. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૮-૫૨).

કન્યાગર્ભ. કર્ણ તે જ. (ભા૨૦ આ૦૧૪૬-૩).

કન્યાદુર્ગા. દેવીનું નામ. એનું સ્થાન દક્ષિણ સમુદ્રને કાંઠે છે. બળરામ અહીં તીર્થયાત્રા સારુ આવ્યા હતા. (ભાગ ૧૦-૭૦-૧૧).

કન્યાભર્તા. સ્કન્દ. (ભા૨૦ ૬૦ ૨૩૩-૬).

કન્યાસંવેદ્ય. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ ૬૦ ૮૨-૧૩૬).

કપર. દનુપુત્ર દાનવ વિશેષ.

કપર (૨). લંકામાંનો રાક્ષસ વિશેષ.

કપિંજલતીર્થ તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ ૬૦ ૮૧-૭૪).

કપિંજલાદ, ચાણ્ડાલથી ઉત્પન્ન થએલો એક ઋષિ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૫૩-૧૬).

કપિલ. એક યતિ. એણે ગાયના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને સ્યૂમરશ્મિ નામના ઋષિની જોડે યજ્ઞમાં ગાય અવધ્ય છે એવો સંવાદ કર્યો હતો. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૭૪-૨૭૬).

કપિલા. એક ગાય વિશેષ. (ભા૨ અ૧૦ ૧૦૬)

કપિશા. તામ્રલિપ્તી પાસેની નદી વિશેષ.

કપોત. ગરુડપુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૩).

કપોત (૨). એક આત્મજ્ઞાની રાજા. (ભાગ ૧૦-૭૨-૨૧).

કપોત (૩). અબધૂતનો એક ગુરુ. (ભાગ ૧૧-૭-૩૩).

કંબલ. પાતાળમાંના નાગના અધિપતિ પૈકી એક. (ભાગ ૫-૨૪-૩૭).

કંબલ (૨). કુશદ્વીપમાં આવેલો દેશ વિશેષ. (ભા૨ ભી૦ ૧૨-૧૩).

કંબુ. શ્રી ભગવાને પોતાના જે વેદરુપ શંખ વડે ધ્રુવને સ્પર્શ કર્યો હતો તે શંખ વિશેષ. (ભાગ૦ ૪-૬-૪).

કંબોજ. હિમાલયની ઉત્તરમાં અને કાશ્મિરની પૂર્વે આવેલો દેશ વિશેષ. ત્યાં ડાંગર ઉત્તમ થાય છે અને ત્યાંના ઘોડા વખણાય છે.

કમઠ. એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૮).

કમ્પન. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૮).

કમ્પના. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ૬૦ ૮૨-૧૧૬; ભી૦ ૬-૨૫).

કમ્પલપાલિકા. ભીમસેનની ભાર્યા હિડિમ્બાનું બીજું નામ (ભા૨૦ આ૦ ૧૬૬-૨૧).

કયાધુ. યયાતિ વંશના ત્રિભાનુનો પુત્ર. એ ઘણો ઉદાર બુદ્ધિનો હતો. (ભાગ ૬-૨૦-૧૭).

કરકાયુ. ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૨).

કરજનિમયા. સ્કન્દગ્રહ. (ભા૨૦ ૬૦ ૨૩૦-૩૫).

કરતોયા. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૬-૨૬; ૬૦ ૮૩-૩ ભી૦ ૬-૩૫) દીનાજપુર અને રંગપુરના જીલ્લામાં થઇને વહેતી એક પવિત્ર નદી વિશેષ. બંગાળા અને કામરુપની સીમારુપ.

કરભંજક. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૬-૬૬.

કરવીર. સર્પ વીશેષ (ભા૨૦ આ૦૩૫-૧૨),

કર્કર. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૬).

કર્કોટક. ભગ નામના સૂર્યની સાથે પોષ મહિનામાં સંચાર કરનાર નાગ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૪૨).

કર્દમ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૬).

કર્ણિકા. એકની સંજ્ઞાવાળા કંકની પત્ની. (ભાગ૦ ૬-૨૪-૨૬).

કલશ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૧).

કલશતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ ૬૦ ૮૧-૮૦).

કલશપોતક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૭).

કલિંગ. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૧૩).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કલ્કી. શ્રીમન્નારાયણનો અવતાર. (ભા૨૦ સ૦ ૫૦-૪૭; વ૦ ૧૯૨-૯૩; ભાગ૦ ૧૨-૨).

કલ્માષ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૭).

કવષ. ઇલ્યૂસનો દાસીપુત્ર, એક ઋષિ. ઋગ્વેદના દસમા મણ્ડલમાંનો કેટલાક મન્ત્રોનો દૃષ્ટા. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે કે સરસ્વતીને તીરે ઋષિયો યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યાં આ કવષ ગયો હતો; પણ એ દાસીપુત્ર હોઇને સરસ્વતીના પવિત્ર જળ પીવાનો અનધિકારી હોવાથી ઋષિયોએ એને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો.એ ત્યાંથી વનમાં ગયો અને એકલો પડયો, તે વખત એને સ્ફુરણા થવાથી એણે એક પ્રાર્થના રચી. સરસ્વતી આથી પ્રસન્ન થઇ. એ વનમાં એ હતો ત્યાં સરસ્વતીનાં પાણી આવી એની આજુબાજુ ફરી વળ્યાં. ઋષિયો આ જોઇને સમજ્યા કે આ દેવોનો ખાસ કૃપાનો પરિણામ છે. તેથી તેમણે આને પોતાના મણ્ડલમાં દાખલ કર્યો. (ડાઉસન ૧૫૫).

કવષઐલૂષ. ઉપર કહેલો કવષ તે જ.

કશેરુક. એક ક્ષત્રિય. એને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૬૧-૬).

કશેરુમાન. ક્ષત્રિય. એને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો. (ભા૨૦ વ૦ ૧૨-૧૩).

કશ્યપ. ભીષ્મ શરપંજરમાં સુતા હતા ત્યારે એમની પાસે આવેલો એક ઋષિ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧-૯-૮).

કશ્યપ (૨). વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિયોમાંનો એક. (ભાગ૦ ૮-૧૨-૫).

કશ્યપ (૩). પરશુરામે નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરીને યજ્ઞમાં પૃથ્વીનો મધ્યભાગ જેને દાનમાં આપ્યો હતો તે ઋષિ. (ભાગ૦ ૯-૧૬ -૧૨).

કશ્યપ (૪). વૈદ્યશાસ્ત્ર પ્રવીણ એક બ્રાહ્મણ. પરીક્ષિત રાજાને તક્ષકે દંશ કર્યો હતો તેને નિર્વિષ કરવા ચિકિત્સા કરવા જતો હતો, ત્યારે જેને વાટમાં જ ધન આપીને તક્ષકે પાછો વાળ્યો હતો તે. (ભાગ૦ ૧૨-૬-૧૧).

કશ્યપ (૫). આકાશમાં એ નામનો તારક વિશેષ. (ભાગ૦ ૪-૯-૨૧).

કશ્યપ (૬). અથર્વણવેદનો આચાર્ય જે પૌરાણિક નામે પ્રસિદ્ધ છે તે. (ભાગ૦ ૨-૭-૪).

કશ્યપ (૭). અંશુ નામના સૂર્યના સમાગમમાં માગશર મહિનામાં સંચાર કરનાર એક ઋષિ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૪૧).

કાકવર્ણ. પ્રદ્યોતની પછી ગાદી પર આવેલા શિશુનાગનો પુત્ર. કલિના રાજાઓમાં આ મહાન હોઇ એણે ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું. હતું. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમધર્મા હતું. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૫).

કાણ્વ. કણ્વવંશના રાજાઓ. એમને કણ્વાયન પણ કહેતા. એ વંશે ૩૪૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. વિષ્ણુપુરાણમાં એકલાં ૪૫ વર્ષ કહ્યાં છે. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૧).

કાપવ્ય. દસ્યૂનો અધિપતિ, નિષાદ જાતિનો. (ભા૨૦ શાં૦ ૧૩૫-૩). એને કાયવ્ય પણ કહેતા.

કાપવ્ય. જાતિ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૭૮-૮૮).

કામ. સંકલ્પનો પુત્ર. (ભાગ ૬-૬-૧૦).

કામદા. ચૈત્ર સુદ અગિયારસ.

કામદેવ. કેતુમાલ ખણ્ડના લોકનો ઉપાસ્ય દેવ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૨૮-૧૫).

કામન્દ. એક ઋષિ. એને અરિષ્ટ નામના રાજા સાથે ધર્મત્યાગના પ્રાયશ્ચિત વિષયે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ શાં૦ ૧૨૩-૧૧).

કામ્પિલ્ય. ભાકન્દીની પાસે આવેલું નગર વિશેષ. દક્ષિણ પાંચાળની રાજધાની હોઇ દ્રુપદ ત્યાંનો રાજા હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૪-૭૮). વાયવ્ય પ્રાન્તમાં ફરુકાબાદ જિલ્લામાં કૂતેહગઢથી ઇશાનમાં અઢાવીસ મૈલ પર આવેલું છે.

કામિકા. અશાડ વદ અગિયારસ.

કાયવ્ય. કાપવ્ય તે જ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કારૂપ. મનુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ આ૦ ૬૯–૧૯).

કાર્મ્બોજ. ઇન્દ્રપ્રસ્થની ઉત્તર અને પશ્ચિમે આવેલો દેશ. એને ઉત્તર કામ્બોજ અને પરમ કામ્બોજ કહેતા. ત્યાંનો રાજા સુદક્ષિણ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવ્યો હતો. (ભાગ૦ ૧૦–૮૨–૧૩).

કાર્કોટક. કર્કોટક શબ્દ જુઓ.

કાર્ણ. કર્ણપુત્ર. (ભાગ૦ ૯–૨૩–૧૪).

કાર્ષ્ણિ. અભિમન્યુનું એક નામ. (ભા૨૦ ભી૦ ૪૭–૧૫).

કાલ. મૃત્યુનો અભિમાની દેવ – કાળ. એને સર્પ, બ્રાહ્મણો, પારધી અને મૃત્યુની સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ અનુ૦ ૧–૬૦).

કાલદન્તક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૬).

કાલદા. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯–૬૩).

કાલપથ. વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. (ભા૨૦ અનુ૦ ૬–૫૦)

કાલમુખ. મનુષ્ય અને રાક્ષસીથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા. (ડાઉશન–૧૪૧).

કાલવેગ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૬).

કાલાપ. ઋષિ વિશેષ. (ભા૦ સ૦ ૪–૨૪).

કાલિંગ. કલિંગ દેશનો રાજા. આ અનિરુદ્ધના વિવાહ સમયે આવ્યો હતો. એણે રુકિમને ઘત રમી બલરામને હરાવવાનું સૂચવ્યું હતું. દ્યૂત રમતા હતા ત્યારે આ રાજા બલરામનું ઉપહાસ કરીને હસ્યો હતો. આથી ગુસ્સે થઈ બળરામે એના દાંત પાડી નાંખ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૦–૬૧–૨૭–૩૭).

કાલયાવર્ત. વૃંદાવન તે જ.

કાલિયાવર્ત્ત (૨). દાશરથી રામની સભાનો એક હાસ્યકાર – મસ્કરો.

કાલેય. રસાતળમાં રહેનાર દૈત્યો પૈકી એક દૈત્ય વિશેષ. (ભાગ૦ ૫–૨૪–૩૦).

કાશય. દેશ વિશેષ, (ભા૨૦ ભી૦ ૯–૪૨).

કાશિરમણ્ડલ. કાશ્મિર દેશ. (ભા૨૦ વ૦ ૧૩૨–૧૦).

કાશ્યપદ્વીપ. દ્વીપ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦૬–૫૬).

કાષ્ઠા. દક્ષની કન્યા અને કશ્યપની સ્ત્રી. (ભાગ૦ ૬–૬–૨૫).

કાસાર. ઋષિ વિશેષ. એણે વાલખિલ્ય શાખાનું અધ્યયન કર્યું હતું.

કિંજપ્ય. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૭૯).

કિંદત્ત. પુણ્ય તીર્થમાં આવેલો એક કુવો. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૭૯).

કિંદમ. મૃગ રુપ ધારણ કરી મૃગી સાથે મૈથુન કરતાં પાંડુ રાજાને હાથે મરણ પામેલો ઋષિ વિશેષ. " તારી સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરતાં જ તારું મૃત્યુ થશે " એવો જેણે પાંડુનો શાપ આપ્યો હતો તે. (ભા૨૦ આ૦ ૧૨૩–૧૨–૩૭).

કિંદાન. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૭૯).

કિંધુર. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેધ સારુ નિર્માણ કરેલું ધનુષ્ય. (ભા૨૦ આ૦ ૨૦૦–૧૩).

કિંપુના. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૯–૨૪).

કિરીટમાલી. અર્જુનનું એક નામ. (ભા૨૦ વિ૦ ૬૩–૨૭).

કિલકિલા. નગરી વિશેષ. અહીં ઓગણીસ રાજાઓએ એકસો અને છ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. (ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૨).

કિલતાકુલિ. (કિલત + આકુલિ). અસુરોના બે પુરોહિતો. **કિલતાકુલિ** એ **કિરાતાકુલિનું** વિકૃત રુપ છે. બ્રાહ્મણકાળના સાહિત્યમાં વર્ણસંકર જાતિના બ્રાહ્મણોને પણ બ્રાહ્મણ તરીકે ગણવા પડયા હતા. **ગોપ** જાતિ સંભવ બ્રાહ્મણ **ગૌપાયન. આસનોતિ** બ્રાહ્મણ પણ છે. **કિરાત** જાતિમાં થએલા બ્રાહ્મણ તે **કિરાતકુલિ;** એટલે જેમનામાં **કિરાત**ના લોહીનો અંશ છે તે. આ બ્રાહ્મણો **માનવ** અને **અસુર**ની વચ્ચેની જાત ગણાતી. **પ્રપાઠક—શતપથ બ્રાહ્મણ.** (ડાઉસન).

કીટક. ધર્મપુત્ર સંકટનો પુત્ર. પૃથ્વિ ઉપર

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

દુર્ગાલિમાની દેવોની ઉત્પત્તિ એના વડે થઇ હતી. (ભાગ૦ ૬-૬-૬).

કીર્તિ. ઉરુક્રમ નામના બારમા આદિત્યની પત્ની. એના પુત્રનું નામ બૃહત્શ્લોક. (ભાગ૦ ૬-૧૮-૮).

કીર્તિ. વૃષભાન ગોપની સ્ત્રી. રાધાની મા. ભાગવતમાં એનું નામ નથી.

કુકુણ. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૦).

કુકુર. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૦).

કુકુરા. દેશ વિશેષ. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૪૨).

કુકકુર. ઋષિ વિશેષ. (ભાર૦ સ૦ ૯-૨૪).

કુગ્જર. જયદ્રથનો ભાઇ. (ભાર૦ ૫૦ ૨૬૬-૧૧).

કુઠારમુખ. સર્પ વિશેષ (ભાર૦ આ૦ ૫૭-૧૫)

કુડમલા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

કુણ્ડલી. એક ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. (ભાર૦ આ૦ ૧૩૧-૧૦).

કુણ્ડલી (૨) ગરુડનો પુત્ર. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૧-૯)

કુણ્ડશાયી. એક ક્ષત્રિય, ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. (ભાર૦ આ૦ ૧૩૧-૧૦.)

કુણ્ડાશી. ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. (ભાર૦ આ૦ ૧૩૧-૧૪).

કુણ્ડિક. સોમવંશીય ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા જન્મેજયના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર (ભાર૦ આ૦ ૧૦૧-૪૬.)

કુણ્ડિન. ભીષ્મના સમયની વિદર્ભ દેશની રાજધાની (ભાર૦ ૧ ૫૭-૨૦; ૭૧-૨) મધ્ય પ્રાન્તમાં અમરાવતીની પૂર્વે ચાળીસ મૈલ ઉપર આવેલું હાલના વરાડનું કુંડિનપુર તે જ.

કુણ્ડી. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર. (ભાર૦ વ૦ ૧૩૧-૧૧).

કુણ્ડોદ. પર્વત વિશેષ. (ભાર૦ વ૦ ૯૫-૨૫).

કુણ્ડોદર. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર. (ભાર૦ આ૦ ૬૮-૯૭).

કુન્તય. દેશ વિશેષ. અશ્વ નદી નામે નાની નદીને તીરે આવેલું માળવાનું પ્રાચીન નગર, જેમાં કુન્તિનો જન્મ થયો હતો તે. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૪૦).

કુન્તિ. સોમવંશીય સહસ્રાજિતના કુળમાંના વેત્રરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સોહંજિ. (ભાગ૦ ૯-૨૩-૨૨).

કુન્વિ (૨). સોમવંશીય જ્યામધ કુળના કથરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વૃષ્ટિ. (ભાગ૦ ૯-૨૪-૩).

કુન્તિ (૩). કુન્તિરાષ્ટ્રનો અધિપતિ. યદુકુળનો શુર રાજા એનો મિત્ર થતો હતો, તેથી પોતાની પૃથા નામની કન્યા આને દત્તક તરીકે આપી હતી. એનું બીજું નામ કુન્તિભોજ પણ હતું. (ભાગ૦ ૯-૨૪-૩૦).

કુન્તિ (૪). શ્રીકૃષ્ણ અને નાગ્નજિતીનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૩).

કુકુન્દાપરાન્ત. દેશ વિશેષ. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૪૯).

કુપટ. એક દનુપુત્ર. (ભાર૦ આ૦ ૬૬૨૬).

કુબેર. વૈશ્રવણ તે જ. ઉત્તર દિગ્પાળ. એનું મુખ્ય નામ સોમ. તે ઉપરથી ઉત્તર દિશાનું નામ સૌમ્ય પડયું છે. એની સ્ત્રીનું નામ ઋદ્ધિ હતું, (ભાર૦ સ૦ ૧૦-૬). એના પુત્રનું નામ. નલકૂબર અને એની સ્ત્રીનું નામ ભદ્રા. (ભાર૦ સ૦ ૧૦-૬; ૧૦-૧૦ ૨૧૬-૬).

કુબ્જાવતી. તીર્થ વિશેષ, (ભાર૦ વ૦ ૮૨-૪૦).

કુમાર. સ્કન્દ. (ભાર૦ શ૦ ૪૫-૧).

કુમાર (૨). ગરુડપુત્ર. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૩).

કુમાર (૩). દેશ વિશેષ, (ભાર૦ સ૦ ૭૮-૮૨).

કુમારક. એક સર્પ. (ભાર૦ આ૦૫૭-૧૩).

કુમારધારા. નદી વિશેષ. (ભાર૦ વ૦ ૮૨-૧૪૮).

કુમારવિષય. એક દેશ વિશેષ, ત્યાંના રાજાનું નામ શ્રેણિમાન હતું. (ભાર૦ સ૦ ૩૧-૧).

કુમારિકાતીર્થ. કોષમાં આપેલું કન્યાતીર્થ તે જ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

એ તીર્થ દક્ષિણ સમુદ્ર તીરે આવેલું છે. એનું કન્યાકુમારી એવું નામ છે. કન્યાકુમારી ભૂશિર તે જ. (ભા૨૦ સ૦ ૩૨-૭૫; વ૦ ૮૧-૧૧૨; ૮૩-૨૩).

કુમુદાક્ષ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૫).

કુમ્ભકાર. કુંભાર વિશેષ, એકચક્રાનગરીનો રહીશ. એણે ભીમસેનને ઘણાં માટીનાં વાસણ આપ્યાં હતાં.

कुम्भकारेण संबन्धा ल्लेभे पात्रं महत्तरम् ।
कुम्भकारोऽददात्पात्रं महत्कृत्वातिमात्रकम् ॥
प्रहसन्भीमसेनाय विस्मितस्तस्यकर्मणा ॥
तस्याद्भूतं कर्म कुर्वन्मृद्भारं महदाददे ॥
मृद्भारः शतसाहस्त्रैः कुम्भमतोषयत् ॥२०॥
चक्रेचक्रेचमृद्भाण्डान्सततं भैक्षमाचरन् ॥
तदादाभागतंदृष्टवा हसन्ति प्रहसन्ति च ॥२१॥
(ભા૨૦ આ૦૧૬૧-૧૮-૨૧).

દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયા ત્યારે પાંડવો કુણ્ડિનપુરમાં આ કુંભારને ત્યાં જ ઉતર્યા હતા.

કુમ્ભયોનિ. અગત્સ્ય ઋષિ તે જ. (ભા૨૦વ૦ ૯૭-૮.)

કુમ્ભરેતા. ભરદ્વાજ અગ્નિ અને વીરાનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ શ્રવ્યૂ અને પુત્રનું સિદ્ધિ. વીર, રથપ્રભુ, રથદ્યાન વગેરે એનાં બીજાં નામ પણ છે. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧-૧૮.)

કુરુતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૬૬)

કુરુવૃદ્ધ. ભીષ્મ તે જ (ભા૨૦ ભી૦૫૨-૫૨).

કુલપતિ. જે ઋષિ દસ હજાર શિષ્યોનું ભરણ પોષણ કરતો થકો, તેમને અભ્યાસ કરાવે તે,

मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादि पोषणात् ॥
अध्यापयति विप्रर्षि रसौ कुलपतिः स्मृत ॥१॥

તેમ જ

एको दशसहस्राणि योऽन्नदानादिनाभरेत् ॥
स वै कुलपतिः इत्युक्त लक्षणस्य ।

કુલપતિ (૨). હિમવાનની પાસે બ્રહ્મશ્રમમાં રહેનાર એક ઋષિ વિશેષ. એક શૂદ્રને ઉપદેશ આપવાના પાપને લઈને બીજા જન્મમાં એ પુરોહિત થયો હતો. જેને ઉપદેશ આપ્યો હતો એ શૂદ્ર પોતે રાજા તરીકે અવતર્યો હતો. એ રાજાએ આને જ પોતાનો પુરોહિત સ્થાપ્યો હતો. રાજાને પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન હોવાથી એને પુરોહિતને જોઈ રોજ હસું આવતું. તેથી દિલગીર થઈને પુરોહિતે એક દિવસ પુછતાં રાજાએ બન્નેના પૂર્વજન્મની વાત એને કહી હતી. (ભા૨૦ અનુ૦ ૩૧-૨૩).

કુલપર્વત. મહેન્દ્ર, મલય, સહ્ય, શુક્તિમાન, ઋક્ષવાન, વિંધ્ય અને પારિયાત્ર એ સાત પર્વતોને લગાડાતું નામ (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૧૧).

કુલિક, સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૪૧).

કુલિઙ્ગ. દુર્યોધનનો બ્રાહ્મણ મન્ત્રી. એનું બીજું નામ કણિક હતું. (કણિક શબ્દ જુઓ). આણે ધૃતરાષ્ટ્રના પૂછવાથી નીતિ કહી હતી; જેમાં પાંડવો પ્રતિ વૈરને લીધે કેવી રીતે વર્તવું, તેમનો કેવા ઉપાયોથી નાશ કરવો ઇત્યાદિ કહ્યું હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૧૫૩-૩૫).

કુલિઙ્ગ (૨). દેશ વિશેષ. કુલિન્દ દેશ અને આ એક નહિ, પણ જુદા છે. (ભા૨૦ સ૦ ૨૭-૬).

કુશ. સોમવંશીય વિદર્ભ રાજાનો પુત્ર. (ભા૦૭ ૯-૨૪-૧.)

કુશ (૨). દશ તરેહના દર્ભ. સખ્ત આંગળી કપાય એવું એક જાતનું ઘાસ. શ્રી ભગવાનની વિભૂતિ. સઘળાં ધર્મકાર્યોમાં વપરાશમાં આવે છે. (ભા૦૭ ૧૧-૧૬-૩૦).

કુશ (૩). સુરા સમુદ્રની પેલી તરફ આઠ લાખ યોજન વિસ્તારનો ચોતરફ દરીઆથી વિંટાળેલો દ્વીપ વિશેષ. ત્યાં અગ્નિના જેવું તેજસ્વી દર્ભનું ભોથું છે. અહીં પ્રિયવ્રતનો પુત્ર હિરણ્યરેતા અધિપતિ છે. અને અહીંના લોક અગ્નિના ઉપાસક છે. (ભા૦૭ ૫-૨૦-૧૩).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કુશબિન્દવ. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૩).

કુશસ્તંબ. કુશદ્વીપમાં દેવોએ ઉત્પન્ન કરેલું અગ્નિના જેવું તેજસ્વી દર્ભનું ભોથું. એના ઉપરથી એ દ્વીપનું નામ કુશદ્વીપ પડયું છે. (ભાગ૦ ૫-૨૦-૧૩,)

કુષિક. એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૮-૧૦).

કુષ્માંડક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૧).

કુક્ષિ. પૌષ્યંજિ ઋષિનો શિષ્ય. એણે સામવેદની સો સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું. (ભાગ૦ ૧૨-૬-૭૯).

કૂટક. ભારતવર્ષીય પર્વત વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૧૯-૧૬).

કૃકણેયુ. એક ક્ષત્રિય. સોમવંશી રૌદ્રાશ્વનો પુત્ર (ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૬).

કૃતક્ષણ. વૈદેહરાજા. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૩૩).

કૃતવેગ. ક્ષેત્રિય વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૮-૬).

કૃતશ્રમ. ઋષિ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૦).

કૃતિ. કયાધુપુત્ર સાહ્લદની પત્ની. એનો પુત્ર પંચજન. કૃતી તે જ (ભાગ૦ ૬-૧૮-૧૪).

કૃતી. કયાધુપુત્ર સાહ્લદની પત્ની કૃતિ તે જ.

કૃતી (૨). વસુપુત્ર વિશ્વકર્મ્યની પત્ની. ચાક્ષુષ નામનો છઠ્ઠો મનુ એને ઉદરે જન્મ્યો હતો. (ભાગ૦ ૬-૬-૧૫).

કૃશ. શ્રાદ્ધ ઋષિનો મિત્ર-સખા. (ભા૨૦ આ૦ ૪૦-૨૬).

કૃશક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૫).

કૃશતનુ. એક ઋષિ વિશેષ. કૃશ તે જ. કૃષ શબ્દ જોવો.

કૃશાશ્વ અસ્ત્રવિદ્યાનો એક આચાર્ય.

કૃષ્ણ. શ્રી કૃષ્ણનો મિત્ર એક ગોપ વિશેષ.(ભાગ૦ ૧૦-૧૫-૨૦)

કૃષ્ણ (૨). વ્યાસનું એક નામ. (ભા૦ ૧-૪-૩૨ અને ૯-૨૨-૨૨)

કૃષ્ણ (૩). કલિયુગમાં કણ્વવંશની પછી થએલા આન્ધ્રવંશના બળિરાજાનો ભાઇ. આ એ વંશનો બીજો રાજા હતો. (ભાગ. ૧૨-૧-૨૩).

કૃષ્ણેક્ષણા. મલયધ્વજ રાજાની બ્હેન અને અગસ્ત્ય ઋષિની પત્ની. એના પુત્રનું નામ દૃઢચ્યૂત. (ભાગ.૪-૮૩૦).

કૈકયી. કૈકેયી તે જ.

કેતવો. ઋષિયો વિશેષ, જેઓ પોતાના સ્વાધ્યાયને બળે સ્વર્ગ પામ્યા હતા.

अजातस्मश्रवो धीरास्तथाऽन्ये वनवासिनः ।
अरुणा केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिवंगताः ॥१६॥
(ભા૨૦ ૧૯-૧૬).

કેતુ. વિપ્રચિતિ દાનવ અને સિંહિકાના સો પુત્રોની સંજ્ઞા. રાહુના નાના ભાઇઓ.(ભા૦ ૬-૬-૩૭)

કેતુ. (૨) નવગ્રહ પૈકીનો એક. કોઇ એને છાયા ગ્રહ સમજે છે. શિશુમાર ચક્રના સઘળા અવયવ ઉપર એ હોય છે,

उत्तरा हनावगस्ति रधराहनौ यमो मुखेषु चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे ब्रहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयो रश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः॥७॥
(ભાગ-૫-૨૩-૭).

કેસર. પર્વત વિશેષ. (ભા૨. ભી. ૧૧-૨૩)

કૈલાસક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૧)

કોકબ્યક. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૬૧).

કોકુ. દક્ષિણનો દેશ વિશેષ. અહીં અર્હન નામનો રાજા હતો, એણે પાખંડી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. (ભાગ ૫-૬-૯).

કોઙ્કણ. દેશ વિશેષ. કોંકણ તે જ. (ભા૨૦ ભી. ૯-૬૦).

કોટરક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૯; ઉ૦ ૧૦૩-૧૨).

કોટિશ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૫)

કોટિતીર્થ. બુંદેલખણ્ડના જલ્લામાં કલિંજરમાં આવેલું એક સરોવર.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કોટિતીર્થ (૨). ગોકર્ણમાં આવેલું એક પવિત્ર સરોવર.

કોટિતીર્થ. (૩) મથુરાનું એક પવિત્ર સરોવર.

કૌણકુત્સ. કૌણકુત્સ તે જ.

કોપવેગ. એક ઋષિ વિશેષ. (ભા૨૦સ૦૪-૨૨)

કોમલક. જન્મેજયના સર્પસત્રમાં બળી ગએલો એક નાગ.

અષ્ટાવક્રઃ કોમલકઃ શ્વસનો મૌનવેપગઃ ।
ભૈરવો મુણ્ડવેદાઙ્ગઃ પિશઙ્ગ શ્રોદપારકઃ ॥.
ઋષભો વેગવાન્નાગઃ પિણ્ડારક મહાહનૂ।૧૭।
(ભા૨૦ આ૦ ૫૭)

કોલ્લક. ભારતવર્ષીય પર્વત વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૧૯-૧૬)

કોવિદ. કુશદ્વીપના લોકનો ભેદ (ભાગ૦ ૫-૨૦-૧૬).

કોષા, કોશા તે જ.

કોશેશ્વર. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ ૭૦ ૮૧-૫૭)

કોસલ. આ દેશના બે ભેદ પૈકી હાલની ઘોઘરા નદીની ઉત્તરે આવેલો અયોધ્યા પ્રાન્ત. આ દેશની રાજ્યધાની શ્રાવસ્તી.આ નગરી નેપાળમાં હિમાલયની તળાટીમાં હતી. દિગ્વિજય વેળાએ ભીમસેને આ દેશ જીત્યો હતો. (ભા૨. સભા) દક્ષિણ કોસલ દેશ મહાનદી અને ગોદાવરી એ બેની વચ્ચે પૂર્વ તરફ આવેલો હતો. હાલનું છોટાનાગપુર તે જ. રામનો પુત્ર કુશ અહીંનો રાજા હતો. એની રાજ્યધાની કુશાવતી હતી. દિગ્વિજય કાલે સહદેવે આ દેશ જીત્યો હતો. હાલના છત્તીશગઢ, અમરકંટક અને કાંકર એ પ્રાન્તો તે દક્ષિણ કોસલ. કેટલાક આના પૂર્વકોસલ અને દક્ષિણકોસલ એમ ભેદ માનીને પૂર્વકોસલમાં ઇશાન્યકોસલ અને આગ્નેયકોસલ એવા પેટા વિભાગો પાડે છે. છત્તીશગઢ તે જ મહાકોસલ. આ દેશના રાજા યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૦ ૭૫-૧૨)

કોસલા. નદી વિશેષ (ભા૨૦-૭૮-૮૩-૧૧)

કોહલ. જન્મેજયના સર્પસત્રનો એક સદસ્ય. (ભા૨૦ આ૦ ૫૩-૯).

કૌકુટમ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ.

કૌકુર. કુરુવંશના કારસ્કાર રાજાનું બીજું નામ.

કૌકુરુણ્ડિ. ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિયોમાંનો એક.

કૌચકી. અંગિરાકુલોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ.

કૌચહસ્તિક. ભૃગુકુલોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ.

કૌટિલ. ભૃગુકુલોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ.

કૌણકુત્સ. ઋષિ વિશેષ. એને કોણકુત્સ પણ કહ્યો છે.

કૌણપ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫-૬)

કૌણપાસન. સર્પ વિશેષ(ભા૨૦આ૦૩૫-૧૪).

કૌણ્ડિન્ય. કુણ્ડિનકુળનો એક બ્રહ્મર્ષિ. યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞનો એક સદસ્ય. (ભા૨૦ જૈ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૩).

કૌરવ. કુરુવંશના રાજા. ખાસ યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધનને આ સંજ્ઞા લગાડાય છે.

કૌર્મપુરાણ. અઢાર મહાપુરાણોમાંનું એક મહાપુરાણ. એમાં સત્તર હજાર શ્લોકનું પૂર છે. (ભાગ૦ ૧૨-૭-૨૩)

કૌશળ. કલિયુગમાં રાજ કરનારા સાત રાજા. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૫)

કૌશિક. ભીષ્મ શરપંજરમાં હતા ત્યારે એમની પાસે આવેલો એક બ્રાહ્મણ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧-૯-૭)

કૌસલ્ય. કોસલ્ય દેશનો ક્ષેમદર્શી નામનો રાજપુત્ર જે લક્ષ્મી વગેરે ઐશ્વર્ય રહિત થવાથી કાલકવૃક્ષી નામના ઋષિને શરણે ગયો હતો. ઋષિની સાથે એને ઐશ્વર્ય નાશવંત અને અનિત્ય છે, એ વિષયે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ શાં૦ ૧૦૪).

કૌસલ્ય. (અયોધ્યા) અહીં શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યાનાં લગ્ન થયાં હતાં. (ભાગ ૧૦-૫૮-૩૪).

કૌસલ્યા. સોમવંશીય પૂરુની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ જન્મેજય હતું. (ભા૨૦ આ.૦૯૩-૮).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કૈાસવી. દ્રુપદ રાજાની ભાર્યા. એનું બીજું નામ સૌત્રામણિ હતું. (ભા૨૦ આા૦ ૧૪૯–૪૮)

કતુ. ફાગણ મહિનામાં પર્જન્ય નામના સૂર્યના સમાગમે સંચાર કરનાર યક્ષ વિશેષ. (ભાગ ૧૨–૧૧–૪૦)

કતુંમત. વિશ્વામિત્રનો એક પુત્ર. (ભાગ–૯–૧૬–૩૬).

કથકૈશિક. વિદર્ભ–વરાડ–દેશન્તર્ગત દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૪–૨૧)

કમજિત. એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૪–૩૪).

કાથ. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. (ભા૨૦ ક૦ ૪૬–૧૭);

કિમિ. એક ક્રીડો. એનું નામ અલર્ક હતું. એણે કર્ણની ઝાંધ કેારી ખાધી હતી. (ભા૨૦ શાં૨ ૩–૧૩).

કોધવશ. મહાતલાતલમાંનો સર્પ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫–૨૪–૨૯)

કોધવશા. ક્રોધાના પુત્રો. એઓ રાક્ષસ હોઇ, સૌગન્ધિક વનનું રક્ષણ કરતા હતા. (ભા૨૦ વ૦ ૧૫૪–૧૧)

ખગમ. એક વિપ્ર. પ્રમતિના પુત્ર રુરુની ભાર્યા પ્રમદ્વરાને સર્પદંશ થવાથી મરણ પામી હતી. તેથી રુરુ, જે સર્પ નજરે પડે તેને મારી નાંખતો. એક દિવસ એણે નિર્વિષ–ઝેરી નહિ એવા આંધળી ચાકળાણ જેવા એક ડિંડવાને દીઠો. એને મારવાને લાકડી ઉગામે છે, એટલે ડિંડવાને વાચા થઇ. રુરુને એણે કહ્યું કે મેં તારો કશો અપરાધ કર્યો નથી, છતાં મને શું કરવા મારે છે ? રુરુની સાથે એને સંવાદ થતાં એણે પોતાના પૂર્વ જન્મની વાત કહી. એણે પોતાને ડિંડવાનો અવતાર આવવાના કારણમાં કહ્યું કે " હું પૂર્વે સહસ્ત્રપાન નામે ઋષિ હતો. મારે ખગમ નામે તિક્ષ્ણ વાણીવાળો અને તપોબળવાળો લાલચું મિત્ર હતો. મેં બાળપણમાં રમતમાં ઘાસનો સાપ બનાવ્યો. અને ખગમ અગ્નિહોત્ર ક્રિયામાં રોકાયલો હતો, તેને એ સાપ વડે બીવડાવ્યો. આથી ખગમ મૂર્ચ્છિત થઇ ગયો. એ જ્યારે પુનઃ સ્વસ્થ થયો, ત્યારે ક્રોધ કરીને બોલ્યો કે તેં મને બીવરાવ્યો એવા સાપનો દેહ તું પામીશ. એના તપોબળને જાણવાવાળા મેં એની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે મારો મિત્ર જાણીને મેં તને રમતમાં બિવરાવ્યો. આથી ઉષ્ણ નિશ્વાસ નાંખીને એણે કહ્યું કે મારું બોલવું કદી પણ વ્યર્થ નહિ થાય. પણ પ્રમતિ ઋષિથી રુરુ નામનો પુત્ર થશે, તેને જોતાં તારો એ દેહ છૂટશે, અને પુનઃ પોતાનું સ્વરુપ પામીશ." એ રુરુ તમે છો એટલે હવે મારો આ દેહ છૂટી જાય, હું મારું સ્વરુપ પામીશ. એમ કહેતાં જ એ ડિંડવાનું શરીર છૂટી જઇ પોતાના મૂળ સ્વરુપે થયો હતો. ભા૨૦ આા૦ ૧૧–૧)

ખડ્ગી. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. (ભા૨૦ ક૦ ૮૮–૧૯).

ખલ્વાઙ્ગ. આ પ્રખ્યાત યજ્ઞ કરનાર હતો. એના યજ્ઞમાં વિશ્વાવસુ પ્રભુતિ સાઠ હજાર ગંધર્વો સહિત ગાયન કરતા. એના યજ્ઞનો યૂપ–બલિ, પશુને બાંધવાનો સ્તમ્ભ–સોનાનો હતો. એના રાજ્યમાં "વેદઘોષ", "ધનુષ્યટંકાર" અને "આપો આપો" એ ત્રણ સિવાય બીજો ધ્વનિ સંભળાતો જ નહિ. (ભા૨૦ શાં૦)

ખનક. વિદુરનો મિત્ર. એણે લાક્ષાગૃહમાંથી પાંડવોને નિકળી જવાને સારુ ગુપ્ત સુરંગ તૈયાર કરી હતી. (ભા૨૦ આા૦ ૧૫૯–૯).

ખર્વ. વાલખિલ્યો તે જ. (ડાઉસન૦ ૧૫૭).

ખર્વટ. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૭૮–૫૭).

ખલુ. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૮).

ખષા. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૬૮–૭૬).

ખાંડિક્ય. આને કર્મમાર્ગનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

હતું. એના કાકાના દિકરા કેશિધ્વજની બ્હીકથી એને નાશી જવું પડયું હતું. એના પુત્રનું નામ ભાનુમાન હતું. (ભાગ૦ ૯–૧૩–૨૦).

ગજ. હાથી. અમઘૂતનો એક ગુરુ.

ગણ્ડકી. ભારતવર્ષની આ નદીને તીરે પુલહાશ્રમમાં જડભરત રહેતા હતા. તીર્થયાત્રા વખતે બલરામ અહીં આવ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૦–૭૯–૧૧). આ નદી નેપાળના મધ્ય ભાગમાં આવેલા પહાડની ખોમાંથી નિકળે છે. એના છૂટા છૂટા સપ્તપ્રવાહોને સપ્તગણ્ડકા કહે છે. એ ધવલગિરિ અથવા ગોસેનનાથ નામના પર્વતમાંથી નિકળે છે. એમાંના મોટા પ્રવાહને ત્રિશૂલગંગા એવું નામ છે. બધા પ્રવાહ ત્રિવેણીમાં એકત્ર થાય છે. નેપાળમાં આ નદીનું નામ શાલિગ્રામી એવું છે. સંયુકત પ્રાન્તમાં એને નારાયણી કહે છે. એ પટણા આગળ ગંગાને મળે છે. એના તીર પર હરિહરક્ષેત્ર આવેલું છે. એમાંથી શાલિગ્રામ મળે છે. (કોષમાં એ શબ્દ જુઓ).

ગણ્ડા. એક ચાણ્ડાળણી. સપ્તર્ષિયોના સેવક પશુસખની સ્ત્રી. પૂરવણીમાં ચણ્ડા શબ્દ જુઓ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૧૪૧–૧૬).

ગણેશ. હેરમ્બ, ઉમાપુત્ર. એણે લહીયા તરીકે મહાભારત લખ્યું હતું. (ભા૨૦ આ૦ ૧–૧૧૨). એ શંકર ભગવાનના ગણોના ઉપરી છે. એ વિદ્યાના દેવ છે. વિઘ્નવિદારક અને સંકટ નિવારણ કરનાર દેવ તરીકે પૂજાય છે. કોઈ પણ સારું કામ આરંભતાં પૂર્વે એમની સ્તુતિ અને આરાધના કરવાની પ્રથા છે. એ અડ્ડે સ્થૂળ, કિંચિત્ પીળાવર્ણના, મોટા પેટવાળા, ચાર હાથવાળા, હાથીના જેવી સુંઢવાળા અને એક દંતુશળવાળા દેવ છે. એમના ચાર હાથમાં અનુક્રમે, શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એમ ધારણ કરે છે. એ કદી કદી ઉંદર ઉપર સ્વારી કરે છે. એને હાથીના જેવું માથું કેમ થયું એને માટે ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. એક વખત ઉંદર પર સ્વારી કરીને જતા હતા, ત્યારે પડી ગયા, એ જોઇને ચન્દ્રે મશ્કરીમાં હાસ્ય કર્યું હતું. આથી ગુસ્સે થઇ એમણે ચન્દ્રને શાપવાથી ચોથને દિવસે ચન્દ્રદર્શન કરાતું નથી. એ પાર્વતી અને શંકરના પુત્ર હોઇ એને પાર્વતીપુત્ર, ગાંગ્નન, ગજવદન, કરીમુખ, લંબોદર, દ્વિદેહ, વિઘ્નેશ, વિઘ્નહારી, વિનાયક, ગણપતિ એવાં એવાં સેંકડો નામો છે.

પુરાણોમાં યુગ પરત્વે એમને દશ હાથ, છ હાથ, ચાર હાથ અને બે હાથ હતા એવો ઉલ્લેખ છે. એમને અડ્ડે ગણેશપુરાણ અને મુદ્ગલપુરાણ એવા સ્વતંત્ર ગ્રન્થો છે. ત્રણે ગુણના સ્વામી હોવાથી એમને "ગુણેશ" પણ કહે છે. એને મોદક–લાડુ બહુ, પ્રિય છે. અષ્ટ સિદ્ધિયો એમની આઠ પટરાણીઓ છે. વિશ્વરુપની દિકરીઓ સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ એમ બે સ્ત્રીઓ પણ કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં ગણેશ અગર ગણપતિ એ નામનો ઉલ્લેખ નથી.

ગન્ધવતી. સત્યવતી તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૪–૧૨૪).

ગંધર્વાધિપતિ. ગંધર્વપતિ તે જ.

ગંધર્વાધિપતિ (૨). ભારતીય યુદ્ધમાં કૌરવ પક્ષનો એક રાજા.

ગયા. બહારપ્રાન્તમાં ફલ્ગુ નદીને કાંઠે આવેલું નગર.

ગયા (૨). ગયા આગળનું પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્ર વિશેષ, જ્યાં પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા મનાય છે. માતાના શ્રાદ્ધને સારુ સિદ્ધપુર–જે માતૃગયા કહેવાય છે, ત્યાં શ્રાદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા ગણાય છે. તીર્થ યાત્રા વખતે બળરામ ગયામાં આવ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૦–૭૯–૧૧).

ગયાશિર. ગયાશિર એ જ. (ભાગ૦ ૭–૧૪–૩૦).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ગરુડ. પોતાની મા વિનતા–સુપર્ણીને દાસીપણા-માંથી મુક્ત કરવા સર્પોને અમૃત આણી આપવાની બોલી કરી હતી, તે લેવા ગયો ત્યારે ગરુડ–વિષ્ણુના વાહનને ઈન્દ્રના વજ્રની જોડે યુદ્ધ થયું હતું. એ ઘણો બળવાન અને પરાક્રમી હોઇ ચાલુ મન્વંતરમાં પક્ષી માત્રનો રાજા ગણાય છે અને શાલ્મલિદ્વીપમાં રહે છે. (ભાગ૦ ૫–૨૦–૮). વિષ્ણુની સાથે બોલી કરી હતી કે હું તમારા ઉપર હોઉં. વિષ્ણુએ માગ્યું હતું કે, હું તારા ઉપર હોઉં. આથી એ વિષ્ણુનો વાહન થયો (ભાગ૦૬–૬–૨૨). અને વિષ્ણુએ એને પોતાની ધ્વજા ઉપર રાખ્યો. એણે શ્રુતસેન, વિવસ્વાન, રોચનામુખ પ્રસ્તુત અને કાલંકાક્ષ વગેરે દૈત્યોને માર્યા હતા. એના પુત્રનું નામ સુમુખ, એને તાર્ક્ષ્ય એવું નામ પણ છે. (ભા૨૦ આ૦ ૨૭; ઉભી૦).

ગવલ્ગણ. ધૃતરાષ્ટ્રનો એક મન્ત્રી–સુત–સંજયનો પિતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૪–૨૩૯).

ગાન્ધિની. કાશીરાજની કન્યા અને શ્વફલ્ક યાદવની સ્ત્રી. એને અક્રૂરાદિ તેર પુત્રો હતા. (ભાગ૦ ૯–૧૪૧૫).

ગાન્ધારરાજ. શકુનિ. (ભા૨૦ આ૦ ૮૩–૧૩).

ગાન્ધારી. અજમીઢની ત્રીજી સ્ત્રી. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૩૯).

ગાવલ્ગણિ. ગવલ્ગણ તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૧–૨૪૭).

ગાયત્રી. ઉપાસનાર્થે બોલાતો મન્ત્ર.

તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગોદેવસ્ય ધીમહિ ધીયો યોનઃ પ્રચોદયાત્ ॥

ગારુડ. ગરુડપુરાણ તે જ.

ગિરિકુજ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૦–૬૭).

ગિરિગવ્હર. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯–૬૮)

ગિરિજા. પાર્વતીનું બીજું નામ.

ગીતા. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તે જ. (ભા૨૦ ભી૦ ૨૫–૪૨).

ગુણમુખ્યા. અપ્સરા વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૨–૪૩).

ગુણાવરા. અપ્સરા વિશેષ, (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૨–૪૩).

ગુપ્તારઘાટ. ગોપ્રતારનું હાલનું નામ. એ શબ્દ કોષમાં જોવો.

ગુરુ. બૃહસ્પતિનું નામ.

ગુરુભાર. ગરુડનો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૩).

ગુહ. કલિંગ સમીપના લોક. (ડાઉસન૦ ૧૧૫).

ગૃત્સમદ. ભીષ્મ શરપંજરમાં પડયા હતા તે વખત તેમની પાસે આવેલો એક ઋષિ. (ભાગ૦ ૧–૯–૭).

ગૃધ્રરાજ. જટાયુ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૮૦–૧).

ગૃધ્રવટ. ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૯૦).

ગૃહ. રાહુ, જેના ચન્દ્ર અને સૂર્યને પકડવાથી ગ્રહણ થાય છે.

ગૃહ (૨). બાળકોમાં મંદવાડ, દુઃખ, મોત વગેરે લાવનારં, ધાતકી, ઉતરતી પંક્તિની દેવયોનિ.

ગૃહપતિ. અગ્નિ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૪–૨૪).

ગૌ. પુલસ્ત્ય ઋષિની ભાર્યા. વિશ્રવાની માતા. (ભા૨૦ વ૦ ૨૭૫–૧૨).

ગોકર્ણ. ઉત્તર કાનડા જીલ્લામાં આવેલું ક્ષેત્ર વિશેષ. અહીં મહાબળેશ્વરનું મંદિર છે. મહાબળેશ્વર એક જ્યોતિર્લિંગ છે. અહીં નહાવાથી બ્રહ્મહત્યાદિક પાતક નાશ પામે છે. તીર્થ યાત્રા વખતે બલરામ અહીં આવ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૦–૭૯–૧૯).

ગોકુળ. યમુના તીરે આવેલો ચરાવાળો પ્રદેશ. (ડાઉસન૦ ૧૧૩). સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મથુરાની પાસે એક ગામ. જમના નદી એની પાસે થઇને વહે છે. કૃષ્ણાવતાર કાળે નંદ નામના ગોપ મહોદયનો ત્યાં નેસડો હતો. શ્રી કૃષ્ણના પિતા વસુદેવને નંદરાજાની સાથે મૈત્રી હોવાથી શ્રી કૃષ્ણ અને બળરામ કંસ રાજાથી છાના આ નેસડામાં નંદરાજાને ત્યાં ઉછર્યા હતા. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું બાળપણ અહીં

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

વ્યતિત થવાને લીધે અને એમણે અહીં ઘણા ચમત્કારો કર્યાને લીધે આ જગા ઘણી જ પવિત્ર મનાય છે. (ભાગ૦ ૧૦–૫–૧૯). રમણ અને બ્રહ્માંડતીર્થ નામનાં સ્થળો અહીં આવેલાં છે, જે ઘણાં પવિત્ર ગણાય છે. રમણની રેતી–રમણરેતીમાં આળોટવું એ એક પુણ્ય અને અહોભાગ્યનું ગણાય છે. યાત્રાળુઓ આ રેતી લઇ જાય છે. ત્યાં થતી પીળી માટી ગોપીચંદન કહેવાય છે. મનુષ્યના અંતકાળે ગોપીચંદન અને રમણરેતીનો લેપ કરી મોંમાં ગંગાજળ મૂકાય છે.

ગોખલ્ય. શાકલ્ય ઋષિનો શિષ્ય. એણે ઋગ્વેદની એક શાખાનું અધ્યયન કર્યું હતું. (ભાગ૦ ૧૨–૬–૫૭).

ગોચારી. ઋષિયો વિશેષ (ભા૨૦ સ૦ ૪૫–૪૧).

ગોતમ. ન્યાયદર્શનના આદ્ય સંસ્થાપક એનું બીજું નામ શતાનંદ તેમ જ ગૌતમ.

ગોદાવરી. નાસિક જીલ્લામાં ત્ર્યંબકેશ્વર પાસેથી નિકળનારી નદી વિશેષ. આ નદી મહાત્મ્યમાં ગંગા અને સિંધુથી કિંચિત જ ન્યૂન છે. એ ૧૮૦૦ માઇલ લાંબી છે. વનવાસકાળમાં રામચન્દ્રજી ઘણો સમય એને કિનારે રહ્યા હતા. એને વૃદ્ધગોદાવરી અથવા ગૌતમી ગંગા પણ કહે છે. ગંગા અને ગોદાવરી એક જ છે અને એમનામાં તફાવત નથી એમ પણ કહેવાય છે. (ભાગ૦ ૫–૧૯–૧૮).

ગોપતિ. સૂર્યનું નામ. (ભાગ૦ ૧–૧–૧૦).

ગોપતિઋષભ. શિવ તે જ (ડાઉસન ૧૧૩).

ગોપતિઋષભ (૨). કૃષ્ણે મારેલો એક દૈત્ય વિશેષ. (ડાઉસન ૧૧૩).

ગોપી. ગોપકન્યાઓ અને ગોપવધુઓ જેઓ બાળપણમાં કૃષ્ણ સાથે રમ્યાં હતાં. (ડાઉસન ૧૧૩).

ગોપુચ્છ. વાનરની જાતિ વિશેષ. (ભાગ૦ ૩–૨૧–૪૪).

ગોમુખ. વાદ્ય વિશેષ. (ભાગ૦ ૧–૧૦–૧૫).

ગોલભ. ગંધર્વ વિશેષ. (કોષમાં એ શબ્દ જોવો).

हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानरा कृताः ।
येन दत्तं महद्युद्धं गंधर्वस्य महात्मनः ॥२७॥
गोलभस्य महाबाहो र्दश वर्षाणि पञ्च च ।
नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुप शाम्यति ॥२८॥
ततः षोडशमे वर्षे गोलभो विनिपातितः ।
तं हत्वा दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्रा करालवान॥२९॥

(વા૦ ૨૨૦ કિષ્કિ૦ અ૦ ૨૨–૨૭–૨૯).

ગોવર્ધનધર. શ્રી કૃષ્ણ તે જ (ડાઉસન૦ ૧૧૪).

ગોવર્ધનધારી. ગોકુળ પાસે આવેલા ગોવર્ધન નામના પર્વતને, ઇંદ્રે કોપ કરીને ગોકુળને તાણી નાંખવા વૃષ્ટિ કરી હતી ત્યારે, ગોકુળને ઇન્દ્રના કોપથી બચાવવા, નવ દિવસ સુધી શ્રી કૃષ્ણે પોતાની ટચલી આંગળી ઉપર તોળી રાખ્યો હતો; તે ઉપરથી તેમનું પડેલું નામ. (ભાગ૦ ૧૦–૨૫–૧૯).

ગોવિંદ. કૃષ્ણ તે જ (ડાઉસન ૧૧૪).

ગોવિંદ (૨). પર્વત વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૧૨–૧૯).

ગોવૃષધ્વજ. કૃપાચાર્ય તે જ. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૦૫–૧૪).

ગોસવ. યક્ષ વિશેષ. એ બ્રહ્મદેવના ઉત્તર મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. (ભાગ૦ ૩–૧૨–૪૦).

ગૌતમ. ઋષિ વિશેષ. આને બ્રાહ્મણ મહાત્મ્ય સંબંધી અત્રિની જોડે (ભા૨૦ વ૦ ૧૮૮), નદીના મહાત્મ્ય સંબંધી આંગિરસની સાથે (ભા૨૦ અનુ૦ ૧૪૨–૩૩), અને માબાપના ઋણમાંથી શી રીતે છૂટાય એ સંબંધી યમની સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ શાં૦ ૧૨૯).

ગૌતમ (૨). સ્મૃતિકાર.

कृते तु मानवा धर्मा त्रेतायां गौतमाः स्मृताः।
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः
॥ २४ ॥

(પારાશર સ્મૃતિઃ અ૦ ૧. શ્લો૦ ૨૪)

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ગૌતમ (૩). કોષમાં આપેલો ગૌતમણુ તે જ. ઉત્તરૂ–ઉદરૂ ઋષિનો સસરો. (ભા૨૦ અ૧૦ ૫૬). એક સમયે પ્રાણીયોના પ્રારબ્ધને લીધે લાગલાગટ પંદર વર્ષ સુધી અનાવૃષિ થઇ હતી. આથી મહા ક્ષયકારી દુષ્કાળ પડતાં ઘેર ઘેર મુડદાંના ઢગલા ગણ્યા ગણાતા નહોતા. ભુખે મરતા ઘણા લોકો ઘોડા અને સુવરોને ખાતા. કેટલાક માણસો મુડદાંને પણ ખાતા. મા બાળકને અને પુરુષો સ્ત્રીઓને ખાવા દોડતા, આમ ભુખના દુઃખથી પીડિત લોકો એક બીજા પર હુમલો કરતા.

આવે સમયે ઘણા બ્રાહ્મણોએ ઉત્તમ વિચાર કર્યો, કે ગૌતમમુનિ મહા તપસ્વી છે, તે આપણું દુઃખ મટાડશે. આપણે સઘળાએ એમને આશ્રમે જવું. ગાયત્રિના જપમાં લાગેલા ગૌતમમુનિના આશ્રમમાં સુકાળ છે એમ સંભળાય છે. આમ વિચાર કરીને બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્રને, કુટુંબને, ગાયોને અને દાસ દાસીઓને સાથે લઇને ગૌતમના આશ્રમમાં ગયા. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ ચારે દિશાઓથી બ્રાહ્મણોનો મોટો સમાજ પોતાના આશ્રમમાં આવેલો જોઈ ગૌતમે તેમને પ્રણામ કર્યા. બ્રહ્મણોને તેમના આશ્રમમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. બ્રાહ્મણોએ પોતે પોતાનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. બ્રાહ્મણોનું દુઃખ સાંભળીને ગૌતમે તેમને અભય આપ્યું. તેણે કહ્યું 'આ ઘર તમારું જ છે. હું સર્વથા તમારો દાસ છું. હું દાસ છતાં તમારે શી ચિંતા છે? તમે સઘળા તપસ્વી લોકો અહીં આવ્યા તેથી હું કૃતાર્થ થયો છું. તમે બધા કે જેમના દર્શન માત્રથી પાપ પુણ્યરુપ થઇ જાય છે, તેઓ આજ મારા ઘરને તમારી ચરણરજથી પવિત્ર કરો છો, માટે મારા જેવો બીજો કોણ ભાગ્યશાળી છે? તમોએ મારા પર અનુગ્રહ કર્યો. આ આશ્રમમાં સુખે રહો અને ગાયત્રીનો જપ કર્યે જાઓ. ગૌતમે પછી ગાયત્રીની પ્રાર્થના કરતાં ગાયત્રી દેવીએ ગૌતમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઇને એક પૂર્ણપાત્ર આપ્યું. દેવીએ આપેલા પાત્રમાંથી ખટરસ વાળા અન્નોના પર્વત જેવડા ઢગલા, અનેક પ્રકારનાં ખડ, દિવ્ય આભરણો, રેસમી આદિ વસ્ત્રો, યજ્ઞના સાધનરુપ પદાર્થો અને આભુષણો નિકળ્યાં. મુનિઓને જેને જે જોઇએ તે બધી વસ્તુઓના ઢગલા ને ઢગલા થઈ રહ્યા. ગૌતમે બધા બ્રાહ્મણોને બોલાવીને બધું વ્હેંચી આપ્યું. આપેલા પૂર્ણપાત્રમાંથી ગાયો, ભેંસો ઇત્યાદિ પશુઓ પણ નિકળ્યાં. નવાં વસ્ત્રો પહેરેલા બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણીઓ વડે ગૌતમનો આશ્રમ શોભાયમાન બની રહ્યો. ત્યાં નિત્ય યજ્ઞ થવા લાગ્યા. નવા નવા આવનાર બ્રાહ્મણોથી વસ્તી વધીને આશ્રમ સો યોજન વિસ્તારવાળો થઇ ગયો. બ્રાહ્મણો ગૌતમનાં વખાણ કરવા લાગ્યા કે અહો, ગૌતમ આપણને કલ્પવૃક્ષ સમાન થઇ પડ્યા. એ નહોત તો આપણી શી વલેહ થાત. આ પ્રમાણુ ગૌતમે બાર વર્ષ સુધી બધા બ્રાહ્મણોનું પુત્રવત્ પાલન કર્યું.

ગૌતમે એ સ્થળમાં ગાયત્રીનું ઉત્તમ સ્થાન કર્યું હતું, ત્યાં બેઠા બેઠા બ્રાહ્મણો પુરશ્ચરણો કર્યા કરતા હતા. ગાયત્રી દેવી પણ ત્યાં સવારે બાળા, બપોરે જુવાન અને સાયંકાળે વૃદ્ધારુપે દર્શન આપતાં.

એક સમયે પોતાની મહતા નામની વીણા વગાડતા વગાડતા નારદજી ત્યાં આવ્યા. એઓએ મુનિઓની સભામાં બેસીને વાતચીત કરતાં કહ્યું કે હે ગૌતમ! હું દેવતાઓની સભામાં ગયો હતો. ત્યાં ઇન્દ્રે મુનિયોના પોષણ અર્થે તમારી અનેક પ્રકારની વાતો કરતાં તમારી અનેક પ્રકારે નિર્મળ અને સર્વોત્તમ કીર્ત્તિ ગાઇ, તે સાંભળીને તમારાં દર્શન કરવા હું આજે આવ્યો છું. હે મુનિ જગદંબાના પ્રતાપથી તમે ભાગ્યશાળી છો. પછી આશ્રમ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

જોઇ, ગાયત્રીદેવીનાં દર્શન કરી નારદજી ત્યાંથી વિદાય થયા.

ગૌતમ ઋષિના પોષેલા બ્રાહ્મણોને ગૌતમની આવી કીર્તિ સાંભળીને દ્વેષ આવ્યો. તેમણે વિચાર કર્યો કે જ્યારે દુષ્કાળ મટે અને સુભિક્ષ થાય ત્યારે આપણે ગૌતમની કીર્તિ સર્વથા ન રહે એમ કરવું, આવો વિચાર કરતા થકા તેઓ ત્યાં રહેતા હતા.

કાળે કરીને વૃષ્ટિ થઇ, અને સઘળા દેશોમાં સુભિક્ષ થયું. આ જાણી સઘળા બ્રાહ્મણોએ મળી ગૌતમ ઉપર અભિશાપ મૂકવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. બ્રાહ્મણોએ એક ઘરડી અને તરત મરી જાય એવી ગાય બનાવી. ગૌતમ મુનિ હોમ કરતા હતા તે સમયે તે ગાય અગ્નિશાળામાં જતાં ગૌતમે "હું હું" એમ ઉચ્ચાર કર્યો, અને એને પેસતી અટકાવી. પેલી ઘરડી ગાયે ત્યાં જ પડી જઇને પ્રાણ તજી દીધા. બ્રાહ્મણો કોલાહલ કરવા મચી ગયા કે ગૌતમે ગાય મારી! પરમ વિસ્મય પામેલા ગૌતમે હોમ કરી રહ્યા પછી નેત્ર મિંચીને જોતાં બ્રાહ્મણોનું સઘળું કપટ તેમના જાણવામાં આવ્યું.

ગૌતમને ભારે કોપ આવ્યો. એણે બ્રાહ્મણોને શાપ દીધો કે:—

दधार कोपं परमं प्रलये रुद्र कोपवत्।
शशाप च ऋषीन्सर्वान्कोप संरक्त लोचनः ॥५५॥
वेदमातरि गायत्र्यांतद्ध्याने तन्मनोर्जपे ।
भवताऽनुन्मुखायूयं सर्वथा ब्राह्मणा धमाः॥५६॥
वेद वेदोक्त यज्ञेषु तद्भर्वासु तथैव च।
भवत्ताऽनुन्मुखायूयं ..... ॥ ५७ ॥
शिवे शिवस्य मंत्रे च शिवशास्त्रे तथैव च।
भवताऽनुन्मुखा.....॥५८॥
मुल प्रकृत्याः श्री देव्यांतद्ध्याने तत्कथासु च।
भवता..... ॥५९॥
देवा मंत्रे तथा देव्याः स्थानेऽनुष्टान कर्माणि ।
भवता...॥६०॥
देव्युत्सव दिदक्षायां देवीनामानुकीर्तने।
भवता...॥६१॥
देवीभक्तस्य सान्निध्ये देवी भक्तार्चने तथा ।
भवता...॥६२॥
शिवोत्सवादर्दक्षायां शिव भक्तस्य पूजने ।
भवता...॥६३॥
रुद्राक्ष विल्वपत्रे च तथा शुद्धे च भस्मनि ।
भवता...॥६४॥
श्रौतस्मार्त सदातारि ज्ञानमार्गे तथैव च ।
भवता ॥६५॥
अद्वैत ज्ञान निष्टायां शांतिदांत्यादि साधने ।
भवता ॥६६॥
नित्य कर्माद्यनुष्टानेऽप्यग्निहोत्रादि साधने ।
भवता ॥६७॥
स्वाध्यायाध्ययनै श्चैव तथा प्रवचनेऽपि च ।
भवता...॥६८॥
गोदानादिषु दानेषु पितृ श्राद्धेषु चैवहि ।
भवता ॥६९॥
कृच्छ चांद्रायणे चैव प्रायश्चित्ते तथ वच ।
भवता ॥ ७० ॥
श्री देवी भिन्नदेवेषु श्रद्धा भक्ति समन्विता ।
शंख चक्राद्यकिताश्च भवत ब्राह्मणाधमाः ॥७१॥
कापालिक मतासक्ता बौद्ध शास्त्ररताः सदा ।
पाखण्डाचार विरता भवत ब्राह्मणाधमाः ॥७२॥
पितृ मातृ सुता भ्रातृ कन्या विक्रयिण स्तथा ।
भार्या विक्रयिण स्तद्वद्भवत ब्राह्मणाधमा ॥७३॥
वेद विक्रयिणस्तद्वत्तीर्थविक्रयिणस्तथा ।
धर्मविक्रयिणस्तद्वद्भवत ब्राह्मणाधमाः ॥७४॥
पांचरात्रे कामशास्त्रे तथा कापालिके मते ।
बौद्धे श्रद्धायूता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥७५॥
मातृ कन्या गामिन श्च भगिनीगामिनस्तथा ।
परस्त्रीलंपटाः सर्वे भवत ब्राह्मणाधमाः ॥७६॥
युष्माकं वंशजाता श्च स्त्रियाश्च पुरुषास्तथा ।
मदत्तशापदग्धास्ते भविष्यति भवत्समाः ॥७७॥
किं मयाबहुनोक्तेन मुलप्रकृतिरीश्वरी ।
गायत्री परमा भूया युष्मासु खलु कोपिता॥७८॥

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

अन्धकूपादि कुण्डेषु युष्माकं स्यात्सदा स्थितिः।
व्यास उवाच ॥
वाग्दण्डमीदृशं कृत्वा प्युपरिपृश्य जलं ततः॥७९॥
जगाम दर्शनार्थं च गायत्र्याः परमोत्सुकः।
प्रणनाम महादेवीं साऽपि देवी परात्परा ॥८०॥
ब्राह्मणानां कृतिंदृष्ट्वा स्मयंचित्ते चकारह।
अद्यापि तस्यावदनं स्मययुक्तं च दृश्यते ॥८१॥
उवाच मुनिवर्यंतं स्मयमान मुखाम्बुजा।
भूजंगायार्पितं दुग्धं विषाये वोपजायते ॥८२॥
शांतिं कुरु महाभागा कर्मणोगतिरीदृशी।
इति देवीं प्रणम्याथ ततोऽगास्स्वाश्रमं प्रति ॥८३॥
ततो विप्रैः शापदग्धैर्विस्मृता वेदराशयः।
गायत्री विस्मृता सर्वैस्तद्भुत मिवाऽभवत् ॥८४॥
ते सर्वेऽथमिलित्वातु पश्चात्तापयुतास्तथा।
प्रणेमुर्मुनिवर्यंतं दंडवत्पतिता भुवि ॥८५॥
नो चुः किंचन वाक्यं तु लज्जयाऽधोमुखाःस्थिताः।
प्रसीदेति प्रसीदेति प्रसीदेति पुनः पुनः ॥८६॥

(देवी भागवत-स्कं० १२ अ० ९)

હે બ્રાહ્મણો ! તમે યજ્ઞથી, શિવથી, શિવના મન્ત્રથી, મૂળ પ્રકૃતિરૂપ જગદંબાથી, દેવોના મન્ત્રથી, શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલા સદાચારથી અને અદ્વૈતજ્ઞાનથી વિમુખ થાઓ ! તમે ધર્મ અને તીર્થને વેચનારા થાઓ ! તમે પંચરાત્રમાં, કામશાસ્ત્રમાં, કાપાળિક મતમાં અને બૌદ્ધમતમાં શ્રદ્ધા રાખનારા થાઓ ! મા, દિકરો, વહુ, બ્હેન અને પરસ્ત્રીઓમાં વ્યભિચાર કરનારા થાઓ ! તમારા વંશમ્હે પણ તમારા જેવા જ નિવડો ! હું આકું શું કહું ? ગાયત્રીદેવી તમારા ઉપર કોપ કરો ! અને અંધકૂપાદિ નરકના કુંડમાં તમારી સર્વદા સ્થિતિ હજો ! !"

ગૌતમના શ્રાપથી બ્રાહ્મણો પોતાનું બધું ભણ્યું ભૂલી ગયા, અને અધમ સ્થિતિમાં આવી પડયા. તેઓ બધા લાજના માર્યા નીચાં મોં કરી ગૌતમને શરણે જઇ ક્ષમા માગવા લાગ્યા. દયાળુ ગૌતમે તેમને કહ્યું, જાઓ તમે ગાયત્રીદેવીના ચરણારવિંદનું સેવન કરો. પછી એમણે શાપનો અનુગ્રહ કર્યો કે જાઓ, કલિયુગમાં તમે નરકમાંથી નિકળી પુનઃ જન્મ લેશો. શ્રી કૃષ્ણના સ્વધામ પધાર્યા પછી કલિમાં બ્રાહ્મણો જન્મ્યા તે બધા ત્રિકાળ સંધ્યાથી, સત્કર્મોથી, દેવ અને પિતૃપુજનથી ભ્રષ્ટ થયા છે. તેઓ વેદમાર્ગ મૂકીને, કેટલાક તપ્તમુદ્રાના ચિન્હવાળા, કેટલાક સ્વેચ્છાચારી, કેટલાક કાપાલિક, કેટલાક કૌલિક, કેટલાક બૌદ્ધ અને કેટલાક જૈન થયા. પંડિતો છતાં પણ દુરાચારને પ્રવર્ત્તાવનારા, પરસ્ત્રીઓમાં લંપટ અને નીચ આચરણવાળા બન્યા છે,

આ જ બનાવ શિવપુરાણમાં જુદી રીતે વર્ણવ્યો છેઃ—

"कदाचिद्गौतमेनैव जलार्थं प्रेषिता निजाः।
शिष्यास्तत्रगताभक्त्याकमंडलुकराद्विजाः ॥ १ ॥
शिष्या अलसमिपेतु गतान्दृष्ट्वान्यषेधयन्।
जलार्थमागतास्तत्रर्षिपत्न्योऽप्यनेकशः ॥ २ ॥
ऋषिपत्न्यो वयं पूर्वं ग्रहीष्यामा विदूरतः।
पश्चाच्चैवजलं ग्राह्य मित्येवंपर्य भर्त्सयन् ॥ ३ ॥
परावृत्यतदातैश्च ऋषिपत्न्य निवेदितम्।
साचापितान्समादाय समाश्वास्यचतैःस्वयम् ॥४॥
जलंनीत्वा ददौतस्मै गौतमाय तपस्विनी।
नित्यं निर्वाहयामास जलेन ऋषिसत्तमः ॥ ५ ॥
ताश्चैवमृषिपत्न्यस्तु क्रुद्धास्तां पर्यभर्त्सयन्।
परावृत्य गतास्सर्वा स्तूटजान्कुटिलाशयाः ॥ ६ ॥
स्वाम्यग्रे विपरीतं च तद्वृत्तं निखिलंततः।
दुष्टाशयाभिस्त्रिभिश्च ताभिर्वैवंनिवेदितम् ॥ ७ ॥
अथ तासां वचः श्रुत्वा भाविकर्मवशात्तदा।
गौतमाय च संक्रुद्धाश्चासंस्ते परमर्षयः ॥ ८ ॥

(शिव पु० कोटि रु० २५-२७)

ગૌતમના આશ્રમમાં રહેલા બ્રાહ્મણોએ ગણપતિને પ્રસન્ન કરવા તપ કર્યું; અને એમનો સાક્ષાત્કાર થતાં વર માગ્યો, કે તમે ગાય બનો અને ગૌતમને માથે ગૌહત્યાનો દોષ આવે એમ મરી જાઓ. ઘણી આનાકાની કર્યા બાદ વચને બંધાયવા ગણપતિએ ગાય

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

થવાનું કબૂલ્યું. તેઓ ગાય બનીને ગૌતમે બ્રાહ્મણોને બધરાવવા યવ, નિવાર, વગેરે પવિત્ર ધાન વાવ્યાં હતાં ત્યાં પેઠા. ગૌતમ સંધ્યા કરતા હતા! તેમણે ઘાસનાં તરખલાં લઇ તે વડે હાંકતાં ગાય પડીને મરી ગઇ, કૃતઘ્ની બ્રાહ્મણોએ ગૌતમને અપવિત્ર ઠેરવ્યો અને આશ્રમમાંથી જતા રહેવાનું કહ્યું. છેવટે શિવે સાક્ષાત્ દર્શન દઇને ગૌતમ પવિત્ર છે એમ કહ્યું. બ્રાહ્મણીઓએ ગૌતમના જ આશ્રમનું પાણી ગૌતમને અને એની સ્ત્રીને લેવા ન દીધું. અને પોતાના પતિઓને જુઠું કહી વેર કરાવ્યું. એ વેરને લીધે ગૌતમની કીર્તિને કલંકિત કરવાને ગણપતિનું તપ કરી તેમને ગાય બનાવી તેઓ ઉપર પ્રમાણે વર્ત્યા. (શિવ પુ૦ કોટિરુદ્ર સ૦ ૨૫-૨૭).

ગૌતમી. દ્રોણાચાર્યની ભાર્યા કૃપી તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૦-૪૯).

ગૌતમી. બ્રહ્મની સભામાંનો એક દેવતા. (ભા૨૦ સ૦ ૧૧-૪૦).

ગૌરક. ગૌર નામના દેશનો વતની. (ભા૨૦ સ૦ ૭૮-૭૯).

ગૌરપૃષ્ઠ. યમની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૮-૨૧).

ગૌરવાહન. ક્ષત્રિય વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૩૭-૧૫).

ગૌરી. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૨૫)

ગ્રાહ. એક મગર વિશેષ. એણે દ્રોણાચાર્યને પકડ્યા હતા, તેમાંથી અર્જુને એને મારીને ગુરુને છોડાવ્યા હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૪૩-૧૨).

ગ્રાહ (૨). મગર રુપ અપ્સરાઓ જેમને અર્જુને નારીતીર્થમાંથી ઉદ્ધારી હતી તે. (ભા૨૦ આ૦ ૨૩૭).

ઘટજાનુક. એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦૪-૧૯)

ઘૃણિકા. દેવયાનીની ધાવ. (ભા૨૦ આ૦ ૭૨-૩૫).

ઘૃતાચી. કશ્યપની સ્ત્રી પ્રાધાને પેટે અવતરેલી એક અપ્સરા વિશેષ. રૌદ્રાશ્વની સ્ત્રી. એને ઋતેય આદિ દસ પુત્ર હતા. (ભાગ૦ ૯-૨૦-૨૦-૧-૧૦-૧૦)

ઘોષ. મૌર્યવંશની અંદર શુંગવંશમાં થએલા પુલિંદ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વજ્રમિત્ર. એ એ વંશનો છઠ્ઠો રાજા હતો.

ઘોષયાત્રા. ગાય, ભેંસ, બળદ, આખલા વગેરે રાજ્યપશુઓની તપાસણી કરવાની સ્વારી. જે કરવાને બ્હાને દુર્યોધન પાંડવો વનવાસે વખતે રહ્યા હતા તે વનમાં એમને હેરાન કરવા અને વનવાસમાં દુઃખ વેઠતા જોઈ આનંદ માનવા ગયો હતો. (ભા૨૦ વ૦ ૨૩૭).

ચકોર. આન્ધ્રવંશમાંના સુનંદન રાજાનો પુત્ર. શિવસ્વાતિ. (ભાગ૦ ૫-૧-૨૬).

ચક્ર. વિષ્ણુનું એક હથીઆર-સુદર્શન ચક્ર તે જ. (ભાગ૦ ૧-૫૭-૨૧).

ચક્ર (૨). સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ અ૦ ૫૭-૬).

ચક્રદેવ. એક યાદવ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૪-૬૦).

ચક્રતીર્થ. સરસ્વતીના મૂળ પાસેનું તીર્થ વિશેષ. બલરામ તીર્થયાત્રા કરતા અહીં પણ આવ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૦-૭૮-૧૯).

ચક્રનદી. આ નદીમાંથી શાલગ્રામ મળી આવે છે. એને કાંઠે પુલાહાશ્રમ હતો. પ્રસિદ્ધ હરિહર તીર્થ પણ એને જ કાંઠે છે. પુલાહાશ્રમમાં રહેનાર ભક્તને ભગવાન્ તેની ઇચ્છા મુજબનાં દર્શન દે છે. ઋષભનો પુત્ર ભરત તપસ્યાને માટે અહીં જ રહ્યો હતો. (ભાગ૦ ૫-૭-૧૦) હાલની ગંડકી નદી તે જ.

ચક્રપાણી. વિષ્ણુનું એક નામ. (ભાગ ૧-૧૮-૪૩).

ચક્રા. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૪૫),

ચણ્ડ. ચણ્ડીશ તે જ.

ચણ્ડદાંટ. ચણ્ડીશ તે જ.

ચણ્ડકડતું. ગરુડ પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૯).

ચણ્ડા. સપ્તર્ષિની દાસી અને એમના બ્રાહ્મ પશુસખની સ્ત્રી. ગણ્ડા તે જ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૧૪૧-૫).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ચણ્ડી. ચણ્ડીશ તે જ.

ચણ્ડીશ. શ્રી શંકર ભગવાનના ગણુ પૈકી એક. એને ચંડી, ચંડ, ચંડેશ્વર, ચંડઘંટ ઇત્યાદિ બીજાં નામ છે. દક્ષના યજ્ઞવિધ્વંશ વખતે એણે પુષા નામના ઋત્વિજને બાંધ્યો હતો. (ભાગ૦ ૪-૫-૧૭).

ચતુર્યુગ. કૃત (સત્ય), ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ એ ચાર યુગ. (ભાગ૦ ૧૨-૬-૪૬).

ચન્દ્ર. દાશરથી રામના પ્રધાન સુગ્રીનો એક પુત્ર.

ચન્દ્ર (૨). શ્રી અભધૂતનો એક ગુરુ. (ભાગ૦ ૧૧-૭-૩૩).

ચન્દ્ર (૩). શ્રી કૃષ્ણ અને નાગ્નજિતીનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૩)

ચન્દ્ર (૪). શિશુમાર ચક્રના મનની જગાએ આવેલો છે તે. (ભાગ૦૫-૧૩-૭).

ચન્દ્ર (૫). ચન્દ્રવંશીય કુકુત્સ કુળના વિશ્વરંધ્રોનો પુત્ર. એનો પુત્ર યુવનાશ્વ (ભાગ૦ ૯-૬-૨૦).

ચન્દ્ર (૬). અત્રિ અને અનસૂયા એમનો પ્રહ્લાંશ વડે ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર. સત્તાવીશ દક્ષકન્યાનો પતિ. (ભાગ૦ ૪-૧-૩૩).

ચન્દ્ર (૭). સૂર્યમંડળમાં પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ. એ સૂર્યકિરણોથી એક લાખ યોજન દૂર હોઇને બધાં નક્ષત્રો ફરી વળતાં એને સુમારે એક મહિનો એટલે ૨૭ દિવસ અને ૧૯ ઘટિકા લાગે છે. અને એક રાશિમાંથી બીજીમાં જતાં સુમારે એક દિવસ લાગે છે. એના શુકલ અને કૃષ્ણ પક્ષમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય થતાં દેવ અને પિતૃઓની એક અહોરાત્ર એટલે દિવસ અને રાત્રિ થાય છે. એ દશ ઇન્દ્રિયો, પંચમહાભૂત, અને મન એ સોળ કળાનો પ્રાણાધાર હોવાથી એને સર્વમય કહ્યો છે. (ભાગ૦ ૫-૨૨-૮).

ચન્દ્રવિજ્ઞ. કલિયુગમાં બહુ નામના રાજવંશના વિજયનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૭).

ચન્દ્રોદય. એક ક્ષત્રિય, વિરાટનો ભાઇ, (ભાર૦ દ્રો૦ ૧૫૮-૪૧).

ચમ્પા. ચમ્પ રાજાએ બનાવેલી નગરીનું નામ. (ભાગ૦ ૯-૮-૧).

ચર્ષણી. વરુણ નામના નવમા આદિત્યની સ્ત્રી. એનો પુત્ર ભૃગુ. (ભાગ૦ ભાર૦ ભી૦ ૯૦). કોષમાં ચર્ષણી શબ્દ જુઓ.

ચર્ષણી (૨). અર્યમા આદિત્ય અને માતૃકાનાં છોકરાંની સંજ્ઞા. ચર્ષણીનો શબ્દાર્થ વિવેકી એવો થાય છે. (ભાગ૦ ૬-૬-૪૨).

ચક્ષુ. ઉત્તાનપાદ વંશના સર્વતેજસ રાજર્ષિ વડે આકૂતીને થએલો પુત્ર. એ બીજો મનુ હતો. એને નડ્વલા નામની સ્ત્રી, પુરુ કુત્સ, ત્રિત, દ્યુમ્ન ઇત્યાદિ બાર પુત્ર હતા.(ભાગ૦ ૪-૧૨-૧૫).

ચાક્ષુષ. વિશ્વકર્માનો પુત્ર. એના પુત્ર સાધ્યગણ અને વિશ્વદેવો.

ચાક્ષુષ (૨). ચક્ષુ નામના બીજા મનુનો પુત્ર. એ પોતે છઠ્ઠો મનુ હતો. એના પુત્ર પુરુ, પુરુષ, સુદ્યુમ્નાદિ. આ મન્વંતરમાં મંત્રદ્રુમ નામનો ઇન્દ્ર, આપ્યાદિ દેવ, હવિષ્મદાદિ ઋષિ હોઇને વૈરાજ અને સંભૂતિના પુત્ર અજિત નામનો અવતાર થયો. એ અવતારે સમુદ્ર મંથનકાળે કૂર્મ (કાચબા) રૂપે પોતાની પીઠ પર પર્વત-મંદ્રાચળ-ધારણ કર્યો હતો. (ભાગ૦ ૮-૫-૭).

ચાક્ષુષી. ચિત્રરથે અર્જુનને શિખવેલી નેત્રપલ્લવી, આંખના ઇસારાની વિદ્યા. (ભાર૦ આ૦ ૧૮૬-૪૩; ૧૯૮-૫).

ચાણક્ય. નંદવંશનો ઉચ્છેદ કરીને મૌર્યવંશની સ્થાપના કરનાર બ્રાહ્મણ વિશેષ. એણે ચન્દ્રગુપ્તને અભિષેક કર્યો હતો. વિષ્ણુગુપ્ત, કૌટિલ્ય, કૌટલેય એવાં એનાં બીજાં નામો છે. એણે લખેલો અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ છે. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૨).

ચાણૂર. યુધિષ્ઠિરની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય. (ભાર૦ સ૦ ૪-૩૨).

ચાતકિ. ભૃગુકુલોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

ચાતુર્માસ્ય. સવિતા નામના પાંચમા આદિત્ય

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અને પૃશ્નિ એનાં સંતાનોમાંનું એક.(ભાગ૦ ૬-૧૮-૧).

ચાતુર્માસ્ય (૨). યજ્ઞ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૭-૫).

ચાતુર્માસ્ય (૩). અષાડ સુદ અગિયારસથી કાર્ત્તિક સુદ પ્રબોધિની અગિયારસ સુધીનો સમય. ચાતુર માસ તે જ. આ કાળ પવિત્ર મનાય છે.

ચારણ. દૈત્ય વિશેષ. એ રાહુના નિચલા પ્રદેશમાં રહે છે. (ભાગ૦ ૫-૨૪-૪).

ચારુ. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર.(ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૯૫).

ચારુચિત્ર. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૩૬-૨૪).

ચર્વાક. અવંતી દેશમાં ક્ષિપ્રા અને ચામલા નદીના સઙ્ગમ ઉપર શંખોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં જન્મેલો એક નાસ્તિક તત્વજ્ઞાની. એનો પિતા ધન્ધુ-કાન્ત અને માતા સૃગ્વિણી. એ પુષ્કર તીર્થમાં યજ્ઞગિરિ પર્વત ઉપર મૃત્યુ પામ્યો હતો.

ચિત્ર. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૬-૮).

ચિત્ર. (૨). દુર્યોધન પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. એને યુદ્ધમાં પ્રતિવિન્ધ્યે માર્યો હતો. (ભા૨૦ ક૦ ૧૧-૩૪).

ચિત્રકેતુ. ગરુડપુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૨).

ચિત્રદર્શન. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ ભી૦ ૭૬-૨૨).

ચિત્રબર્હ. ગરુડપુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૨).

ચિત્રમાય. ઋષિ વિશેષ.

ચિત્રમુખ. આ પ્રથમ વૈશ્ય હોઈ પછીથી બ્રાહ્મણ થયો હતો. એની અદૃશ્યન્તી નામની પુત્રી શક્તિ ઋષિની ભાર્યા હતી. (ભા૨૦ અનુ૦ ૫૩-૧૭).

ચિત્રવેત્રિક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૮).

ચિત્રશિખણ્ડિન. સપ્તર્ષિયો તે જ. (ભા૨૦ શાં૦ ૩૪૩-૩૦).

ચિત્રાક્ષ. ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૩૬-૨૦).

ચિત્રાઙ્ગ. ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૬).

ચિત્રાઙ્ગદ. દશાર્ણનો અધિપતિ એક ક્ષત્રિય. એને અર્જુને હરાવ્યો હતો. (ભા૨૦ અશ્વ૦ ૮૪-૬).

ચિત્રોપચિત્ર. ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા૨૦ ૧૩૬-૨૦).

ચિત્રકારિક. ચિત્રકારી તે જ.

ચિરાન્તક. ગરુડપુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૩).

ચીરવાસા. યક્ષ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૧૦-૧૯).

ચૈત્રક. બગડાની સંજ્ઞાવાળો "ચૈત્યક" શબ્દ જુઓ.

ચૈત્રરથ. બીજો ચૈત્રરથ શબ્દ કોષમાં જૂઓ. અહીં પૂરુરવા અને ઉર્વશી ક્રિડા સારુ આવ્યાં હતાં. (ભાગ૦ ૫-૧૬-૧૪; ૯-૧૪-૨૪).

ચૈત્ય. આને જ ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. ચિત્ત અને તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા બન્નેની ઉત્પત્તિ અન્તઃકરણમાંથી થઇ છે. (ભાગ૦ ૩-૨૬-૬૧).

ચૌણ્ડિક. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૭૮-૬૧).

ચૌલિ. ચોલિ તેજ.

ચ્યવન. પરિક્ષીત રાજા પાસે આવેલો એક ઋષિ.

છન્દોદેવ. મતઙ્ગનું બીજા જન્માંતરનું નામ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૫-૨૬).

છત્રાક. ચોમાસામાં ઝાડ ઉપર અગર જમીન ઉપર છત્રી જેવી ઉગતી વનસ્પતિ વિશેષ. ભોંયછત્રી. બિલાડીનો ટોપ. (ભાગ૦ ૧૦-૨૫-૧૯).

છન્દ. વેદ. અનુષ્ટુભાદિ વૃત્તોનું પ્રથમનું નામાન્તર, (ભાગ૦ ૧૨-૬-૬૦).

છર્મ્મટ. નાશ તે. (ભાગ૦ ૩-૧૮.-૨૬).

જગતી. અડતાળિસ અક્ષરનો છંદ વિશેષ. એ

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઋક્ષદેવના અસ્થિમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. (ભાગ૦ ૩-૧૨-૪૫).

જહ્નુ-જંબુ. યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૨).

જટાસુર. મદ્રદેશાધિપતિ, એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૩૦).

જતુગૃહ. દુર્યોધને પાંડવોને બાળી નાંખવાને યોજેલું લાક્ષ્યાગૃહ તે જ. એને ભીમસેને સળગાવી દીધું હતું. (ભા૨૦ ૧૫૪-૧૫૬; આ૦ ૧૬૦).

જન્મેજય. ક્ષત્રિય. દુષ્યન્તપુત્ર. એની માનું નામ લક્ષણા, લાક્ષી અને લાક્ષ્યા એવાં એનાં બીજાં નામ પણ હતાં. (ભા૨૦ આ૦ ૮૮-૧૪).

જન્મેજય (૨). સોમવંશના કુરુનો પુત્ર, ક્ષત્રિય. એની માનું નામ વાહિની હતું. ધૃતરાષ્ટ્રાદિ એના પુત્રો હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧-૩૯).

જન્મેજય (૩). એક પાંચાલ-ક્ષત્રિ. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩-૫૧).

જન્તુ. સોમક રાજપુત્ર. (ભા૨૦ વ૦ ૧૨૮-૪).

જમ્બૂ. સઘળી પૃથ્વી ઉપર એક સરખો પ્રકાશ પડે અને જૂની માન્યતા પ્રમાણે, મેરુના પરછાયા વડે અંધારું ન થાય એટલા સારુ પ્રિયવ્રત રાજા મેરુની આજુબાજુ ફર્યો હતો. અને એના એમ ફરવાથી એના રથનાં પૈડાં વડે થએલા ચીલાથી પૃથ્વીના સાત ભાગ થયા હતા, તેમાંનો એક ભાગ વિશેષ.

પૃથ્વીના પ્રિયવ્રત પુત્ર. આગ્નીધ્રે નવ ભાગ પાડીને પોતાના નવ પુત્રોને આપ્યા હતા. એ ભાગ તે અજનાભ, કિંપુરુષ, હરિ, ભદ્રાશ્વ, રમ્યક, હિરણ્ય, કુરુ, કેતુમાપ અને સઘળાની વચ્ચે આવેલો ઇલાવૃત્ત. (ભાગ૦ ૫-૧૬-૧૯).

જમ્બૂદ્વીપ. સપ્તદ્વીપમાંનો એક. (ભા૨૦ સ૦ ૨૬-૨૪).

જમ્બૂવન. મેરુ પર્વત ઉપરનું વન વિશેષ. એ એ પ્રદેશના સ્વર્ગ જેવું છે (ભા૨૦ અનુ૦ ૨૪૦).

જમ્ભ. બલિનો મિત્ર યુદ્ધમાં ઇન્દ્રના વજ્ર વડે બલિ વિહ્વળ થયો ત્યારે આ સિંહ ઉપર બેસીને ઇન્દ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. યુદ્ધમાં એને ઇન્દ્રે મારી નાંખ્યો હતો. (ભાગ૦ ૮-૧૧-૧૩).

જમ્ભક. ક્ષત્રિય વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૩૨-૭).

જય. શ્રી મહાભારત મહાકાવ્ય તે જ. (ભા૨૦ સ્વર્ગ૦ ૫-૫૪)

જય (૨) સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા૨૦ ભી૦ ૭૭-૭૦; દ્રો૦ ૧૩૫-૩૦-૩૬).

જય (૩). વિરાટ નગરમાં યુધિષ્ઠિરે રાખેલું ગુપ્ત નામ. (ભા૨૦ વિ૦ ૭-૬૬; ૨૧-૧૯).

જય (૪). યમની સભાનો એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ સ૦ ૯-૧૫).

જયત્સેન. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ ભી૦ ૭૭-૭૬). એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો.

જયદ્બળ. વિરાટનગરમાં સહદેવે ધારેલું પ્રચ્છન્ન નામ. (ભા૨૦ વિ૦ ૭-૬૬).

જયાનીક. વિરાટનો ભાઇ, ક્ષત્રિય. ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૮-૪૧).

જયાશ્વ. વિરાટનો ભાઈ, ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૯-૪૧).

જયેશ. વિરાટનગરમાં ગુપ્તવાસ સમયે રાખેલું ભીમસેનનું નામ. (ભા૨૦ વિ૦ ૭-૬૬; ૨૭-૧૯).

જયન્ત. યાદવ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧-૧૪-૨૮).

જયન્ત (૨). વિષ્ણુનો એક પાર્ષદ. (ભાગ૦ ૮-૨૧-૧૭).

જયન્ત (૩). ત્રેતાયુગમાં પરમેશ્વરનું નામ. (ભાગ૦ ૧૧-૫-૨૬).

જયન્ત (૪). અગિયારમા આદિત્ય.

જર. એક શિકારી, જેણે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના પગના તળીયામાંનું પદ્મ જોયું, તેને મૃગની

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આંખ ધારી, કૃષ્ણને મૃગ સમજી, બાણ મારી નિધન કર્યા હતા તે. (ભા૨૦ મૌ૦ ૫-૨૨-૨૫).

જરિતા. શાર્ઙ્ગિણી પક્ષિણી, આને મદનપાળ નામના ઋષિથી જરિતારી, સારિરક, દ્રોણ અને સ્તમ્બમિત્ર એમ ચાર પુત્રો થયા હતા. (ભા૨૦ સા૦ ૨૫૫-૧૬).

જરિતારિ. જરિતાને મન્દપાળ ઋષિથી થએલો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૨૫૮-૧).

જલન્ધરા. કાશીરાજની સુતા, ભીમસેનની ભાર્યા. એને શર્વગાત્ર નામે પુત્ર હતો. (ભા૨૦ આ૦ ૬૨-૭૬).

જન્હુ સોમવંશી સુહોત્રપુત્ર અજમીઢનો પુત્ર. એની માનું નામ કેશિની. એના વંશના બધા કુશિકો કહેવાતા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧-૨૦). જ્યારે ભગીરથ રાજા સ્વર્ગમાંથી ગઙ્ગાને લઇને આવતો હતો, ત્યારે ગઙ્ગા એના રથની પાછળ પાછળ આવતી હતી. જન્હુના યજ્ઞને માટે તૈયાર કરેલી જગા બોળી નાંખવાથી જન્હુ ગઙ્ગાનું આચમન કરીને પી ગયો હતો. પછી ભગીરથની પ્રાર્થના ઉપરથી પોતાના કાનમાંથી ગઙ્ગાને કાઢી હતી. આથી ગઙ્ગાનું નામ જાન્હવી પડયું છે.

પ્રાયાદગ્રે મહારાજસ્તં ગઙ્ગા પૃષ્ટવોઽન્વગાત્ ।
દેવાઃ સર્ષિગણાઃ સર્વે દૈત્ય દાનવ રાક્ષસાઃ॥૩૧॥
ગંધર્વ યક્ષ પ્રવરાઃ સ કિંનર મહોરગાઃ ।
સર્પાશ્ચાપ્સરસો રામ ભગીરથ રથાનુગા ॥૩૨॥
ગઙ્ગામન્વ ગમન્પ્રીતા સર્વે જલચરાશ્રયે ।
યતો ભગીરથો રાજા તતો ગઙ્ગા યશસ્વિની૩૩
જગામ સરિતાં શ્રેષ્ઠા સર્વ પાપ પ્રણાશિની ।
તતો હિ યજમાનસ્ય જાન્હોરદ્ભૂત કર્મણઃ॥૩૪॥
ગંગા સંપ્લાવયામાસ યજ્ઞવાહં મહાત્મજઃ ।
તસ્યાવલેપનં જ્ઞાત્વા ક્રુદ્ધો જન્હુ શ્ચ રાધવા૩૫।
અપિબત્તુ જલં સર્વં ગઙ્ગયાઃ પરમાદ્ભૂતમ્ ।
તતો દેવાઃ સગન્ધર્વા ઋષયશ્ચ સુ વિસ્મિતા૩૬
પૂનયન્તિ મહાત્માનાં જન્હું પૂરુષ સત્તમમ્ ।
ગંગા ચાપિ નયન્તિસ્મ દુહિતૃત્વે મહાત્મનઃ ૩૭
તત સ્તુષ્ટો મહાતેજાઃ શ્રોત્રાભ્યામસૃજત્પ્રભુઃ ।
તસ્માજ્જન્હુસુતા ગન્તા પ્રોચ્યતેજાન્હવીતિ ચ૩૮
જગામ ચ પુનર્ગઙ્ગા ભગીરથ રથાનુગા ।
સાગરં ચાપિ સંપ્રાપ્તા સા સરિત્પ્રવરાતદા ॥૩૯॥
(વા૦ રા૦ બા૦ ૪૩),

જન્હુ (૨). મિથિલાનો પુત્ર. સિંધુદ્વીપનો પિતા. (ભા. અનુ૦ ૭-૨).

જન્હુસુતા. ગઙ્ગા. (ભા૨૦ આ૦ ૧૦૫-૧૩; ૭-૩).

જયા. મહાસુદ અગિયારસ.

જાજલિ. વેદશિર્ષ ઋષિનો શિષ્ય વિશેષ. એણે અથર્વવેદનું અધ્યયન કર્યું હતું. (ભા૦ ૧૨-૭-૨).

જાજલિ (૨). એક ઋષિ. પશ્ચિમ સમુદ્ર તીરે એને મુક્તિ મળી હતી. (ભાગ૦ ૪-૩૧-૨).

જાનકિ. ક્ષત્રિય વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૩૯).

જામ્બૂનદ. જામ્બૂ નદીમાંથી પ્રાપ્ત થતું સોનું. (ભાગ૦ ૫-૧૬-૨૦).

જામ્બૂ નદી. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૨-૩૦).

જાસુથિ. એક નગરી વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૩૦). એનો અધિપતિ અશ્રુહુતિ નામનો હતો જેને શ્રી કૃષ્ણે હરાવ્યો હતો.

જૃમ્ભણાસ્ત્ર. અસ્ત્ર વિશેષ. બાણાસુર સાથેના સંગ્રામમાં શ્રી કૃષ્ણે શંકર ભગવાનના સૈન્ય ઉપર આ અસ્ત્ર મૂકયું હતું. (ભાગ૦ ૧૦-૬૩-૧૪)

જૈત્ર. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા૨૦ શ૦ ૨૫-૫-૧૨).

જ્યેષ્ઠસ્થાન. મહાદેવ ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૩-૬૨).

જ્યેષ્ઠા. અલક્ષ્મી, એના પુત્રનું નામ અધર્મ, (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૫૩).

જ્યેષ્ઠા (૨). નક્ષત્ર વિશેષ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

જયેષ્ઠિલા. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ૨-૨૫).
જયોતિ. બ્રહ્મનો પુત્ર (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૨૩).
જયોતિક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૩).
જયોતિરથ્યા. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૩-૮).
જયોત્સ્યનાકાલી. ચન્દ્રપુત્રી, વરુણપુત્ર પુષ્કરની ભાર્યા. (ભા૨૦ ઉ૦ ૬૮-૧૩).
જવર. અસ્ત્ર વિશેષ. બાણાસુર સાથેના સંગ્રામમાં શ્રી કૃષ્ણઅને શંકર ભગવાન બન્ને એ એક બીજાના સૈન્ય પર મૂકયો હતો. (ભાગ૦ ૧૦-૬૩-૨૩).
જવલન્તી. તક્ષકપુત્રી, ઋક્ષની ભાર્યા. અન્ત્યનારની માતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૨૫).
ડમ્ભોદ્ભવ. (દમ્ભોદ્ભવ) એક ક્ષત્રિય. (ભા૨૦ ઉ૦ ૬૬; વિ૦ ૫૩-૧૫).
ડાકિની. શિવગણોમાંની પિશાચની જાતિ વિશેષ. બાણાસુર સાથેના શ્રી કૃષ્ણના સંગ્રામમાં શંકર ભગવાન સાથે હતી. (ભાગ૦ ૧૦-૬૩-૧૩).
ડિમ્બિક. હંસનો ભાઇ, જેને શ્રી કૃષ્ણે જમનામાં ડુબાડયો હતો. (ભા૦ સ૦ ૧૪-૧૩).
તર્જમુદ્રા. અંગુઠો અને તર્જની બન્નેના અગ્રભાગ એકઠા કરી, બાકીની આંગળીઓ લાંબી રાખવાથી બનતી મુદ્રા, (ભાગ૦ ૪-૬-૩૮).
તક્ષક. વિશ્વકર્મા તે જ.
તપન અમૃતનું રક્ષણ કરનાર દેવ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૨-૧૮).
તલ. દૂર્ગાનું સિંહાસન. (ડાઉસન ૩૧૭).
તલવકાર. કેન ઉપનિષદ્નું બીજું નામ. (ડાઉસન ૩૧૭).
તાણ્ડ. એક ઋષિ. (ભા૨૦ સ૦ ૭-૧૨).
તાણ્ડય. એક ઋષિ. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૫૦-૧૭).
તાપી. સૂર્યે પોતે ઉષ્ણતાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઉત્પન્ન કરેલી નદી. મુલતાઇના સરોવરમાંથી એ નિકળે છે. (ભાગ૦ ૫-૧૬-૧૮).
તામ્રદ્વીપ. દ્વીપ વિશેષ. રાજસૂયયજ્ઞના દિગ્વિજયમાં સહદેવ અહીં ગયો હતો. (ભા૨૦ સ૦ ૩૨-૭૦)
તામ્રલિપક. દેશ વિશેષ. સલાઇ નદી અને હુગલી નદીના સંગમની ઉપરવાંસે આવેલું હાલનું તામલૂક તે જ.
તામ્રા. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૬-૨૮).
તાર્થ્ય. કશ્યપનું નામન્તર. (ભાગ૦ ૬-૬-૨૧).
તાલજઙ્ઘ. શર્યાતિપુત્ર. (આ૨૦ અનુ૦ ૮-૮).
તાલજઙ્ઘૌ (૨). બલરામના ધ્વજનું નાન (૧૦-૫૦-૨૨).
તાલધ્વજ. ભીષ્મ. (ભા૨૦ વિ૦ ૫૬)
તાલવન. વૃંદાવન પાસે અરણ્ય વિશેષ. અહીં બલરામે ધેનુક નામના અસુરનો વધ કર્યો હતો. (ભાગ૦ ૧૦-૧૫-૨૧).
તિત્તિરી. લાવરી પક્ષી વિશેષ. વિશ્વરૂપનાં ત્રણ મસ્તકોમાંથી " અન્નાદ " નામના મસ્તકમાંથી ઉત્પન્ન થએલું પક્ષી. (ભાગ ૬-૬-૫).
તિત્તિરી (૨). ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ.
તિતિક્ષા. સહનશીલપણું.
તિમિન. કાલ્પનિક મત્સ્ય. (ડાઉસન ૩૧૯).
તિમિનગલ. તિમિનને ગળી જનાર મોટું કાલ્પનિક મત્સ્ય. (ડાઉસન ૩૧૯).
તિમિનગલગમ. તિમિનગલને ગળી જનાર એથી યે મોટું કાલ્પનિક મત્સ્ય. (ડાઉસન ૩૧૯).
તિમિરાપહ. અગ્નિવંશનો મુખ્ય અગ્નિ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૦-૧૪).
તુંગભદ્રા. કોષમાં નામ આપ્યું છે તે નદી વિશેષ. એ મ્હૈસુરના કડૂર જીલ્લામા પશ્ચિમ ઘાટમાં ગંગામૂળા આગળથી નિકળે છે. તુંગા અને ભદ્રા નામના બે નાના પ્રવાહો મળીને આ નદી મળી છે. શિમોગા જીલ્લાની ઉત્તરે કુદાલી નામની જગાએ તુંગા અને ભદ્રાનો સંગમ થાય છે. ચારસેં મૈલ વહીને કર્નુલની પેલી મેર કૃષ્ણાને મળે છે. કુમુધતી, વરદા

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

અને હરિદ્રા નામની બીજી નદીઓ આને મળે છે.

આના સંબંધમાં આખ્યાયિકા છે કે એક રાક્ષસ પૃથ્વીને પકડીને પાતાળમાં લઈ જતો હતો; વિષ્ણુએ વરાહ અવતાર ધારણ કરીને સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી, અને પૃથ્વીને ઉપર આણી. આથી વિષ્ણુને શ્રમ થયો અને પોતે વરાહ પર્વત પર બેશી થાક ખાતા હતા તે વખત એમના મુખાર્વિંદ ઉપરથી શ્રમજળની ધારાઓ ચાલતી હતી. વરાહ ભગવાનની ડાબી દાઢ પાસેથી નિકળતી શ્રમજળની ધારા તે તુંગા અને જમણી દાઢ પાસેથી નિકળતી ધારાનું નામ ભદ્રા પડયું હતું. આ બન્ને ધારાઓ એકત્ર થતાં આ તુંગભદ્રા નદી બની છે. (ભાગ ૫-૧૯-૧૮)

તુંબરુ. ચૈત્ર મહિનામાં ધાતા નામના સૂર્યની જોડે સંચાર કરનાર ગંધર્વ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૩૩).

તુરાયણ. યજ્ઞ વિશેષ. (ભા૨૦ ૫૦ ૧૨-૨૪).

તુરુષ્ક. કલિયુગમાં આ સંજ્ઞાના ચૌદ રાજાઓ થયા હતા તે. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૦)

તુલા. બાર રાશિ પૈકી એક.

તૃણબિંદુસર. સૂર્યવંશીય મરુતના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા તૃણબિન્દુ નામના ક્ષત્રિયે નિર્માણ કરેલું મારવાડમાં આવેલું સરોવર વિશેષ. દરરોજ મૃગયા કરવાથી અમારો સદંતર નાશ થઇ જઇ અમારો વંશ જશે માટે આપ બીજા વનમાં પધારો, એવું દ્વૈતવનના મૃગોએ સ્વપ્નામાં યુધિષ્ટિરને કહેવાથી તેઓ બધા પાંડવોને અને સમાગમમાં હતા તે સર્વેને લઇને દ્વૈતવનમાંથી મુકામ ઉઠાવી આ સરોવરની પાસે આવેલા કામ્યકવનમાં રહેવા ગયા હતા.

पुनर्बहुमृगंरम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमे शिरस्थानं तृणबिन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ॥१३॥
(ભા૨૦ ૫૦ ૨૫૯).

તેજ. અગ્નિ તે જ.

તોશલ. તોશલક નામનો કંસનો મલ્લ વિશેષ.

તસ્તુ. ત્રસ્તુ તે જ.

ત્રસ્તુ. સોમવંશીય અન્યયનારનો પુત્ર, એની માતાનું નામ સરસ્વતી. કાલિન્દી એની ભાર્યા થાય. એના પુત્રનું નામ ઇલિલ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૨૮).

ત્રિકૂટ. ત્રણ શિખરવાળો પર્વત વિશેષ, જેના ઉપર લંકાપુરી આવી હતી તે. (ડાઉસર્ન૦ ૩૨૦).

ત્રિકુટ (૨). મેરુની દક્ષિણે આવેલો એક એ નામનો પર્વત.(ડાઉસર્ન૦ ૩૨૦).

ત્રિત. સરસ્વતીના પાત્રમાં આવેલું તીર્થ વિશેષ. અહીં વિદૂર તીર્થયાત્રા વખતે આવેલ હતા. (ભાગ૦ ૩-૧-૨૨)

ત્રિત (૨). ઉતરતી પંક્તિના દેવ વિશેષ. ઋગ્વેદમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે એમનાં નામ ઇન્દ્રના સંબંધમાં મળી આવે છે. " કુવાના આચ્છાદનમાંથી જેમ ત્રિત, તેમ ઇન્દ્રે બલનાં બચાવનાં સાધનો તોડી નાંખ્યાં.

આ વાક્યનો અર્થ સ્પુટ કરતાં ટિકાકારો એક આખ્યાયિકા આપે છે કે, એકત, દ્વીત અને ત્રિત નામના ત્રણેને અગ્નિએ યજ્ઞના પાણીમાં નાંખી દીધેલા અંગારાને વળગી રહેલું હવિનું ઘી ઉખાડવા સારુ પાણીમાં ઉત્પન્ન કર્યા હતા. અગ્નિયે હવિ હોમેલા અંગારા પાણીમાં નાંખ્યા અને તેમાંથી આ ત્રણ ભાઇઓ ઉત્પન્ન થયા. એઓ આપ–પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયા સબબ એમનું નામ " આપત્ય " પડયું, ત્રિત એક દિવસ કુવે પાણી ભરવા ગયો અને એમાં પડી ગયો અસુરોએ કુવા ઉપર ઢાંકણો દઇ દીધાં કે એનાથી બહાર નિકળાય નહિ. પણ ત્રિત ઘણી સહેલાઇથી તેમાં થઇને બહાર આવ્યો. નીતીમંજરીમાં આ વાત પાઠાંતરે આપેલ છે. એકત અને દ્વીપ, તરસ્યા થવાથી ત્રિત પાણી લેવા ગયો. એણે પાણી આણીને પોતાના

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ભાઇઓને આપ્યું. ત્રિતનો ભાગ પચાવી પાડવાના હેતુથી ભાઇઓએ એને કૂવામાં ફેંકી દીધો અને ઉપર મોટું પૈડું ઢાંકયું. અને પોતે ચાલતા થયા. ત્રિતે દેવોની ઘણી પ્રાર્થના કરી તેથી એ બહાર નીકળ્યો.

મહાભારતમાં આ આખ્યાયિકા ઓર પાઠફેર આપી છે. શલ્યપર્વમાં છત્રિશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

પૂર્વયુગમાં એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ભાઇઓ મુનિવૃત્તિવાળા હતા. તે ત્રણે ભાઇઓ સૂર્યસમાન તેજસ્વી હતા, પ્રજાપતિની પેઠે કુટુંબવત્સલ હતા, પ્રજાવાળા હતા, સર્વે બ્રહ્મચારી હતા અને તપના મહાત્મ્યથી બ્રહ્મલોકને જીતનારા હતા. તેમના ધર્માસક્ત પિતા ગૌતમ પોતાના એ ત્રણે પુત્રોના તપથી, નિયમથી અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી સદા તેઓના ઉપર પ્રસન્ન રહેતા હતા. કેટલોક સમય વિત્યા પછી ભગવાન ગૌતમ ઘણા લાંબા કાળ સુધી પોતાના પુત્રોની પ્રીતિ સંપાદન કરીને કર્માનુરુપ સ્થાને સિધાવી ગયા. તેમના મરણ પછી જે રાજાઓ તે મહાત્માના યજમાન હતા, તેઓ સર્વે તેમના પુત્રોનું સન્માન કરવા લાગ્યા.

હવે પેલા ત્રણે ભાઇઓમાં એવું બન્યું કે સૌથી નાનો ત્રિતમુનિ વૈદિક કર્મકાંડ અને અધ્યયન આદિ ગુણોથી જેમ તેમના પિતા હતા તેવો જ સર્વશ્રેષ્ટ થયો. અને તેથી જ મહાપવિત્ર લક્ષણવાળા ભાગ્યશાળી બધા મુનિયો જેમ એના પિતાનો આદરસત્કાર કરતા તેમ, ત્રિતમુનિનો પણ આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા. તે પછી એક દિવસે એકત અને દ્વિત એ બે મોટા ભાઇઓ યજ્ઞને માટે તથા યજ્ઞોપયોગી દ્રવ્યને માટે ચિંતા કરવા લાગ્યા. ખૂબ વિચાર કરતાં તેઓને એક બુદ્ધિ સુઝી આવી કે " ત્રિતને સાથે રાખી આપણે સર્વ યજમાનો પાસે યજ્ઞો કરાવી, પુષ્કળ પશુઓનો પ્રતિગ્રહ કરીએ, હર્ષપૂર્વક સોમરસનું પાન કરીએ અને યજ્ઞનું મહાફળ પ્રાપ્ત કરીએ. આવો વિચાર કરી એ ત્રણે મહાત્મા મહર્ષિઓ પોતાના યજમાનો પાસે જઇને દક્ષિણાઓની ગાયો મેળવવા માટે તેઓ પાસે યજ્ઞો કરાવવા લાગ્યા. અને અનેક યજ્ઞોમાં તેઓએ વૈદિકકર્મદ્વારા વિધિપૂર્વક પ્રતિગ્રહ કરીને અનેક પશુઓ મેળવ્યાં. પછી તે મહર્ષિયો સર્વ પશુઓને આગળ કરીને પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યા. તે સમયે ત્રિતમુનિ હરખાતા હરખાતા સૌની આગળ ચાલતા હતા અને એકત તથા દ્વિત પશુઓને હાંકતા હાંકતા ત્રિતની પાછળ ચાલતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં પશુઓનું મહાન ટોળું જોઇને એકત અને દ્વિત માંહોમાંહ વિચાર કરવા લાગ્યા કે " આ સર્વ ગાયો, ત્રિત વિના કેવળ આપણને બન્નેને મળે તો કેવું સારું થાય! " આમ વાતચિત કરી પાપી એકત અને દ્વિત વળી પાછા અંદર અંદર વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ ત્રિત યજ્ઞો કરાવવામાં કુશળ છે. અને વેદોમાં પારંગત થએલો છે, જેથી તેને બીજી પુષ્કળ ગાયો મળી રહેશે; માટે આપણે બન્ને આ ગાયોને હાંકીને નાશી જઇએ. ત્રિત પણ આપણા વિના એકલો થઇને ભલે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય. " આમ વિચાર કરતા કરતા તેઓ રાત્રિને સમયે માર્ગ કાપતા જતા હતા. તેવામાં તેઓને એક વરુ મળ્યું. માર્ગમાં આગળના ભાગમાં જ ઉભેલા વરુને જોઇને સૌથી આગળ ચાલનારો ત્રિત, ભયનો માર્યો પોતાની સમીપમાં સરસ્વતીના તટ પર આવેલા એક મહાન કુવા તરફ અજાણપણામાં નાઠો, અને તે કુવામાં પડી ગયો.

તે કુવો ઘણો જ ઉંડો, મહાઘોર અને સર્વ ભૂતોને ભય ઉપજાવે એવો હતો. આવા કૂવામાં પડીને મુનિ શ્રેષ્ટ ત્રિતે ઘણી ખૂમો પાડી અને તે ખૂમોને બહાર ઉભેલા એના

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ભાઇઓએ સાંભળી પણ ખરી, તેમ જ તેમના જાણવામાં પણ આવ્યું કે, આપણો ભાઇ ત્રિત કુવામાં પડી ગયો, છતાં વરુના ત્રાસથી અને પશુઓના લોભથી ત્રિતને ત્યાં પડતો મૂકી બન્ને ભાઇઓ નાશી ગયા. આ પ્રમાણે પશુઓમાં લુબ્ધ થએલા તે બન્ને ભાઇઓ એ મહાતપસ્વી ત્રિતમુનિને ધૂળથી ઢંકાયલા નિર્જન કુવામાં પડતો મૂકયો હતો.

તે પછી મહા બુદ્ધિમાન ત્રિતે, પાપી જેમ નરકમાં પડે, તેમ પોતાને ઘાસ અને લતાઓ વડે ઢંકાઇ ગએલા કૂવામાં પડી ગએલો જોઇ મૃત્યુથી ભયભીત થઇ જઇને પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કર્યો કે "મેં હજુ સુધી સોમરસનું પાન કર્યું નથી તો મારે અહીં રહીને જ સોમરસનું પાન શી રીતે કરવું.

આવો વિચાર કરતાં મહાન તપસ્વી ત્રિતે કુવામાં લટકી રહેલી એક લતાને દૈવેચ્છાથી જોઇ. પછી તેણે એ ધૂળથી ભરેલા કૂવામાં મનથી જ જળનું ચિંતન કર્યું. અગ્નિની પણ માનસિક કલ્પના કરી લીધી. પોતાના આત્માને હોતા બનાવી લીધો, અને લટકતી લતાને સોમલતા તરીકે કલ્પી. મનથી યજુઃસૂક્ત અને સામમન્ત્રોને ઋચા તરીકે ચિંતવી લીધા. કાંકરાઓને સાકર તરીકે માની લીધા. પાણીને ઘી માની લીધું. પછી સોમરસ કાઢીને દેવતાના ભાગ કલ્પ્યા અને મહાન વેદધ્વનિ કર્યો. તેનો વેદધ્વનિ સ્વર્ગમાં સંભળાયો. બ્રહ્મવાદીઓએ જેવી વિધિએ યજ્ઞ કરવો જોઇએ, તેવી વિધિથી તેણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ ખભળી ઉઠયા. કહેવા લાગ્યા કે ત્રિત મહર્ષિ મહાયજ્ઞ કરે છે, માટે આપણે સર્વે ત્યાં જઇએ. નહિ જઇએ તો મહાતપસ્વી મુનિ, ક્રોધાયમાન થશે અને વખતે બીજા દેવો પણ કલ્પી લેશે! આમ વિચાર કરી દેવો કૂવા તરફ ગયા. જુએ છે તો ત્રિતમુનિ–મહાયજ્ઞ કરવામાં રોકાયા છે. ત્રિતમુનિએ દેવતાઓની પ્રાર્થના કરી, તેમને યજ્ઞભાગો આપ્યા. અને દેવતાઓ પણ યથાવિધિ પોતપોતાના યજ્ઞભાગ મેળવી પ્રસન્ન થયા. ત્રિતમુનિને વર માગવાનું કહેતાં તેણે માગ્યું કે "પ્રથમ તો મને આ કુવામાંથી બહાર કાઢીને મારું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે; અને બીજું એ જ કે કોઇ મનુષ્ય આ કુવામાં સ્નાન કરે તેને સોમરસ પાન કરનારની ગતિ પ્રાપ્ત થાય. ત્રિતમુનિના આમ કહેતાં જ એ કુવામાં મોટા મોટા તરંગવાળી સરસ્વતી નદી ઉછળી આવી. એણે પોતાના પ્રવાહદ્વારા ત્રિત મુનિને બહાર કાઢયા. મુનિએ દેવતાઓની પૂજા કરી અને તેઓની સન્મુખ તે ઉભા રહ્યા. દેવો તથાસ્તુ કહીને ઘેર ગયા. ત્રિતમુનિ પોતાને ઘેર ગયા અને બન્ને ભાઇઓ પાસે આવીને ક્રોધપૂર્વક કેટલાંક તિક્ષ્ણ વચનો કહ્યાં. પોતાના ભાઇઓને શાપ્યા કે તમે પશુલોભી થયા માટે જંગલમાં ફરનારા મોટી દાઢવાળા વરુઓ થઈ જશો. અને તમારી પ્રજા માંકડાં અને વાનરો થશે." બળદેવે યાત્રા વખતે આ કુવામાં સ્નાન કરી પછી 'વિનશન' નામના તીર્થ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. (ભા૨૦ શલ્ય૦ ૩૬).

ત્રિસ્રોતસી. નદી વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૯–૨૭).

ત્રિનરાપત્ય. ત્રિત તે જ. (ડાઉસન ૩૨૧).

ત્રિદશ. ત્રણ વાર દશ. સામાન્ય રીતે ત્રીસ કોટી (જાતિ). બાર આદિત્ય, આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો અને બે અશ્વિનો મળીને તેત્રિશ જાતિના દેવો માન્યા છે. કોટિ શબ્દનો અર્થ "કરોડ" પણ થાય છે. સમજ અજ્ઞાન લોકોમાં દેવોની સંખ્યા તેત્રીસ કરોડની મનાવા લાગી!

ત્રિભુવન. ત્રણ લોક. સ્વર્ગ, મૃત્યુ (ભૂમિ) અને પાતાળ. એ ત્રિલોક પણ કહેવાય છે. (ડાઉ. સન ૩૧૮).

ત્રિગર્ત. ત્રણ કિલ્લાવાળો પ્રદેશ. ઉત્તર તરફનું

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ડુંગરી રાજ્ય કેાટક તે. હાલ પણ લેાકેા એને ત્રાઇગર્ત કહે છે. (વિલ્સન). પણ જનરલ કનિંગ્હેમ "જલંધર દેાઆબ અને કાંગ્રા" તે જ આ પ્રદેશ એમ ખાત્રી પૂર્વક કહે છે. (ડાઉસન ૩૧૯).

ત્રિમૂર્ત્તિ. વેદમાં અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય એ ત્રણનાં નામનેા ઉલ્લેખ છે. પાછલા કાળમાં એને બદલે બ્રહ્મા, મહેશ (શિવ) અને વિષ્ણુ એ ત્રિમૂર્ત્તિ મનાય છે. ઉત્પાદક, સંહારક અને પેાષકશક્તિયેા. બ્રહ્મા રજોગુણની મૂર્ત્તિ છે. ઇચ્છા-કામ-જે વડે દુનિયાં અસ્તિત્વમાં આવી. શિવ-મહેશ-એ તમેાગુણની મૂર્ત્તિ છે. દુનિયાંનેા સંહાર-નાશ કરનાર છે; અને વિષ્ણુ સત્વગુણની મૂર્ત્તિ છે. દયા અને ભલાઇ વડે જગતને બચાવે છે-નિભાવે છે. ત્રણે એકબીજામાં રહે છે અને ત્રણે મળીને એક જ છે. વેદમાં પણ ત્રણ હેાઇ એક જ છે એમ કહ્યું છે. એ બધા-ત્રણે-આશ્રિત છે, કેમકે ત્રણે સર્વાત્મા-પરમાત્મામાં જ રહ્યા સતા એક જ છે. (વિલ્સન).

ખ્રિસ્તી ધર્મ શાસ્ત્રની બાપ, દિકરેા અને પવિત્ર આત્માની ત્રિપુટી, તે જુદા છતાં એક જ હેાઈ, એકતા જ છે; એ માન્યતા આ મતની સાથે સરખાવાય.

પદ્મપુરાણ વૈષ્ણવ ગ્રન્થ હેાઇ એમાં વિષ્ણુને પ્રધાનપદ આપ્યું છે. પેાતાની ઇચ્છાથી તે ત્રણ સર્પ થયા એમ કહ્યું છે. જગત નિર્માણ કરવાને તેમણે પેાતાના જમણા પડખાને બ્રહ્મા બનાવ્યેા. જગતના પાલનાર્થે પેાતાના ડાબા પડખાને વિષ્ણુ અને શરીરના મધ્ય ભાગને સંહારક શક્તિ તરીકે શિવ બનાવ્યેા. કેાઇ બ્રહ્માની, કેાઇ શિવની અને કેાઈ વિષ્ણુની પૂજા કરે છે; પણ શ્રદ્ધાળુઓએ એમનામાં ભેદ ગણવેા નહિ. ત્રિમૂર્ત્તિ એક શરીર અને ત્રણ મસ્તક વાળી બનાવાય છે. જમણું મુખ વિષ્ણુનું, મધ્ય બ્રહ્માનું અને ડાબું શિવનું. વર્ત્તમાન સમયમાં બ્રહ્માની પૂજા ગૌણ થઇ છે, ત્રિમૂર્ત્તિમાંના બે, શિવ અને વિષ્ણુ-ત્રિમૂર્ત્તિની શક્તિયુક્ત ધરાઈ સર્વત્ર પૂજાય છે. (ડાઉસન ૩૧ ૨).

ત્રયરુણ. ઇક્ષ્વાકુ વંશના ત્રિવૃશનનેા પુત્ર. એકદા એ રથમાં બેશી જતેા હતેા. એનેા પુરેાહિત રથ હાંકતેા હતેા. એક બ્રાહ્મણનેા છેાકરેા રથમાં કચરાઇને મરી ગયેા. આથી મેાટી ભાંજગડ ઉઠી કે એ હત્યાનેા જોખમદાર કેાણ? આ પ્રશ્ન ઇક્ષ્વાકુઓના પંચને પૂછતાં તેમણે પુરેાહિતને હત્યા કરનાર ઠેરવ્યેા. પછી પુરેાહિતે પેાતાના તપેાબળે એ છેાકરાને જીવતેા કર્યો. ઇક્ષ્વાકુઓએ આ ન્યાય પક્ષાપક્ષીથી કર્યો ગણીને પુરેાહિત બહુ ગુસ્સે થયેા. આથી ઇક્ષ્વાકુઓના ઘરમાં અગ્નિએ પેાતાનું કર્તવ્ય તજી દીધું. એમનું અન્ન પણ રંધાય નહિ. ઇક્ષ્વાકુઓ પુરેાહિતને શરણે ગયા. અને તેમની પ્રાર્થના વડે પુરેાહિત શાન્ત થતાં અગ્નિએ પેાતાનાં કામ કરવા માંડયાં. ભાષ્યકાર સાયણે સાત્યાયણ બ્રાહ્મણને આધારે આ વાત વૈદિકમન્ત્ર ઉપર ટીકા કરતાં કહી છે. (ડાઉસન-૩૨૩).

ત્રિલેાક. ત્રિભુવન તે જ.

ત્રિવેણી. ગઙ્ગા, યમુના અને સરસ્વતી એ ત્રણે નદીઓનેા સંગમ તે. પ્રયાગ.

ત્રિવેણી (૨). બંગાળામાંનું ત્રિવેણી નામનું ગામ, જ્યાં ત્રણ નદીઓનેા સઙ્ગમ થાય છે તે. પૂર્વે હિંદુસ્થાનમાં ચાર પાંચ વિદ્યાપીઠેા હતી. નવદ્વીપ, શાન્તિપુર, ગુપ્તીપાર અને ત્રિવેણી, અહીં ત્રિવેણીમાં ત્રીશ શાળાઓ હતી.

ત્રિષ્ટુપ. ચુમાળીશ અક્ષરેાનેા છંદ વિશેષ. બ્રહ્મદેવના માંસમાંથી ઉત્પન્ન થયેા હતેા.(ભાગ૦ ૩-૧૨-૪૫).

ત્રયક્ષ. હિરણ્યકશિપુની રાજસભાનેા દૈત્ય વિશેષ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

દૃઢરથ. કોષમાં "ચિત્રરથ" શબ્દ જુઓ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૮૦-૪૦).

દૃણ્ડક. એ નામનો કોંકણપટ્ટીમાં હતો તે દેશ. સહદેવે પશ્ચિમ કિનારાનો દિગ્વિજય કર્યો ત્યારે જીતેલા દેશોનાં નામોમાં શૂર્પારક (સોપારા), દણ્ડક અને કરહાટક એ નામો છે. સોપારાની દક્ષિણે આવેલો કોંકણ દેશ તે જ.

દૃણ્ડતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૮૩-૧૪).

દૃણ્ડાર્ત. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૨-૧૬૨).

દૃધિમુખ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૮; ઉ૦ ૧૦૩-૧૨)

દૃધીરાતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૨-૧૮૬).

દૃન્તોલુખલિક. ઉખલાની પેઠે દાંતથી જ ધાન છડી ખાનારા ઋષિ વિશેષ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૪૫-૪૧).

દૃમઘોષસુત. શિશુપાળ તે જ. (ભા૨૦ સ૦ ૭૦-૩૮).

દૃરવર. શ્રેષ્ઠ શંખ. (ભાગ૦ ૧-૧૧-૧).

દર્દુર. કંસનો આશ્રિત દૈત્ય વિશેષ. (ભાગ૦ ૩-૭-૩૪).

દર્પ. કશ્યપ અને ઉન્નતિનો પુત્ર.

દર્પ (૨). એ નામના બે પર્વતો. (વા૦ ૨૦ ફિક્કિ).

દર્ભક. કલિયુગમાં શિશુનાગ વંશના અજાતશત્રુનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અજય. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૬).

દર્શ. ધાતા નામના સાતમા આદિત્ય અને સિનીવાલીનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૬-૧૮-૩).

દર્શક. દર્ભક તે જ,

દર્શન. જીવ, જગત અને ઈશ્વર સંબંધી તાત્ત્વિક નિર્ણય કરનારું શાસ્ત્ર તે દર્શન. ફિલસુફી-તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે અર્થમાં "દર્શન" શબ્દ વપરાય છે. હિંદુસ્થાનમાં આવાં તાત્ત્વિક દર્શનો અનેક થયાં છે.

દર્શનોના મુખ્ય વિભાગ બે પડે છે. (૧) આસ્તિક એટલે વેદને પ્રમાણ માનનારાં અને (૨) નાસ્તિક એટલે વેદને પ્રમાણ નહિ માનનારાં.

આસ્તિક દર્શનો (૧) વૈશેષિક, (૨) ન્યાય, (૩) સાંખ્ય, (૪) યોગ, (૫) પૂર્વ મિમાંસા અને (૬) ઉત્તર મિમાંસા.

છ નાસ્તિક દર્શનોમાં (૧) ચાર્વાકમત, (૨) જૈનમત, (૩) બૌદ્ધના ચાર સાંપ્રદાયિક મતો, જેને અનુક્રમે (૩) વૈભાષિક, (૪) સૌત્રાન્તિક, (૫) યોગાચાર અને (૬) માધ્યમિક કહે છે.

સાંખ્ય:—જે દર્શનમાં તત્ત્વોની સંખ્યા અથવા ગણના કરવામાં આવી છે તેવા વિચારશાસ્ત્રને "સાંખ્ય" કહે છે. આ દર્શનના આદ્ય સંસ્થાપક કપિલાચાર્ય કહેવાય છે. એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મૂલતત્ત્વો બે વર્ગમાં પડે છે. (૧) પુરુષ એટલે ચેતન, જે માત્ર શક્તિવાળો છે, અને (૨) પ્રકૃતિ જે જડ છે, પણ ક્રિયાશક્તિવાળી અને દૃશ્ય છે. પ્રકૃતિનું બીજું નામ "પ્રધાન" છે. આ બે પદાર્થો (પુરુષ અને પ્રકૃતિ) નિત્ય છે. પ્રકૃતિનું સ્વરુપ સત્વ, રજસ અને તમસ એ ગુણોનું સામ્ય ગણાય છે. પ્રકૃતિના પહેલા વિકારને મહત્ કહે છે. તેમાંથી અહંકાર (હુંભાવ=Egoism), અહંકારમાંથી દસ ઇન્દ્રિયો મન, પાંચ તન્માત્રાઓ, અને પાંચ તન્માત્રામાંથી પૃથિવ્યાદિ પાંચ ભૂતો મળી એકંદર ચોવીસ જડતત્ત્વોની સંખ્યા થાય છે. તે પ્રકૃતિમાંથી ઉદય પામે છે, સ્થિતિ પામે છે અને લય પામે છે. પચ્ચીસમો પુરુષ તે સ્વતંત્ર દૃષ્ટા છે. આ ખરો વિવેક જેને થાય-સમજાય તે મુક્ત. જેને અવિવેક રહે તે બંધ પામેલ એટલે જીવ.

દર્શનને અંગે કહેતાં સ્વ. ડા. વિલ્સન

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

કહે છે કે આ બધાં દર્શનો 'Ex nihilo nihit fit," એટલે "Nothing comes out of nothing" એ સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયલાં છે; અને સઘળાંનો ઉદ્દેશ જન્મ મરણથી છૂટી, પરમાત્મામાં લીન થઈ જવાનો છે. Emancipation of the Soul from future birth-and existence.

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના નિમ્ન લિખિત શ્લોકમાં આ સિદ્ધાન્ત ગ્રથિત થયો છે.

नासतो विद्यतेभावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥१६॥

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા. અ૦ ૨.

જે ખરી રીતે અસત્ છે તેમાંથી સદ્‌વસ્તુ પ્રકટ થાય નહિ; અને ખરી રીતે સદ્‌વસ્તુ છે, તેનો કદી અભાવ થાય નહિ. સદ્ અને અસદ્ એટલે ભાવ અને અભાવનો ખરો નિર્ણય તત્વદર્શિયોયે કર્યો છે, એટલે આધાર કારણ અથવા અધિષ્ટાન કારણ ચેતન વસ્તુ છે, જે ભાવ અને અભાવનો સાક્ષી છે.

આ દૃશ્ય જગતનું કારણ સદ્ (બ્રહ્મ) હોવું જોઇએ, કારણ કે અભાવ એટલે શૂન્યમાંથી ભાવવાળું જગત્ પ્રકટ થાય નહિ. "વાંઝણીનો છોકરો" એ કેવળ કલ્પના અથવા ભાવશૂન્ય ભાવના કદી ખરી થઈ શકતી નથી. ખરી રીતે ભાવ અને અભાવનો સાક્ષી "ચેતન" સ્વયં સત્ય પદાર્થ છે. તેના વિના ભાવ અથવા અભાવની સ્થાપના અથવા સાબીતી થઇ શકતી નથી.

યોગઃ—આ દર્શન મૂળમાં સાંખ્ય દર્શનમાં કહેલાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે, તેના પ્રણેતા પતંજલિ ગણાય છે. સાંખ્યની વિચારમયી પદ્ધતિને ચિત્તના વિરોધ વડે અનુભવમાં લાવવા સારુ આ શાસ્ત્ર છે. એ દર્શનમાં નિત્યસિદ્ધ અને નિત્યમુક્ત પુરુષનો સ્વીકાર છે. તેનું બીજું નામ "ઈશ્વર" છે–તેનું સ્વરુપ અને ધ્યાન કરી કૈવલ્ય–મોક્ષ મેળવવાની પદ્ધતિ આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે.

ન્યાયઃ—આ શાસ્ત્રના પ્રણેતા ગૌતમ મનાય છે. તેમાં સોળ પદાર્થોમાં જગતનાં તત્ત્વોનો સમાસ કર્યો છે. અને તર્ક વડે વસ્તુ નિર્ણય કરવાનું પ્રમાણશાસ્ત્ર તેમાં અંતર્ગત કરવામાં આવ્યું છે.

વૈશેષિકઃ—આ શાસ્ત્રના પ્રણેતા કણાદ ગણાય છે. એમાં વિશ્વનું વર્ગીકરણ, દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એવા ૭ પદાર્થમાં કરવામાં આવ્યું છે. પાછળથી અભાવ પદાર્થ ઉમેરી સાત પદાર્થોનું વર્ગીકરણ થયું છે. આ શાસ્ત્ર ઘણે ભાગે પ્રમેયનું એટલે જ્ઞેય જગત્‌નું ચિંતન કરે છે, અને પ્રમાણમાં ન્યાયને અનુસરે છે.

મીમાંસા (પૂર્વ)ઃ—વેદના કર્મકાણ્ડના મન્ત્રો અને બ્રાહ્મણોના અર્થના નિર્ણયો ન્યાયાનુસાર શી રીતે કરવા; વેદનું પ્રામાણ્ય કેવા પ્રકારનું છે, તર્કનું સ્થાન કેટલા અંશમાં છે એવી યજ્ઞ અથવા વૈદિકકર્મને લગતી વિદ્યાનું શાસ્ત્ર પૂર્વમીમાંસા છે. એનાં બીજાં નામ યજ્ઞમીમાંસા, અધ્વરમીમાંસા અને કર્મમીમાંસા કહેવાય છે, એના બાર અધ્યાય છે. અને એનો સૂત્રકાર જૈમિનિ ગણાય છે.

મીમાંસા (ઉત્તર). વેદના જ્ઞાન કાણ્ડને લગતું ચિંતન આ શાસ્ત્રમાં છે. તેના સૂત્રકાર બાદરાયણ ગણાય છે. આ શાસ્ત્રને વેદાંત શાસ્ત્રનું ન્યાયપ્રસ્થાન કહે છે. કારણ કે વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદનાં વાક્યોના અર્થનો નિર્ણય ન્યાયની રીતીએ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ શાસ્ત્રના ચાર અધ્યાય છે અને પ્રત્યેકના ચાર પાદ છે. આ શાસ્ત્ર ઉપર અનેક આચાર્યોનાં ભાષ્યો છે, તેમાં શ્રી મચ્છંકરાચાર્યનું ભાષ્ય હાલ ઉપલબ્ધ છે. એ જુનામાં જુનું છે. તે પહેલાંના વૃત્તિકારો અથવા ટીકાકારોના ગ્રન્થો હાલ મળી શકતા નથી. આ શાસ્ત્ર ઉપર તત્ત્વવિદ્યાના ઘણા મતો બંધાયા છે, જેવા કે કેવલાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત,

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત, અવિભાગાદ્વૈત વિગેરે.

દશપુર. રન્તિદેવ રાજાની નગરી, રાજધાની.

દશપૂર્ણમાસ. એક પ્રકારનો યજ્ઞ વિશેષ. (ભા૦ ૫-૭-૫).

દશાશન. રાવણ.

દહન. અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૩).

દાક્ષાયણ. દક્ષના પુત્રો અને વંશજો.

દાન. ધર્મનો એક પગ. (ભાગ ૧૨-૩-૧૮).

દામગ્રન્થી. અજ્ઞાતવાસ દરમ્યાન વિરાટને ત્યાં અશ્વાધ્યક્ષ તરીકે રહેતાં નકુલે રાખેલું નામ. (ભા૨૦ વિ૦ ૪-૫).

દામોષ્ણીષ. ઋષિ વિશેષ. ભા૨૦ સ૦ ૪-૧૯).

દારુણ. ગરુડપુત્ર. (ભા૦ ઉ૦ ૧૦૧-૯).

દાશાર્હી. કુરુની ભાર્યા-શુભાંગી તે જ. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૪૨).

દિગ્દેવતા. રાત્રિ દેવતા તે જ. એનું નામ ઉપશ્રુતિ હતું. સ્ત્રી સ્વભાવ વિશે એને અષ્ટાવક્રની સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦-૫૨).

દિલીપ. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૫).

દિવાકર. ગરુડપુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૪).

દીર્ઘરામ. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૧૩).

દુરાધર. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૧૦).

દુરુક્તિ. ક્રોધ અને હિંસાની કન્યા. કલિની બ્હેન. (ભા ૪-૭-૩).

દુર્ગા. તમોગુણની અભિમાની, લક્ષ્મી તે જ.

દુર્મિત્ર. કલિયુગમાં બાર્દ્રિહક રાજા પછી થએલા પુષ્યમિત્ર રાજાનો પુત્ર. (ભા ૧૨-૧-૧૪).

દુષ્યરાજ્ય. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. ((ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧-૯).

દુષ્પ્રધર્ષણ. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ ભી૦ ૬૪-૨૯-; ક૦ ૪૬-૮)એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. (ભા૦ સ૦ ૨૫ -૧૬).

દુષ્પ્રહર્ષ. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. (ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૬૬).

દુષ્યન્ત. સોમવંશીય અજમીઢનો પુત્ર. એની માતાનું નામ નીલી અને ભાઇનું નામ પરમેષ્ટી હતું. (ભા૦ આ૦ ૧૦૧-૨૦).

દૃઢચ્યુત. અગસ્ત્ય ઋષિ અને કૃષ્ણેક્ષણાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઇધ્મવાહ. (ભા૦ ૪-૨૮-૩૨).

દૃઢરથાશ્રય. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. (ભા૦ આ૦ ૧૩૧-૧૨).

દેવક. ક્રૌચદ્વીપમાંના લોક વિશેષ. (ભા૦ ૫-૨૧-૨૨).

દેવકી. ઋષભદેવ વંશીય ઉદ્ગીધની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ પ્રસ્તાવ. (ભા૦ ૫-૧૫-૧૬).

દેવગિરિ. ચર્મણ્વતી પાસેનો પર્વત વિશેષ. (ભા૦ ૫-૧૯-૧૬).

દેવગુહ્ય. સાવર્ણિ મન્વંતરનો એક બ્રાહ્મણ. એની સરસ્વતી નામની સ્ત્રીને પેટે એના વડે સાર્વભૌમ નામે અવતાર થશે. (ભા૦ ૮-૧૩ -૧૭).

દેવજ. સૂર્યવંશી તૃણબિંદુના કુળમાંના સંયમ નામના રાજાના બેમાંનો એક પુત્ર. (ભા૦ ૯-૨-૩૪).

દેવપ્રહરણ. સ્વર્ગનો દેવ વિશેષ. (મત્સ્ય).

દેવભૂતિ. કલિયુગમાં શુંગ રાજવંશમાંના ભાગવત રાજાનો પુત્ર. એ આ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. (ભા૦ ૧૨-૧-૧૮).

દેવલ. પરીક્ષિત રાજા પાસે આવેલો એક ઋષિ. (ભા૦ ૧-૧૯-૧૦). એણે સ્વર્ગમાં પિતરોને મહાભારત સંભળાવ્યું હતું.

દેવહુવ્યા. દેવહુવ્ય એ જ.

દેવર્ષિ. દેવોમાંના ઋષિયો. એઓ સ્વર્ગમાં રહે છે જેમકે નારદ. (ડાઉ૦ ૮૫).

દેવપોઢી. અષાડ સુદ અગિયારસ.

દેવમાતૃ. અદિતિ તે જ. (ડાઉ૦ ૮૫).

દેવહુવ્યા. દેવહુવ્ય તે જ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

દેવાન્તક. મારુતીએ મારેલો રાવણપુત્ર.

દેવાલા. સ્ત્રી તરીકે મૂર્ત્તિમાન સંગીત. (ડાઉ૦ ૮૫.)

દેવિકાતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧ -૫૧).

દેવી. વરુણની ભાર્યા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૫૨). એના પુત્રનું નામ બલ. મદ્યની અભિમાનિની દેવી સુરા, આની પુત્રી થાય.

દેવી તીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ વ૦ ૮૧ -૫૧).

દેવીભાગવત. એક શૈવ પુરાણ. કેટલાક ભાગવતને બદલે આને અષ્ટાદશ પુરાણમાં ગણે છે. આમાં શક્તિ અને શક્તિપુજનનો વિષય ચરચ્યો છે. (ડાઉ૦ ૮૮).

દેવીમહાત્મ્ય. જુદા જુદા અસુરો ઉપર દેવીએ મેળવેલા વિજય વર્ણનનું સાતસેં શ્લોકના પુરનું એક કાવ્ય. એ માર્કંડેય પુરાણનો એક ભાગ હોઇ એને ચંડીપાઠ કહેવામાં આવે છે. દેવીના મંદિરોમાં એનો રોજ પાઠ કરાય છે. (ડાઉ૦ ૮૮). નવચંડી, શતચંડી, શહસ્રચંડી એવા પ્રયોગ કરાય છે.

દૈર્ઘતમ. દીર્ઘતમાના પુત્ર ધન્વંતરીનું બીજું નામ.

દૈત્યેય. કશ્યપ અને દિતિની પુત્રી. (ભા૨૦ ૬-૧૮-૧૦).

દોષ. અષ્ટવસુઓ પૈકી એક. (ભા૦ ૬-૬-૧૫).

દ્યુતિમાન. શાલ્વ દેશના ચિત્રાશ્વ (સત્યવાન રાજાનો પિતા. સાવિત્રીનો સસરો). એને દ્યુમત્સેન પણ કહ્યો છે.

દ્યુમાન. સોમવંશીય પુરુરવાના પુત્ર આયુના વંશના કુવલયાશ્વનું નામાન્તર. (ભા૦ ૯-૧૨-૧૬).

દ્રવણિક. અગ્નિ નામના વસુ અને યશોધરાનો પુત્ર. (ભા૨૦ ૬-૬-૧૩).

દ્રુમ. અધિરથ સુતનો પુત્ર, કર્ણના પાલક પિતાનો પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. (ભા૨૦ ૧૫૬-૨૭).

દ્રુમ (૨). એક ક્ષત્રિય.(ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૮).

દ્રુમ (૩). કિંપુરુષાચાર્ય.(ભા૨૦ સ૦ ૧૦-૩૦).

દ્રોણશત્રુ. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. (ભા૨૦ આ૦ ૧૮૫-૮).

દ્વાદશાદિત્ય. કશ્યપ અને અદિતિના બાર પુત્રો. કોષમાં મહાભારતમાં તેમનાં આપેલાં નામ આપ્યાં છે. ભાગવતમાં તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે.

૧ વિવસ્વાન, ૨ અર્યમા, ૩ પૂષા, ૪ ત્વષ્ટા, ૫ સવિતા, ૬ ભગ, ૭ ધાતા, ૮ વિધાતા, ૯ વરુણ, ૧૦ મિત્ર, શુક્ર અને ૧૨ ઉરુક્રમ. (ભાગ૦ ૬-૬-૩૯).

દ્વારવતી. દ્વારકાનું બીજું નામ. (ભાગ૦ ૧૦-૬૯-૩).

દ્વાર્વતી. દ્વારકાનું બીજું નામ. (ભાગ૦ ૩-૩-૨૯).

દ્વૈપાયની. દક્ષિણ તરફની એક દેવી વિશેષ. બળરામ તીર્થયાત્રા કરતા અહીં આવ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૦-૭૯-૨૦).

ધનુર્વેદ. સંપૂર્ણ શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા જેમાં સમજાવી છે એવો વેદ. એ આયુર્વેદનો ઉપવેદ હોવાથી બ્રહ્મદેવના દક્ષિણ મુખમાંથી નિકળ્યો છે. (ભાગ૦ ૩-૧૨-૩૮). રથ, ગજ, અશ્વ અને પદાતિ એ યોદ્ધાના ચાર પ્રકારને લઇને ધનુર્વેદને " ચતુષ્પાદ " કહેવાય છે. ધનુર્વેદમાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, યુદ્ધ કરવાના પ્રકાર, વાહનો, ઇત્યાદિ અનેક વિષયનાં વર્ણનો છે. ધનુર્વેદનાં પાંચ અંગ છે:-૧ યંત્રમુક્ત, ૨ પાણિમુક્ત, ૩ મુક્તસંધારિત, ૪ અમુક્ત અને ૫ બાહુ યુદ્ધ. આ શિવાય શસ્ત્ર સંપત્તિ અને અસ્ત્ર સંપત્તિ એના ભેદને લઇને યુદ્ધના બે પ્રકાર થાય છે. ઋજુત્વ (સરળપણું), માયાવિત્ર (શત્રુનાં કારસ્થાન), એને લઇને યુદ્ધમાં અનેક પ્રકાર થાય છે. (અગ્નિ પુ૦).

શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા તે અથર્વણ વેદનો ઉપવેદ છે એમ પણ કહેવાય છે.

ધનંજય. પાતાળનો સર્પ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૨૪-૩૧).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ધન્વ. દેશ વિશેષ. (મારવાડ તે જ.) (ભાગ૦ ૧૦-૮૬-૧૦).

ધર્મ. ધ્રુવમણ્ડલની આજુબાજુ ફરનાર એક તારો. એ શિશુમાર ચક્રના પૂંછડાની જગાએ આવેલો છે. (ભાગ૦ ૫-૨૩-૫).

ધર્મ ૨). વેદ પ્રતિપાદિત ધર્મ તે જ. (ભાગ૦ ૬-૧-૪૦).

ધર્મ (૩). ત્રિજા ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સત્યસેન અવતારનો પિતા. એની સ્ત્રી સુનૃતા. (જુવો (૨) ધર્મ ઋષિ.)

ધર્મ (૩). સોમવંશીય યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળમાંના પ્રતિશ્રવા રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઉશના. (ભાગ૦ ૯-૨૩-૩૪).

ધર્મ (૫). ધર્મશાસ્ત્ર તે જ. (૧૦-૪૫-૩૪).

ધર્મ (૬). એક બ્રહ્મર્ષિ. એની સ્ત્રી ધૃતિ. જુવો (૪) ધર્મ ઋષિ તે જ.

ધર્મતીર્થ. તીર્થ વિશેષ, (ભાર૦ વ૦ ૮૨).

ધાતા. કશ્યપ અને અદિતિનો પુત્ર. બાર આદિત્યમાંનો એક. એને કુહૂ, સિનીવાલી, રાકા અને અનુમતિ એમ ચાર સ્ત્રીઓ હતી. સાયંકાળ, દર્શ, પ્રાતઃકાળ અને પૂર્ણમાસ એમ એમને અનુક્રમે ચાર પુત્રો હતા. (ભાગ ૬-૬-૩૯ અને ૬-૧૮-૩).

ધાતા ૨. શિશુમાર ચક્રના કટિ પ્રદેશમાં આવેલી તારકા વિશેષ. (ભાગ ૫-૨૩-૫).

ધારણ. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૬).

ધારણી. અગ્નિ ધ્વાતાપિ પિતૃગણ અને દક્ષકન્યા સ્વધાની પુત્રી. એ બ્રહ્મનિષ્ટ હતી. (ભાગ ૪-૧-૬૪).

ધી. બુદ્ધિ.

ધી (૨). મન્યુ નામના રુદ્રની સ્ત્રી. (ભાગ ૬-૧૨-૧૩).

ધુન્ધુરી. વાદ્ય વિશેષ. (ભાગ ૧-૧૦-૧૫).

ધુન્ધુહા. ધુન્ધુમારનું બીજું નામ. (ભાગ ૧૨-૩-૯).

ધર્મકેશ. કશ્યપ દનુનો પુત્ર. (ભાગ ૬-૬-૩૧).

ધૂર્તક. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આ૦ ૧૫-૧૩).

ધૃતરાષ્ટ્ર. આસો મહિનામાં ત્વષ્ટા નામના આદિત્યની સાથે સંચાર કરનાર ગંધર્વ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૪૩).

ધૃતરાષ્ટ્ર (૨). ધૃતરાષ્ટ્રનું રુપ ધારણ કરેલો ઇંદ્ર, એ ગૌતમનો પાળીને મોટો કરેલો હાથી હરણ કરી જતો હતો. તે વખત એની (કૃતિમ રુપધારી ઇંદ્ર) અને આ ધૃતરાષ્ટ્રની વચ્ચે પુણ્ય પાપ સંબંધી સંવાદ થયો હતો. (ભાર૦ અનુ૦ ૧૫૬).

ધૃતરાષ્ટ્ર (૩). ક્ષત્રિય સોમવંશી અવિક્ષિત વંશોત્પન્ન જન્મેજયનો પુત્ર. (ભાર૦ આ૦ ૧૦૧-૪૪).

ધૃષ્ટિ. સોમવંશીય સાત્વતકુળના ભજમાન રાજાનો ત્રિજો પુત્ર. (ભાગ૦ ૯-૨૪-૨૭).

ધેનુમલિતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦ આ૦ ૨૪૫-૩૦).

ધૌમ્ર. ઋષિ વિશેષ. (ભાર૦ શાં૦ ૪૬-૧૨).

ધ્રુવ. સૌથી ઉપર આવેલો લોક વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૨૩-૧).

ન.

નન્દ. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૨).

નન્દનક. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૨).

નન્દિવર્ધન. કલિયુગમાં પ્રદ્યોતવંશના રાજકનો પુત્ર. (૧૨-૧-૪).

નન્દિવર્ધન (૨). કલિયુગમાં શિશુનાગ વંશના અજયરાજાનો પુત્ર-એનો પુત્ર મહાનન્દિ (ભાગ૦ ૧૨-૧-૭).

નર્મદા. એ નામની નર્મદા નદીની અભિમાનિની દેવી.

નર્મદા (૨). ઇક્ષ્વાકુવંશના દુર્યોધનની ભાર્યા. એની પુત્રી સુદર્શના. (ભાર૦ અનુ૦ ૨-૧૮).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

નર્મદાખંડ. એ નામનો ૧૪૦૦૦ શ્લોકના પૂરનો નર્મદામહાત્મ્યનો ગ્રન્થ વિશેષ. આ પવિત્ર નદી અમરકંટક પર્વતમાં એક કુણ્ડમાંથી નિકળી, ભરુચ પાસે દહેજના બારા આગળ સમુદ્રને મળે છે. એના મૂળ પાસે કપિલધારા નામે એંશી ફીટની ઉંચાઇથી પડતો ધોધ છે. મણ્ડલાથી રામનગર પર્યન્ત ૧૫ મૈલ સુધી એના પાણીનો રંગ આસ્માની દેખાય છે. જબલપૂર પાસે દુધધારા નામે ત્રીસ ફીટની ઉંચાઇથી પડતો ધોધ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં એ આરસપહાણના પાત્રમાં વહે છે, એને કાંઠે મહેશ્વર, ઓંકારમાંધાતા, શૂલપાણેશ્વર ઇત્યાદિ પવિત્ર સ્થાનો આવ્યાં છે. બહુધા એના દરેક ઘાટે ઘાટે અને આરે આરે ધર્મક્ષેત્રો આવી રહ્યાં છે. શૂલપાણેશ્વર આગળ મોખડી નામનો ઘાટ છે, જ્યાં દસ બાર ફીટના ઢાળવાળો, ધોધ છે. મોખડી ઘાટ આગળ નર્મદા સાંકડા પાત્રમાં થઇને વહે છે. બન્ને તરફના કિનારા લંબરુપ ભિંતો જેવા હોઇ એટલા પાસે પાસે આવેલા છે, કે એ જગાને "હરણ ફાળ" એવું નામ સંપાદન થયું છે. ત્યાં આગળ હરણો સહેલાઇથી નર્મદાને કુદી જઇ શકે એવું છે.

નર્મદાની ઉત્પત્તિ શંકર ભગવાનના શરીરમાંથી થઇ છે, એમ રામાયણ અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. (ભાગ૦ ૫-૧૯-૧૮). ત્રેતાયુગમાં વૃત્રાસુર અને ઇન્દ્રનું યુદ્ધ પણ નર્મદા કાંઠે જ થયું હતું. (ભાગ૦ ૬-૧૦-૧૬). નર્મદા (૪) ક્રોધમાં જુવો.

નવખણ્ડ. ઇલાવૃત્ત, ભદ્રાશ્વ, હરિવર્ષ, કિંપુરુષ, કેતુમાલ, રમ્યક, ભરત, હિરણ્ય અને ઉત્તર કુરુ એ જમ્બુદ્વીપના નવ ખણ્ડો છે. ઇતર ગ્રન્થો પ્રમાણેઃ—

તારત, વર્ત્ત, રામ, દ્રામાલ, કેતુમાલ, હિરે, વિધિવસ, મહિ અને સુવર્ણ એવાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે.

નવગ્રહ. સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ.

નવનાગ. અનંત, વાસુકી, શેષ, પદ્મનાથ, કંબલ, શંખપાદ, ધૃતરાષ્ટ્ર, તક્ષક અને કાલિય.

નવરત્ન. હિરો, માણેક (ચુપાલી), મોતી, ગોમેદ, ઇન્દ્રનીલ, પાચ, પરવાળું, પુષ્કરરાજ, વૈડૂર્ય અગર તોરમલ્લી.

નવરથ—વિદર્ભ કુળના ભીમરથનો પુત્ર. એનો પુત્ર દશરથ (ભાગ ૯-૨૪-૪)

નવરસ. શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્‌ભૂત અને શાંત. (ચાણીના).

નવધાભક્તિ. શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન.

નાગ. તાર્ક્ષ્ય અને કદ્રૂના પુત્ર. (ભાગ૦ ૬-૬-૧૨).

નાગપાશ. અસ્ત્ર વિશેષ. બાણાસુરે આ અસ્ત્રવડે અનિરુદ્ધને બાંધ્યો હતો. (ભાગ૦ ૧૦-૬૨-૩૫).

નાગપુર. હસ્તિનાપુર તે જ.

નાચીના. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૩૨-૧૫).

નારદ. ભગવંતનો ત્રિજો અવતાર. એણે સાવર્ણિ મનુને "પંચરાત્રાગમ"નો ઉપદેશ કર્યો હતો. એ નરનારાયણનો ઉપાસક હતો. (ભાગ૦ ૧-૩-૮; ૫-૧૯-૧૦).

નારદ (૨). એ નામનું પુરાણ વિશેષ. એનું પૂર પચ્ચીસ હજાર શ્લોકનું છે. (ભાગ૦ ૧૨-૧૩-૫).

નારદ (૩). એક સ્મૃતિ વિશેષ.

નારદ (૪). એક સ્મૃતિકાર.

નારાયણાશ્રમ. બદરિવનનો આશ્રમ વિશેષ. બદરિકાશ્રમ તે જ. (ભાગ૦ ૯-૩-૩૬).

નારાયણાસ્ત્ર. અસ્ત્ર વિશેષ. ધ્રુવે યક્ષ ઉપર આ અસ્ત્ર છોડયું હતું. (ભાગ૦ ૪-૧૧-૧).

નિઋતિ. અધર્મની ભાર્યા. ભય, મહાભય અને અને મૃત્યુની માતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૫૪).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

નિઋતિ (૨). અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક. (ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨).

નીકૃતિ. દમ્ભ અને માયાની કન્યા. (ભાગ૦ ૪–૮–૩).

નિઘંટુ. વેદનો શબ્દકોષ, જેને આધારે યાસ્કે નિરુક્ત લખ્યું છે તે.

નિર્જળા. જેઠ સુદ અગિયારસ તે.

નિમ્ન. સોમવંશીય યદુકુળના અનમિત્ર રાજાનો પુત્ર. એને સત્રાજિત્ અને પ્રસેન એ નામે બે પુત્રો હતા.

નિયુત્સર્પી. શિવ નામના એક રુદ્રની પત્ની. એનો પુત્ર તે પ્રાણ. (ભાગ૦ ૪–૧૨–૪૪).

નિમ્લોચિ. સોમવંશના ભજમાનની પહેલી સ્ત્રીના ત્રણ પુત્રો પૈકી એક. (ભાગ૦ ૯–૨૪–૭).

નિરુક્ત. એક વેદાંગ. એ વેદપુરુષના કર્ણ સ્થાને છે. યાસ્કનો કરેલો નિરુક્ત તે વસ્તુતઃ વેદ ઉપર ટીકાનો જ ગ્રન્થ છે. નિરુક્ત નિઘંટુ અને આર્ષવૈદિક શબ્દકોષને આધારે લખાયલો છે. (ભાગ૦ ૧૨–૬–૫૮).

નિષાદી. પુરોચનની પ્રેરણાથી પાંડવોનું કામકાજ કરનારી દુર્બુદ્ધિવાળી ભીલડી. જે પોતાના પાંચ પુત્રો સહિત લાક્ષાગૃહમાં બળી મુઇ હતી તે. (ભા૨૦ આ૦ ૧૬૦–૬).

નિષ્કૃતિ. અગ્નિ વિશેષ. બૃહસ્પતિના પુત્ર નિશ્ચવનનો પુત્ર. સ્વન નામના અગ્નિનો પિતા. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૨૨)

નિષ્ટાનક. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૯).

નીલ. ભારતવર્ષીય પર્વત વિશેષ. (ભાગ૦ ૫–૧૬–૧૬).

નીલ (૨). ઇલાવૃત્તની ઉત્તરમાં આવેલો પર્વત વિશેષ. (ભાગ૦ ૫–૧૬–૮).

નેપાલ. વિદેહદેશની ઉત્તરે આવેલો–હિમાલયની દક્ષિણનો દેશ–હાલનું નેપાળ તે જ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૫–૬).

નેમિ. બલિની સેનાનો પ્રમુખ, દૈત્ય વિશેષ. (ભાગ૦ ૮–૬–૨૨).

નૈષધ. નલરાજા તે જ (ભા૦ વ૦ ૫૧–૩૦).

ન્યગ્રોધ. વનવાસના સમયમાં એકદા જે ઝાડના મૂળ આગળ પોતાની માતા અને બીજા પાંડવોને થાક ખાવા બેસાડીને ભીમસેન પાણી અને સુગંધીવાન કમળો લેવા ગયો હતો તે–વડનું ઝાડ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૧૬૩–૨૦).

ન્યગ્રોધ (૨). બીજું ન્યગ્રોધ (વડ અગર શમીવૃક્ષ)–વૃક્ષ વિશેષ. જેની નીચે કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્મા ભારતયુદ્ધ પછી દુર્યોધન સંતાયો હતો તે ધરા પાસે જતા પહેલાં, સંતાઇ રહ્યા હતા તે.

ન્યગ્રોધ (૩). ન્યગ્રોધનું ઝાડ જેને પરિક્ષિતને દંશ કરવા જતાં મળેલા બ્રાહ્મણ કશ્યપને પોતાની શક્તિ બતાવવાને તક્ષકે દંશ કરીને બાળી નાખ્યું હતું અને જેને કશ્યપ બ્રાહ્મણે વિદ્યાબળે સજીવન કર્યું હતું તે. (ભા૨૦ આ૦ ૪૩–૪).

૫.

પંચાપ્સરસ. દણ્ડકારણ્યમાં આવેલું તીર્થ વિશેષ. બળરામ તીર્થયાત્રા વખતે અહીં આવ્યા હતા. (ભાગ૦ ૧૦–૭૯–૨૮).

પણવ. વાદ્ય વિશેષ. (ભાગ૦ ૧–૧૦–૧૫).

પણિ. મહા કૃપણ જાતિ વિશેષ. ઋગ્વેદમાં એને બુદ્ધિહીન, જુઠ્ઠી, ભ્રષ્ટમુખી, નાસ્તિક, કોઈનું સારુ નહિ બોલનારી અને ઈશ્વર પૂજન ન કરનારી દસ્યુની એક અદેખી જાતિ તરીકે વર્ણવી છે. એ જાતિ ગાયો ચોરીને ગુફાઓમાં સંતાડતી. પણિયે ચોરી લીધેલી ગાયો સરમાએ પાછી આણી હતી.

પતંગી. તર્ક્ષ્યની પત્ની (ભાગ૦ ૬–૬–૨૧).

પત્નીશાળા. યજ્ઞમંડપનો ભાગ વિશેષ. (ભાગ૦ ૪–૫–૧૪).

પદ્મનાભ. ધાર્મિક સર્પ પદ્મનું બીજું નામ. (ભા૨૦ શાં૦ ૩૬૫–૪).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પરાશર. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ સા૦ ૫૭-૧૪).

પરિપ્લવતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ ૫૦ ૮૧-૧૨).

પરિવત્સર. પંચ સંવત્સરનો ભેદ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૨૨-૭).

પરિવર્તિની. ભાદરવા શુદ અગિયારસ.

પરુષ્ણી. રાવી નદી તે જ.

પર્ણજઙ્ઘ. વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. (ભા૨૦ અનુ૦ ૧૭-૫૨).

પર્ણાગારિ. પર્ણગિરિ તે જ.

પશુ. યજ્ઞ વિશેષ. (ભાગ૦ ૫-૭-૫).

પશુ (૨). સવિતા નામના પાંચમા આદિત્ય અને પૃશ્નિના આઠ સંતાનો પૈકી એક. (ભા૨૦ ૬-૧૮-૧).

પાપમોચની. ફાગણ વદ અગિયારસ.

પાશાંકુશા. આસો સુદ અગિયારસ.

પાંચરાત્ર. નારદે ઉપદેશેલા સાત્વતતંત્રનું બીજુ નામાન્તર. મૂળનો ભાગવત ધર્મ તે જ. એમાં ચારવેદ, અને સાંખ્યયોગ એ પાંચેનો સમાવેશ થાય છે, સબબ આ નામ પડયું છે. (ભા૨૦ શાં) કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે આનો કર્ત્તા સાંખ્યયોગનો કર્ત્તા પંચશિખ હશે.

પારિજાતક. પારિજાત તે જ. (ભાગ ૮-૮-૬).

પાદ્મ. પંચાવન હજાર શ્લોકના પૂરનું મહાપુરાણ, પદ્મપુરાણ તે જ.

પાર્વતીય. લોક વિશેષ.

પાલક. કલિયુગમાં બૃહદ્રથની પછી થએલા પ્રદ્યોત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વિશાખયૂપ (ભાગ ૧૨-૧-૩).

પિણ્ડસેકતા. સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૮).

પુંડ્ર. અંગદ દેશની આગળ મોદગિરિની પછી આવેલો દેશ વિશેષ. રાજમહાલનો પૂર્વભાગ પુંડ્રદેશ તે જ.

પુત્રદા. પોશ સુદ અગિયારસ

પુત્રદા (૨) શ્રાવણ સુદ અગિયારસ.

પુરજન. એક રાજા. નારદે પ્રાચીનબર્હિને ઉપદેશ કરતાં આનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું. (ભાગ ૪-૨૫-૧૦).

પુરાણ. પુરાણો એ શ્રુતિ, સ્મૃતિની બરાબર હોવાથી પુરાણોને પાંચમો વેદ કહે છે. પુરાણો બ્રહ્મદેવનાં સર્વ મુખોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. પુરાણોનાં પાંચ અગર દસ લક્ષણો કહ્યાં છે. ઉપપુરાણનાં પાંચ અને મહાપુરાણનાં દસ એમ પણ કહેવાય છે. (ભાગ ૧૨-૭-૧૦). પુરાણનાં પાંચ લક્ષણ તે સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વંતર અને વંશાનુચરિત. મહા પુરાણનાં દસ તે સામાન્ય સૃષ્ટિ, વિશેષ સૃષ્ટિ, સંરક્ષણ, સૃષ્ટિ પોષણ, કર્મની વાસના, મન્વંતરોમાંના આચાર ધર્મો, પરમેશ્વરી લીલા, સૃષ્ટિસંહાર, મોક્ષ અને ઇશ્વર સ્વરુપ એ છે. (ભાગ૨-૧૦-૧)

પુરાણો અનેક છે અને તેમાં પ્રતિપાદન પણ જૂદું જૂદું કર્યું છે. પરન્તુ અરાઢ મહાપુરાણ અને અરાઢ ઉપપુરાણ કહેવાયછે.

બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદ, માર્કંડેય, અગ્નિ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વરાહ, સ્કન્દ, વામન, કૂર્મ, મત્સ્ય, ગરુડ અને બ્રહ્માંડ એ છે. (ભાગ ૧૨-૧૩-૪).

પુરુષસૂક્ત. પરમેશ્વરનું વર્ણન કરનારું સૂક્ત, "સહસ્રશીર્ષા". આ વૈદિક સૂક્તને પુરુષસૂક્ત કહે છે. (ભાગ ૧૦-૧-૨૦)

પુરંજય. કલિયુગમાં માગધવંશના વિશ્વસ્ફુર્જિ રાજાનું બીજું નામ, આ રાજા પાપબુદ્ધિ હોઇ પરાક્રમી હતો. એની રાજધાની પદ્મવતી હતી. પ્રયાગ સુધીનો ગંગા કાંઠાનો પ્રદેશ એના રાજ્યમાં આવેલો હતો. (ભાગ ૧૨-૧-૩૬).

પુલહાશ્રમ. ગંડકી નદીના તીરપર આવેલું ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભાગ ૭-૧૪-૩૦)

પુલિંદ. લોકવિશેષ. (ભાગ ૨-૪-૧૮)

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

પુલિંદ (૨) કલિયુગમાં શુંગ રાજવંશમાંનો એક રાજા. એનો પુત્ર ઘોષ. (ભાગ૧૨-૧-૧૭).

પુલોમન. કશ્યપ અને દનુનો પુત્ર એક દાનવ. આ હિરણ્યકશિપુ અને વૃત્રાસુરનો અનુયાયી હતો. (ભાગ ૬-૬-૩૧; ૬-૧૦-૨૦; ૭-૨-૫).

પુલ્કસ. (ચાણ્ડાલ) લોક વિશેષ. (ભાગ ૨-૪-૧૮).

પુષ્કરચૂડ. દક્ષિણ દિશાનો દિગ્ગજ વિશેષ. (ભાગ ૫-૨૦-૩૯)

પુષ્કલાવતી. પુષ્કલાવત તે જ. ભરતપુત્ર પુષ્કલે વસાવેલી નગરી, હાલ એ ઠેકાણે પરાગ અને ચરસદા એ ગામ વસ્યાં છે, અને સ્વાત-નદીના પૂર્વ કિનારા પર આવેલ છે.

પુષ્પભદ્રા. હિમાલયની ઉત્તરે આવેલી નદી વિશેષ. માર્કંડેય ઋષિનું જન્મ અને તપસ્થાન. ભાગ ૧૨-૮-૧૭).

પુષ્પમિત્ર. કલિયુગમાં બાલ્હિક રાજાની પછી થએલો રાજા વિશેષ. એના પુત્રનું નામ દુર્મિક. (ભાગ ૧૨-૧-૩૪)

પુષ્પાયંપા. એક નગર.

પુંસવન. એક વૃત્ત વિશેષ. પોતાને સારો પુત્ર થવા દિતિયે આ વ્રત કર્યું હતું. માગશર સુદ પડવાથી તે કાર્તિક વદ અમાવાસ્યા સુધી એ કરવાનું છે.

પૂર. ધ્રુવ નામના વસુ અને ધરણિનો પુત્ર-એક દેવતા.

પૂર્ણા. પયોષણી શબ્દ જુઓ.(ભાગ-૬-૬-૧૨).

પૂર્ણાકંદ. સર્પવિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૫૯-૧૬).

પૂષા. આદક્ષના યજ્ઞમાં ઋત્વિજ હતો. એને ચણ્ડીશાએ બાંધીને એના દાંત પાડી નાંખ્યા હતા. પછી પિષ્ટભુક એટલે યજમાનના દાંતવડે તું ખાનારો થઇશ એવું શિવે વરદાન આપ્યું હતું. કોષમાં પૂષા શબ્દ જોવો. (ભાગ ૪-૫-૧૭; ૪-૭-૪).

પૃથિવી. ભૂમી તે જ. સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી સૂર્યથી ત્રિજો ગ્રહ છે. એનો આકાર ગોળ હોઈ વચ્ચેથી ફૂલેલો છે, સ્થૂળમાને એનું ક્ષેત્રફળ ૧૯૬૫૫૦૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. આ પૈકી ૫૫૫૦૦૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન અને બાકી બધું પાણી છે. પૃથ્વીપર વસતી એક અબ્જ કોટીની છે. પૃથ્વી સૂર્યની આજુબાજુ લંબવર્તુલાકાર કક્ષામાં ફરે છે. આ કક્ષાનું એક કેન્દ્ર સૂર્ય છે. પૃથ્વીની ઉમ્મર ક્રમમાં ક્રમ બે ચાર કરોડ વર્ષની હશે. પૃથુરાજાએ એનું દોહન કરીને બધી સમૃદ્ધિ કાઢી હતી. એ રાજાએ જ પૃથ્વી ઉપર ગામ, નગર ઇત્યાદિ રચના કરી હતી. (ભાગ ૪-૧૮-૨૬).

અવધૂત દત્તે કરેલા ગુરુઓમાં પૃથ્વી પણ એક ગુરુ ગણાય છે. (ભાગ ૧૧-૭-૩૩).

પૈઙ્ગ્ય. ઋષિ વિશેષ. (ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૩)

પૈલ. પિલિ ઋષિના ગોત્રનો એક ઋષિ. (ભા૨૦ આ૦ ૬-૪; ૪-૧૭ શાં. ૪૬-૭).

પોષણ. પુરાણનાં દશવિધી લક્ષણો પૈકી એક, સૃષ્ટિ પોષણ (ભાગ ૨-૧૦-૧)

પૌગણ્ડ. મનુષ્યની ઉમ્મરનો પ્રથમ પાંચથી દશ કિંવા સોળ વર્ષ સુધીનો સમય. (ભાગ ૩-૩૧-૨૮)

પૌદ્રન્ય દેશ વિશેષ (ભા૨૦ ૧૯૩-૪૯).

પૌરંજની. પુરંજન રાજાની એકસો અને દસ કન્યાઓ. (ભાગ ૪-૨૭-૭).

પૌલોમતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦ ૨૩૬-૩)

પ્રણય. ઉંકાર તે જ. એ બ્રહ્મદેવના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. કોષમાં ઓંકાર શબ્દ જુઓ.)

પ્રતિમૃતિ. યુધિષ્ઠિરને વ્યાસે શિખવેલી વિદ્યા વિશેષ. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને એ વિદ્યા શિખવી હતી. (ભા૨૦ વ૦ ૩૬-૩૦ ૩૮; વ૦ ૩૭-૧૭)

પ્રતીપ. સોમવંશીય ભીમસેનનો પુત્ર. એની માતાનું નામ સુકુમારી. એનું પરિશ્રવા એવું બીજું નામ પણ હતું. શૈલ્યા સુનંદા એની સ્ત્રી થતી હતી. એને દેવાપિ. શન્તનું અને

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

બાલ્હિક એ ત્રણ પુત્રો હતા. (ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૪૬)

પ્રતીપક. વિદેહવંશીય મરુરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર કૃતિરથ. (ભાગ ૯-૧૩-૧૬).

પ્રત્યગ્ર. પ્રત્યગ્રહ તે જ.

પ્રદ્યુમ્ન. ભગવાનની ચતુર્મૂર્ત્તિ પૈકી એક.

પ્રદ્યોત. ઉજ્જયનીનો રાજા વિશેષ. એની કન્યા વત્સ રાજાને આપી હતી.

પ્રદ્યોતન. પ્રદ્યોતવંશના પાંચ રાજા. એમણે એકસો અડતાળીસ વર્ષ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું હતું. (ભાગ. ૧-૨૧-૪)

પ્રધાન. પ્રકૃતિનું બીજું નામ. (ભાગ ૩-૨૬-૧૦).

પ્રબળ. વિષ્ણુનો પાર્ષદ વિશેષ. (ભાગ ૮-૨૧-૧૬).

પ્રબોધિની. કારતક સુદ (દેવઉઠી) અગિયારસ.

પ્રભુ. ભગ નામના છઠ્ઠા આદિત્ય અને સિદ્ધિનો એક પુત્ર. (ભાગ ૬-૧૮-૨).

પ્રમતિ. કોષમાં આપેલો (૧) પ્રમતિ તે જ, ભા૨૦ આ૦ ૮-૧૧ માં અને ૫-૩૧ માં એને ચ્યવનનો અને સુકન્યાનો પુત્ર કહ્યો છે.

પ્રમથગણ. રુદ્રના અને સ્કંદના ગણ.

પ્રમદ. વસિષ્ઠ પુત્ર. એ ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિયો પૈકી એક હતો. (ભાગ ૮-૧-૨૪).

પ્રમ-થુ. ઋષભદેવ વંશના વીરવ્રત અને ભોજનો નાનો પુત્ર. (ભાગ ૫-૧૫-૧૫).

પ્રયાગરાજ. હાલનું અલાહાબાદ તે. અહીં ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે. ત્રિવેણિ માધવ, સોમેશ્વર, ભારદ્વાજેશ્વર, વાસુકીશ્વર, અક્ષયવટેશ્વર, શેષ, પ્રયાગ, વેણીમાધવ, ભાગીરથી, સરસ્વતી અને યમુના વગેરે મુખ્ય તીર્થો છે. અહીં સઘળા યાત્રાળુઓએ ક્ષૌર કરાવવું એવી પ્રથા છે. આ તીર્થોને તીર્થરાજ કહે છે. બળરામ યાત્રા વખતે અહીં પણ આવ્યા હતા. વેણી નામની નાની નદીનો સંગમ પણ અહીં થાય છે. ગંગા, યમુના અને વેણી ઉપરથી ત્રિવેણી એમ ફેટલાક કહે છે. (કોષમાં પ્રયાગ શબ્દ જુઓ). ભાગ૦ ૭-૧૪-૩૦; ૧૦-૭૯-૧૦).

પ્રલય. પૃથ્વી પર થએલો જળપ્રલય, જેમાં બધાંનો નાશ થયો હતો. વિશેષ વર્ણન સારુ જુઓ (ભા૨૦ વ૦ ૧૯૧-૬૫; શાં૦ ૩૧૭; અનુ૦ ૩૯-૧-૧૮. ભાગ ૧૨-૪).

પ્રસુદ્મ. પૂર્વ સુહ્મદેશનું નામાન્તર.

પ્રાત. પ્રાતઃકાળ તે જ

પ્રાત (૨). ધાતા નામના સાતમા આદિત્ય અને રાકાનો પુત્ર. (ભાગ ૬-૧૮-૩).

પ્રૈષ્ટ. દેશ વિશેષ. (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૦).

ફ.

ફલ્ગુ. ગયામાં ફલ્ગુનદી પર આવેલું તીર્થ વિશેષ.

બ.

બક. બકાસુર તે જ. (ભાગ ૧૦-૧૧-૪૮).

બળવાગ્નિ. બૃહસ્પતિનો પુત્ર, અગ્નિ વિશેષ, એનું બીજું નામ ઉર્ધ્વભાક હતું. (ભા૨૦ વ૦ ૨૧-૨૮).

બલાક. સોમવંશીય પુરુરવાપુત્ર વિજયના કુળના જન્હુપુત્ર પૂરુનો પુત્ર. એનો પુત્ર અજક. (ભાગ ૯-૧૫-૩).

બલાકા. પક્ષી વિશેષ, એની તરફ કુશિકે ક્રૂર દૃષ્ટિ કરવાથી એ બળી ગયું હતું. (ભા૨૦ વ૦ ૨૦૯-૫).

બલી. કૃતવર્મા રાજાનો પુત્ર. રુકિમણીની કન્યા ચારુમતીનો પતિ. (ભાગ ૧૦-૬૧-૨૪).

બલી (૨). સુસર્મા નામના કાણ્વરાજાનો સેવક

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

વિશેષ. એણે સુસર્માને મારીને આંધ્રવંશની સ્થાપના કરી. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૨).

બહ્વૃણાશ્વ. સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના નિકુમ્ભનો પુત્ર. એનો પુત્ર કૃશાશ્વ. (ભાગ ૯-૬-૨૫).

બહ્વૃણાશ્વ (૨). કોષમાં આપેલો બહ્વૃણાશ્વ તે જ.

બહ્વાહ્વાદ્ય. દેશ વિશેષ (ભા૨૦ ભી૦૯-૫૫).

બાલપિ. ભૃગુકુળનો બ્રહ્મર્ષિ વિશેષ.

બાલ્હીક. કલિયુગમાં કિલકિલા નગરીમાં રાજ કરનાર રાજાના તેર પુત્રોની સંજ્ઞા. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૪).

બાલ્હિક (૨) દેશ વિશેષ, **विपाशा शतद्रो र्नद्योर्मध्ये केकयदेशस्य पूर्वभागे विद्यमानो देशः** । કેકય દેશની ઇશાનમાં સતલજ અને બીઆસ નદી વચ્ચે આવેલો દોઆબ-દેશ તે જ, (ભા૨૦ ભી૦ ૯-૪૭).

બાલ્હીક (૩). પ્રતીપનો પુત્ર ક્ષત્રિય. પુત્રિકાપુત્ર ધર્મ વડે એ માતામહનો પુત્ર હતો. એના પુત્રનું નામ સોમદત્ત, (ભા૨૦ ઉ૦ ૧૬૭-૨૮; દ્રો. ૧૫૮-૧૫ અને ભાગ ૯-૨૨).

બાલ્હીક (૪). કોષમાં આપેલો બાલ્હીક દેશ તે જ. હાલ જેને બલ્ખ કહીએ છીએ અને જે અંદીખુર્દની પૂર્વે સો મૈલપર ઓક્ષસ નદી પર અફઘાનીસ્તાનમાં આવેલું શહેર છે તે જ. આ શહેર ઘણું પુરાતન હોવાથી એને "શહેરોની જનેતા" કહેવામાં આવે છે.

બાલાયનિ. ઋષિ વિશેષ એણે વાલ્મિખલ્ય સંહિતાનું અધ્યયન કર્યું હતું. (ભાગ ૧૨-૬-૫૮).

બાહુ. પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિય, (ભા૨૦ ઉ૦ ૪-૨૨).

બાહુ (૨) સુન્દર વંશીય ક્ષત્રિ વિશેષ (ભા૨૦ ઉ૦ ૭૩-૧૫).

બાહુ (૩). ક્ષત્રિય સૂર્યવંશી સગરનો પિતા (ભા૨૦ શાં૦ ૫૬-૮; ભાગ ૯-૮ હરિ વં. ૧૪). એને બાહુક પણ કહ્યો છે.

બાહુક. ઠિંગણો (ભાગ ૪-૧૪-૪૩).

બાહુકા. બાહુદા નદી તે જ. બાહુદાને સારુ કોષમાં જુઓ.

બહદ્રથ. કલિયુગમાંના મૌર્યવંશના શતધન્વાનો પુત્ર. આ એ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. (ભાગ ૧૨-૧-૧૫).

બૃહ-મના. અંગિરસનો પુત્ર. ઋષિ વિશેષ. (ભા૨૦ ત્રિ૦ ૨૨૧).

બૃહન્મના (૨). અનુ કુળના બૃહદ્રથનો પુત્ર તે, જયદ્રથ. (ભાગ ૯-૨૩-૧૧).

બૃહન્મન્ત્ર. અંગિરસનો એક પુત્ર ઋષિ. વિશેષ (ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧-૨).

બૃહસ્પતિ. યજ્ઞ વિશેષ, (ભાગ ૪-૩-૩).

બૈદ. ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય એક ઋષિ. (ભા૨૦ આ૦ ૩-૭૮).

બૃહસ્પતિ (૨). જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો એક ઋષિ. (ભાગ ૧૨-૬-૨૩).

બૃહસ્પતિ (૩). ગુરુ તે જ. સૂર્યમણ્ડળમાં સૌથી મોટો ગ્રહ. મંગળ કરતાં બે લાખ યોજન ઉંચે છે તે. આ ગ્રહ, લગભગ શુક્રના ગ્રહ જેટલો તેજસ્વી છે. પૃથ્વી જેવડા ૧૩૯૦ ગોળ એકઠા કરીએ અને થાય એવડો મોટો છે, એના દિવસનું માન નવ કલાક અને સાડી પંચાવન મિનિટનું છે, અને વર્ષ આપણા વર્ષ કરતાં બારગણું લાંબું છે. સૂર્યથી એ પૃથ્વી કરતાં પાંચ ગણે છેટે છે. એને આઠ ચન્દ્રો-ઉપગ્રહો છે, ગુરુ અને એના ઉપગ્રહો એ નાની શી સૂર્યમાળા જ છે.

બ્રહ્મર્ચ. ચાર આશ્રમો પૈકી પહેલો. એ બ્રહ્મદેવના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. (ભાગ ૧૧-૧૭-૧૪).

બ્રહ્મચારી. પ્રથમ આશ્રમી.

બ્રહ્મચારી (૨). સ્કંદ તે જ. (ભા૨૦ વ૦ ૨૩૩-૮).

બ્રહ્મપુરાણ. દસ હજાર શ્લોકના પૂરનું, મહા પુરાણ પૈકી એક. (ભાગ ૧૨-૧૩-૪).

બ્રહ્મરાત. શુક્રાચાર્યનું નામાન્તર. (ભાગ ૧-૬-૮).

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

બ્રહ્મલોક. સત્યલોક તે જ. મૂર્તિપૂજકોને આ લોક પ્રાપ્ત થાય છે. (ભાગ૦૧૧-૨૭-૫૨).

બ્રહ્મવૈવર્ત. અઢાર હજાર શ્લોકના પૂરનું, મહાપુરાણ પૈકી એક. (ભાગ૦ ૧૨-૧૩-૬).

બ્રહ્મશત્રુ. રાવણપક્ષીય એક રાક્ષસ.

બ્રહ્માણ્ડ. બાર હજાર શ્લોકના પુરનું, મહાપુરાણ પૈકી એક. (ભાગ૦ ૧૨-૧૩-૮).

ભક્તિ. મોક્ષમાર્ગ પૈકી એક. વ્યક્તોપાસના એ જ ભક્તિ. ઉપનિષદોમાંથી ઉપાસનાને અર્ધું જ ભક્તિમાર્ગ ઉદ્ભવ્યો છે. પરબ્રહ્મના સગુણ સ્વરુપની ઉપાસના કરી તે દ્વારા તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું એ અંતિમ સાધ્ય છે. એમ માન્યું છે. જ્ઞાનરુપી સાધ્યની ભક્તિ એ સાધન રૂપ છે. ભક્તિમાર્ગનો પ્રમાણગ્રન્થ તે ભાગવત પુરાણ છે. સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ભક્તિના ત્રણ પ્રકાર છે. આ લોકમાં અર્થસાધનાને લક્ષને કરેલી ભક્તિ તે તામસભક્તિ. વિષય ભોગનો અભિલાષ રાખીને યશ સંપાદન કરવા કરેલી તે રાજસભક્તિ. અને ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ વડે કરેલી ભક્તિ તે સાત્વિકભક્તિ.

ભક્તિના નવ પ્રકાર હોવાથી તે "નવધાભક્તિ" અગર " નવવિધા ભક્તિ " કહેવાય છે, "નવવિધાભક્તિ" શબ્દ જુઓ, ભક્તિમાર્ગ સર્વને આચરણીય છે, (ભાગ ૧-૨-૬). આધુનિક પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાંતમાં **स्तुतिः प्रार्थना सदाचार श्रेति भक्तिः** એમ વ્યાખ્યા કરી છે.

ભક્તિમાર્ગ. ભક્તિ એ જ.

ભક્તિયોગ. ભકિત એ જ. (ભાગ ૧-૨-૭).

ભગ. કોષમાં આપેલો ભગ (૧) તે જ. એની આંખો ફોડી નાંખવાથી શિવે એને વર આપ્યો હતો કે ભગ મિત્રની આંખવડે દેખે. ભગ દક્ષના યજ્ઞમાં ઋત્વિજ હતો નન્દીએ એને બાંધ્યો હતો. શિવની નિન્દામાં એણે નેત્રવડે સંમતિ આપી માટે વીરભદ્રે એની આંખો ફોડી હતી,

भगस्य नेत्रे भगवान् पातितस्य रुषा भुवि ।
उज्जहार सदःस्थोऽक्षणायः शपन्त मसूसुचत्॥२०॥
(ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ ૫ આ૦).

ભગ (૨). બાર આદિત્યમાંનો છઠ્ઠો. એની પત્ની તે સિદ્ધિ. તેને પેટે એને મહિમા, વિભુ અને પ્રભુ એમ ત્રણ પુત્રો, અને આશી નામની કન્યા થઇ હતી. આશી સ્વરુપવાન અને તપોનિષ્ટ હતી. (ભાગ૦ ૬-૬-૩૯, ૬-૧૮-૨).

ભગવત્પદી. ગંગા નદી વામન ભગવાને પોતાના જમણા પગવડે બધું ભૂમણ્ડલ વ્યાપ્ત કરી દઇ, ડાબા પગવડે સ્વર્ગાદિ લોક વ્યાપ્ત કરી દીધા. વેળા તેમના નખવડે બ્રહ્માણ્ડની કિનારી ઉપરનું વેષ્ટન ફુટીને બ્રહ્માંણ્ડ બહારના આવરણમાથી એ કાણાને રસ્તે પાણી બ્રહ્માણ્ડમાં પેઠું. આ પ્રમાણે વિષ્ણુના પગમાં આવેલું પાણી તેમના પાદસ્પર્શથી પવિત્ર થઈ જગત માત્રને પવિત્ર કરે છે. હજારો વર્ષ પછી ગંગા સ્વર્ગમાં વિષ્ણુપદમાં ઉતરી. આમ વિષ્ણુના પગમાં ભરાઇને પવિત્ર બનવાથી ગંગા-ભાગીરથીને વિષ્ણુપાદોદકી એવું નામ સંપાદન થયું છે.

"जय विष्णुपादोदको अखिलजगपुनितकर ।
दानी मनमोदकी सिन्धुअङ्गे."
ગીરધર—રામાયણ.

पदनखनीरजनित जग पावन ॥
ગોતગોવિન્દમ્

ભગવદ્ગત. પરીક્ષિત રાજા. (ભાગ૦ ૧૨-૧૩-૧૯).

ભદ્રક. કલિયુગમાં મૌર્યકુળ પછી થએલો રાજા વિશેષ, (ભાગ૦ ૧૨-૧-૧૭).

ભય. કલિ અને દુરુક્તિનો પુત્ર. (ભાગ૦૪-૮-૪)

ભય (૨). દ્રોણ વસુ અને અભિમતીનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૬-૬-૧૧).

ભવિષ્ય. ચૌદ હજાર શ્લોકના પૂરનુ, મહાપુરાણ પૈકી એક.

ભાગવત. ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણગ્રન્થ. નારદના

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

ઉપદેશથી વ્યાસે રચ્યું છે, શેષની અને બ્રહ્મદેવની એમ એની બે પરંપરાઓ--પરિપાટી છે. આ અરાડ મહાપુરાણ પૈકીનું એક ગણાય છે. એનું શ્લોક પૂર અરાડ હજારનું છે. (ભાગ૦ ૧-૧-૩; ૧૨-૧૩-૫).

ભાગવત (૨). શુંગવંશનો રાજા વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૨-૧-૧૮)

ભાણ્ડીરક. વૃંદાવન સમિપ અરણ્યમાં આવેલું વડનું વૃક્ષ વિશેષ.

वहन्तो व्राह्यमानाश्च चारयन्त श्च गोधनम् ॥
भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः॥२२॥
(ભાગ૦ ૧૦-૧૮-૧૨).

ભિક્ષુ. સન્યાસી. (ભાગ૦ ૧-૬-૨).

ભીમાશંકર. ભીમા નદી જ્યાંથી નિકળે છે ત્યાં આવેલું શંકર ભગવાનનું લિંગ વિશેષ. બાર જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક.

ભુશુંડી. ગોફણ. (ભાગ૬-૧૦-૨૩).

ભૂતનંદ. કલિયુગમાં કિલકિલા નગરીમાં થએલો રાજા વિશેષ. (ભાગ ૧૨-૧-૩૨).

ભૂરસિ. અંગિરા કુળનો બ્રહ્મર્ષિ વિશેષ.

ભૂમિત્ર. કલિયુગમાંના કુરુવરાજ વંશના વસુદેવનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે નારાયણ. (ભાગ. ૧૨-૧-૨૦).

ભૃગુ. ભાદરવા મહિનામાં વિવસ્વાન આદિત્યના સમાગમે રહેનારો ઋષિ વિશેષ. (ભાગ ૧૨-૧૧-૩૮).

ભેરી. વાદ્ય વિશેષ, નગારું (ભાગ૧-૧૦-૧૫).

ભોજ. એ નામનું એક રાજ્ય (ભાગ ૧-૧૧-૧૯; ૯-૨૪-૧૧)

ભૌમ. નરકાસુરનું નામાંતર (ભાગ ૧૦-૫૮ -૫૮).

મ.

મકરા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

મણ્ડ. ભૃગુકુળનો બ્રહ્મર્ષિ વિશેષ.

મત્સ્યપુરાણ. ચૌદ હજારના પૂરનું અરાડ પુરાણ પૈકી એક (ભાગ ૧૨-૧૩-૧૮).

મદોક્ત. સદ્‌ગુણ વિશેષ.

મધુ દેશવિશેષ મથુરાપ્રાન્ત તે જ.) ભાગ ૧-૧૧-૯)

મધુપુરી. મધુપુર-મથુરા તે જ. (ભાગ ૧૦-૩૮-૧)

મધ્યદિન. ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણ અને પ્રભાનો બીજો પુત્ર. (ભાગ ૪-૩-૧૩).

મન્ત્રદ્રુમ. ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંનો ઇન્દ્ર. (ભાગ ૮-૫-૮).

મન્ત્રમાલા. કુશદ્વીપમાંની નદી વિશેષ. (ભાગ ૫-૨૦-૧૫).

મન્ત્રિકા. યજુર્વેદનું ઉપનિષત.

મન્ત્રેશ્વર. નર્મદા કિનારાનું તીર્થ વિશેષ.

મન્ત્રોપનિષદ્. એક ઉપાસના. નારદે ચિત્રકેતુને કહી હતી તે. (ભાગ ૬-૧૫-૧૭).

મરીચી. અપ્સરા વિશેષ.

મરુત. આવિક્ષિતનું નામાંતર (એ શબ્દ જુઓ) આ અવિક્ષિતનો પુત્ર હતો. એ ચક્રવર્તી રાજા ઇન્દ્રના જેવો પરાક્રમી, ધાર્મિક અને જીતેંદ્રિય હતો. એણે સો અશ્વમેધ કર્યા હતા. એના જેવો યજ્ઞ કોઈએ કર્યો નથી. આ યજ્ઞમાં અંગિરસનો પુત્ર પુરોહિત હતો. યજ્ઞ સામગ્રીની સઘળી વસ્તુઓ સોનાની હતી. મરુદ્‌ગણ પિરસનાર અને વિશ્વદેવો સભાસદ હતા. યજ્ઞમાં સોમપાન કરવાથી ઇન્દ્રને કેફ ચઢયો હતો; બ્રાહ્મણોને ખૂબ દક્ષિણા મળવાથી તેઓ બેહોશ બની ગયા હતા ! એના પુત્રનું નામ દમ હતું.

મલંદરા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

મલ્લિકાર્જુન. શ્રી શૈલ પર્વત ઉપર આવેલું દ્વાદશજ્યોતિર્લિંગ વિશેષ.

મહાકાલ. ઉજ્જયનીમાં આવેલું દ્વાદશજ્યોતિર્લિંગ વિશેષ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust

આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૨૦૦૦

:: ::

સન ૧૯૩૧ સંવત્ ૧૯૮૭

ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ મૂળચંદભાઈ ત્રીકમલાલે છાપ્યો.
ઠે. પાનકોરનાકા–અમદાવાદ.

P. P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jin Gun Aaradhak Trust